

मालि विमानावस्थानानन्तर भूपालमौलि-मणिरञ्जित पादपीठ अद्धान्वितः यज्ञसहस्रयाजि दीप्तप्रताप जितसर्वमहीपलोक भूमण्डलाधिकरणक राजराजत्वकामः, अथवा श्रीलक्ष्मीसहित विष्णुप्रीतिकामः सर्वपापक्षयकामो वा, अमुक प्रवरान्विताऽमुक-गोत्रोऽमुक शर्माहमेतत् स्वं शरीर समतोलित सुवर्णादि द्रव्याद्धादि अग्निदैवतं, रजतं चेत् चन्द्रदैवतम्, ताम्रञ्चेत् सूर्यदैवतम्, तुभ्यममुकगोत्रायामुकशर्मणे आचार्य्याय (सम्प्रददे) त्वदनुज्ञया नानाशाखाध्यायिभ्यो नानागोत्रेभ्यो नानाशर्मभ्यः अन्येभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यो दीनानाथेभ्यश्च सम्प्रददे नममेति करस्थं जलं गुरुहस्ते निक्षिपेत् । सचाचार्य्यो ब्राह्मणे यजमाने सोङ्कारमुच्चैः स्वरेण, भ्रत्रिये निरोङ्कारं मन्त्रस्वरेण, वैश्वे उपांशुं, शूत्रे तु मनसा स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रीं पठित्वा द्रव्यं पृष्ट्वा स्वशास्त्रोक्तं कामस्तुतिं पठेत् ।

पुनर्हेशादि सङ्कीर्त्यापरं द्रव्याद्धं अग्निदैवतममुकगोत्रेभ्योऽमुकशाखाध्यायिभ्योऽमुकशर्मभ्य ऋत्विग्भ्यो द्वारपालेभ्यो युष्मदनुज्ञया नानाशाखाध्यायिभ्यो नानागोत्रेभ्यो-नानाशर्मभ्योऽन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दीनानाथेभ्यश्च सम्प्रददे नममेति उक्त्वा ऋत्विगादिहस्तं जलं क्षिपेत् ।

तेन पूर्ववत् स्वस्तीत्यादि पठेयुः । वरणक्रमेण गुरुकराधःस्थितोत्तान दक्षिण करेभ्यः सर्वेभ्यो युगपदेव गुर्वादीनां गोत्रादुच्चार्य्य पूर्ववद् युगपदेव वा ऋतुसर्गः कार्य्यः । पुनर्हेशादि स्मृत्वा कृतैतत्तुलापुरुषमहादानं प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां शतं सुवर्णान् ग्रामं रत्नं वस्त्रं गोऽश्वगजादीनि अमुकगोत्रेभ्योऽमुकशर्मभ्योऽमुकशाखाध्यायिभ्यो गुर्वृत्विग्भ्यो युष्मभ्यं सम्प्रददे नममेति पूर्ववत् ।

अथवा होत्रादिभ्यो यथाशक्ति सुवर्णं दक्षिणां दद्यात् ।

मुक्ताफलसहस्राद्धं यथोपकल्पिताञ्च भूमिं गुरवे दद्यात् ॥

यदाच गुरुणा होतृभ्य एव तुलाद्रव्यं विभज्य दीयते तदा द्वारपालेभ्यो जापकेभ्य-क्षापरा दक्षिणा देया ।

केचन हिरण्यादिना गुर्वादीन् परितोष्य अन्येभ्यो दीनानाथ भिक्षुकेभ्यश्च एवं तुलाद्रव्यं विभज्य दद्यादित्याहुः ।

ततः सहस्रं शतं वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

पुनः पुण्याहवाचनं कृत्वा प्रादक्षिण्येन गत्वा आवाहितं मन्त्रादीन् पूजयित्वा प्रणम्य “यान्तु देवगणा” (*) इत्यादिना विस्तृज्य च प्रतिमां सोपस्कारां मण्डपवित्ताना-दिकञ्चाचार्य्याय दद्यात् । केचिदत्रावसरे आर्य्यावेक्षणं कुर्वन्ति ।

भक्तिः पलसाहस्रत्रितयं यावदेव तु १(*) ॥

गोशते वै दशांशेन सर्वमेतत् प्रकल्पयेत् ।

सलक्षणश्च कर्तव्योऽधिवासो यथाविधि ॥

ऊर्द्धं स्निनेत्रो द्विभुजः सौम्यास्यो नन्दिकेश्वरः ।

वामे तु शूलभृदक्षे चाक्षमाला समन्वितः ॥

ऊर्द्धं स्थित इत्यर्थः । पलसाहस्रत्रितयमिति प्रागुक्तं, इदन्तु नन्दिकेश्वरप्रतिमा-
विषयमिति हेमाद्रौ ।

गोभूषणं नन्दिकेश्वरादिसर्वविषयमित्यस्मिन् ग्रन्थेऽभिहितम् । सर्वमेतत्-
प्रकल्पयेदिति तु गोसहस्रोक्तम्, लवणद्रोणातिरिक्तं सर्वं दशांशेन कल्पयेदिति मदनरत्ने-
व्याख्यातम् ।

पुण्यकालं समासाद्य गीतमङ्गलनिःस्वनैः ।

सर्वोपभ्युदकस्नान-स्नापितो वेदवित्तमैः २(०) ॥

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।

नमो वो विश्वमूर्तिभ्यो विश्वमातृभ्य एव च ।

लोकाधिवासिनीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो नमः ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनान्येकविंशतिः ॥

ब्रह्मादयस्तथा देवा रोहिण्यः पान्तु मातरः ।

गावो मे अग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु प्रपृतः ॥

गावः शिरसि मे नित्यं गवां मध्ये वसाम्यहम् ।

यस्मात्त्वं वृषरूपेण धर्म एव सनातनः ॥

अष्टमूर्तिरधिष्ठानमतः पाहि सनातनः ।

इत्यामन्त्र्य तु यो दशाद् गुरवे नन्दिकेश्वरम् ॥

सर्वोपकरणोपेतं गोयुगञ्च विचक्षणः ।

ऋत्विग्भ्यो धेनुमेकैकां दशकाद्विनिवेदयेत् ॥

पूर्वासादितगोदशकाद्रोद्वयं गुरवे दत्त्वा ऋत्विग्भ्यो गवामष्टकं दशादित्यर्थः ।

गवां शतमथैकैकं तदङ्गं वाथ विंशतिः ।

दश पञ्चाशद्वा दशादन्येभ्य स्तदनुज्ञया ॥

१ (०)

पलशतादृक् पलसहस्रावतय यावदिति । गोशते वै दशांशेनेति, अत्र तु दशांशे द्वये,
गामीकामेकञ्चैवभं वेदिमध्येऽधिवासयेत् । 'लवणद्रोणातिरिक्तं—लवणद्रोणोपरि' इत्यर्थः ।
अत्र तु हेमाद्रावपि नन्दिकेश्वरलक्षणादिकं स्पष्टमुक्तम् । पलदशकादृक् पल शतव-
यावदिति साभरणनन्दिकेश्वरलक्षणादिकं कुर्यादित्यर्थः । इति हेमाद्रौ ।

२ (०)

'वेदपुङ्गवे' इति हेमाद्रौ पाठः ।

41
BIBLIOTHECA INDICA
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

विधान-पारिजातः

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

VOL. III
(अनुसूचितः)

EDITED BY
PANDIT ISWAR CHANDRA SASTRI,

Panchatārtha, Vidyābārīdhi,

Formerly Professor, Sanskrit College, Calcutta.

WORK
NUMBER
273

ISSUE
NUMBER
1561

THE ASIATIC SOCIETY
1, Park Street, Calcutta-16
1951

91

BIBLIOTHECA INDICA

WORK No. 273

—

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

(SANSKRIT TEXT)

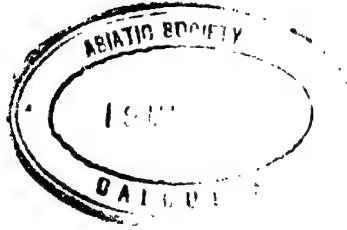
विधान-प्रारिजातः

THE VIDHĀNA-PĀRIIĀTA

VOL. III
(चतुर्थस्तवकः)

EDITED BY
PANDIT ISWAR CHANDRA SASTRI,

Pañcatārtha, Vidyārūḍhī,
Formerly Professor, Sanskrit College, Calcutta.

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-16
1951

349.34
A 532 V. I.
V-3.

SL no 19369
1194.

Printed by K. V. APPAROW
at the Metropolitan Printing & Publishing House Ltd.,
90, Lower Circular Road, Calcutta-14

विधान-पारिजातः ।

अथ चतुर्थस्तंभकः ।

(१) अत्र दानानुक्रमणिका१(+)

विश्वस्य योनिं विश्वेशं विश्वस्याप्ययकारणम् ।

विश्वरूपमनन्तं मे कुलदेवं नमाम्यहम् ॥१॥

सन्ति दानविधौ ग्रन्थाः प्रणीता बहवः पुरा ।

कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्वथा ॥२॥

न पाण्डित्याभिमानेन नचवित्तस्य लिप्सया ।

निबन्धो ऽच्यते किन्तु विदुषां परितुष्टये ॥३॥

यदत्र मम चापल्यं क्षम्यतां' (')तद्विचक्षणैः ।

गुणगृह्याः सदा सन्तोषालस्य पितराविव ॥४॥

ग्रन्थस्थानि विकीर्णानि नानादानानि कृत्स्नशः ।

प्रोच्यन्तेऽत्र भया तानि' (:)विष्णुप्रीतिमभीप्सता ॥५॥

ग्रन्थस्यास्यानुक्रमस्तु प्रोच्यते ज्ञानसिद्धये ।

आदौ दानप्रशंसेह तत्स्वरूपनिरूपणम् ॥६॥

ततश्च दानदोषाणां गुणानाञ्च" (॥)निरूपणम् ।

दानाङ्गानान्तथा दातुरथ पात्रनिरूपणम् ॥७॥

‘प्रकीर्णानि विधानानि प्रोच्यन्तेऽत्र चतुर्थकं’ इति परिभाषापकरणं उक्तम् । दानविषयं

ब्रह्मदीन्ये प्रोक्तम्—

“वकी धर्मस्तथा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति” ।

अतएव “दानमिदं कर्मा युगे” ।

‘धर्मश्च’मिति कश्चिन् पाठः ।

‘सर्वमिति’ कुतश्चित् पाठान्तरम् ।

तद्देवाना’मिति भिन्नः पाठः ।

विधान-पारिजाते ।

अपात्रोक्तिरथ श्रद्धोदयद्रव्यनिरूपणम् ।
 प्राणद्रव्यं तथाऽप्राणमदेयञ्च निरूप्यते ॥८॥
 दानदेशाश्च तत्काला निषिद्धा अपि तत्र ये ।
 इतिकर्तव्यता दाने परिभाषा ततः परम् ॥९॥
 तत्राधिकारी मन्त्रार्थज्ञानादिनियमा अपि ।
 प्रतिमा द्रव्यमानञ्च कलशादेश्च लक्षणम् ॥१०॥
 दर्भादिलक्षणञ्चान्यनियमानां निरूपणम् ।
 अनुक्तौ दक्षिणादाननिर्णयः प्रोच्यते तथा ॥११॥
 द्रव्यमानं धान्यमानं मानं खार्य्यादिकस्य च
 भूमानमङ्गुलादीनां भेदाः सविनियोगकाः ॥१२॥
 प्राच्या दिशः साधनन्तु प्रोच्यते वास्तुनिर्णयः ।
 सत्तोरणपताकादर्मेण्डपस्याथ लक्षणम् ॥१३॥
 कुण्डानां विनियोगोऽथ तन्निर्माणं सविस्तरम् ।
 मेखलायोनिकुण्डादिलक्षणं योन्यवस्थितिः ॥१४॥
 तुलापुरुषपूर्वाणि महादानानि षोडश^(०) ।
 अथ पर्वतदानानि विन्ध्यादीनां⁽⁺⁾ क्रमेण हि ॥१५॥

१ (०)

षोडशदानानि यथा,—

‘आद्यान् सर्वदानानि तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
 हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥
 कल्पपादपदानञ्च गोसङ्कलञ्च पञ्चमम् ।
 हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्यैव च ॥
 हिरण्याश्वरथसङ्घं वैमङ्गलिरथसथा ।
 पञ्चलाङ्गलकल दहरादानं ततः परम् ॥
 वादशं विश्वचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।
 सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्यैव च ॥
 महाभूतचटसङ्घं षोडशः परिकीर्तितः’ । इति मत्स्यपुराणे ।
 एतेषां दानानां फलमुक्तमात्रेण,—
 षोडशैतानि यः कुर्यात् महादानानि मानवः ।
 न तस्य पुनरावृत्तिरिह लोकेऽभिजायते ॥

१ (+)

‘भ्राह्मदोगाभिति’ कश्चित् पाठः ।

चतुर्थस्तवकः ।

सुवर्णदानानि तथा तथानन्दनिधेर्विधिः ।
ततो भद्रनिधेर्दानं दानञ्च शतमानकम् ॥१६॥
हेमदानं रूप्यदानमश्वदानमतः परम् ।
तिलदानानि दानञ्च काश्य(१)पात्रस्य कीर्त्यते ॥१७॥
तिलराशेस्ततो दानं तिलपद्मस्य वै पुनः ।
रुद्रैकादशदानञ्च दानञ्च तिलामैकम् ॥१८॥
गजदानं देवताभ्यो गजदानं द्विजाय च ।
दास्या दानं रथस्यापि शिविकाभूमिवेश्मनाम् ॥१९॥
मठप्रतिश्रयस्यापि दानमाश्रमकस्य च ।
कन्यादानञ्च कपिलादशभिर्दानसंयुतम् ॥२०॥
गोदानञ्च ततोहेमशृङ्गिणो दानमेव च ।
समानवत्सगोदानं दशवर्णगवान्ततः ॥२१॥
त्रिरात्रगोदानमथो गोदानन्दैवतेषु च ।
दानञ्चोभयतोमुख्या वैतरण्यास्ततः परम् ॥२२॥
ततो वृषभदानञ्च गुडधेन्वादयो दश ।
विद्यादानञ्च वेदानां साङ्गानामितरस्य च ॥२३॥
दानं त्रिपुरुषाणाञ्च प्रह्माणां दानमीर्यते ।
दशावतारदानञ्च द्वादशादित्यदानकम् ॥२४॥
चन्द्रादित्यप्रतिकृतेः कालाख्यपुरुषस्य च ।
आत्मप्रतिकृतेर्दानमुदकुम्भस्य चैव हि ॥२५॥
अन्तकप्रतिमायाश्च लोकपालाष्टकस्य च ।
मेघ्यजामहिषीदानं दानं कृष्णाजिनस्य च ॥२६॥
गृष्टिकृष्णाजिनस्योक्तमार्द्रकृष्णाजिनस्य च ।
तिथिवारऋक्षयोगमासस्तु पक्षदानकम् ॥२७॥
दानं सम्बत्सरस्यापि प्रकीर्णानाञ्च दानकम् ।
जलाशयारामवापी कृपादीनां प्रतिष्ठितिः ।
उच्य(ते)न्ते स्तवकेऽ(२)त्र विदुषां प्रीतये मया ॥२८॥

‘काश्य’ इत्यपि पाठः कश्चित् ।

‘वच निवर्त्येऽभिन्’ इति कश्चित् पाठः ।

विधान-पारिजाते ।

इति दानानुक्रमणिका ३(*)।

अथ दानप्रशंसायां प्रथमविधानम् ।

तत्र प्रकीर्णकानि विधानानि कथ्यन्ते ।

तत्रादौ दानविधानानि । तत्र दानप्रशंसा ४(*) ।

1. तैत्तिरीयश्रुतौ—

दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति ।

दानेन सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मादानं परमं वदन्तीति ।

2. वाजसनेयकेऽपि—५(†)

तदेतत् त्रयं शिक्षेद्दानं दमं दयामिति ।

दानेन भोगी भवति मेधावी वृद्धसेवया ।

अहिंसया च दीर्घायुरिति वेदविदो विदुः ॥

३. नन्दिपुराणेऽपि—६(*)

दानं परं प्रशंसन्ति दानमेव परायणम् ।

दानं बन्धुर्मनुष्याणां दानं कोशो ह्यनुत्तमः ॥

दानं कामफलो वृक्षो दानं चिन्तामणिर्नृणाम् ।

दानमेव परो ह्यर्थो दानं माता पिता तथा ॥

न दानेन विना किञ्चित् परमस्ति जगत्तूये ।

दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ॥

१ (•) एकस्मिन् 'शांतिश्राविकसोशावटो' वादशंपुस्तके चत्वारिंशत् संस्कृतमहाविद्यामन्दि-
पुस्तके च दानानुक्रमणिका वर्तते, तदनुसारेणैव संयुक्ता ।

४ (•) अत्र अतपस्यताविति पाठो ऐमाद्री दृश्यते ।

५ (†) अर्थानामुद्दिष्टे पाने यद्वया प्रतिपादनम् ।

दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य बध्यते ॥

दाता प्रतिपद्यता च यद्वादेयञ्च धर्मयुक् ।

देशकालौ च दानानामङ्गाव्येताणि चङ् विदुः ।

'ममका पाचमुद्दिष्ट भूमी तोयं विनिचिषेत् ।

विद्यते सागरस्यानं दानस्यानं न विद्यते' ॥ इति धर्मशास्त्रे ।

याज्ञवल्क्यः—

दातव्यं ब्रह्मर्षे पाने विनिषेत् विद्वेषतः ।

वाचिनेनापि दातव्यं यद्वापूतञ्च अस्मिन्तः ॥

६ (•)

ऐमाद्री 'दीरपुराथ' इत्यं पाठोऽस्ति ।

दानेन शत्रून् जयति व्याधिहर्त्रिण नश्यति ।
दानेन प्राप्यते विद्या दानेन युवतीजनः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां दानन्तत् परमं स्मृतम् ॥

4. दानः—

यतीनान्तु शमो र्मधस्त्वनाहंरो वनौकसाम् ।
दानमेवगृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम् ॥

5. मात्स्येऽपि—

न्यायेनाज्जनमर्थानां वर्द्धनं चाभिरक्षणम् ।
सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च धर्मशास्त्रेषु पठ्यते ॥
अप्यधर्मसमायुक्तं पतन्तं नरकेऽशुचौ ।
त्रायते दानमेकन्तु पात्रभूते द्विजेऽर्पितम् ॥
उक्तसर्वगुणोपेतमुक्तदोषैश्च वर्जितम् ।
कामधुगधेनुवहानं फलत्यात्मेप्सितं फलम् ॥
इह कीर्त्तिं वदान्याख्यां स्फीतान् भोगास्त्रिपिष्टपे ।
दानं श्रद्धां तृतीयेऽपि जन्मनि प्रसवोत्तमे ॥
दानमेव परो धर्मो दानमेव परन्तपः ।
नहि दानात्परत्तरमिह लोके परत्र च ॥
दानेन भोगानाप्नोति दानेनायुश्च विन्दति ।
नरः स्वर्गापवर्गौ च दानेनैव समश्नुते ॥
प्रसवोत्तमे कुलोत्तमे ।

6. आग्नेयेऽपि—

प्रासादद्वर्ममपि प्रासमर्थिभ्यः किं न दीयते ।
इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥
कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।
दातव्यं भिक्षवेऽप्यन्नं आत्मनो भूमिमिच्छता ॥

7. व्यासः—(†) ७

किं धनेन करिष्यन्ति देहिनो भङ्गुराश्रयाः ।
यदर्थं धनमिच्छन्ति तच्छ्ररीरमशाश्रनम् ।

अवीचना चाह— 'हानादति नीपचारो विद्यते धनिनोऽपरः ।

दोषमालं हि तत्तत्र भूय एवाभिवर्द्धते' ॥

विधान-पारिजाते ।

(२) दानविधानम् ।

यदि नाम न धर्मार्थं न कामाय न कीर्तये ।
यं परित्यज्य गन्तव्यं तद्धनं किं न दीयते ॥
अदाता पुरुषस्त्यागी धनं सन्त्यज्य गच्छति ।
दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति ॥

8. मनुः—

दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकम् (*) ।
परितुष्टेन भावेन याचमानाय शक्तिः ॥
स्वर्गायुर्मूतिकामेन तथा पापापनुत्तये ।
मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथान्वहम् ॥

9. देवलः—

दुर्लभं भारते वर्षे जन्म तस्मिन् मनुष्यता (०) ।
मानुष्ये ब्राह्मणत्वञ्च दुर्लभं सुतरां मतम् ॥
विपन्ने सति दुष्प्रापा विद्यादिगुणयोगिता ।
तत्र न्यायार्जितार्थाभिस्तत्र भक्तिं गरीयसी ॥
लब्धैतद्गुणसंयोगं तीर्थं पात्रञ्च पर्व च (†) ।
दानानि ये प्रयच्छन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि ॥

८ (०) आभारते च— 'हरिद्वान् भर कौलेय सा प्रयच्छन्ति धनम् ।
व्याधितस्त्रीषधं पथं नीकजस्य किमौषधैः ॥

'पुष्करिण्यन्नाया बाध्यो देवतायतनानि च ।
अन्नदानमद्यारामपूर्णमिच्छमिषीयते' ॥ इति व्यासः ।
यज्ञोपारामे यद्दानं सूर्यसंक्रमणे च ।
वादस्यादी तु यद्दानं तद्वैतत् पूज्यते' ॥ इति नारदः ।

९ (०) 'उत्तरं यत् सप्तद्वयं जिनाद्देवैश्च कृषिषु ।
वर्षेण भारतं नाम भारतौ यत्नं सन्तिः' ॥
'वर्षेणानं विदुः प्राज्ञा इमं लोकञ्च भारतम्' इति भारविः ।
'एष दूरगुह्यभारतं वर्षेणय नम वर्त्तते वने' इति माघः ।

१० (†) 'दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देवे कासे च पात्रे च तद्दानं सत्त्विकं क्षुद्रम्' ॥ इति श्रीभगवद्गीता ।
—तीर्थे कात्यादि । पात्रं शाण्डिल्यम् । पर्वं चतुर्विंशतिः ।

10. अगस्त्यः—

गोभिर्विप्रैश्च वेदैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः ।
अलुब्धैर्दानशीलैश्च सप्तभिर्घोर्यते जगत् (मही) ॥
यैर्न भुक्तं न च हुतं न तीर्थे मरणं कृतम् ।
हिरण्यमन्नमुदकं ब्राह्मणेभ्यो न चार्पितम् ॥
दीना विवसना रक्षाः कपालाङ्कितपाणयः ।
दृश्यन्ते हि महाराज जायमानाः पुनः पुनः ११(†) ॥

11. कूर्मपुराणे—

यस्तु द्रव्याज्जनं कृत्वा नार्चयेद्ब्राह्मणान् सुरान् ।
सर्वस्वमपहृत्यैनं राजा राष्ट्रात् प्रवासयेत् ॥

12. ब्रह्मपुराणे—

दृश्यन्ते दुःखिनः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
अदत्तदाना जायन्ते परभाभ्योपजीविनः ॥१२(※) ॥

13. व्यासः—

अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत् पुरा ।
तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम् ॥
देहीत्येवं ब्रुवन्नर्थी जनं बोधयतीव सः ।
यदिदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हि तन् ॥

14. कौर्म्यै—

दानधर्मात् परो धर्मो भूतानां नेह विद्यते ।
इह लोके परे लोके नादत्तमुपनिष्ठते ।
तस्माद् विप्राय दातव्यं श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ॥
इति दानविधानम् ॥१३(†) ॥

‘सोदते विजयुष्याय सोऽर्थमेव न प्रयच्छति ।

सामर्थ्ये षति दुर्मुखिनरकायोपपद्यते’ इति विष्णुधर्मो ।

‘सदाचाराः कबीलाच दपवणः शिर्ववदाः ।

बहुचुताच धर्मज्ञा याचमानाः पराद गृह्णान्’ इति उमाटी ।

अपराधि प्रमाद्यानि विचयेऽजिन् उमाटी षति ।

विधान-पारिजाते ।

(३) अथ दानस्वरूपम् ।

15. आदिश्रृंगपुराणे—१(*)

अर्थानामुदिते पात्रे अद्वया प्रतिपादनम्^१(†)
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानन्तस्य कथ्यते ॥
उदिते-शास्त्रनिरूपिते; प्रतिपादनं पात्रं प्रति-
स्वस्वामिभावापादनपर्यन्तस्त्यागः । *तत्तुर्विधम् ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं चेति तद्विदुः ॥

एषां लक्षणाभ्याह^२(‡)
अहन्यहनि यद्दानं तन्नित्यमिति कथ्यते ।
यत्तु पापापनुत्तर्यं दीयते विदुषां करे ।
तन्नैमित्तिकमुद्दिष्टं दानं सद्गिरनुष्ठितम् ॥
अपत्यविजयैश्वर्यैस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
दानन्तत् काम्यमाख्यात मृषिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥
यदीश्वरप्रीणनार्थं दीयते विदुषां करे ।
चेतसा भक्ति युक्तेन तद्दानं विमलं स्मृतम् ॥
भगवता तु सात्त्विकादिभेदेन दानस्य त्रैविध्यमुक्तम्—

16. श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिच्छिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥

१ (*) दानदानस्वरूपापादकबोधव्याख्यानो दानमिति तदर्थः ।

—“उदिते” शास्त्रविरहिते इति ।

२ (†) कृष्णपुराणे ।

३ (‡) तत्रैव कौर्म ।

17. मनुः—

येन येन हि भावेन यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
तेन तेनैव भावेन तत्तदाप्नोति पूजितः ॥ .
भावेन-सात्त्विकराजसादिना ।

18. हेमाद्रावपि—१(*)

तामसानां फलं भुंक्ते तिर्य्यक्त्वे भानवः सदा ।
वर्णसंस्कारभावेन बार्हके यदि वा पुनः ॥
बाल्ये वा दासभावे वा नात्र कार्या विचारणा ।
अतोऽन्यथा तु मानुष्ये राजसानां फलम्भवेत् ॥
सात्त्विकानां फलं भुंक्ते देवत्वे नात्र संशयः ॥

19. मत्स्यपुराणेऽपि—

येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ।
पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् ॥
कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ।
कार्यिकं वाचिकं दानं मानसञ्च त्रिधा मतम् ॥२(†)
अर्हते यत्सुवर्णादि-दानान्तत्कार्यिकं मतम् ।
आर्त्तानामभयं दद्यात्प्येतद्बै वाचिकं स्मृतम् ॥
विषया स्याद् यथायोगि तद्दानं मानसं स्मृतम् ।
इति दानस्वरूपम् ॥

(४) अथ दानाङ्गानि ।

—*—

20. हेमाद्रौ—३(‡)

प्रतिग्रहीता द्रव्यञ्च कालो देशञ्च पाषाणः ।
अद्भ्यः च सात्त्विकी ज्ञेयं दानानामङ्गपञ्चकम् ॥

ज्ञानानि विधिविहीनानि वस्त्राद्ये परस्य वा
कोपलोभाभिभूतैः तामसानि विनिर्दिष्टम्
सात्त्विकानि भवन्तोऽत्र यथा परया विज्ञ ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरे ।
इत्यारभ्य श्लोकाद्यं गच्छश्लोकम् ।
अथैव द्वापरीतकनी पुष्पलमणि ।
भविष्यपुराणोक्तमित्यत्रम् ।
हेमाद्रौ दानानां षडङ्गानुक्तानि ।
यथा—दाता प्रतिग्रहीता च यद्वा देवच धर्मयुक् ।
देवकाली च दानानासङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥

विधान-पारिजाते ।

देशकालाद्युपायैश्च द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम् ॥

उपाय—इतिकर्तव्यता ।

21 तत्रैव—

धर्ममर्थश्च कामश्च ब्रीडाहर्षभयानि च ।

अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥

तानि विवृणोति—

पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् (१)* ।

केवलं-त्यागबुद्ध्या यद्धर्मदानन्तदुच्यते ॥

प्रयोजनमपेक्ष्यैव प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।

तदर्थं दानमित्याहुर्ऋहिकं फलहेतुकम् ॥

स्त्रीपानमृगयाक्षाणां प्रसङ्गाद्यत् प्रदीयते २(×) ।

अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ॥

संसदि ब्रीड्या स्तुत्याऽचार्योऽर्थिभ्यः प्रयाचितः ।

यदीयते च तद्दानं ब्रीडादानमिति स्मृतम् ॥

दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षवद् यत् प्रदीयते ।

हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्धर्मचिन्तकाः ॥

आक्रोशानर्थहिंसानां प्रतीकाराय यद्भवेत् ।

दीयते तापकतृभ्यो भयदानन्तदुच्यते ॥

(५) अथ दातृ-स्वरूपम् ।

22. हेमाद्रौ—

अपापरोगी धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः ।

अनिन्द्योजीवकर्म च षड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥

अपापरोगी-राजयक्ष्मादिरोगरहितः ३(ः) ।

१ (*)

—प्रयोजनमपेक्ष्य-इष्टकालानुसन्धानेनैवार्थः ।

१ (×)

स्त्री, एतद्विषये चत्वारः निन्दा वा । पानं सुरादीनाम् । मृगया, मृगादि-पशुमारणम् । अक्षः अक्षकौड़ा । एतेषां प्रसङ्गाद्यनर्हेषु पात्रेषु रागादयद्दानं क्रियते तत् कामदानम् आशङ्कितव्यम् ।

१ (ः)

महापातकचिन्ताणि सप्तजन्तुनां त्रायणे । तानि कुष्ठादिरोगरूपेषु दीक्षेत्तत्पशुमानां लोकां वाधने । अर्जं प्रशस्तबीरोगा वृषामतिपापजाः स्तुः ।

(—)

हान्दोषयुक्ता च, “सोमो हि रक्षस्य सुरा पिबेद्य गुरोः कल्पमावसन् ब्रह्मज्ञा न्यैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमचाचरंक्षेरिति” ।

23. मनुरपि—

क्रियावान् अर्हानश्च दाता प्राज्ञोऽनसूयकः ।
धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥
षण्णान्तु कर्मणां यस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धांश्च प्रतिग्रहः ॥

24. प्रभासखण्डे च—

आत्मा पुत्रः पुरोधश्च भ्राता पत्नी सखापि वा ।
यात्रायां धर्मकार्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः ॥
एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतम्भवेत् १(*) ॥
इति दातृ स्वरूपम् ।

(६) अथ पावलक्षणम् ।

—*—

25. मदनरत्ने—

ब्राह्मणः प्रतिगृहीयादृत्यर्थं साधुतः सदा ।
अव्यश्वमणिमातङ्गं निलं लोहांश्च वर्जयेत् ॥

26. याज्ञवल्क्यः—

तपस्तप्त्वाऽमृतद्वङ्गां ब्राह्मणान् वेदगुप्तये ।
तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंस्थापनाय च ॥
सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः ।
तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥
न विषया केवलया तपसा वापि पात्रता ।
यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते २(+) ॥

श्रुती च, चत्विक्पुर्वो गुह्यार्ता भागिनयोऽयं विट्पतिः ।

एभिरेव कृतं यत् तद्धृतं स्वयमेव हि ॥

अथ विट्पतिर्नामा । कृतमित्युपनयनम्, कर्तुं शक्यं यद्यहम्कार्यमनुमतिम्

तत् सर्वे कृतमिति भवति ।

अतो च, ददाति विप्राय वज्रमुत्तमं, वेदानां विज्ञानतपस्विने च ।

किञ्चित्प्रेतमयं पात्रं किञ्चित्पात्रन्तपोमयम् ।
 असङ्कीर्णन्तु यत् पात्रं तत् पात्रन्तारयिष्यति ॥
 असङ्कीर्णं—योनिसङ्कररहितम् १(*) ।
 दत्त्वा द्विजाय शुद्धाय नरोयाति शुभांगतिम् ।
 विद्यातपःशीलवांश्च स च तारयते नरः ॥
 शीलं संवसता ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः ।
 प्रज्ञा संकथनाद् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्षयेत् ॥
 क्षमा दया दमो दानं धर्मः सत्यमृतं घृणा ।
 विद्या विनय आस्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् २(†) ॥

27. कौर्म्ये—

स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो जितेन्द्रियाः ।
 सत्यसंयमसंयुक्ता स्तेभ्योदद्याद्विजोत्तमः ॥
 ओत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।
 व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं शक्तिपूर्वकम् ॥
 ओत्रियलक्षण माह—३[‡]

28. यमः—

एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा ।
 षट्कर्मनिरतो विप्रः ओत्रियो नाम धर्मवित् ॥

29. भारतेऽपि—

सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दया घृणा ।
 दृश्यन्ते यत्र लोकेऽस्मिन् तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

30. वशिष्ठः—

स्वाध्यायाह्वयं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीरुं बहुज्ञम् ।
 जीषु क्षान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः ॥

१ (*) सङ्करो नरकाशेष इति श्रीगीताशान् ।

२ (†) दमो दमसापः शौचं चास्तिराज्यं वसेव च ।

विद्या विज्ञानमाल्लिख्यं ब्रह्मकार्यं स्वभावज्ञम् ॥ श्रीगीतायां विप्रमुखा उक्ताः ।

३ (‡) श्रीमद्यजुर्वेदोऽपीति, इति महाभाष्ये ।

” ” विप्रविषये तैत्तिरीयोपनिषदि—

ये तप ब्राह्मणाः संमर्तिनः । उक्ता चापुक्ताः । अनुचाधर्माकामाः स्यु रिति ।

योनिमन्तं-प्रशस्तकुलोद्भवं मुखजमिति ।
वैतानस्थं-अभिहोत्रादिकर्मपथम्, गोशरण्यं गोलुभूषारतम् ।

31. देवलः :—

मात्रश्च ब्राह्मणश्चैव ओत्रियश्च ततःपरः ।
अनूचानस्तथा भ्रूण ऋषिकल्प ऋषिर्मुनिः ॥
इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणा उत्तरोत्तराः १(॥) ।
तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः ।

(७) एषां लक्षणानि—

ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ।
अनुपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते ॥
अनुपेत-उपनयनरहितः ।
मन्त्रस्य वा ब्राह्मणस्य वेत्ता ब्राह्मण उच्यते २(+) ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः क्रियावान् ओत्रियो भवेत् ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ।
अह्मन्तः क्रियावांश्च अनूचानः स उच्यते ३(॥) ॥
स्वाध्यायकर्मसम्पन्नः श्रद्धावाननसूयकः ।
भ्रण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥
वैदिकं लौकिकञ्चैव सर्वं ज्ञानमवाप्य यः ।
आश्रमस्थावशी नित्यमृषिकल्पः स उच्यते ॥
ऊर्ध्वरेता तपस्युमे नियताशो न संशयी ।
शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेदृषिः ४(+) ।
ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तः(+)तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ५(+) ॥

प्रथमं कृतौ इति चेमादौ पाठः ।

‘मन्त्रज्ञास्तथोर्वेदज्ञानमधेयम्’ । मन्त्रो हि स्रग् यज्ञः साधनम् ।

ब्राह्मणः शतपथेतरैवादिः । एतेषां वेत्ता ब्राह्मणसंज्ञकः ।

‘अनूचानो विनोते स्यात् साहचर्यविषयकः’ । इति विषः ।

‘योऽनूचानः स मो मन्त्रान्’ इति कृतौ ।

अन्यत्रोच्यते, ‘उपेक्षितान्’ (१।२।१०९) इत्यादिना साधः ।

‘आचिरेदे बतिसादी दीधितोच पुमानयम्’ इति मेदिनी ।

एते अतविधाः—महर्षि-देवर्षि-ब्रह्मर्षि-परमर्षि-काण्वर्षि-विह्वर्षि-सुतर्षयः ।

‘अथर्वो मन्त्रद्वारः—साधनान्नतथर्ष्याचः’ इति निबन्धः ।

‘दुःखित्यनुविप्रमनाः सुखिषु विगतमृषुः’ ।

यौतगामभव-क्रोधः शिरधीर्निबध्यते ॥ इति भगवद्गीतायाम् ।

ब्रह्मनिष्ठो ब्रह्मवेत्ता मुनिरित्यभिधीयते । इति पुष्पाक्षरैः पाठः ।

आश्रमस्थो गृहस्थाश्रमस्थः ।
 एवमन्वयविद्याभ्यां विद्वेन च समुच्छ्रितः ।
 त्रिशुक्ला नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते वसनादिषु ॥
 सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
 प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥
 प्राधीतः प्रारब्धवेदः* ।
 सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।
 भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम् ॥
 इदमुभयोः साम्ये । असाम्ये तु—
 ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे मन्त्रविवर्जिते ।
 ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य नहि भस्मनि हूयते ॥

३२. तथा—

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिन्तथा ।
 भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् हापयेन् ॥
 विट्पतिर्जामाता १(०) ।

३३. बिष्णुधर्मोत्तरे—

आत्मनस्तु भवेत्पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः ।
 पुरोहितेषु स्वे दत्तं दानमक्षय्यमुच्यते ॥
 उपाध्यायर्त्विजोश्चैव गुरावपि च मानवैः ।
 वर्णापेक्षा न कर्तव्या मातरं पितरं प्रति ॥

३४. तथा—

मातृष्वसा स्वसा चैव तथैवच पितृष्वसा ।
 मातामही भागिनेयो भागिनेयस्तथैव च ।
 दौहित्रो विट्पतिश्चैव तेषु दत्तं महाफलम् ।

१ (*)

‘अत्रिक् पुत्रो गृहस्थाता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
 एभिरेवद्वतं यत्तु तद्वतं स्वयमेव हि’ ॥ इति अत्रिः ।

35. ब्राह्मे—

यत् कन्यासु पिता कुर्याद् दानं पूजनमर्चनम् ।
कृतं तत् सुकृतं विद्यात् तद्वत्तं दत्तमक्षयम् ॥
अत्र पूजनं-सत्कारः ।

36. पद्मपुराणे—

दीनान्धकृपणाबाधवाग्बिहीनेषु यत्तथा ।
विकलेषु तथान्येषु जडवामनपङ्क्तुषु ।
रोगार्तेषु च यद्वत्तं तत् स्याद्बहुगुणं धनम् ॥

37. तथा—

अब्राह्मणास्ते षट् प्रोक्ता ऋषिभिः शौनकादिभिः ।
भ्रायो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ।
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च १(॥) ।
ग्रनागतान्तु यः पूर्वां सादित्याश्चैव पश्चिमाम् ।
गोपासीत द्विजः सन्ध्यां सपष्ट इति कीर्त्तितः २(+) ।
अयं निपेधो दानविशेषपरः ।

38. तथा—

अपूर्वश्च यद्दानं अमन्त्राय प्रयच्छति ३(+) ।
तत्तुर्निकृत्य हस्तं तद्गोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति ॥

इषो याव्या यजमाना यस्य स बहुयाज्यः ।
सस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः । इति हेमाद्रिः ।
।षष्ठोऽत्राब्रह्मःकृतः' इति यथान्तरं ।
।हरहः सन्ध्यासुपासीत' इति स्मृतिः ।
।यन्मससं दानमादिष्यसुपास्य ब्राह्मणः सकलभद्रसद्गुणे नाकमेति विभूतपासा' इति
तिरपरा ।
।पुपुराणे'सन्ध्यासुपासने येन कृतं संश्रितव्रताः ।
।भूतपापास्ते यानि ब्रह्मणोक्तमनामयम्" ॥
।आशीर्वादादिभिर्नियमकैः सन्ध्याकर्मसु ।
।यत् कुरुते किञ्चित् तस्य फलभाग्यमेतत् ॥
।न्याय इत्यत्र अपात्रायेति हेमाद्री पाठः ।

दानं दद्यात् प्रयत्नेन श्रद्धापूतमतन्निहतः ।
 अश्रद्धया हुतं दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह १(*) ॥
 यद् यदिष्टं विशिष्टं न्यायप्राप्तं यज्ञवेत् ।
 तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम् ॥

39. तथा—

सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥
 प्रयोगः— शास्त्रीयमार्गेण कुसीदं, कर्मयोगः—आर्त्तिवज्रम् २(†) ।

40. एतानाह गौतमः—

ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य धनं जितम् ।
 क्रयश्च विक्रयश्चैव निर्हिष्टो वैश्यशूद्रयोः ३(‡) ।

41. यमः—

कुटुम्बभक्त-वसनादेयं यदतिरिच्यते ।
 मध्वास्वादो विषं पश्चादातुर्यमोऽन्यथा भवेत् ।
 कुटुम्बं पीडयित्वापीति तु आवश्यकार्थं वेदितव्यम् ।

42. तथा—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डल भेदिनौ ।
 दाता त्वन्नस्य दुर्मिक्षे सुमिक्षे हेमवक्त्रदः ॥
 संश्रुत्य यो नदितुंसेत याचितश्च न यच्छति ।
 उभावनीतिकावेतौ धृथापापमवाप्नुतः ॥

43. मनुः—

सान्त्वानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।
 गुर्वर्थं पितृमात्रार्थं स्वाध्याया ह्युपतापिनः ॥

- १ (*) अश्रद्धया हुतं दत्तं तपसां ज्ञातञ्च यत् ।
 अश्रद्धयुक्तं पापं न च तत् प्रेत्य नो इह ॥ इति भगवद्गीतायाम् ।
 १ (†) अतिशान्तिदं यज्ञादिकर्त्तव्यमित्यम् ।
 " 'इताः कुर्वन्ति ये यज्ञसर्विजो याजकाश्च ते' इति काव्यः ।
 " अतिक् स्वतो यजतीति । 'अलिम्' (१।१।५६) इत्यादिना साधुः ।
 १ (‡) निम्बिन्मिति इमाद्री पाठः । 'ह्यादिना यज्ञमन्त्रिर्विष्टम् ।
 " 'निम्बो अतिभोग्यो' इति कुर्यात् ।

नवैतान् ज्ञातकाश्चैव ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् १(*) ।

निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ।

एतेभ्यो हि द्विजामेभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् ।

इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं तु विधीयते ॥

साम्प्रतिकः-सन्तानप्रयोजनकविवाहवान्, तादृशविवाहार्थीति यावत्, अध्वगः

तीर्थार्थं प्रचलितः ।

सर्ववेदाः-सर्वस्व दक्षिणयागकृत् ।

‘सर्व वेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः इत्यभिधानात्’ २(†) ।

गुरुरत्र गोबलीवर्द्धन्यायेन मातापितृव्यतिरिक्तो ज्ञेयः । उपतापी रुद्रः । विद्या-

विशेषत इति-अल्पविधाय अल्पं, बहुविधाय बहुदातव्यमित्यर्थः ।

4. दक्षः—

व्यसनापहृणार्थञ्च कुटुम्बार्थञ्च याचते ।

एवमन्विष्य दातव्यं सर्वदानेष्वायं विधिः ॥

व्यसनं-राजचौराद्युपद्रवः । आपद्भिर्भिक्षादिजनिता । अत्र आद्योऽर्थशब्दो-
निवृत्तिवचनः ।

45. महाभारते —

हृतस्त्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशविप्लवाः (व) ।

अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥

46. बिष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

यक्ष्यतश्चतथा दत्तं व्यसनं तर्तुमिच्छताम् ३(‡) ।

दुःस्त्वान्वितानां दीनानां लक्षणं परिचोदितम् ॥

विवाहमेखलाबन्ध-प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।

आपन्नेषु च यद्वत् तदक्षयमुदाहृतम् ।

१ (*) ‘जातकज्ञानवन्तौ’ इति । ‘जातकज्ञानोपि च भोजनं-

न समाचरेत्’ इति कृतिः । ‘चा ग्रीधे, जातिषः । ‘गन्धर्वा’ इत्यादिपुत्रेण तः-

(१-४-७९) । ततः ‘संज्ञायां कम्’ (५।१।७५) ।

२ (†) —इत्यत्रः । बिचजिदवागदौ सर्व्वं दक्षिणालेन दीयम् ।

सर्व्वं दक्षिणा इव बिचजिदादी स दीनेष्टः कृतः स सर्व्ववेदाः । तथाच जातकज्ञानी—

‘उद्यम् उ वै राजन्प्रवः सर्व्ववेदसन्दर्श’ । इत्यादि १।१ ।

३ (‡) यथातथ इत्यत्र विचयतामिति ईसायी पाठः ।

47. दक्षः—

सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणक्षुवे ।
 साहस्रगुणमाचार्य्ये त्वनन्तं वेदपारगे ॥
 द्विगुणं साहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमं दाने विशेषः ।
 समं द्विगुणसाहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमम् ।
 दाने फलविशेषः स्याद्विंशत्या एवमेव हि । इति दक्षोक्तेः ॥

48. भारते—

अध्यापयेत्तु यः शिष्यं कृतोपनयनं द्विजः ।
 सरहस्यं सकल्पञ्च वेदं भरतसत्तम ।
 तमाचार्य्यं महाबाहो प्रवदन्ति मनीषिणः ४(*) ।

(८) अथ पातलक्षणम् ।

—*—

49. याज्ञवल्क्यः—

स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।
 निषेकादीनि कर्माणि यः करोति नृपोत्तम ।
 सम्भावयति चाग्नेन स विप्रो गुरुहच्यते ।
 एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग् यज्ञकृदुच्यते ॥

50. बृहस्पतिः—

शूद्रे (शत) समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं मतम् ।
 क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् ।
 भौत्रिये चैव साहस्रं आचार्य्ये द्विगुणं मतम् ।
 आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं चाग्निहोत्रिणि ॥

४ (*) श्रुतिषु च 'आचार्य्यवान् पुत्रो दद' ।

” 'आचार्य्यस्ते गतिर्देहा' ।

” 'वेदमनुआचार्य्योऽन्तेवाचिमनुमासि' ।

” 'आचार्य्यद्विषी भव' ।

” एवमेव मानवे धर्मशास्त्रे प्रमाचलति (१।१४०)

51. विष्णुधर्मोत्तरे—

अमानुषे समं दानं गोषु ज्ञेयं फलन्तथा ।
द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा (या) त्रैवर्ण्यसङ्करे ।
शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं विशि चाष्टगुणं स्मृतम् ।
क्षत्रिये षोडशगुणं ब्रह्मबन्धो तदेव तु ।
द्वात्रिंशद्भ्रं स्मृतं दानं वेदाध्ययनतत्परे १(ः) ।
शतभ्रं तद्विनिर्दिष्टं प्राधीते लक्षसम्मितम् ।
अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे २(x) ।

एतेषु केषाञ्चिद्ब्राह्मणादीनामपात्राणामपि पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवद्गवादिदान-
व्यतिरिक्तदानविषयं वेदितव्यम् ।
यद्वा, अन्नदानपरमेतत्—

52. [तत्रैव]

अन्नदाने न कर्तव्यं पात्रापेक्षणमण्वपि ।
अन्नं सर्वत्र दातव्यं धर्मकामेन सर्वदा । इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।
इति पात्रलक्षणम् ॥

(६) अथ अपात्रनिरूपणम् ।

—*—

53. मनुः—

गोरक्षकान् वाणिजकान् तथा कालकुशीलवान् ।
प्रेषान् वाद्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥
ये व्यपेताः स्वकर्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः ।
द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् ॥

१ (ः) तैत्तिरीयसूतिः—'वावती वै द्विवतासाः सव्या वेदमिदि ब्राह्मणे वसन्ती'ति ।

२ (+) 'वेदमेव सदाभ्यधीत् तपसापत्यन् विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते' ॥ अतौ ।

'' 'अन्यथैव विजो वेदान् अनुत्पाद्य तस्यात्मजान् ।

अमिदा वैव ब्रह्मैव नीचमिच्छन् व्रजत्ययः' ॥

54. वशिष्ठः—

उदक्यान्वासते येषां ये च केषिदनम्रयः ।
कुलम्बा ओत्रियं येषां सर्व्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥
अन्वासते-कर्मकाले समीप एव तिष्ठति ।

55. महाभारते—

यस्तु प्रेष्यान् द्विजान् मूढो भोजयेद्भव्यकव्ययोः ।
न भवेत्तत्फलन्तस्य वैदिकीबं तथा श्रुतिः ॥

56. यमः—

अप्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छिलाम् ॥

57. भविष्यपुराणे—

नाग्राहणाय दातव्यं न देयं ग्राहणाक्रिये ।
न ग्राहणश्रुवे चैव नच दुर्ग्राहणे धनम् ॥

58. व्यासः—

ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजोवी च भवेद्ग्राहणः स तु ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयने नच ।
न कर्मविज्ञा चाधीते स भवेद्ग्राहणाक्रियः ॥

59. बराहपुराणे—

अत्रती वैद्यराजन्यौ भूद्रस्याग्राहणाक्षयः ।
वेदव्रतविहीनश्च ग्राहणो ग्राहणश्रुवः ॥
यस्य विद्वश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् ।
स वै दुर्ग्राहणो नाम यश्चौर वृषलीपतिः ।
न वार्य्यपि प्रयच्छेत् नास्तिके ह्येतुकेऽपि वा ।
स पाषण्डिषु सर्व्वेषु नावेदविधिं धर्म्यम् ॥

नास्तिकः-परलोकावासमाशूयः । हेतुकः-हेतुभिः परलोकं
निराकरिष्युः १(+)

यथा ध्रुवेनोपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।
दातृ-प्रतिप्रहीतारौ तथैवाज्ञौ निमज्जतः ॥ इति विष्णुक्तेः 60 ।
इति सामान्यैतिकर्तव्यतानिरूपणपूर्वकमपात्रनिरूपणम् ॥

(१०) अथेदानीं परिभाषा निरूप्यते ।

—#—

61. तत्राधिकारिणो व्यासेनोक्ताः—

• वर्णानामभ्रमाणाञ्च चातुर्वर्ण्यं युधिष्ठिर ।
दानधर्मप्रवक्ष्यामि यथा व्यासेन भाषितम् ॥

62. स्कान्दे—

अद्वावान् पापभीरूश्च मदम्भविबर्जितः ।
पूर्वनिश्चयमाश्रित्य यथावत् कर्मकारकः ॥

63. शूद्रे तु विशेषमाह जातुकर्ण्यः—

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्वधर्मे न वैदिके २(०) ।

- १ (+) 'पाण्डिनो विनर्कस्यान् वैडावप्रतिकान् शठान् ।
हेतुकान् वकशतोश्च वाङ्मात्रेणापि नाश्नयेत्' ।
" 'सन्देहस्तदहेतुमिर्यः सर्वकर्मसु हेतुकः' विष्णुपुराणं ।
अन्यत्र हेतुकः सप्तपुत्रित्यवधारो वैतस्त्रिको वा । ४० अंशः १८ अः ।
" 'अष्टः स्वधर्मात् पाण्डवः' ।
" 'नास्तिकः 'असि नासि द्रिष्टं मतिः' पाण्डविः (४४।६०)—
" नासि परलोकादीन्तरचेतिमतिरज्येति ।
२ (०) पुष्करिण्य सखा बाण्यो द्विषतायतनानि च ।
अन्यत्रानमचारानः पूर्वमित्यभिधीयते ॥ इति व्यासः ।
" अथ पाठान्तरञ्च—'आरामस्तु विप्रैश्च पूर्णं कर्मविनिर्दिष्टम्' ।
" तथा—'वहीपराने यद्वाग्मं नृत्वंसंज्ञमेषु च ।
रादम्नादी च यद्वाग्मं तदेतत् पूर्वस्तुत्यते' इति नारदः ।
" अपरञ्च—'अरचामतलमात्रं मृताणाञ्चावर्तिवन् ।
वह्निर्वेदि च यद्वाग्मं दत्तं मित्रमिधीयते' ।
अन्तिमोऽयं तपः स्वर्गं वेदानाञ्चैव पावनम् ।
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमिन्द्रमिधीयते' इति बह्वः ।

64. याज्ञवल्क्यः—

आर्षच्छन्दश्च देवत्यं विनियोगस्तथैव च ।
 वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥
 अविकृत्वा तु यः कुर्याद् याजनाध्ययनं जपम् ।
 होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पं फलम्भवेत् १(+)
 यश्च जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च देवतम् ।
 विनियोगं ब्राह्मणश्च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्म च ।
 एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्यो ह्यतिथिवद्भवेत् ।
 देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः ॥

65. तथा—

येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।
 मन्त्रेण तस्य तत् प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्षकम् २(+)
 छन्दसा छन्द उद्दिष्टं वाससी इव चाकृते ।
 आत्मा संछादितो देवैर्मृत्योर्भूतैस्तु वै पुरा ।
 आदित्यैर्वसुभिरुद्रैस्तेन च्छन्दांसि तानि वै ।
 यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या च देवता ।
 तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ।
 पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च ।
 अनेन चेदं कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ।
 नेरुक्तं यच्च मन्त्रस्य विनियोग-प्रयोजनम् ।
 प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते ॥
 एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् ।
 होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ।

66. गृह्यपरिशिष्टे—

बह्वर्णं वा स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।
 तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतं भवेत् ॥

१ (+)

आर्षभट्टाचार्यस्यात्रिकाचारतत्त्वेऽपि चास्ति ।

२ (+)

‘चावेनु विद्वान् यो विनासुहृदोतलान्’ इति वाचस्पतिमिश्रः ।

प्रवृत्तमन्यथाकुर्याद् यदि मोहात् कथञ्चन ।

यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत् ॥

प्रवृत्त-प्रारब्धम् । अन्यथाभूतं-क्रमाद्यन्यत्वेन वैपरीत्यमापन्नम् ।

समाप्ते यदि जानीयान् मर्येतदन्यथाकृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

प्रधानस्याक्रियायान्तु साङ्गन्तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥

67-68. अदेयान्याह—मनुर्याज्ञवल्क्यश्च—

* सामान्यं याचितं न्यास आधिर्हाराश्च तद्धनम् १(+)

अन्वाहितश्च निक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति ॥

आपत्स्वपि न देयानि न च वस्तूनि पण्डितैः ।

यो ददाति स मुदात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥

सामान्यमनेकस्वामिकम् ।

(9) देवलः—

पक्षमन्नं गृहस्थस्य बानप्रस्थस्य गोरसः २(ः) ।

वृत्तिश्च भैक्ष्यं वृत्तीनां न देयं पुण्य मिच्छता ।

दुर्भिक्षे समनुप्राप्ते कुटुम्बे सीदति क्षुधा ।

असाधोरपि गृह्णीयादृणापाकरणार्थकम् ।

वृत्तिर्भिक्षातिरिक्तं वर्त्तनम् ।

इति परिभाषानिरूपणम् ॥

१ (+)

‘याचितं’—संव्यवहाराय याचित्वानीतं वसनाभरणानि ।

‘न्यासस्तु’—यद्वस्त्रादिभिर्देवैर्देवतायाः तत्परोक्षमिव यद्वस्त्रादिभिर्देवैर्देवतायाः यद्वस्त्रम्—

इति याचितं द्रव्यं ‘न्यासः’ । याचितं, मांनवीत्यथा । ‘हाराः’ भाषा ।

‘तद्धनं’ दारभनम् । एतत्तु वृत्तिर्भिक्षं मनुना परिकीर्तितम् ।

२ (ः)

‘पक्षमन्नं’ क्षिन्नमन्नमित्यर्थः । तथाच अती—

‘मन्त्रं चैव न तं प्रापः सन्तुष्टं चान्यथा च ।

यामं वितुषमिवाहुः क्षिन्नमन्नमुदाहृतम् ।

” ”

‘गोरसः’ गोचीरम् । चन्ने त्वाहुः ।—इति चीरं इति रामिवा च ।

(११) अथ अग्राह्यद्रव्याणि ।

—*—

70. स्कान्दे—

अजिनं मृतशय्याञ्च मेघी चोभयतोमुखीम् १(०) ।
कुरुक्षेत्रे च गृह्णानो न भूयः पुरुषो भवेत् ।

71. आग्नेये—

हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्यासनादि यत् २(ः) ।
कृष्णाजिनञ्च गृह्णाति अनापत्स्वपि यो द्विजः ।
तथोभयमुखी घोरां सशैलं मेदिनीन्तथा ३(+) ।
कुरुक्षेत्रे च यद्दानं चाण्डालात् पतितात्तथा ।
मासिकेऽपि मृतश्राद्धे मुखन् प्रेतत्वमाप्नुयान् ४(†) ॥

72. तथा—

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।
प्रतिग्रहेण विप्राणां ब्राह्मं तेजो विनश्यति ॥

73. अल्पवैवर्त्तै—

पितृमातृगुरोरर्थे विवाहार्थे च धर्ममतः ।
अध्वरार्थे च विदुषां प्रहीतव्यं धनं सदा ॥

74. यमः—

राजधानी यथा गून्या यथा कूपश्च निर्जलः ।
यथा हुतमनम्रो च तथा दत्तं द्विजेऽनृचे ॥
अनृचे वेदज्ञानरहिते ।
यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
यश्च विप्रोऽनधीयानस्तस्यस्ते नामधारकाः ॥

१ (०)

मेषौमिल्य भञ्जौमिति ईमाद्री पाठः ।

२ (ः)

'तथोभयतोमुखीं माञ्चे'ति पाठाचारमणि ।

३ (+)

'सतृषय्याऽनादयः' इति मित्रः पाठः । मृतशुद्धिश्च दण्डय्या इत्यर्थः ।

४ (†)

'सतमाञ्चे' इत्यत्र 'सत माञ्चे' इति ईमाद्री पाठः ।

75-76. व्यास-शातातपी—

नष्टशौचे-व्रतघ्ने विप्रे वेदविवर्जिते ।

रोक्षित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् ॥

77. सत्पात्रासन्निधाने षट्त्रिंशन्मते—

पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियावन्तं गुणान्वितम् ।

देशे काले च संप्राप्ते देयमस्य विनिक्षिपेत् ॥

78. भारतेऽपि—

मनसा पात्रमुद्दिश्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् १(+)

दाता तत्फलमाप्नोति प्रतिप्राप्ती न दोषभाक् ।

नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

संप्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुत्रयम् २(x)

इति अष्टादशव्यनिरूपणम् ॥

(१२) अथ दानधर्माः ।

—*—

ॐकारमुच्चरन् प्राज्ञो द्रविणं स-कुशोदकम् ।

गृहीयादक्षिणे हस्ते तदन्ते स्वस्ति कीर्तयेत् ।

कोऽदादिति च मन्त्रेण ३(+) सर्वं प्राणं सुबुद्धिना ॥

79. भविष्ये—

अदत्तदक्षिणं दानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ।

विफलन्तद्विजानीयाद् भस्मनीव हुतं हविः ।

सुवर्णं परमन्दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।

सर्व्वेषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणेऽप्यते ।

देयद्रव्यनृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।

(+) 'नमसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोषं विनिक्षिपेत् ।

विद्यते वागवस्थानं दानस्यासं न विद्यते' ॥ इति श्रुतिः ।

(x) सम्प्रदानकाले तु सम्प्रदेयस्य प्रतिपक्षितं नाम-गोत्र-प्रबरोच्चारणपूर्व्वकं चात्मनश्चैव सुवर्णकोच्चारणं भवति । एवमेव विवाहादौ यज्ञीतुमिति पुंनयम् ।

(*) 'कोऽदात् कक्षा चदात् कालोऽदात् कालायादात् ।

कालो दाता कालः प्रतिपद्यीता कालैतने' । यजुः च—७, ४८ नः ।

अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तिः ।
 सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव च ।
 नित्यभ्रातृ देवपूजा सर्वमेतददक्षिणम् ।
 नित्यं देयानि राजेन्द्र गावः पृथ्वी सरस्वती ।
 दातारं तारयन्त्येते पाठ-वापन-दोहनैः १(×) ॥

80. ब्रह्मवैवर्ते—

दानकाले तु देवत्वं प्रतिमादेः प्रकीर्तितम् ।
 धेनूनामपि धेनुत्वं भुत्सुक्तं दानयोगतः ॥
 दातुर्धेनूनामपि धेनुत्वं भुत्सुक्तं दानयोगतः ॥
 दातुर्धेनूनामपि धेनुत्वं भुत्सुक्तं दानयोगतः ॥
 दानसम्बन्धि-क्रियेण द्रव्यमादाय गच्छता ॥
 तत्सर्वं विदूषा तेन विक्रेयं स्वेच्छया विभो ।
 कुटुम्बभरणं कार्यं धर्मकार्यञ्च सर्वज्ञः ॥
 इति दानधर्माः ॥

(१३) अथ मूल्याध्यायो निरूप्यते ।

—

वराटिकानां दक्षकद्वयन्तु सा काकिनी ताम्र पणश्चतस्रः

इत्यादि २(३) ।

हार्तिरूपणिका गावश्चतुर्कार्षापणो वरः ३(†) ॥

वृषे पट्कार्षापणका अष्टावनडुहि स्मृताः ।

दक्ष कार्षापणा धेनावस्वे पञ्चदशैव तु ॥

- १ (×) पाठ-वापन-दोहनैरित्यत्र—‘दोह-वापन-पाठनै’ इति । ‘एते’ इत्यत्र एता इति च पाठः सङ्गच्छते ।
 एतानि चतिदानत्वेन व्यपदिष्टानि दृश्यन्ते ।
 तत्राचार्योक्तं “वीण्यापुरतिदानानि गावः इत्यौ सरस्वती” इति ।
- २ (°) अथैव भास्वरोवलीलावत्वात् । विक्रेते एतच्चिद् कुतू, पुत्राणि, चरुमात्रे, जिन्य-
 मात्रे, वैद्यके चापि प्रमाचनम् । ईमादौ पुत्राणि प्रमाचानि सन्तुष्टानि ।
 ‘मायो विवर्तिमानव ज्ञेयः कार्षापणस्य तु ।
 काकिनी तु चतुर्धात्री मापस्य च पचस्य च’ इति कात्यायनः ।
- ३ (†) ‘कार्षापणो दक्षिणकां किञ्चि रोचं प्रयत्नते ।
 पचैगिकः पूर्णकां वीक्यैव पचस्य तु’ इति मातङ्गः ।
 ‘चतुःकार्षापणीक’ इत्यत्र ‘चतुः’ वीपाचिको मतः इति पाठः कार्षापणतः ।

द्विरण्ये कार्पापणकाः पणा नव तथाधिकः ।
 वसे कार्पापणस्यष्टौ पणा द्वादशाधिकः ॥
 दृष्ट्यामथ पञ्चाशन् मूल्यं कार्पापणाः स्मृताः ।
 निष्के पञ्चाशदेव स्याद् गजे पञ्चशतानि च ॥
 पञ्चकार्पापणाः प्रोक्ता दोलायां षड् रथे तथा ।
 गृहेऽष्टौ कार्पापणकास्तात्रे कार्पापणः स्मृतः ॥
 ताम्रकर्षेऽपि च पण इत्येषा मूल्यकल्पना १(+) ।
 अधिकं कल्पयेन्मूल्यं नोनं कृत्तानुसारतः ॥
 एतन्मूल्यं दक्षिणाविषये आवश्यकदाने मुख्यासम्भवे च ग्राह्यम् ।
 अधमो ह्ययं पक्षः सति वित्ते न ग्रहणीयः २(×) ॥
 निष्काः पञ्च च दातव्या धेनोः पञ्च पुराणिकाः ।
 धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ३(=) ॥
 निष्कं निष्काद्धं पादं वा तदूर्ध्वमथापि वा ।
 तृतीयांस्तु दातव्यः पञ्च कार्पापणानि वा ॥
 त्रयः कार्पापणा यद्वा शक्तितो मूल्यकल्पना ।

निष्को दीनारः ४(+) ॥

दीनारस्तु भवेत् कर्षैः शतैः कार्पापणैस्ताथा ५(+) ।
 दोनारो रौप्यकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः ॥
 सुवर्णसमस्तितमो भागो रौप्यक इष्यते ।
 जाल-सूर्यमरीचिस्थं त्रसरेणु रजः स्मृतम् ॥
 तेऽष्टौ लिङ्गा तु तास्तिस्रो राजसर्पप उच्यते ।
 गौरस्तु ते त्रयः षट् ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः ॥

‘इति च मूल्यकल्पना’ पुनश्चान्तरे पाठः ।

‘चरबीयः’ इति बन्वान्तरे भिन्नः पाठः ।

प्राचलितप्रकरणे कृतावृत्तं—

‘वात्रापत्यवतामनी धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।

धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः’ ।

‘दीनारेऽपि च निष्कोऽष्टौ’ इत्यन्तरः ।

‘वाटप्रतलुवर्षः’ इति भिन्नो ।

‘वामिषद्वलिवापरिमितं काचनं दीनारः’ इति व्यापारः ।

इति मानवे धर्मशास्त्रे, इतोऽप्यधिकोऽपि ।

कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
 पलं सुवर्णाञ्चत्वारः पलानि धरणं दश १(+)
 द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ।
 ते षोडश स्याद्वरणं पुराणञ्चैव राजतः ॥
 कार्षापणस्तु विज्ञेयस्तान्निकः कार्षिकः पणः ।
 धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥
 चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः २(×) ।

इति मूल्याध्यायः ॥

(१४) अथ देयद्रव्यदैवतानि ।

—*—

81. विष्णुधर्मोत्तरे—

अभयं सर्वदैवत्यं भूमिवै विष्णुदेवता ।
 कन्या दासस्तथादासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ३(*) ॥
 प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः ।
 तथा चैकशफं सर्वं कथितं यमदैवतम् ॥
 महिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नैऋतो भवेत् ।
 रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा छागव्याघ्रेय उच्यते ॥
 मेघन्तु वारुणं विद्याद्वराहो वगैवः स्मृतः ।
 आरण्याः पशवः सर्वे कथिता वायुदैवताः ॥
 जलाशयानि सर्वाणि वारिचानीं कमण्डलुम् ।
 कुम्भञ्च करकं चैव वारुणानि विनिर्दिशेत् ॥

१ (+)

विष्णुधर्मोत्तरे, एतन्मते 'दीनारो रौप्यकेरटादिश्रव्या परिकीर्त्तितः ।

सुवर्णस्य समतितमो भागो रौप्यक इत्येते ।

२ (×)

पुष्पाक्षयं प्रमाणं विना द्रावसि ।

३ (*)

वैधदानकाले कस्य दैवद्रव्यस्य किं दैवतं ब्राह्मोक्तानुसारेण कथ्यते ।

”

सर्वेषां ब्रह्मज्ञानतदभिमानि-देवताया—

अधिष्ठातृदेवताया वा विद्यमानत्वेन तत्पदज्ञेयः चावश्यकः,

”

तथा च ब्रह्मधर्म—“अभिमानिव्यपदेशस्य विज्ञेयानुवृत्तिभ्याम्” अः [१. १. ५] इति ।

”

अतिशय 'अधिष्ठाताः देवता विद्यन्ते' इति ।

समुद्रजामि रत्नानि वारुण्यामि तथैव च ।
 आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व्वलोहानि चाप्यथ ॥

प्राजापत्यानि क्षत्र्यानि पद्मामपि च द्विजाः १(+) ।
 ज्ञेयानि सर्व्वगन्थानि गान्धर्व्वीणि विषक्ष्यैः २(x) ॥

वार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्या ज्ञेया रसाक्षथा ।
 पक्षिणश्च तथ्या सर्व्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः ॥

विद्या ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च ।
 सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकादीनि पण्डितैः ॥

सर्व्वेषां शिल्पभागदानां विष्वक्कर्मा तु देवतम् ३(†) ।
 द्रुमाणामथ पुष्पाणां शक्राणां हरितैः सह ॥

फलानामपि सर्व्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः ।
 मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च ॥

छत्रं छुष्पाजिनं शय्यां रथमासनमेव च ।
 उपानहौ तथा यानं यवान्यत् प्राणवर्जितम् ४(‡) ॥

उत्तानाङ्गिरसत्वेन प्रतिगृहीत मानवाः ५(§) ।
 शूरोपयोगि यत् सर्व्वं शक्रचर्मध्वजादिकम् ६(¶) ॥

रणोपकरणं सर्व्वं कथितं शक्रदेवतम् ७(०) ।
 गृह्णन्तुसर्व्वदेवत्यं यस्त्वनुक्तं द्विजोत्तमाः ॥

तज्ज्ञेयं विष्णुदेवत्यं सर्व्वं वा विष्णुदेवतम् ।
 इति देयद्रव्यदेवतानि ॥

वक्ष्यामीत्यत्र 'वर्त्तापीति' ईमादौ पाठः ।

'शेवाच सर्व्वगन्धास्तु गान्धर्व्वी वै' इति ईमादौ पाठः, 'अथमेव चामीपीनः
 गन्धवत्स्य निवतपुञ्जितान् ।

'गान्धर्व्वमाप्याना'मिति ईमादौ पाठः ।

वाचमित्यत्र 'वच'मिति कुञ्चित् पाठः ।

'तनु-वाङ्गिरसत्वेन' इति ईमादौ पाठः ।

वर्त्त—वाच-वच-वाचकार-वर्त्त-वनाचवनादीनाम् ।

'वर्त्तदेवत' मिति ईमादौ पाठः ।

(१५) अथ देयप्रतिग्रह-स्थलम् ।

—*—

82. प्रतिग्रहमाग्नेयेन प्रतिगृहीयात् ।

आग्नेयस्तु देयद्रव्यस्य मध्यभागः १(+) ॥

83. 'मध्य आग्नेय' इति श्रुतेः ।

84. कात्यायनः—

कुशोपरि निविष्टेन तथा यज्ञोपवीतिना ।

देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलम्भवेत् ॥

ॐकारेण दद्यात् प्रतिगृहीयाच्च २(*) ॥

प्रणवो जगतां वीजं वेदानामादिरेव च ॥

एष एव परं ब्रह्म पवित्रमयमुत्तमम् ।

तस्मात् प्रणवमुच्चार्य कार्थ्यौ दानप्रतिग्रहौ ॥

85. इति स्कन्दपुराणोक्तेः ।

86. विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।

करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यौ तथा द्विजः १(†) ॥

प्रतिग्रहं स्वीकारम् ।

करन्तु इति विन्यस्य धर्म्यो ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।

आरुह्य तु गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्तितः ॥

तथा चैकशफानान्तु सर्वेषामविक्षेप्तः ।

प्रतिगृहीत गां पुच्छे शृङ्गे कृष्णाजिनन्तथा ॥

सामान्येनैकशफानां कर्णे प्रतिग्रह उक्तः, ये त्वेकशफाः

१ (+)

ॐ-सखीति वा यज्ञचक्षुषि वदेदिति केचित् सूत्रयः ।

”

दक्षिणचक्षु इति हेमाद्री पाठः, अक्षय्य पाठः साधुः । अक्षरेषां तद्देवोक्तेः ।

१ (०)

'सर्वमन्त्रप्रयोगेषु चोमित्यादी प्रयुज्यते ।

तेन संपरिपूर्वाणि वधीन्नामि जयन्ति चि' इति महर्षिवाचस्पत्याः ।

१ (†)

'करे गृह्यीत्या कन्याम्' इति हेमाद्री पाठः ।

भृङ्गिणस्ताम् विक्षेपतः मूढे प्रतिगृहीतेत्यर्थः ।
 आरण्यापशक्मान्ये पुच्छे प्राणा विचक्षणैः १(१) ॥
 प्रतिग्रहमथोद्वेग्य आरुह्य च तथा भवेत् २(२) ॥
 वीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्व्वतः ॥
 कर्षं दशान्तादादद्यात् परिधायथवा पुनः ।
 आरुह्यौषानहौ यानमारुह्यैव तु पादुके ॥
 ईशायान्तु रथो प्राणश्छत्रं दण्डे च धारयेत् ।
 आयुधानि समादाय तथामुच्य विभूषणम् ॥
 कर्मध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् ।
 अक्वीर्य्य च सर्व्वानि जलस्थानानि वै द्विजाः ॥
 दुर्मांश्च प्रतिगृहीयान्मूलेन्यस्तकरो द्विजः ।
 छत्रं च चामरं मूले फलं संगृह्य गौरवात् ॥

87. परिशिष्टे—

प्रतिगृहीत गां पुच्छे कर्णे वा हस्तिनं करे ।
 मूर्ध्नि दासीमजाभ्यैव पृष्ठेऽभ्रतरगर्दभौ ॥
 अश्वं कर्णे शटे वापि अन्तमुद्दिश्य धारयेत् ।
 शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् ॥
 शुचिनाऽशुचिना वापि प्राणा चामयदक्षिणा ।
 द्रव्यान्यन्यान्यथादाय स्पृष्ट्वा वा ब्राह्मणः पठेत् ॥
 कोऽदादित्याद्यमुं मन्त्रं सर्व्वदानेष्वयं विधिः ३(३) ।
 इति देयद्रव्यप्रतिग्रहस्थलम् ॥

(१६) अथ दानदेशः ४(०) ।

—*—

उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षन्तद् भारतं नाम भारती यत्र सन्वतिः ॥

‘भारत्या’ इत्यत्र कर्षणा इति ईसाद्री पाठः ।
 ‘शामानां चाश्विरीषणा’ ” ” ” ” ।
 मन्त्रोऽयं प्राचुर्यः, यजुष्यश्रुः चः ७ । ३८ मन्त्रः ।
 यस्यापरिग्रहे ईश्वरीति नृणां ।
 ‘सर्व्वे विद्यायनाः पुण्याः कर्मा नद्याः शुभप्रदाः ।
 दान-दानोपपादादिप्रदाः सततं दद्यात्’ ॥

दीपपुराणे,—

नव्योजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महामुने
कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गमपीच्छताम् ॥

४८. मनुः—

“सरस्वती-वृषहस्तयोर्देवनद्योर्दन्तरम् ।
तन्वेवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥
आसमुद्रास्तु वे पूर्वोदासमुद्रास्तु दक्षिणात् ॥
तयोरेवान्तरं गिर्योराध्यावर्तं प्रचक्षते ॥
कृष्णसारस्तु चरति सृगो यत्र स्वभावतः ।
स ज्ञेयो यज्ञीयो देशो म्लेच्छदेशस्ततः परः १(†)
एषु दानं महापुण्यं संसार-भयनाशनम्” २(†) ।
इति दानदेशः ॥

(१७) अथ दानकालः ।

—*—

अयनेविषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।
अमायां पूर्णिमायाञ्च संक्रान्तौ हरिवासरे ॥
यथाविधि प्रदातव्यं वित्तशास्त्रं विना जनैः ३(*) ।
इति दानकालः ॥

—तद्येव व्यासः,—

‘महाहारे प्रयामे च चविमुक्ते च पुष्करे ।

मनरे चाङ्गुली च महासागरसङ्गमे ॥

कुवचेने महायाच तोषे वासरकष्टके ।

एवमादिषु तोषेषु दत्तमप्ययतामिवान् ॥

उर्म्यतीक्ष्णवी महा तत्र दत्तं महाफलम् ॥

१ (†) विष्णुः,— चातुर्मन्थं न्यवस्थानं वज्रिन्द्रे न विद्यते ।

उ श्रीशङ्खो विज्ञेयः चार्धदेशकतः परः ॥

अपरा क्षुतिच,—

२ (†) ‘तीक्ष्णं वायसने नीष्टे ह्यपारान्तरित्तु च ।

व्यष्टे वाच दक्षे वापि तदानीं वक्षिरेऽथवा ।

महासागानि दीवानि संचारभयभीतवा’ ॥

३ (०) मनुः,— ‘मनुः प्रचलकस्तस्य द्यौःपुत्रस्येव वर्तते ।

न चाप्यराविचलस्तस्य दुर्धनैर्विद्यते कलम्’ ॥

(१८) अथ दानप्रकारः संक्षेपेणोक्तः ।

—*—

तत्रादौ विष्णुरोम् तत्सद्व्य इत्याद्युच्चार्यामुकप्रवराणन्वितं भवन्त-
ममुकदानसम्प्रदानत्वेन कृणे इति सङ्कल्प्य पुंगीफलं १(×)
ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा उदङ्मुखो यजमानः प्राङ्मुखं ब्राह्मणं गन्ध-
पुष्पवासोभूषणैरभ्यर्च्य देयञ्चालङ्कृत्य स्वप्रवराद्युच्चारणपूर्वकं
ब्राह्मणाय दत्त्वा पूजयित्वा च तदाशिषो गृह्णीयात् ।
ततो दानफलमीश्वराय समर्पयेत् ।

इति दानसामान्यविधौ तत्प्रकारः ॥

(१९) दशदानद्रव्यपरिमाणम् ।

—*—

89. मदनरत्ने—

तत्र गोमूल्यं सुवर्णनिष्कयो (रूप्ययो) निष्कं मुख्यम् । तद्वर्द्धं तद्वर्द्धं वा
गोणम् । भूमिपरिमाणन्तु उत्तमपक्षे गोचर्ममात्रम् ।

90. तल्लक्षणान्तर्गते—

दशहस्तेन दण्डेन त्रिशङ्खण्डाभिवर्तनम् २(०) ।

दश तान्येव गोचर्मं दत्त्वा स्वर्गो महीयते । इत्युक्तम् ।

१ (×)

'पुगीफलं'मित्यत्र हरितकोकलं वसतिमिति कैचित् ।

"इतीतको फलं अष्टं न गुवाकं कदाचन" ।

तदभावे कदम्बो लक्ष्म्ये विधिपूर्वकम् ॥

लक्ष्म्यपाचक्षुषं भविष्ये—

'इतिमहाश्रमसौ च कावरीप्यादिभित्तवा ।

संकल्यो मेव कर्त्तव्यो लक्ष्म्येन कदाचन' ।

मृद्वीजीवुत्तरं पानं वारिपूर्णे गुधान्वितम् ।

दध्मयं सायसूत्रं फलपुचयित्वान्वितम्' । इति तत्रैव ।

१ (०) नत्कपुराणे तु चन्वयोक्तम्,—'दक्षेन सप्तहस्तेन त्रिशङ्खण्डाभिवर्तनम् ।

चिमान्दीर्घं गोचर्मसामनाह भजापतिः' ॥

इत्यपिना तल्लक्षणान्तर्गते—

'यत्किञ्चित् कुर्वते पापं क्षान्तोऽक्षान्तोऽपि वा ।

अपि गोचर्मसामने च मुनिदानेन यद्वति' ॥

चल पाठान्तरम्—

'सप्तहस्तेन दक्षेन त्रिशङ्खैर्निवर्तनम् ।

इत्येतावन् गोचर्मं दत्त्वा स्वर्गो महीयते' ।

मध्यमपक्षे, दशहस्ताः समन्ततः ।

अधमपक्षे पञ्चहस्ताः समन्ततः ॥

एतदक्षिणा निष्कसुवर्णम् । तिलदानं तिलराशिदानम् । राशिपरिमाणञ्च
पुरुषपरिमितम् । द्रोणमात्रं वा । द्रोणपरिमाणञ्च—

पलञ्च कुडुवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु बीजव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ।

पलपरिमाणञ्च—

मुष्टिरेकपलं स्मृतम् १(†) ।

91. इति महार्णवनिबन्धानुसारेण ज्ञेयम् ॥

तथाच षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयं मुष्टयो द्रोण इति ।

यद्वा पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तिताः ॥

इतिमते षोडशसेरा अष्टादशसेरा वा तिला भवन्ति २ *) । तिलदानं-तिलपात्र-
दानमिति केचित् ।

पात्रमानञ्च षोडशपलानि । एतदक्षिणा माषचतुष्टयमितं सुवर्णम् । हिरण्य-
प्रमाणमेकस्तोलः । तावत्येव दक्षिणा । अथवा रजतं दक्षिणा ।

हिरण्ये दीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते ।

अन्यस्मिन् दीयमाणे तु रजतं दक्षिणेष्यते ३(+) ॥

92. इति स्मृतेः ४(‡) ।

आज्यमुत्तमपक्षे षष्टिपलानि । मध्यमे चत्वारिंशत् । अधमे द्वादश । दक्षिणा
सुवर्णमासे । लवणमपि आज्यवत् । गुडस्तद्विगुणो ज्ञेयः । दक्षिणा पूर्ववत् ।
धान्यं द्रोणपरिमितम् । तद्दक्षिणा यथाशक्ति । सूक्ष्ममष्टहस्तमात्रं वस्त्रम् । दक्षिणा
पूर्ववत् । रूप्यमानं चत्वारस्तोलकाः । एकस्तोलको दक्षिणा ।

इति दशदेयद्रव्यपरिमाणम् ॥

१ (†)

मताम्बरैस्तु मुष्टादीनां प्रमाणं यथा,—

‘षट्मुष्टिर्भवेत् कुचिः कुचैरष्टौ च पुष्पञ्चम् ।

पुष्पञ्चमि च चत्वारि चाढकाः परिकीर्तिताः ।

चतुराढको भवेद्बीजः खाडी तस्य चतुष्टयम्’ ।

अथवा परिमाणप्रमाणं भास्कराचार्यैः पाटोवचिताभ्यामि उक्तम् ।

२ (+)

राजमहाशयवचने शेषार्थः । सेरा—सेटकावा एति ।

”

रजतं भिन्नं सुवर्णमिति पाटो वचु निबन्धेषु उक्तम् ।

३ (‡)

‘अथोवाचैव दानानां सुवर्णं दक्षिणा कृता ।

४ (‡)

सुवर्णे दीयमाने तु रजतं दक्षिणेप्यते’ इत्यपि श्रुताः ।

(२०) अथ तुलापुरुषदानप्रयोगः १(❀) ।

—*—

93-94. हेमाद्रौ मत्स्यपुराणे—

शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथाष्ट वै ।

अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

हेमालङ्कारिणः कार्य्या द्विजा वै पञ्चविंशतिः ।

अष्टौ ऋत्विजः, अष्टौ द्वारपालाः, अष्टौ जापकाः, एको गुरुस्त्वैव पञ्चविंशतिर्वरणीयाः २(†) ।

तत्र तुलापुरुषदानं करिष्यन्नादौ माङ्गं प्रायश्चित्तं कृत्वा कृतज्ञानः परिहिताहत-
वासा दर्भपाणिः प्रसन्नमनः कुशोपहितपीठोपविष्ट आचम्य प्राणानायम्य देशकालादि
संकीर्त्यामुककाम पापक्षयकामः श्रीलक्ष्मोनारायण प्रीतिकामो वा श्वोवाऽयामुक्-
प्रवरोऽमुकगोत्रोऽमुकपुत्रोऽमुकक्षर्माऽहममुक्तुलापुरुषमहादानं करिष्ये इति (सङ्कल्प्य)
प्रारिप्सित कर्मणोनिर्विघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं गणेशपूजनं पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं
नान्दीश्राद्धं गोविन्दोमापतिविनायकादिपूजन-माचार्यादिवरणं मण्डपप्रतिष्ठादीनि च
करिष्ये इति च सङ्कल्प्य गणेशपूजनादिनान्दीश्राद्धान्नं कृत्वा (तनो) गोविन्दमुमापतिं
विनायकञ्च व्याहृतिभिस्तत्तल्लिङ्गकमन्त्रैर्वा—

१ (०) त्रीमन् तारानागतकं वाचस्पतिभिः तुलादानपद्धतियर्थं तुलापुरुषदानं प्रयोगादयः पुष्पचलेन
उक्ताः । महादानेषु चार्धं दानं तुलापुरुषाख्यम् । तथाहि 'वाचस्पत्युत्पत्त्यादानं
तुलापुरुषसंज्ञितम्' इति मान्छे । अपरं दानसागराख्यग्रन्थे चास्ति ।

२ (†) 'शुभास्तत्राष्टोतारः द्वारपालास्तथाष्ट वै ।
अष्टौ तु जापकाः कार्य्याः ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
हेमालङ्कारिणः कार्य्याः द्विजा वै पञ्चविंशतिः' इति मान्छे ।
सत्यं यस्मै तु चत्वं सदस्याचनुवादकादयो वरणीयाः ।
'नोक्ताणि यानि वृक्षाणि महादानानि कीदृज ।
तानि ते मंथयन्त्यानि यथा बद्धतृणमृक्षः ।
तुलापुरुषवानोऽर्धं शिवलाघोऽभिषेकते' । इति मान्छे ।

आवाहनादि षोडशोपचारैः सम्पूज्य विप्रप्रभृति ब्राह्मणान् पूजयित्वा वायुककामः
श्रोत्रा अथ करिष्यमाणेऽमुकतुलापुरुषमहादाने भवन्तो मामनुजानन्तु इति वद्व्राजलिः
सविनयस्तान् विज्ञापयेत् । *

ते च ॐ कुर्वन्तिवति १(०) सहर्षं ब्रूयुः । ततो यथोक्तं गुर्वादिवरणं कृत्वा
तांश्च सम्पूज्य यथाविधि गुर्वादिकर्म कुर्वन्तु इति वद्व्राजलि स्तान् प्रार्थयेत् । ततस्ते
यथाज्ञानं करवामेति प्रतिब्रूयुः । तत आचार्य्य ऋत्विग्भिः सह मण्डपप्रतिष्ठां कृत्वा
महावेद्यां षोडशारं सर्वतोभद्रं वा विलिख्य पुष्पैरवाकिरेत् । ततस्तदुपरि चित्रं वितानं
बन्धीयात् ।

तत ईशानकोणस्थितप्रह्वेद्यां सर्वतोभद्रमण्डलं विरचय्य तदुपरि
फलपुष्पादिसहितं चित्रं वितानं बन्धीयात् । ततोमहावेद्याश्चतुर्दिक्षु पूर्वस्यामेव वा
कुण्डेष्वतुष्टये वा स्थण्डिलचतुष्टये वा कुण्डे वा स्थण्डिले वा अग्निं प्रणीय प्रह्वेद्यां
सर्वतोभद्रदेवताः सम्पूज्य नवग्रहमखोक्तविधिना २(ः) नवग्रहान् सर्वान् नवाधिदेवता-
नवप्रत्यधिदेवता गणपत्यादिपञ्चक मिन्द्रादिदशलोकपालांश्चावाह्य —

95. मातृस्ये—

ध्रुवोऽध्वरस्तथासोम आपश्चैवानिलोऽनलः ३(*) ।

प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

इत्यष्टवसूनिन्द्देशानयोर्मध्ये स्थापयेत् ।

१ (०) कुर्वन्तिवति करोति पाठः । समीचीनतया प्रतिभाति विद्यापकस्य यत्रमानस्यैकत्वेन
क्रियाया बहुवचनान्तामुपपत्तेः । तेषां प्राप्तं विवादः ।

२ (ः) मातृस्ये नवग्रहमण्डलः सप्तवर्षितोऽस्ति । तत्र वेदोक्तमन्त्रेण साधितं यतः प्रत्यधिदेवता-
नवग्रहान् यष्टमन्त्रेण आवाह्य प्रत्येकं स्व-स्वरूपं नव्य-मातृ-भज-वसन-वस्त्र-भूष-
प्रदीपादिभिः समर्च्य तत्रद्वीत्यनुष्ठारेण स्त्रीनां विधेयः । विनायकादिपञ्चदेवानामिन्द्रादि-
दशलोकपालानाञ्च वेदोक्तमन्त्रैः पूजन-वचने कुर्यात् ।

३ (०) भ वायुष्टी वसनः । आदिनावाहकताः ।

96. पुराणे—

धाताऽऽर्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशो भगस्तथा ।
इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ।
ततस्त्वष्टा ततो विष्णु रजवन्योजघन्यजः ।
इति द्वादशादित्यानिन्द्राग्निमध्ये आवाहयेत् ।

97. पुराणे—

वीरभद्रश्च शम्भुश्च गिरीशश्च महायशः ।
अजैकपादाहिर्व्यूधयः पिनाकी चापराजितः ।
मुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः ।
स्थानुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः १(†) ।
इत्येकादश रुद्रानग्निममध्ये आवाहयेत् ।

98. भविष्यपुराणे—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।
धृतिः पुष्टिः तथा तुष्टिरात्मनः कुलदेवता २(०) ।
इति षोडशमातुर्यमनिर्कृतिमध्ये आवाहयेत् ।
पुनर्गणपतिन्तन्मन्त्रेण नाममन्त्रेण वा निर्कृतिवरुणमध्ये आवाहयेत् ।

99. वायुपुराणे—

आवहः प्रवहश्चैव उदहः संवहस्तथा ।
परावहश्च विवहस्तथा परिवहोऽनिलाः ३(ः) ।
इति सप्त मरुतो वरुणवायुमध्ये आवाहयेत् ।

रुद्रा एकादश प्रोक्ताः । ईमाद्री दानवश्च पुच्छश्च वर्चितमसि ।

अथ 'माताम्बा लीलमातका' इति ईमाद्री पाठः ।

'उल्लिः पुष्टिश्च तुष्टिरात्मदेवता रुद्र' इत्यपि पाठान्तरम् ।

तदाह मातातपः—

'मनिष्टा पितृवन्नेन वैदिषं किञ्चिदश्चरेत् ।

अथापि मातरः पूर्वे पूजनीयाः प्रववतः' इति ।

अतएव 'पूज्याश्चिन्नेऽववाचांश्च कदाभयपाकयः' इति च ।

अतएवमाग्निमीनपञ्चागवाङ्मातृलोके ईमाद्रीति ।

ततो ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं अर्कं वनस्पतिं चेति पञ्चदेवतास्तत्तन्मन्त्रैर्वायुसोम-
मध्ये आवाहयेत् । एवं द्रुथत्तरं शतं देवान् प्रतिष्ठामन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य अन्वाधानं
कुर्यात् ।

तत्र प्रजापतिमिन्द्रमग्निं सोमं आज्येनात्र यथा प्रधानं नवग्रहान् नवाधिदेवान्
न च प्रत्यधिदेवान् विनायकादिपञ्चकमिन्द्रादि दशलोकपालान् अष्टकसून् द्वादशादित्यान्
एकादशरुद्रान् सप्त मरुतो ब्रह्मविष्णुरुद्रार्कवनस्पतीन् अष्टोत्तरशतसंख्याभिर्द्वादशसंख्या-
भिर्वा समिधरुतिलाज्यादियथासम्भवद्रव्येण श्लेपेण स्विष्टकृतमित्याद्युक्ता एता अङ्गप्रधान
देवताः साङ्गोपाङ्गेन कर्मणा सशोयक्ष्ये इति । यजमानान्वारब्ध आचार्य्यो यजमान
एव वा अन्वादाय ब्रह्मोपासनाद्याचाराद्याज्यभागान्ते तत्तद्रव्येण यथोक्तसंख्यया
सूर्यादिपञ्चाशीतिदेवेभ्यस्तत्तन्मन्त्रै ऋत्विजश्चतुःशास्त्रिनः स्वगृह्योक्तविधिना १(†)
जुहुयुः ।

ततो वस्वादित्यरुद्रगौरीमरुतां मन्त्रानुरोधेन समुदायापन्नानामेक एव होमः
कार्यः पृथक्मन्त्राभावात् । ते च मन्त्रा यजुर्वेदोक्ताः—

100. वसो पविग्रम् २(०)

101. नमस्ते रुद्र ३(+)

102. श्रीश्च ते ४(x)

103. मरुतो यस्य ५(5)

एतैर्मन्त्रैरथवा प्रणवादि चतुर्थ्यन्तैः स्वाहान्तं ध्रुवाय अध्वराय इत्यादिभि-
र्जुहुयुः ६(†) ।

-
- १ (†) आचक्षायन-पारस्कर-गोमिमादि-सं स-१४ श्रौतविधानेनेति ।
२ (०) वसोः पविपमसि दीरसि इधिव्यसि मातरिचनो धर्मोऽसि विवशा चसि
परमेष्ठ धावाहृष्टस माद्रोगति यन्नपतिर्वावीत् ॥ चः १, नः २ यजुः ।
३ (+) नमसोरुद्र मन्त्रव चतोऽतइववेनमः ।
वाङ्म्यासुत ते नमः ॥ चः १६ नः १ यजुः । चम रुद्रस्यान्वेऽपि वेदीक्त मन्त्राः सन्ति ।
४ (x) श्रीश्च ते सज्जीव पवडावहोरात्रेपात्रे नक्षत्राणि रुपमचिनी व्यापज् ।
इच्छन्निपाचा मुं मइपाच सव्येस्तेकं मइपाच ॥ चः ११, छः २२, यजुः ।
५ (5) मरुतो यस्माच्च चये पावादिनो विमहृष्टः ।
समुपपातमो नमः ॥ चः ८, नः ११, यजुः ।
६ (†) 'प्रचवादिनमोऽनम चतुर्थ्यन्तं सप्तमः ।
देवतायाः स्तवं नाम सूक्तमन्त्रः प्रकीर्तितः' इति गार्ग्ये ।
१. ११ ई-कारादि समावृत्तं नमस्काराय कीर्तितम् ।
स्तनाम सव्येसज्जा नाम इत्यभिधीयते' इति राघवभट्टीये ।

होमे क्रियमाणे द्वारजापकाः स्वशास्त्रोक्तं शान्तिं पठेयुः ।

तत्तद्वैतान्यपि सूक्तानि पठेयुः १(१) ।

ततोऽग्नि-महाविपूजा स्विष्टकृत्तमबाहुतयश्च ।

तत इन्द्रादिभ्यो बलिवानं कुर्याद्देतैर्मन्त्रैराचार्यः ।

ते च मन्त्रा यथा—

एष्टोहि सर्व्वामरसिद्ध (संघैः) साध्यैरभिष्टुतो वज्रधरामरेश ।

संबीज्यमानोऽप्सरसां गणेन, रक्षाध्वरं नो भगवन्नमस्ते ॥

ॐ इन्द्राय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय इमं
(सदीपं) बलिं समर्पयामि ।

एष्टोहि सर्व्वामरहृद्व्यबाह, मुनिप्रवीरै २(५) रभितोऽभिजुष्ट ।

तेजोवता लोकगणेन सार्द्धम्, ममाध्वरं पाहि कवे नमस्ते ।

अग्नये साङ्गायेत्यादि पूर्व्ववत् ।

ॐ एष्टोहि वैवस्वत धर्मराज सर्व्वामरैरर्चित धर्ममूर्ते ।

शुभाशुभानन्दशुचामधीश शिवाय नः पाहि मखं नमस्ते ॥

यमाय इत्यादि पूर्व्ववत् ।

ॐ एष्टोहि रक्षोगणनायक त्वं विशाल-वेताल पिशाचसंघैः ।

ममाध्वरं पाहि पिशाचनाथ ३(०) लोकेश्वर त्वं भगवन्नमस्ते ॥

निर्ऋतये इत्यादि पूर्व्ववत् ।

ॐ एष्टोहि यादोगणवारिधीनां गणेन पर्जन्य महाप्सरोभिः ।

त्रिधाधरेन्द्रामरगीयमान पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते ॥

ॐ वरुणायेत्यादि पूर्व्ववत् ।

ॐ एष्टोहि यज्ञे मम रक्षणाय मृगाधिरूढः सह सिद्धसङ्घैः ।

प्राणाधिपः कालकवेः सहायः गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ वायवे इत्यादि पूर्व्ववत् ।

ॐ एष्टोहि यज्ञेश्वर यज्ञरक्षां विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्द्धम् ।

सर्व्वौषधीभिः फिन्तुभिः सहैव गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

चतुर्वेदीन्त्राय-पाठ्य-सूक्तानि नृणांशानां पश्चतिपथं

शिष्टितानि सन्ति ततोऽनुचक्ष्वेयानि ।

‘प्रवीरै’ रिचञ्च प्रवर्त्येति प्रवीरयवतीपाठः ।

‘हमाधिनाच’ इति नृणापुत्रवर्गानपद्यती पाठः ।

अपरमपि एतत् पश्चति पथं इति ।

ॐ सोमायेत्यादि पूर्ववत् ।

ॐ एषोहि विश्वेश्वर नक्षिगूल कपालखट्वाङ्गैरेण सार्द्धम् ।

लोकेश-भूतेश्वर यक्षसिद्धैश्च गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते ॥

ॐ ईशानायेत्यादि पूर्ववत् ।

निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये—

ॐ एषोहि पातालधराधरेन्द्र नागाङ्गनाकिन्नरगीयमानः ।

यक्षोरगेन्द्रामरसिद्धसङ्घै रनन्त रक्षाध्वरमस्मदीयम् ॥

ॐ अनन्तायेत्यादि पूर्ववत् ।

इन्द्रेशानयोर्मध्ये—

ॐ एषोहि सर्वाधिप देववर्य लोकेश सार्द्धं पित्रुदेवताभिः ।

सर्वस्य धातास्यमितप्रभावो विशाध्वरं नः सततं शिवाय ॥

ॐ ब्रह्मणे इत्यादि पूर्ववत् ।

ततः पूर्वस्यान्दिशि उपलिप्य कुशानास्तीर्य च बद्धाञ्जलिः—

त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।

आषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥

एते ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्वन्तु मुदान्विताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च क्षेत्रपालगणैः सह ।

रक्षन्तु मण्डपं सर्व्वे प्रन्तु रक्षांसि सर्व्वतः १(०) ॥

एतानावाञ्जलिं त्रैलोक्यस्थेभ्यः स्थावरेभ्यो (जङ्गमेभ्यश्च) भूतेभ्यो बलिं समर्पयामि
इत्येवं प्रयोगेण देवमात्रन्तं सार्व्वभौतिकं बलिन्दत्वा-आचम्य भूमिं स्पृशेत्—

104. तत्र मन्त्रः—

भूमिर्भूमिमगन्माता माता मातरमप्यगात् ।

(१)

‘इवावाञ्जलिं सुरादयादिविन्ध्यो ईमभूचक्षम् ।

कुल्लबाणि च क्षपाणि ईमानि कटकाणि च ।

चपाकुलीवक्षिणाणि बाह्याणि वदनानि च ।

पितृवं गुरवे दद्याद्दृष्ट्याश्वाद्यादिकम्’

इतिईमाञ्जलिपत्रिकाः पाठोऽस्ति ।

ततो यथोक्त प्रकारेण तोरणस्पर्शनं द्वारपूजनञ्च कृत्वा बलीञ्च दत्त्वा
मण्डपस्तम्भेषु सर्व्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । वंशेषु किमरेभ्यो नमः । पृष्ठे पद्मगेभ्यो नमः ।
इति स्तम्भपूजनम् ।

105. ततो ध्वजपूजनम्—

कुसुदः कुसुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः ।

शङ्कुकर्णः सर्व्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥

ब्रह्मा नागश्च पूर्व्वोदि दशैते ध्वजनायकाः ।

ततश्चैवं प्रयोगः । कुसुदसहिताय पूर्व्वध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि इति
पञ्चोपचारैः पूजयेत् ॥

कुसुदाक्षसहिताय आग्नेयध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

पुण्डरीकसहिताय दक्षिणध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

वामनसहिताय नैऋतध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

शङ्कुकर्णसहिताय पश्चिमध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

सर्व्वनेत्रसहिताय वायव्यध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

सुमुखसहितायोत्तरध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

सुप्रतिष्ठितसहिताय ऐशान्यध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

ब्रह्मासहिताय ऊर्ध्वदिग्ध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ॥

नागसहिताय अधोदिग्ध्वजाय नमो गन्धं समर्पयामि ।

नतः साचार्य्यं ऋत्विग् आचान्तो यजमानो मध्यवेणामुपविश्य मण्डपोपरि
यथोक्तलक्षणं तुलादण्डं दक्षिणोत्तरायनं १(†) स्थापयित्वा दक्षिणप्रान्तबन्धादारभ्य
तत्तदधिष्ठितदेवताः पूजयेत् ॥

106. ताञ्च यथा,—विश्वकर्म्मोक्ते—२(‡)

ईशः शशी मारुतरुद्रसूर्याः, स्याद्विश्वकर्म्मगुरुरङ्गिरोऽमी ।

प्रजापतिर्विश्वजगद्विधाता, पञ्जर्जन्यशम्भू पितृदेवताश्च ॥

सौम्यश्च धर्म्मामरराजमश्वि-जलेशमित्रावरुणौ मरुद्गणाः ।

धनेश-गन्धर्व्व-जलेश-विष्णु-रेताश्चतुर्विंशतिरेव देवताः ॥

१ (†) तुलादण्डकाष्ठतन्मानादि त्रिर्लोकादिषु सर्व्वे देवाः त्रिभिर्नमन्ति ।

” एवमेव तुलादानपद्धतौ च विद्यते ।

” विश्वकर्म्मोक्तायुक्तम् यथा—

२ (‡) विश्वकर्म्मो-कृत वासुदेवो त्रिन्मरुदा दीपः ।

स्यात् पञ्चविंशः पुरुषः पुराणो यस्तोल्यमानस्तुलया महत्वा १(१) ।
 अत्राङ्गिरोऽप्रद्योः पर्जन्यशम्भोर्मित्रावरुणयोश्च मिलितयोरेव देवतात्वम् । एतासां
 लक्षणानि आकरे ज्ञेयानि । गोविन्दप्रतिमा तुलामध्येमौक्तिकस्रजा सुवर्णशृङ्गलया
 वा द्वादशाङ्गुलया अवलम्बनीया । यथा तुलास्थितः कर्ता तन्मुखं पश्यति । अतएव
 गोविन्दप्रतिमा स्थूला कार्य्या । हस्तधारणार्थं सूर्यधर्मराजप्रतिमाद्वयं कार्य्यम् ।
 नेति केचित् । एता देवतास्तासु तासु प्रतिमासु आवाह्य अमुषत्तारणं कृत्वा प्रतिष्ठाप्य
 नाममन्त्रैः सम्पूज्य तुलादण्डस्थचतुर्विंशतिधातुबन्धे यथागाढं पौराणैर्वैदिकैश्च मन्त्रैः
 स्थापयेत् ।

107. ते च मन्त्राः—

पञ्चवक्त्रं वृषारूढं प्रतिवक्त्रं त्रिलोचन ।
 कपालशूलखट्वाङ्गिन् चन्द्रमौले सदाशिव ॥
 आगच्छ भगवन्नीशतुलाबन्धमलङ्कुरु ।
 तमीशानमिति २(ः) ॥
 ॐ भूर्भुवः स्वः ईशानं स्थापयामि ।
 अत्रिपुत्र जगत्प्राण यमुनाविषयोऽग्नव ॥
 दशश्ववाहन इवेत गदापाणे वरप्रद ।
 आगच्छ भगवन्मन्त्र तुलाबन्धमलङ्कुरु ॥
 सोमो धेनुम् ३(ः) ।
 ॐ भूर्भुवः स्वः सोमं स्थापयामि ॥
 भृगारूढं महाबाहो मारुत त्वं सदागते ।
 ध्वजहस्त महाकाय प्राणरूप महाबल ॥
 आगच्छ भगवन् वायो तुलाबन्धमलङ्कुरु ।
 वायो ये ते ४(†) ॥

-
- १ (१) 'महात्मा' इति भिन्नः पाठः ।
 २ (ः) तमीशानमिति सख्यव्यतिथिर्बन्धित्वमवशिष्टं इत्येव वक्तव्यम् ।
 ३ (ः) पुष्पाचीवचा विद्वानसप्तपुषि रक्षिता पायुरदभ्यः स्वकाये ॥ अः १५, मः १८ वज्रः ।
 ४ (ः) सोमो धेनुं सोमो चर्वन्मातुं सोमो वीरं कर्कशं हवति ।
 सादृश्यं धित्वं लक्ष्यं पिबन्वचं बोद्धव्यमस्ति ॥ अः १८, मः १९ वज्रः ।
 ४ (†) वायो ये ते सप्तविंशो रक्षासोऽभि रावन्ति ।
 निवृत्त्यात् सोमपीतये । अः, मः, १० । १९ वज्रः ।

ॐ भूर्भुवः स्वः वायुं स्थापयामि ।
 वृषारूढं महादिव्यं व्यक्ताव्यक्त स्वरूपधृक् ॥
 नागहार महाकायं सृष्टिसंहारकारक ।
 आगच्छ भगवन्तु तुलाबन्धमलङ्कृत १(५) ॥ इमा रुद्राय २(५) ।
 ॐ भूर्भुवः स्वः रुद्रं स्थापयामि ।
 पद्मासनपद्मस्त सिन्दूरारुण स प्रभ ॥
 रथारूढं महाबाहो काश्यपेयमहागुते ।
 आगच्छ भगवन् सूर्यं तुलाबन्धमलङ्कृत ॥

ॐ षट्सूर्य ३(५)—

ॐ भू भुवः स्वरादित्यं स्थापयामि ।
 दंशपाणे महावीरं सुचित्रकर्मकारक ॥
 विश्वरूढं विश्वधृक्चत्वं रक्षनामानदण्डधृक् ।

ॐ विश्वकर्मान् इविषा ४(५)—

ॐ भूर्भुवः स्व विश्वकर्माणं स्थापयामि ।
 दण्डाक्षसूत्रवरदं कमण्डलुधर प्रभो ॥
 चतुर्भुजहयारूढं पीताम्बरवृहस्पते ।
 वाचस्पते समागच्छ तुलादण्डमलङ्कृत ॥

ॐ वृहस्पते अति ५(५)—

ॐ भूर्भुवः स्वर्षदस्पतिं स्थापयामि ।
 कमण्डलुश्च शक्तिश्च यष्टिर्दुर्भमयीक्रमात् ॥

- १ (५) 'आगच्छ भगवन्तं वरुणं चित्रं रुद्रं' इति तुलादानपद्धतौ पाठः ।
 २ (५) इमा रुद्रायतव(५) छे कपर्दिने चण्वीराय प्रभरामहे मनीः ।
 यवाज्जलचपिदे चतुर्पदे विश्वपुष्टे वामिर्दक्षिणानुरम् । अः १६, मः ४८ यजुः ।
 ३ (५) षट् सूर्याश्च त्रयसा मन्त्राः । अक्षिर्वादिबलकाः । अक्षिः । मन्त्रादिबलानां पृथः
 पुरोहितोविष्णु ज्योतिरहात्मन् ॥ अ १९, मः ४० यजुः ।
 ४ (५) विश्वकर्मान् इविषा व्याघ्रानः अयं यजस इविषी मुतयाम् ।
 रुद्राय च अतिः सुपबाहवायां मन्त्रा गुरिरसः । अ १७, २३ मः, यजुः ।
 ५ (५) वृहस्पते अतिवर्धो चर्चाद युमधिमाति कतुलज्जनेषु ।
 बहोदयश्च यजस अतप्रजात तद्व्यास इविषं द्विष्टि चिचम् ।
 उपवास्यद्विष्टोऽपि वृहस्पतेत्या । एवमेवोनिर्द्विष्टयतेत्या । अः २६, मः १ यजुः ।

कलयन्नङ्गिरोनाम करामाभ्यां समन्ततः ।
आगच्छ भगवन् विप्र तुलादण्डमलङ्कुरु ॥

ॐ त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिराः १(×)—

प्रणेश्याग्निनामाच कलयंश्चजपास्त्रजम् ।
शक्तिं च पुस्तकञ्चैव क्रमदेव कमण्डलुम् ।
आगच्छ भगवन्ने तुलादण्डमलङ्कुरु ॥

ॐ अग्नि दूतम् २(९)—

ॐ भूर्भुवः स्वरङ्गिरोग्नी स्थापयामि ।
यज्ञोपवीती हंसस्थ एकवक्त्रश्चतुर्मुखः ॥
प्रजापते समागच्छतुलादण्डमलङ्कुरु ।
अक्षसुखं सुखं धत्ते कुण्डिकाञ्च प्रजापतिः ॥

ॐ प्रजापते न ३(‡)—

ॐ भूर्भुवः स्वः प्रजापतिं स्थापयामि ।
शुभ्रवर्णा महाकाया दिव्याभरण भूषिताः ॥
विश्वेदेवाः समायान्त्वलङ्कुरुध्वं तुलां शुभाम् ।

विश्वेदेवाः सः ४(०)—

ॐ भूर्भुवः स्वर्वाश्वान् देवान् स्थापयामि ।
हंसारूढो महाबाहु रेकवक्त्रश्चतुर्भुजः ॥
विष्टरं सक्लुवं धत्ते अक्षमालाञ्च कुण्डिकाम् ।
जगद्धिधातरागच्छ तुलादण्डमलङ्कुरु ।

- १ (×) त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिराः चण्डिदेवोद्दिवागामभवः शिवः सखा ।
तवव्रतिकावली विष्ट नापसो ऽजायन्त मरुतो भाजदृष्टयः ॥ अ ३४, मः १२ यजुः ।
- २ (९) अग्निं दूतं इषीमहे ह्रीतारं विश्ववेदम् । अस्व यज्ञस्य सुकृतम् ॥
(अग्निं दूतं पुरीदधि इन्धवाद्य सुपशुवे ॥ देवां २॥ आसादयादिह)
अ २२, मः १७, यजुः ।
- ३ (‡) प्रजापते मन्त्रदेतामन्वी विचारपाणि परिता वभूव ।
यज्ञकालासो गुह्यमवाप्नो अक्षुधं वयं खान पतयीम्योषाम् ॥ अ १०, मः २० यजुः ।
- ४ (०) विश्वेदेवाश्च आगत्य अक्षतान् इमे वभूव । इदं वर्णिमिषीदत ।
अ ३४, मः १, यजुः ।

विश्वकर्मा विमनाः १(1) —

ॐ भूर्भुवः स्वर्जगद्विधातारं स्थापयामि ।
पञ्जन्यश्च महाकारं गजवत् त्रयान्वितम् ॥
योधते सर्वजीवानां वरं बीजश्च शङ्खकम् ।
कुठारश्च पयोजश्च चिन्तारत्नं महाशुचिः ॥
पाशं चक्रं किशलयं कुण्डश्च दशभिः करैः ।
एतल्लक्षणसम्पन्नं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

शङ्खोवातः पक्ताम् २(+) —

पञ्चवत् वृषारूढं प्रतिवत् त्रिलोचनम् ।
कराल शूल खट्वाङ्गं शम्भुं खण्डेन्दु भूषितम् ॥
एतल्लक्षणसम्पन्नं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

नमः शम्भवाय ३(x) —

ॐ भूर्भुवः स्वः पञ्जन्यशम्भू स्थापयामि ।
कुशविस्त(ष्ट)र संयुक्तं पितरं पिण्डपात्रिणम् ।
पितरं तं समावाह्य तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

नमोवः पितरोरसाय ४(5) —

ॐ भूर्भुवः स्वः पितृण् स्थापयामि ।
दशान् वाहनं सौम्यं गदापाणिं वरप्रदम् ।
उक्तल्लक्षणकं सौम्यं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

- १(1) विश्वकर्माविमना आदिहारा धाताविधातापरमोत्तमं मन्दुक् ।
तत्राभिष्टानि समिधानदनि । यवासमस्तवीनपर एकमाहुः । अ १७, मः २६, यजुः ।
- २ (+) शङ्खोवातः पक्तां वृषारूढं त्रिलोचनम् ।
वृषः क्रान्तिहृद्दीर्घः पञ्चलोऽभिवर्षत । अ १६, मः १०, यजुः ।
- ३ (x) नमः शम्भवाय च नमो भवाय च नमः शङ्खवाय च मयल्लक्षणाय च ।
नमः शिवाय च शिवतराय च । अ १६, मः ४१, यजुः शतबट्टी ।
- ४ (5) नमोवः पितरो रसाय । नमोवः पितरः शिवाय ।
नमोवः पितरो श्रीवाय । नमोवः पितरः स्वधायै ।
नमोवः पितरो वीराय । नमोवः पितरो मन्त्रायै ।
नमोवः पितरः पितरो नमोवः । अ २, मः १२, यजुः ।

उद्बुध्यस्वामि १(†)— ॐ भूर्भुवः स्वः सौम्यं स्थापयामि ।
चतुर्वक्त्रं चतुष्पादं चतुर्बाहुं सिताम्बरम् ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नं इवेतं धर्मं विचिन्तयेत् ।
दक्षिणेचाक्षमालाच्च तस्य वामेतु पुस्तकम् ॥
उक्तलक्षणकं धर्मं तुलाबन्धे विचिन्तयेत् ।

पद्मयां जङ्घाभ्याम् २(०)—

ॐ भूर्भुवः स्वः धर्मं स्थापयामि ।
चतुर्हस्तं गजारूढं वज्रहस्तं पुरन्दरम् ॥
शचीपतिं वृत्रहणं सहस्रनयनोज्ज्वलम् ।
उक्तलक्षणकं शक्रं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

त्रातारमिन्द्रम् ३(×)—

ॐ भूर्भुवः स्वः सुरराजं स्थापयामि ।
तरुणौ देवमिषजौ स्वश्चारूढौ महाबलौ ॥
तयो रोषधयः कार्य्या दिव्या दक्षिणहस्तयोः ।
वामयोः पुस्तके कार्य्ये दर्शनीयतमाविमौ ॥
उक्तलक्षणसम्पन्नौ तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

यावांकशा ४(†) ।

ॐ भूर्भुवः स्वः अश्वितौ स्थापयामि ।
वरुणं यादसामीशं लोकेशं पाशपाणिनम् ॥
उक्तलक्षणकं देवं तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

तस्वा यामि ५(*)—

ॐ भूर्भुवः स्वः स्वरुणं स्थापयामि ।
पद्मपाणिं तथा मित्रं कमलासनसंस्थितम् ॥

- १ (†) उद्बुध्यस्वामि प्रतिजाग्रद्वि त्वमिष्टापूर्णे संसृजिष्यामयच्च ।
अभिन्नुं सुषको अष्टुत्तराभिन्नुं विवेदेवा यजमानाय सीदत । अ १५, मः ५४, यजुः ।
- २ (०) जङ्घाभ्यां पद्मां धर्मोऽसि विश्वराजा प्रतिष्ठितः ।
- ३ (×) त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सङ्घं यरमिन्द्रम् ।
हवामिन्द्रं पुदङ्गतमिन्द्रं स्वस्तिनोमचरा धामिन्द्रः । अ २०, मः ५ यजुः ।
- ४ (†) यावांकशा मधुमन्विनासुश्रावती तथायज्ञं मिमिषतम् । उपशामयहीतोऽस्वनिष्ठात्वा ।
एषते योनि मीष्ठीष्ठात्वा । अ ११, मः ०, यजुः ।
- ५ (*) तस्वा यामि ब्रह्मचावन्दमानं सदासाको यजमानोऽविभिः ।
अवेदमानो वदवेदमोऽव्यदसमानचातुः प्रभोषी । अ १८, लः ४८, यजुः ।

द्विभुजं श्वेतमूर्तिं च सर्वभूतहिते रतम् ।
वरुणं सरितामीशं लोकेशं पाशपाणिनम् ॥
मित्रावरुणकौ देवौ तुलाबन्धे निवेदयेत् ।

प्रथं वा मित्रावरुणा १(५)—

ॐ भूर्भुवः स्वर्गमित्रावरुणौ स्थापयामि ।
इन्द्रेण सप्तधा च्छिन्नं दितेः पुत्रं मरुद्गणम् ॥
महावीर्यं महाबाहुं तुलाबन्धे निवेशयेत् ।

रुतोरस्य २(*)—

ॐ भूर्भुवः स्वर्गरुद्गणं स्थापयामि ।
नरयुक्त विमानस्थं कुवेरं चोत्तरेश्वरम् ॥
निधीनां च पतिं श्रेष्ठं राज-राजं महाबलम् ।
उत्तलक्षणसम्पन्नं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

अथ सोम ३(०)—

ॐ भूर्भुवः स्वर्धनेशं स्थापयामि ।
वरदो भक्तलोकानां किरीटी कुण्डली गद्दी ॥
गन्धर्वः पुरुषोध्येयोवीणावागरतः सदा ।
एवं गन्धर्वकं देवं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

यमेन दत्तम् ४(+)—

ॐ भूर्भुवः स्वर्गान्धर्वं स्थापयामि ।
जलेशं यादसामीशं पाशपाणिं महाबलम् ।
उत्तलक्षणकं देवं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

इमं मे वरुण ५(†)—

ॐ भूर्भुवः स्वर्जलेशं स्थापयामि ।
प्रादक्षिण्यादक्षिणाथः करादारभ्य नित्यशः ॥

- १ (५) अथ वा मित्रावरुणा सुतः सोमो ऋतावपि । मनीदिहसुतं हवन् । उपयामगृहीऽसि
मित्रावरुणाभ्यां त्वा । अ ०, मः ८ यज्ञः ।
- २ (*) मरुतोयस्य द्विचये पाशादिवो विमलसः ।
ससुवीपात मो जगः । अः ८, मः २१ यज्ञः ।
- ३ (०) वयंसोम व्रते तव मनसामुषं विवतः । प्रजावन्तः सुधेमद्वि । अङ् ४, म ५०, मः १० ।
- ४ (+) यमेनदत्तं वितमेन मायुजविन्द एमं वयमी अज्यमिहत् ।
मन्थर्वो अस्व रजनामगृह्णान् सुरादव वसवो निरतत ॥ अ १८, मः १२, यज्ञः ।
- ५ (†) इमं मे वरुणः क्षुधि हवमपाच वदय । तामन्वराचके । अ २१, मः १, यज्ञः ।

बहन् कौमोदकीं पद्म शङ्खचक्रैरलङ्कृतः ।
उत्तलक्षणकं विष्णुं तुलाबन्धे निवेशयेत् ॥

विष्णोरराटमसि १(×) —

३०० भूर्भुवः स्वर्विष्णुं स्थापयामि ।

ततोगोविन्दप्रतिमां समौक्तिकस्वर्जं तुलामध्ये बहन् कौमोदकीमिति पुराणमन्त्रेणर(×)
अनन्तरं पठितेन सहस्रशोषेति वैदिकेनच । ३०० भूर्भुवःस्व गौविन्दं स्थापयामि ।
इत्युच्चा लम्बयेत् ।

ततो निकामे निकामे ३(×) —

४(×) दधिक्रावणः । शिवोभय ५(×) यतोयत ६(९) स्थिरोभय ७(१)
एतैर्मन्त्रैः स्तम्भद्वयमुत्तरसंस्थं सम्पूज्य एतैरेव मन्त्रैः पुनस्तुलाप्रान्तद्वयं सम्पूज्य तुला
समन्ततः पूर्वादिदिक्षु इन्द्रादीन् सम्पूज्य दीपान् प्रज्ज्वालयेत् ।

ततो द्वारजापकाः स्व स्वशाखोक्तां शान्तिं पठेयुः ।

ततोऽधिवासनदक्षिणादाने । ३०० अग्रेत्यादि देशादिसंकीर्त्यामुकप्रवरान्विताया-
मुकगोत्रायामुकशर्मणे आचार्य्याय (अमुकप्रवरोमुकगोत्रः) अमुकशर्माऽहं मधिवासन-
कर्मणः साङ्गतासिद्धर्थं दक्षिणां सम्प्रददे इति ।

एवं ब्रह्मादिभ्योऽपि आचार्य्याद्व-दक्षिणा देया ।

- १ (×) विष्णोरराटमसि विष्णोः 'त्रभू' स्थ. । विष्णोः सूरसि ।
विष्णोर्भूवीऽसि । वैष्णवससि विष्णवे त्वा । १५. मः २१, यजुः ।
- २ (°) 'बहन् कौमोदकीं पद्म शङ्खचक्रैरलङ्कृतः ।
उत्तलक्षणकं विष्णुं तुलाबन्धे निवेशयेत्' इत्यनेन प्रागुक्तम् ।
- ३ (°) निकामे निकामे नः पञ्चान्यो वस्तु फलवन्त्यो न चोपपद्यः ।
पञ्चानां योगवन्तो नः कल्याणताम् । च २२, मः २२, यजुः ।
- ४ (°) दधिक्रावणो अकारिषं विष्णोरद्वयं वाजिनः ।
सुरभिनी मुखाकरत् प्रथमं चारुं चित् तारिषत् ॥ च ११, मः १२, यजुः ।
- ५ (×) शिवोभय प्रजापत्यो मातृवीर्यसुमन्त्रिः ।
माद्यावा पृथिवी चमिनीचोर्मातरिषं मा वनस्पतीन् ॥ च ११, मः ४५, यजुः ।
- ६ (९) यतोयतः समोदसे ततो नो अभयं कुब ।
जं नः कुब प्रजापत्यो भयं नः पश्यन् ॥ च १६, मः २२, यजुः ।
- ७ (१) स्थिरोभय वीरुहं चारुभयं वाग्यव्यम् । पृथुभयं
सुबदक्षमयेः पुरीषवाहकः ॥ च ११, मः ४४, यजुः ।

इदमधिवासनं निशीथे कार्यम् ।

अधिवासनानि सर्वाणि मध्यरात्रे तु कारयेत् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनात् । ततो जागरणेन तां निशामति बाह्वेयुः ।

ततः प्रभाते कृतनित्यक्रियाः सर्वे भवेयुः ।

ततो यजमानः प्राभवत् पुण्याहं वाचनादिकं कुर्यात् ।

ततोऽङ्गत्विजो यजमानान्वावरन्वाः स्व स्वकुण्डे ऋग्वेदादिक्रमेण पूर्णाहुतिं प्रभृति यथाशास्त्रं कर्मसमाप्तिं कुर्युः । यस्य स्मृत्याच अनेन होमकर्मणा कर्माङ्गदेवताः प्रीयन्तां नममेति वदेत् ।

ततस्तुलामहावेदिं पश्चिमोपविष्टं यजमानं गुर्वादयः कलमोदकेन स्वशास्त्रोक्त-वेदिकैर्मन्त्रै १(+) पौराणमन्त्रैश्च अभिमिश्रयेत् ।

ततः सर्वैकधीभिरनुलिप्य शुद्धजलेन स्नात आवाप्तो यजमानः शुद्धमात्र्याम्बरधरः शुद्धगन्धानुलेपनः कृतत्रयायुष-करणोगृहीतकुसुमाञ्जलिं स्तुलां त्रिः प्रदक्षिणी कृत्य महावेशां पश्चिमे प्राक्मुख्योपविश्य अभिमन्त्रैस्तुलामनुमन्त्रयेत् ।

ॐ नमस्ते सर्वभूतानां शक्तिस्त्वं (मत्स्य) सर्वमाश्रिता ।

साक्षिभूता जगद्धात्री निर्मिता विश्वं योनिना ॥

ॐ नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते मनानि ।

पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥

त्वया धृतं जगत् सर्वं ब्रह्मः स्थावरजङ्गमम् ।

सर्वभूतात्म-भुतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ॥

ब्रह्मणो दुहिता त्वं हि त्वं मत्स्यं परमाश्रिता ।

काश्यपी गोत्रतश्चैव नामनो विश्रुता तुला ॥

प्रसादं कुरु कल्याणि माभिर्भ्यं देहि शाम्भवि ।

एकलः सर्वमत्यानि तथानृनशतानि च ॥

धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापिनामि जगद्धिते ।

त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्षिता ॥

१ (+) वैदिक मन्त्रैः 'ॐ ब्रह्मोमिषः ब्रह्मवचः' इत्यादि नवभिर्मन्त्रैः । पौराणिकाः 'ॐ सुराणा-
मभिर्विचक्षन्' इत्यादि, 'एते त्वामभिर्विचक्षन् धर्मकागाधं विदुः' । इत्यादि नव संख्याकमन्त्रैः च नवैः पञ्चादयन्त्रैः ।
यथा 'वापीपिडा'दयः । 'वातादिमिष्ट' मित्येकः । 'ब्रह्मणोऽभिषेकमसीति' ५ पद्य । 'पद्मम् मा विनर'
इति नव । 'मिरीमै' इति पद्य । अः १६, मः २-१७, यज्ञः ।

मां तोलयन्ती संसारा दुद्धरस्व नमोऽस्तुते ।

योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥

स एषोऽधिष्ठितो देवि त्वयि तस्मान्नमोनमः ।

ततस्तुलामध्यविलम्बित-गोविन्द मनुमन्त्रयेत् ॥

यथा —

नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञक ।

त्वं हरे तारयास्मान् हि अस्मात् संसारसागरात् ।

ततोऽञ्जलिस्थकुसुमानि तुलायां हरौ च विकीर्य पुनस्तुलां प्रदक्षिणीकृत्य दक्षिण करमुष्टौ हैमीं सूर्य्यं प्रतिमां वामकरमुष्टौ हैमीं धर्मराजप्रतिमाञ्चादाय नित्यदेवं च गृहीत्वा लक्ष्मीनारायणौ स्मरन् प्राङ्मुख उत्तरदिश्ये तुलामारुह्य गोविन्द प्रतिमामुखं पश्यन्नासीत । आरोहणसमये रुद्राध्यायो१(+) जप्यः । तत ऋत्विगादयोदक्षिण-शिल्ये यजमान परिमाणभ्यधिकं सुवर्णादि द्रव्यं निदधुः । पुष्टिकामनायान्तु अधिकद्रव्यं प्रक्षेपेण भूमिसंस्थितां तुलां कुर्युः । ततो यजमानो गोदोहनमात्रं २(०) तत्र स्थित्वा ततोऽवतीर्य्य पुनन्तु मां देवजना इति तृचं(+) पठित्वा पौराणान् मन्त्रान् पठेत् । यथा—

नमस्ते सर्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि ।

पितामहेन देवि त्वं निर्मिता परमेष्ठिना ॥

१ (+)

नमस्तु कद्र मय्येव उतोत इषवे नमः । वाहभ्यामुत ते नमः । इत्यादिकोऽन्वेष्टव्यः ।

शुक्ल यजुः, चः १६ ।

"

एतस्य प्रमाणं फलञ्च यथा,—

‘सुरापी स्वर्णहारी च कद्रजापी जलस्थितः ।

सङ्गशीर्षात्रापी च सृष्टते नाचसंशयः’ । अतो भद्रभास्वरीयभाष्ये च ।

"

कात्यायन श्रौतसूते च प्रक्रियास्ति । १८।७।१-५ ।

"

‘चपातो यः शतवद्विश्वं गृहीति’ इत्यादिउज्ज्वटाचार्य्यभाष्ये ।

"

‘यः शतवद्वीथनपीतेषीऽग्निपूतो भवति । स बायुः पूतो भवति स आत्मपूतो भवति स सुरा-

पातात् पूतो भवति स ब्रह्मचर्यायाः पूतो भवति स सर्वश्रेष्ठेयात् पूतो भवति स ब्रह्माज्ञानात् पूतो भवति तच्चाद च विस्तृताग्निपूतो भवति तस्मात् स सर्वदा सङ्गहा जयेत् । अनेन ज्ञानमाप्नोति संसाराच्चैवनाशनम्’ इति कैवलीपनिषदि ।

२ (०)

गोवीर्यं यज्ञाद्यर्थं यावताकाक्षेण स्वासावत् काक्षमाचम् ।

३ (†)

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनुष्या धियः ।

पुनन्तु विद्याभूतानि ज्ञातवेदः पुनौचि माम् ।

पवित्रे च पुनौचिनां शक्रे च देवदीप्यत् ।

अथैकस्मात् सन् ७ रतु । यथे पवित्रमर्थिचये विततमनरा ।

त्वया धृतं जगत् सर्वं सह(बहिः)स्थावरजङ्गमम् ।
सर्वभूतात्मभूतस्ये नमस्ते विश्वधारिणि ॥ इति ।
जपेन्मन्त्रास्तु पौराणान् पुनन्तु मेतिवै तृचम् ।
आरोहयेद्विधानेन रुद्राध्यायेन वै नृप १(५) ॥

इति बह्विपुराणोक्तेः ।

एवं तुलाभिमन्त्र्य दानीयद्रव्याण्यभि मन्त्रयेत् ।
यथा पवित्रमतुल मपत्यं जातवेदसः २(+) ॥
तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ।
यथामि देवताः सर्वाः सुवर्णं हि तदात्मकम् ॥
तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ।
यत्कृतं मे स्वकायेन मनसा वचसाऽथवा ॥
दुष्कृतन्तत् सुवर्णस्थं यातु मुक्तिं परां शुभाम् ।

इत्यनेन सुवर्णम् ।

रुद्रनेत्र समुद्रतं रजतं पितृवल्लभम् ।
प्रदानादस्य मे रुद्रः प्रीयतां भक्त वल्लभः ॥

इत्यनेन रजतम् ।

ताम्रं पुष्टिकरं सर्वदेव प्रियकरं शुभम् ।
सर्वरक्षा करं नित्य मतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इत्यनेन ताम्रम् ।

एवं पठित्वा तुलितद्रव्यार्द्धमाचार्याय दद्यात् । अपरार्द्धमृत्विग्भ्यः ।
एवमुत्सर्गद्वयमित्येके । गुह्यंत्विग्भ्यः सर्वेभ्य एकएवोत्सर्ग इत्यन्ये ।

(२१) अथ उत्सर्गप्रयोगः ।

—*—

वेदि पश्चिमे उपविश्य प्राङ्मुख आचान्नः कर्ता तुलाद्रव्यं तुलसी कुशोदकेन
सम्प्रोक्ष्याभ्यर्च्य च साक्षतकुशजलपाणिर्देशादिकं स्मृत्वा कामनायां एकैकमन्त्रेण
कालावच्छिन्न प्रतिलोकपालस्थान निवास पूर्वकार्कवर्ण (सुवर्ण) किङ्किनीजाल-

१ (५)

ब्रह्मावाहः ॐ नमो ब्रह्मणे ।

उतीत इषये नमः ब्राह्मामुत्तमेनमः ॥ इत्यादि यज्ञयशुर्वेदेयः ।

२ (+)

पवित्रं वै विरक्तम् इति श्रुतिः ।

‘जपेत्तपस्तपसं सुवर्णम्’ इति श्रुतिश्च ।

अथवेनाग्नी दानं कथं चाति ।

तत् प्रकारस्तु कांस्वपात्रे आज्यमासिच्य तत्र हिरण्यं प्रक्षिप्य तत्रात्म प्रतिमा-

मवलोक्य -

आज्यन्तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं स्मृतम् ।

आज्यं सुराणामाहार आज्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥

इति मन्त्रमुक्त्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ।

ततः—

प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णस्यादिति श्रुतिः (स्मृतिः) ।

मन्त्रहीनं क्रीयाहीनं भक्तिहीनं यदर्पितम् ।

तत् सर्वं पूर्णतां यातु भास्करस्य प्रसादतः । इति पठेत् ।

ततः—

मया कृतेनानेनामुक्ततुलापुरुषदानकर्मणा भगवान् विष्णुः प्रीयतां नममेत्युक्त्वा नृपनातिरिक्ता परिहारार्थं विष्णुस्मरणं करिष्ये इत्युक्त्वा ॐ अच्युतानन्त गोविन्दाय नमः इति मन्त्रं दशवारं जप्त्वा अञ्जलिं बद्धा विप्रान् प्रार्थयेत् । भोः श्रीमन्तः मया-
यत्कृतं तुलापुरुषदानाख्यं कर्म दक्षतः कालं तो मन्त्रं तो भक्तितो ब्रह्मणः शक्तिश्च
नृपनातिरिक्तं तद्विष्णुस्मरणाद्भवतां ब्राह्मणानां वचनाच्च परिपूर्णमस्तु इति मे भवन्तोद्भवन्तु
इति यजमानेनोक्ते सर्वं परिपूर्णमस्तिविति ब्राह्मणा ब्रूयुः । ततो ब्रह्मार्पणम् ।

यत्करोषि यद्भासि यज्जुहोसि ददासि यत् ।

यत्तपस्वसि कौन्तेय तत्कुर्वस्व मन्त्रार्पणम् ॥ इति भगवद्गीतोक्तेः

मन्त्रचतुष्टयं यथा—

नमोविश्वसृजं तुभ्यं विश्वरूपात्मने नमः ।

परमानन्द रूपत्वं पाहि संसारकर्मणाम् ॥

तेजोमयमिमं ध्येयं सदा पश्यन्ति योगिनः ।

स त्वं भवादुद्धर मां देहि मुक्तिं मनाननीम् ॥

यथाहि भूरादि समस्तलोका, स्वयिस्थिता देववरेण नित्यम् ।

मथाऽऽमी सुरा ये सुरलोकपाला ब्रह्मादयो देवगणाश्च नित्यम् ॥

तव प्रसादा १(०) दृढमप्यशेषं पार्ष्वैर्विमुक्तस्तु तथा भवेयम् ।

तथाकुर्वस्व सततं सुरारे विष्णो नृसिंहेन नमोनमस्ते ॥

ॐ तत्सद् ब्रह्मार्पणमस्तु इत्युक्त्वा ब्राह्मणादीषोऽगृहीत्वा सानुनयं वात्सल्यं
सुहृन्मित्रादिवृतः सोत्साहः मिष्टाज्जादिकं मुञ्जीत ।
तुल्यब्रह्मं गृहे चिरं नभारवेत् ।

108 ब्रह्मवैवर्ते—

दातव्यमिति नो जातु वक्तव्यं मनुजैः कथित ।
 अहोरात्रमतिक्रम्य तद्दानं द्विगुणं भवेत् ।
 दशोत्तरं पर्वसु तत् शतं चन्द्रग्रहे भवेत् ।
 सूर्यग्रहे सहस्रन्तु मरणेऽनन्तकं स्मृतम् ।
 तस्माद्दातव्यमित्युक्ते(तवा) देयमेव नवान्यथा ।
 बुधैस्तदेव वक्तव्यं दातुं शक्यं यदेवहि ।
 उक्तं नदीयते यद्धि यातनावहमेव तत् इति ॥

अयं सुवर्णतुलाविधिः रजतताम्रतुलादानादावतिदिश्यते । न्यायसाम्यात् । एवं
 कुर्वन्तः फलमुक्तम्, यथा—

109 मातृस्ये—

अनेन विधिना यस्तु तुलादानं करोति वै ।
 पुण्यकाले तु सम्प्राप्ते सपदं याति वैष्णवम् ।
 विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना ।
 नारायण पुरंगत्वा कल्पकोटि शतं वसेत् ।
 पुत्र पौत्र प्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् ॥
 देवीप्यमानवपुषा विजितप्रभाव-
 माक्रम्य मण्डलमखण्डकचन्द्र भान्वोः ।
 सिद्धाङ्गनानयनषट् पदनीयमान-
 वक्त्राम्बुजोऽम्बुज मयेन चिरं सहास्ते ॥
 इति पठति य इत्थं यः शृणोति प्रसङ्गा-
 दपि क्लृप्तचित्तानैर्भुक्तदेहः समन्तात् ।
 दिव्यममरबधूभिर्वाति सम्प्रार्थ्यमानः,
 पद्ममरसङ्घैः सेवितं चन्द्रमौलेः ॥
 इति श्रीमत् परमवैदिक-श्रीनागदेव भट्टमुतेनानन्तदेवेन त्रिरचिते
 विधानपारिजाताख्य-निबन्धे तुलापुरुषदान प्रयोगः
 समाप्तः ।

(२२) अथ प्रसङ्गाद्रजतादितुलापुरुषदानविधिः ।

(110) तत्र गोपथब्राह्मणे सुवर्णतुलापुरुषविधानं प्रकारान्तरेणोक्तम् ।

अथ चेन्निस्वपक्षः स्याद् यथा सम्पणते धनम् ।

धातुभिः सहतौल्यस्तु वासोभिश्च रसैस्तथा ।

ब्रीह्यादिभिः सर्व्वधान्यै र्यथा सम्पणते गृहे ॥

(111) एतत्फलमप्युक्तं—

यत्पापं स्वकुले जात-त्रिसप्तपुरुषैः कृतम् ।

तत् सर्व्वं नश्यति क्षिप्रमग्नौतुलं यथा तथा ॥

अनामयं स्थानमवाप्य देवै रलङ्कनीयं सुकृतं हि रम्यम् ।

समस्त दोषान् परिमुक्तपापा द्विवीन्द्रवद्राजति सूर्य्यलोके ॥

सूर्य्यलोके दिवीलमेदेन सम्बन्धः १(॥*) ।

(112) भविष्योत्तरेऽपि मतस्यपुराणरीत्या हेमतुला उक्ता ।

(113) कृष्ण उवाच—

अनेनैव विधानेन केचिद्रूप्यमयीन्तुलाम् ।

कर्पूरेण तथेच्छन्ति केचिद् ब्राह्मण पुङ्गवाः ॥

अनेन हेमतु लोक्तेनेत्यर्थः ।

मया सिततृतीयायां नार्य्यः मोभाग्यदां तुलाम् ॥

कुङ्कुमेन प्रयच्छन्ति लवणेन गुडेन वा ।

न तत्र होमो मन्त्रो वा एवमेव प्रदीयते ॥

(114) बिड्वाभिन्नः—

आदित्ये राहुणा प्रस्ते सुवर्णेस्तोलयेत्तनुम् ।

सोमप्रहेतु रूप्येण यथादानन्तथा शृणु ॥

प्रवर्त्यस्य मुखे युक्ता दुत्पन्नः पत्रिदेहतः ।

सर्व्वपापहरायैतद्दामि प्रीयतां विभुः ॥

इत्युच्चार्य जलं स्वप्सु निक्षिपेद्भिज-सप्तमः ।
 प्रीयन्तां पितरः कांस्ये ताम्रेचैव पितामहाः ॥
 लवणे सिन्धु(सीधु) जे लक्ष्मीः प्रीयतां पार्वती गुडे ।
 गन्धैर्गुडैर्वा वासोभिः सौभाग्यं लवणे परम् ॥
 प्रीयतां विष्वधात्रीति दान मन्नेविधीयते १(*) ।
 तुलापुरुषतोरजन् याति तत् परमं पदम् ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा मुक्तिं यात्यपुनर्भवाम् ।
 हत्वातु ब्राह्मणं भूप तोलयेदात्मनस्तनुम् ।
 सुवर्णेनात्मतुल्येन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

अत्र सुवर्णरजततुलायां 'प्रवर्ग्यस्ये'त्यादिमन्त्रं, कांस्यादि तुलायां 'प्रीयन्तां पितरः' इत्यादि मन्त्रं, गन्धगुडवासः—सिन्धु-जातिरिक्त-लवण-तुलायां 'विश्वधात्री' इत्यादि मन्त्रम्,

गुडतुलायां प्रीयतां पार्वतीत्यादिकं वा मन्त्रमुक्त्वा जले जलप्रक्षेपः कार्यः ।
 फलन्तु कांस्यादि तुलायां सौभाग्यमेव, फलान्तरानुक्तेः । लवणे तु परमधिकं सौभाग्यम् ।
 उपक्रान्तयोः सुवर्ण-रजत-तुलयोः फलं तुलापुरुषेण इत्यादिनोक्तं वेदितव्यम् ।
 सुवर्णतुलायान्तु ब्रह्महत्यादुरितनाशोऽपि भवतीति वचनस्वारस्येनार्थः । व्याख्याना-
 नन्तरन्तु वचनानां दोषप्रस्तत्त्वादुपेक्ष्यम् ।

अत्र हेमाद्रितुलायामेतावत्येव इति कर्तव्यम् । अधिके मानाभावान् । अत्रानुक्त-
 दक्षिणत्वान् मामान्यतो विहितसुवर्णादन्यूनं अधिकं वा यथाशक्ति दक्षिणा देया ।

इति रजनादि तुलापुरुष दानविधिः ॥

(२३) अथ लोहतुलापुरुष-दानविधिः ।

—*—

(115) स्कान्दे—

लोहनामाऽभक्तं पूर्वं दानवः सुमहाबलः ।
 सदेवैः समरे क्रुद्धैर्बहुधा शकलीकृतः ।
 तदङ्गमभक्तं सङ्घं लोहं यदृश्यते हितौ ।
 आत्मानं तोलयित्वा तु दद्याल्लोहन्तु ततःसमम् ।

१ (*)

'दानमन्नेविधीयते' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।
 दानमन्नेविधीयते इति च भिन्नः पाठः ।

द्विजाय शिवभक्ताय तथान्यस्मै द्विजातये ।
 पादुकोपानहच्छत्र-चामरासन-संयुतम् ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातादि-पर्वसु ।
 अद्वायुतः शुभौ देशे विशेषादुत्तरायणे ॥
 पञ्चामृतेन संस्नाप्य देवदेवमुमापतिम् ।
 केवलेन घृतेनाथ प्रस्थमात्रेण धूर्जटिम् ॥
 सुगन्धि चन्दनजलैस्ततः संस्नापयेद्विभुम् ।
 चन्दनागुरु-कञ्जोल-कर्पूरमृगनाभिभिः ॥
 विलिख्य परमेशानं सुमनोभि रथार्चयेत् ।
 भक्त्या निवेद्य नैवेद्य मनवद्येन चेतसा ॥
 ततः प्रणम्य जगतामीश्वरं प्रार्थयेदिति ।
 देवदेव जगन्नाथ कृपालो परमेश्वर ॥
 मामुद्धर स्वसंसार पङ्क्तसंकोच दुःखितम् ।
 इति मग्नार्थं योदशा लोहमात्मममं नरः ॥
 मयाति शिव(मायुज्यं) सालोक्यं यावदिभ्राश्वतुर्दश ।
 ततः पुनरिहायातः प्रथिव्या मेकराह भवेत् ॥
 अत्रापि पूर्ववदक्षिणा । अनुक्तदक्षिणेषु तस्या यथाशक्ति विहितत्वात् ।
 इति लोहतुलापुरुष-दानविधिः ॥

(२४) अथ नानारोगघ्न लोहादि तुलापुरुष दानविधिः ।

(116) गरुड पुराणे—

सननकुमार उवाच—

तुलापुरुषदातन्तु मृणु मृत्युञ्जयोद्भवम् ।
 अष्टलोकं प्रदातव्यं सर्वरोगोपशान्तये ॥
 कांक्षन् यस्मिन् देयं त्रयुपाशौविहारकं ।
 अपस्मारेष सीसं स्थान् तान्नं कुष्ठे मुदारुणे ॥
 पित्तलं रक्तपित्तेषु रूप्यं प्रद्वर-मेहयोः ।

सुवर्णं सर्वरोगेषु प्रदद्यान्मृत्युनोदनम् १(ः) ।
 फलोद्भवं तथा दद्याद्ग्रहणी दारुजे रुजौ २(+) ॥
 गोदं भस्मकरोरुषु योगन्तु गण्डमालके ।
 जङ्गलं चाग्निमान्येतु रोमोतपातेतु पौष्य इयं कम् ॥
 जङ्गलं काष्ठजमित्यर्थः ।
 मधूद्भवं तथा देयं कासश्वास जलोदरे ॥
 घृतोद्भवं तथादेयं छर्द्दिरोगोपशान्तये ।
 क्षीरं पित्तविनाशाय दाधिकं भगदारणे ॥
 लावणं वेपनाशाय पैष्टं दद्रुविनाशने ।
 अम्लञ्च सर्वरोगाणां नाशने स्मृतमेव च ॥
 वेपः कम्पः स्तद्वोग इत्यर्थः ३(×) ।
 अधिदैवतञ्च लोहे महाभैरव उच्यते ॥
 कांस्ये पूषाचाश्विनौ च वायुश्च सीसके स्मृतः ।
 ताम्रे सूर्यस्तथा प्रोक्तः पैत्तले च कुजस्तथा ॥
 रौप्ये च पितरो ज्ञेयाः सुवर्णे सर्वदेवताः ।
 फले सोमोगुहे चाप स्ताम्बूले च विनायकः ॥
 गन्धर्वाः कुसुमेचैव जङ्गलेऽग्निस्तथा स्मृतः ।
 मधौ यक्षाः प्रयत्नेन घृते मृत्युञ्जयः स्मृतः ॥
 क्षीरे तारागणाः सर्वे दग्धि सर्पाः प्रकीर्तिताः ।
 पिष्टे प्रजापतिर्देवश्चाग्ने सर्वश्च देवताः ॥
 आर्त्तोयदा स्यात्पात्रं वा प्राप्नुयान् पुण्यदेश(तः) जम् ।
 नित्यं (मृत्यु) मृत्युञ्जयप्राप्त-विधिना यत्प्रदीयते ॥
 तदेव सर्वशान्त्यर्थं भवतीह न संशयः ।
 तुलापुरुषदानेन मृत्युञ्जयति मानवः ॥

अत्राधिदेवतोत्कीर्तनं तत्तत्तुलादाने तत्तत् पूजाविधानार्थम् ।

मृत्युञ्जयप्राप्तविधिना-मृत्युञ्जयपूजोपयुक्तादि तत्प्रकारेण मृत्युञ्जयशिवं पूजयित्वे-
त्यर्थः । तत्पूजाविधिश्चोक्तो देवी पुराणे,—

- १ (ः) मधु गोदनमित्यत्र चतुष्कोदनमिति हेमाद्री पाठः ।
 २ (+) वरुणेदीर्घदाक्षे इति हेमाद्री पाठः ।
 ३ (×) दृ वेदकचि चमने, वेपनं कम्पः । वेपयुः 'टितोऽयुच' ।

मृत्युञ्जयश्च देवोऽयं चतुर्भुजस्त्रिनेत्रकः १(॥) ।
 अक्षमालाधरो देवो दक्षिणेन तु पाणिना ।
 वामेनामृतकुण्डींश्च धारयन्मृतान्विताम् ।
 वरदाभयपाणिश्च सर्वाभरणभूषितः ।
 शुक्रः सुनीलवासाश्च पद्मस्योपरि संस्थितः ।
 जाती हृष शिरो ज्ञेयं जूयष्टश्च शिखा स्मृता २(+)
 यो-वौषडिति कवचं जौ नेत्रे च प्रकीर्तिते ३(x) ।
 जः फड्मं समुद्दिष्टं षडङ्गोऽयं भवेत् सदा ।
 ॐ स्यादावाहने मन्त्र ॐ कारो वै विमर्जने ।
 अष्टौ वै शक्तयः प्रोक्ताः पञ्चाक्षरसमन्विताः ।
 जया च विजया चैव अजिता चापराजिता ।
 भद्रकाली कपाली च क्षेम्या मृत्युपराजिता ।
 'ॐ जंसः' मन्त्रप्रयोगेण पुज्यो मृत्युञ्जयः शिवः ४(+)
 गन्धादिभिर्विधान्यायं यथा ब्राह्मणपूजनम् ।
 मृत्युञ्जयोक्तदानेषु सर्व्वेणैवं विधिः स्मृतः ।
 ॐ जंस इति वै दातुः कामौघं साधयेत् सदा । ५(‡) ।

(117) गारुडे च—

लोहे सदा मन्त्रममुं गृहीतुर्हृदि रोपयेत् ।
 शिरोललाटे कण्ठे च जिह्वामूले च गण्डयोः ।
 नाभौ च ब्रह्मगुह्ये च एतद्गङ्गाष्टकं न्यसेत् ।
 अरम्भिहस्तमात्रं वा सारन्तस्य प्रकीर्तितम् ।
 यथेच्छया प्रयोगेण यथावन् कर्तुं रिच्छया ।
 षष्ठ्या पलेः संबटितमज्ञातपलितं भवेत् ।

१ (॥) ॐ जं सः, इतिमन्त्रेण देवोऽयं च (चतुर्भुजस्त्रिनेत्रकः) इति संभाषः ।

अथ पूजाविधा मृत्युञ्जयतन्त्रे अथकन्यदमंभाभिः ।

२ (+) जाती तक्षाशिरोऽयम् इति संभाषः पाठः ।

३ (x) जौ वौषडिति मित्रः पाठोऽस्ति ।

४ (+) 'ॐ जं सः मन्त्रप्रयोगेण' इति संभाषः पाठोऽस्ति । अवाटी शक्तयोऽप्युक्तयोः ।

५ (‡) अथ जतयो मन्त्रः । मृत्युञ्जयदेवस्य ॐ जं सः इति पुराण-मन्त्राध्यायः । अथ मृत्युञ्जयाख्याः ।

रयो चैवः । 'चपटव मन्त्रावमुक्त्यावत् इतोऽप्युक्तिः, जन्मानन्दोयं तन्मकारः ।

लोहनिष्पन्नमेवैतत् तन्नवान्नेन मिश्रितम् ।

पञ्चाशत्पलसंयुक्तं दण्डं चायस संक्षितम् ।

वस्त्रैराच्छाद्य दानेन यमदण्डो न विद्यते इति १(५) ।

अत्रापि सुवर्णं दक्षिणा देया २(*) ।

इति नानारोगग्रलोहादितुलापुरुषदानविधिः ॥

—*—

(२५) अथ विष्णुधर्मोत्तरोक्त घृतादितुलापुरुषदानार्वाधः ।

*—

(118) शाङ्कर उवाच—

तुलादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ।

यद् गौर्याचरितं पूर्व्वन्तथा नारायणेन च ।

पुण्यदिनमथादाय तृतीयायां विशेषतः ।

गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ कुर्याद्दण्डं शुभम् ।

दारवं शुभवृक्षस्य चतुर्हस्तप्रमाणतः ।

उपरितनो दण्डो धटम् ।

सुवर्णन्तत्र बध्नीयान् स्वशक्त्या घटितं धटे ।

शिक्यद्वयन्तु बध्नीयादभितो धूटिके ततः ३(+) ।

तत्रारोहेन सवस्त्रं पुष्पालङ्कारभूषितः ।

अभीष्टदेवतां गृह्य क्लापयित्वा घृतान्निभिः ।

तुलादानस्य सर्वस्य विधिरेषः प्रकीर्तितः ।

सर्वस्य वक्ष्यमाणघृतादितुलापुरुषदानस्येत्यर्थः ।

प्रथमा तु घृतस्योक्ता तेजोवृद्धिकरी तुला ।

माषिकेण तु सौभाग्यं तैलेन बहुलाः प्रजाः ।

१ (५) वेच कर्कसु दक्षिणा विशेषतो नीला तेषु च यथावन्ति दद्या इति निष्ठाचारः । तददानं,

तथापि 'उतो वस्त्रसद्विधेः' 'यद्यारं दक्षिणादीनाम् नास्तिवच्च-उत्तोरितुः' इति च प्रत्ययवस्तुतेः ॥

२ (*) आत्मानं तालयित्वा तु दद्याद्गोमयं तन्ममम् ।

विज्ञाय विषमभाव यथाऽन्यस्य विजातये । इति स्मार्तश्रौतः पाठः ।

३ (+) 'यत्ता इत्यन्तु वध्नीयान् क्लापयेत् पिटके ततः' इति वैयाक्री पाठः ।

वासंसा विव्यवस्त्राणि प्राप्नोति तुलया धृ० तम्०तः ।
 लवणस्य तु लावण्यं अरोगित्वं गुडस्य च ॥
 असापत्नं शर्करया सुरुपं चन्दनेन तु ।
 अविभक्ता भवेद्भर्त्रा०स्त्री० तुलया कुङ्कुमस्य तु ॥
 न सन्तापो हृदि भवेत् क्षीरस्य तुलया सदा ।
 सर्वदानप्रदाः सर्वाः सर्वपापक्षयङ्कराः ॥
 यो ददाति तुलाः सर्वाः स गच्छेत् परमं पदम्१॥ २०॥ इति ।
 इति धृतावितुल्यपुरुषदानविधिः ॥

—*—

(२६). अथ पराशरोक्तगुडादितुलापुरुषदानविधिः ।

—*—

गुडं वा यदि वा खण्डं लवणं वापि तोलितम् ।
 यो दद्यादात्मनस्तुल्यं नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥
 पुमान् प्रचुम्नवत् स म्यान्त्राग्री सा पार्वती यथा ।
 सुवर्णं दक्षिणायुक्तं सवस्त्रं भूषणान्वितम् ॥
 अलङ्कृत्य द्विजामयं नं परिधाय च वाससी ।
 खण्डादि तोलितं पश्चाद् द्विजाय प्रतिपादयेत् ॥

(१११) तत्रैवान्यथ—

मन्त्रेणारुह्य च तुलां चिन्तयित्वा हरिं परम् ।
 अवरोह्य तनो दद्यादद्वं पादमथापि वा ॥
 गुरुं सम्पूज्य विधिवन् स्वर्णालङ्कारभूषणैः ।
 विसर्जयेन्नमस्कृत्य भोजयित्वा विधानतः ॥
 शेषं द्विजेभ्यो दातव्यं स्त्रीभ्योऽन्येभ्य स्तथैव च ।
 इष्टवन्धुविशिष्टानामग्निमानां ततः परम् ॥
 मन्त्रेण दद्यादभिमन्त्रितां यः, सकृत्तुलामेकतमां द्विजेभ्यः ।
 स याति गौर्याः सदनं सुपुण्यं, न शोकदौर्भाग्यमुपास्तुते पुमान् ॥
 इति गुडावितुल्यपुरुष दानविधिः ।

१ (५) 'यो ददाति तुलाः सर्वाः स गौरीवात्मनस्तुल्यं' इति ईमाद्री पाठः ।

२ (०) 'मन्त्रेण दद्यादभिमन्त्रितां, सकृत्तुला'मिदं तन्मां द्विजेभ्यः । स याति गौर्याः सदनं सुपुण्यं, न शोकदौर्भाग्यमुपास्तुते पुमान्' अथमधिकः ईमाद्री दानखण्डे पाठः । इति ईमाद्रीपाठोऽन्यथास्ति ।

(२७) अथ सुवर्णरजत-ताम्रव्यतिरिक्ततुलापुरुषदानस्य
प्रयोगः ।

—*—

अथनाविपुण्यकालमासाद्य यथाशक्ति मण्डपं सम्पाद्य तुलां सम्पादयेत् ।
शाकेन्दुदीचन्दनं देवदारु, श्रीपर्णीविल्वप्रियकाञ्चनानाम् ।
स्तम्भद्वयं हस्तयुगावस्त्रातम्, कृत्वा ऋजुं पञ्चकरोच्छ्रितञ्च ॥
तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्यात्, अथोत्तराङ्गं च तदङ्गमेव ।
समानजातिश्च तुलावलम्बिना(नी), हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता ॥
दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात् . प्रयुत्वमस्याश्च दशाङ्गुलानि ॥
सुवर्णपत्राभरणा च कार्या, सलोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः ।
युता सुवर्णेन च रत्नमाला, विभूषिता माल्यविभूषणाभ्याम् ॥

ईदृशीं शिष्यद्वयावलम्बि फलकद्वयोपेतां दक्षिणोत्तरावलम्बिनीं तुलां निर्माय
सर्वसम्भारान् समानीय, धर्मराज-सूर्य-विष्णुप्रतिमाः कृत्वा गणेशगौरीष्ट देवतादीन्
सम्पूज्य प्रार्थयित्वा (प्रार्थ्यं) देशकालौ स्मृत्वा चामुकगोत्रोऽमुकप्रवरोऽमुकशर्मासुककामः-
श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा घृताशन्यनमद्रव्येण तुलापुरुषदानं करिष्ये । इति सङ्कल्प्याचार्य
कृत्वा तस्मै वस्त्रादि दद्यात् ।

अथागमोक्तविधिना शुद्धेन वा मन्त्रेण त्र्यम्बकं सम्पूज्य १(०) । ततस्तोलनीय-
द्रव्याधिदेवतां पुष्पोक्तां सम्पूज्य कृताभ्युत्तारणो धर्मराज-सूर्य-विष्णु-प्रतिमाः सम्पूज्य
विष्णुप्रतिमां तुलामध्यभागे लम्बितां बद्ध्वा दक्षिणप्रान्तबन्धादारभ्य चन्दनादिना
तदधिष्ठितदेवताः पूजयेत् २(+) ।

ताम् । यथा—ईशम् । शशिनम् । मारुतम् । रुद्रम् । सूर्यम् । विश्वकर्माणम् ।
गुरुम् । अङ्गिरोऽमी । प्रजापतिम् । विश्वम् । जगद्धिधातारम् । पर्जन्यशम्भू ।
पितृदेवताम् । सौम्यम् । धर्मम् । अमरराजम् । अग्निनौ । जलेशम् । मित्रावरुणौ ।

१ (०)

ॐ चामुखं यज्जानहि सुगन्धिं पृथिव्यै नमः ।

उज्ज्वलचक्रेण वन्दमानं चतुर्भुजं च माधवात् ॥

इत्येतेन नमोऽयम् । पञ्चतन्त्रः १।७० ।

२ (+) ॐ भूर्भुवः स्वः । ईशानास नमः । इतीशानावाक्येत् ॥ एवमुत्तरवापि श्रेयम् । इति
पुनराचार्यस्य पाठान्तरम् ।

मरुद्गणम् । धनेशम् । गन्धर्वम् । वरुणम् । विष्णुम् । इत्येता अतुर्विंशति देवताः पूजयेत् १(†) ।

ॐ भूर्भुवः स्वः अमुकं स्थापयामीति प्रयोगेण स्थापयित्वा २(०) मध्यस्थां विष्णुप्रतिमां सम्पूज्य—निकामे निकामे । अधिक्राव्यः । शिवो भव ३(‡) ।

यतो यतः । स्थिरो भव । इत्येतैर्मन्त्रैस्तम्भद्वयमुत्तरसंस्थम् सम्पूज्य तुलायाः समन्तात् पूर्वादिक्रमेण इन्द्रादीन् सम्पूज्य ४(०) । अष्टौ दीपान् दत्त्वा गुरुणाभिषिक्तो यज्ञमानो गृहीतकुसुमाञ्जलिस्तुलां त्रिः प्रदक्षिणीकृत्योपविश्य प्राङ्मुखं तुलामनु-मन्त्रयेत् ।

ॐ नमस्ते सर्वदेवानां शक्तिस्त्वं-सर्व(त्य) माश्रिता ।

साक्षिभूता जगद्धात्री निर्मिता विश्वयोनिना ॥

एकतः सर्वसत्यानि तथानृतशतानि च ।

धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापितामि जगद्धिते ॥

त्वं तुले सर्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्तिता ।

मां तोलयन्ती संसारदुद्धरस्व नमोऽस्तु ते ॥

योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः ।

स एषोऽधिष्ठितो देवि त्वयि तस्मान्नमोनमः ॥

इति तुलां प्रार्थ्य मध्यस्थं विष्णुं प्रार्थयेत् ।

तत्र (अत्र) मन्त्रः—

नमो नमस्ते गोविन्द तुलापुरुषसंज्ञकः ।

त्वं हरे तारयस्वास्मानस्मात् संसारसागरात् ॥

इत्युक्त्वा गोविन्दतुलोपरि कुसुमाञ्जलिं त्रिः प्रक्षिपेत् ।

पुनस्तुलां त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य सर्वाभरणसम्पन्नो वाममुष्टौ गृहीतधर्मरात्रौ-दक्षिणमुष्टौ गृहीतसूर्य्यं उन्सङ्ग(स्थः) स्थापितस्वेष्टदैवतः प्राङ्मुखमुत्तरदिक्ष्यमारोहेत् । दक्षिणेन सुवर्णं स्यादुत्तरेण स्वयं विशेषेण । इति वचनात् ।

१ (†) पूजयेदिति तत्तत्कालेति शीघ्रम् ।

२ (०) ॐ भूर्भुवः स्वः चतुर्कं स्थापयामीति प्रयोगेण स्थापयम् । इति शब्दाकारं पाठः । मध्यं गोविन्दस्यावाञ्छितमिति ।

३ (‡) एते मन्त्राः तुलापुष्पप्रकारेण प्रागुक्ताः ।

४ (०) तत्तत्काले रिन्द्रादीन् सम्पूजयेति ।

ततो दक्षिणशिक्ये घृतादिद्रव्यमाचार्य्यो निधाय यावत् समधिर्कं वा पुष्टिकामे
यजमाने भूर्निस्पृष्टमपि कृत्वा धार्य्ये १(१) ।

अथ यजमानो विष्णु-प्रतिमामीक्षमाणः क्षणं स्थित्वा इमं मन्त्रं पठेत् ।

नमस्ते सर्व्वभूतानां साक्षिभूते सनातनि ।

पितामहेन देवि त्वं निर्म्मिता परमेष्ठिना ॥

त्वया घृतं जगत् सर्व्वं सहस्थावरजङ्गमम् ।

सर्व्वभूतात्मभूतस्थे नमस्ते विश्वधारिणि ॥ इति ।

घृतादितोलनीयद्रव्ये किञ्चित् सुवर्णं दत्तं चेत्तदा इमे मन्त्राः पठनीयाः ।

यथा पवित्रमतुलमपत्यं जातवेदसः ।

नथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥

रुद्रस्य तु महत्तेजः कार्तिकेयस्य सम्भवः ।

तथा स्वेन पवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥

यथामिर्देवताः सर्वाः सुवर्णं हि तदात्मकम् ।

तथा स्वेनपवित्रेण सुवर्णं हि पुनातु माम् ॥

यन् कृतं मे स्वकायेन मनसा वचमाधवा ।

दुष्कृतं तन् सुवर्णमन्धं मुक्तिं यातु परां शुभाम् ॥

इत्युक्त्वा अवतीर्याणित्यागुक्त्वा असुककाम इदं द्रव्यं अमुकदेवतं घृतं
चेन्मृत्युञ्जयदेवतं आचार्य्यायान्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः समाश्रितबन्धुवर्गेभ्यो दीनानाथस्त्रीभ्यश्च
सम्प्रदे न ममेत्युक्त्वा कृतैतत्तुलापुरुषदानप्रतिष्ठासिद्धयर्थे यथाशक्ति सुवर्णं दक्षिणामा-
चार्य्याय दत्त्वा भूयसीञ्च दक्षिणामितरेभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणभोजनं सङ्कल्प्य तुलोपहारादि-
धर्मराजादिप्रतिमास्तुलाद्रव्यार्द्धं तद्वद् वा आचार्य्याय दत्त्वा अन्येभ्यश्च प्रतिपाद्य
आज्यावेक्षणं कृत्वा, प्रमादात्कुर्व्वतां कर्म । यस्यस्मृत्या च । यत्करोषि यद्भासि ।
चतुर्भिश्च २(०) । एतान्मन्त्रानुक्त्वा ईश्वरे (कर्मफलं)समर्प्याचार्य्यं क्षमाप्यच इष्टबन्धुभिः
सह भुञ्जीत ॥

नाग्राधिवासनादि, न तत्र इति पूर्व्वोक्तवचनान् ।

इति सामान्यतस्तुलापुरुषदानविधानम् ॥

१(१) पाठोऽयमसङ्गतीऽपि सर्व्वेष्वार्द्धशुक्लैषु षडतया पचिकालं निवेजितः । 'धार्य्ये' इति
क्षमायितव्यं तद् धर्मोऽयम् ।

२ (०) एतेनैवा चक्षिन् प्रकरवे दायकाः ।

(२८) अथ प्रसङ्गात् सर्वदानमन्त्रा निरूप्यन्ते ।

—*—

तत्रादौ—

ब्राह्मणपादप्रक्षालनं कृत्वोदङ्मुखो यजमानः सङ्कल्पवाक्यमुच्चार्यमुक्तागोत्रं त्वाममुक दानसम्प्रदानत्वेनाहं दृणे इति कृत्वा प्राङ्मुख ब्रह्मादिभिः सह सम्पूज्य देयं (द्रव्यं) प्रोक्ष्यालङ्कृत्य च स्वगोत्राद्युच्चारणपूर्वकं देयं मन्त्रेण पात्राय दत्त्वा तत्प्रतिष्ठा-
सिद्धयर्थं किञ्चिदक्षिणान्दत्त्वा ब्राह्मणाशिषो गृहीत्वा दानफलमीश्वराय समर्पयेत् ।
इति सर्वदानविधिः ॥

—*—

(२९) अथ तथैव सुवर्णादीनां दानमन्त्राः ।

—*—

तत्र सुवर्णस्य—

हिण्यगर्भं गर्भस्थं हेमवीजं विभावमोः ।
अनन्तपुण्यफलदं मनः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अथ रत्नस्य—

यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वं देवा व्यवस्थिताः ।
तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ॥

अथ रजतस्य—

रुद्रनेत्रसमुद्भूतं रजतं पितृबल्लभम् ।
प्रदानादस्य मे रुद्रः प्रीयतां भक्तवत्सलः ॥

अथ ताम्रस्य—

ताम्रं पुष्टिकरं सर्वं देवप्रीतिकरं शुभम् ।
सर्वरक्षाकरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अथ कांस्यस्य—

कांस्यप्रभुः शिवः माक्षान् कांस्यमेव विभ । वसुः ।
कांस्यं विष्णुः सर्म यस्मादन्नः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अथ लोहस्य—

यस्मादायस कार्याणि त्वदधीनानि सर्व्वदा ।
हे लोहलाङ्गलादीनि भतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

अथ रौप्यपात्रस्य—

कन्याबधो गवांश्चैव परदार-प्रधर्षणम् ।
रौप्यपात्रप्रदानेन क्षिप्रं नाशं प्रयातु मे ॥

अथ कांस्यपात्रविशेषस्य—

यानि पापान्यनेकानि कर्मोत्थानि कृतानि च ।
कांस्यपात्र प्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ॥

अथ ताम्रपात्रविशेषस्य—

परापवाद पैशुन्य मभक्षस्यच भक्षणम् ।
तत्रोरिधतश्च यत्पापं ताम्रपात्रेण नश्यतु ॥

अथ तिलपात्रस्य—

देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थ-फलप्रद ।
तिलपात्रं प्रदास्यामि तवाङ्गे संस्थितोऽस्म्यहम् ॥

अथ वस्त्रस्य—

शासनं सर्व्वलोकानां लज्जाया रं लक्षणं परम् ।
सुवेदभारि वस्त्रस्वमतः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

अथ पीतवस्त्रस्य—

पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासु देवस्य क्लृप्तम् ।
प्रदानादस्य मे विष्णुः प्रीयतां भक्तवत्सलः ॥

अथ कम्बलस्य—

सर्वाधिभ्याधि विज्वंसः सततं सुखमुत्तमम् ।
ऊर्णाप्रावरणस्यास्य दानाद्भवतु मे हरे ॥

अथ रक्तवस्त्रस्य—

रक्तवस्त्रयुगं यस्मा द्वादित्यस्यच क्लृप्तम् ।
प्रदानादस्य मे सूर्य्यः सर्व्व पापं व्यपोहतु ॥

अथ अश्वस्य—

अश्वमेव परारं लक्ष्मीरश्वमेव जनार्दनः ।
अश्वं ब्रह्मास्त्रिलोकाय मस्तु मे जन्म जन्मनि ॥ *

अथ गोः—

यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याबोधनाशनी ।
विश्वरूपधरोदेवः प्रीयतामनया गवा ॥

अथ आउष्यस्य—

कामधेनोः समुद्भूतं देवानामुत्तमं हविः ।
आयुर्विवर्द्धनं पुंसा माज्यं पातु सदैव माम् ॥

अथाहवस्य—

विष्णु स्त्व-मध्वरूपेण यस्मादमृत सम्भव ।
चन्द्रार्कवाहनो नित्यं मत्तः शान्तिं प्रयच्छमे ॥

अथ गजस्य—

महाशक्तिं महाकायः पीताम्बरसमप्रभः ।
सर्व्वसंप्रामज्जेताश्च गजो यच्छतु मे सुखम् ॥

अथ दध्नः—

दधि त्वामदत्तः पुंसः सदा सन्तुष्टिरुत्तमा १(*) ।
अतस्तव प्रदानेन श्वायुनास्तु शं मम ॥

अथ क्षीरस्य—

जलक्ष्मीं हरते नित्यं सुखसौभाग्यं वर्द्धनम्
क्षीरं माङ्गल्यमायुष्यं मत्तः शान्तिं प्रयच्छ तु ॥

अथ नवनीतस्य—

कामधेनोः समुद्भूतं विष्णोः प्रीतिं करं परम् ।
नवनीतं प्रदास्यामि कलं पुष्टिञ्च देहि मे ॥

अथ स (श) क्तोः—

प्राजापत्या यतः प्रोक्ताः स (श) क्तवो यज्ञकर्मणि ।
तस्मात् सक्तु प्रदानेन प्रीयतां मे प्रजापतिः ॥

अथ सुवर्णतुलस्याः—

सुवर्णं तुलसीदाना द्वाङ्मनः काय सञ्चितम् ।
पापं प्रशममायातु सर्वं सन्तु मनोरथाः ॥

अथ पादुकयोः—

कण्टकोन्कटपापाण वृश्चिकाहि निवारणं ।
पादुके ममप्रयच्छामि विप्रप्रीत्यातु गृह्यताम् ॥

अथ गन्धस्य—

श्रीखण्डागुरुकर्पूर कस्तुरी कुङ्कुमान्वितम् ।
त्रिलेपनं प्रयच्छामि सौख्यमस्तु सदा मम ॥
इति प्रमङ्गागन सुवर्णादि-दानमन्त्राः ।

—*—

(३०) अथ हिरण्यगर्भदानम् १(०) ।

—*—

(120) मातृस्ये—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानं मनुत्तमम् ।
नाम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातक नाशनम् २(†) ॥
पुण्यन्दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवन् ।
ऋत्विग्मण्डलसम्भार-भूषणाच्छादनाविकम् ॥
कुर्यादुपोषितस्तद्व ह्योक्तेषावाहनं बुधः ।
पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत्कृत्वाधिवासनम् ॥

उपवासोऽपि ऋत्विग्भिः सह कार्यमिति स्थितिः ।

इति दानसागरे १(†) ।

ब्राह्मणैरानयेत्कुण्डं तपनीयमयं शुभम् ।

द्वासप्तमङ्गलोच्छ्रायं हेमपङ्कज-गर्भवत् ॥

त्रिभागहीनं विस्तारं प्रशस्तं मुरजाकृतिम् ।

कुण्डमिति । यजमानप्रवेशार्थं हिरण्यगर्भान्न्यं पात्रम् । तपनीयमयं स्वर्णमयं, मपङ्कजाकृतिम्, अधोभागमध्यस्याष्टदलक-सुवर्णकमल युक्तम् । तदेव नाभिश्च-
ाच्यम् । त्रिभाग हीन विस्तारमिति, अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलविस्तृतमित्यर्थः ।

दशांशानि-सरत्नानि दात्रं सूचीन्तथेवच ।

हेमतालं सपीटकं वहिरादित्य संयुतम् ॥

तथैवावरणं नाभे रूपवीतञ्च काञ्चनम् ।

पाश्वर्तः स्थापयेत्तद्वद्वेगं दण्डं कमण्डलुम् ॥

दशांशानि-दशाखण्डाकाराणि, सुवर्णखण्डानि तानिच । पिटको मञ्जुषा-
दात्री नालछेदनार्थम् । सूचि कण्ठवेधनार्थं, नाभेरावरणार्थं वस्त्राकारं उपवीतमुपनयने-
प्रारणार्थं दण्डकमण्डलु-समावर्तनप्रारणार्थं । एवं कमण्डलवादीनि स्वर्णमयानि कृत्वा
हेमकुण्डाद्वाह्यं प्रदेशं पाश्वर्तः स्थापयेदित्यर्थः ।

वहिरादित्यसंयुतमिति पाठस्तु आदित्येत्याद्यादित्य-प्रतिमासंयुतः । वस्त्रं
दात्रादीनिसर्वाणि काञ्चनमयान्येव कार्यर्याणि ।

पद्माकारं बिधानं स्थानं समन्तादङ्गुलाधिकम् ।

मुक्तावलीसमोपेनं पद्मरागदलान्वितम् ॥

तिलद्रोणोपरिगतं वेदीमध्ये ततोऽर्चयेत् ।

अङ्गुलाधिकं मङ्गलेन सर्व्वतोऽधिकमित्यर्थः ।

यद्यप्यत्र हिरण्यगर्भ-निर्माणसुवर्णपरिमाणं नोक्तं तथापि यावता यजमानस्य
सु(स्)स्त्रप्रवेशावस्थान-नियमयोग्यं २(०) भवति तावताकुण्डं घटनीयम् । अन्यदधि-
वासनादिकं तुलापुरुषवद् बोध्यम् ।

१ (×) दानसागर इत्यपि पाठोऽस्ति । दानसागरसन्दर्भे तु गौरीयभूषणान् शिखराचतीत्यः ।

२ (०) 'इह खलु हिरण्यगर्भ-निर्माण-सुवर्णपरिमाणस्यानायासावता यजमानस्य प्रवेश-
प्रारणोपायिकं कुण्डं भवति तावते'ति ईसाद्री पाठः ।

ततोमङ्गलशब्देन ब्रह्मबोधरवेण च ।
 सर्वोपध्युदकज्ञानं ज्ञापितोवेद-वित्तमैः १(+) ॥
 शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्वाभरणभूषितः ।
 इममुषारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।
 सप्तलोकसुराध्यक्ष जगद्धात्रे नमोनमः ॥
 भूर्लोकप्रमुखालोका स्तव गर्भे व्यवस्थिताः ।
 ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे ॥
 नमस्ते भुवनाधार नमस्ते भुवनाश्रय ।
 नमोहिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः ॥
 यतस्त्वमेव भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः ।
 तस्मान्मामुद्धराक्षेप दुःखसंसार सागरात् ॥
 एवमामन्त्र्य तन्मध्य माविश्यास्त उदङ्मुखः ।
 मुष्टिभ्यां परिसंगृह्य भस्मराज वतुर्मुखौ २(॥) ॥
 जानूमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वास पञ्चकम् ।

अत्र तत इत्यधिवासनादि पूर्णाहुतत्वं कर्म समाप्तचनन्तरमित्यर्थः ।
 अत्र हिरण्यगर्भं पिबानेनाच्छाद्य तस्य गर्भाधानादि कार्यम् ३(॥) ।

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनन्तथा ।
 कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः ॥
 गीतमङ्गल शब्देन गुरुमुस्थापयेत्ततः ।
 जातकर्मद्विकाः कुर्यान् क्रियाः षोडश चापराः ॥

अत्र जातकर्मद्वि संस्काराणां स्वरूपतः करणासम्भवात्तत्कर्म मन्त्रयुक्तमनु-
 ध्या(ष्टा)न पूर्वकमेव, तत्तत् प्रधानकर्म मन्त्रपाठमात्रेण सर्व्वे ते कार्थ्याः ।

१ (!) बर्हीषणिः । 'तुराणाडी वषा कुष्ठं त्रैलोक्यं रजनीवचम् ।

मठो चण्डकमुच्यते बर्हीषणीवचाः ज्ञाताः' ।

२ (!) ताव क्रियाः । जातकर्म, नामकरणम्, त्रिज्जालचम्, चक्षुःप्राप्तनम्, घृष्टाकरणम्,
 उपनयनम्, प्राजापत्यम्, ऐन्द्रम्, आश्विनम्, सौम्यम्, इति । चक्षुःप्राप्तिं विद्वत्तामि, षोडशं विद्वत्तामि
 वाच्यम् । पूर्व्वोक्तं इवम् विषु वीर्यवत्तमिति ईशादौ ।

३ (*) चष ब्रह्मराज पद्वर्जुखौ वृषर्षणवी । दक्षिणतुष्टीवर्षराजः । वामतुष्टी वतुर्मुखः ।

की शूद्रकतृकेस्वनुसन्धानमात्रं कार्यम् । तत्रापि स्त्रिया विवाहः समन्त्रकः ।
सूच्यादिकञ्च-गुरवे दृष्ट्वा मन्त्रमिमं जपेत् ।

नमोहिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय ते नमः ।

चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥

मन्त्रोऽहं जनितः पूर्वं मर्त्यधर्माद् द्विजोत्तमः ।

त्वद्गर्भसंभवादेव दिव्य देहो भवाम्यहम् ।

चतुर्भिः कलशैर्भूयस्तत स्ते द्विजपुङ्गवाः १(५) ॥

ज्ञानं कुर्युः प्रसन्नाश्च (ज्ञाः) सर्वाभरण-भूषिताः ।

देवस्यत्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने २(x) ।

अशजानस्य तेऽङ्गानि अभिवेक्ष्यामहे वयम् ।

विन्वेनानेन वपुषा चिरञ्जीव सुखी भव ॥

ततोहिरण्यगर्भन्तं तेभ्योदद्याद्विचक्षणः ।

ते पूज्याः सावधानेन बहव स्तवतुक्षया ॥

अत्र तेभ्यो गूर्वादिभ्यः ।

तद् विभागस्तु तुल्यपुरुष बद्धत्विगाद्याचार्याणां वेदिन्यम् ॥

तत्रोपकरणं सर्वं गुरवे विनि वेदयेत् ।

पादुकोपानहच्छ त्र-चामरासन भाजनम् ॥

ग्रामं वा विषयं वापि यच्चान्यदपि सम्भवेत् १(०) ।

इदञ्च ग्रामादिकं दक्षिणात्वेन सम्भाव्यते ॥

121. आत्मालङ्कारेण मपि कर्ता दद्यादिति, गोपधामाक्षणे ।

अनेनविधिना यस्तु पुण्येऽह्नि विनिवेदयेत् ॥

कल्पकोटिर्ल यावद् ब्रह्मलोके महीयते ४(१) ।

इति श्रीमदनन्तभट्ट विरचिते विधान-पारिजाते हिरण्यगर्भमहाविधानविधानम् ॥

—*—

- १ (५) चतुर्भिः कलशै रित्यत्र कुण्डलीपञ्चने रव चामं चत्विजोर्दि कर्तव्यं ज्ञानमग्नेति शेषः
इति छेमाद्री ।
- २ (x) दिव्यत्वा कविः प्रसवेविनीर्वाङ्मूर्त्तुश्चोदसाध्याम् । गङ्गायज्ञः १, १० ।
- ३ (०) यद्गङ्गायाः सुसहस्रलक्षैर्वक्त्रादिवृक्षोपायाः । विषयः यामसम्पद, उपपन्नं वा ।
चन्द्रादिकञ्च ।
- ४ (१) छेमाद्री चतुर् चिरञ्जीवैर्विधिं हविषास्त्वं यत्तु बहवस्तवस्तु । चतुर्भिः कविपञ्चकपाणि ।

(३१) अथ ब्रह्माण्डदानम् ।

तत्र ब्रह्माण्डदानप्रयोगः ।

—*—

१००. मात्स्ये—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डं विधि पूर्वकम् ।
 यच्चेष्टं सर्वभूतानां महापातक नाशनम् ॥
 पुण्यं दिनं मथासाध्यं तुलापुरुषदानवत् ।
 ऋत्विग् मण्डलसम्भार-भूषणाच्छादनादिकम् ॥
 लोकेशावाहनन्तद्व दधिवासनकन्तथा १(०) ।

तुलापुरुषविधिः— तद्वत् प्रयत्नेनात्र दानसङ्कल्पोपवास-गोविन्दादिपूजानुष्ठा-
 न्नादीनि पूर्वार्कसहितकर्माणि समति दिश्यन्ते ।

कुर्याद्विंशतपलादूर्द्ध्वं मा सहस्राक्षं शक्तितः ।
 शकलस्यसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काञ्चनं धुयः २(१) ॥
 प्रीवाहीनस्य कुम्भस्य मङ्गलं कारयेत्ततः ।
 दिग्गजाष्टकसंयुक्तं पङ्क्वेदाङ्गं समन्वितम् ॥
 लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितं चतुर्मुखम् ।
 शिवाच्युतार्कशिखरं मुमा लक्ष्मी-समन्वितम् ॥
 वस्वादित्य मरुद्गर्भं महारक्ष समन्वितम् ।
 वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामविस्तरम् ॥
 कौशेयवस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपनि न्यसेन ।
 तथाष्टादशधान्यानि समन्तान् परिकल्पयेत् ॥

दिग्गजाष्टकं क(कू)र्मैरावतादि प्रतिमात्मकम् ३(११) । तथा पङ्क्वेदाङ्गं प्रतिमायुतं
 वितस्तेरिति ।

१ (०) तुलापुरुषस्य कान् देशद्विधाह-त्रिषादिपूजन-विषयाचनगक-कालिस्वरक-सधुपर्वदान
 कुलनखप-वेदिकासम्भार लोकेशावाहनाधिबामनादिष्वपि कार्यम् ।

२ (१) अकलस्यं खलस्यम् । ब्रह्माण्डे तत्रचतुर्मुखम्,--
 कम्पाया अनेदयाहक् प्रतीत्यादिभि चन्द्रमाः ।
 उदितः शुक्रपञ्चादी वपुरन्त्य तादृमिति ॥

३ (११) तेषां विग्नजादीनां लक्ष्यानि आदित्यपुराणोक्तानि वैमात्री सन्ति ।

वितस्तेरङ्गलशतं यावदायामविस्तरम् ।
कौशेयवस्त्रसंवीतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ॥
तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।

द्वादशाङ्गुलात्मकवितस्तिमारभ्य शताङ्गुलं यावच्छतयनुसारेण विस्तारोत्सेधेन
मण्डपं कार्यमित्यर्थः ।

पूर्वेणानन्तशयनं प्रद्युम्नं पूर्वदक्षिणे ।
प्रकृतिं दक्षिणे देशे सङ्कर्षणमतः परम् ॥
पश्चिमे चतुरो वेदाननिरुद्धमतः परम् ।
अग्निमुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम् ॥
समन्ताद् गुणपीठस्थानर्षयेत् काञ्चनान् बुधः ।
स्थापयेद्वस्त्रसंवीतान् पूर्णकुम्भान् दशैव तु ॥

ब्रह्माण्डस्य पूर्वादिदिक्षु कृतराणपीठे एतान् संस्थाप्याश्चयेदित्यर्थः । अत्र
प्रतिमालक्षणं दानकाण्डतोऽवगन्तव्यम् १(+)

दशैव धेनवो देयाः सहेमाम्बरदोहनाः ।
पादुकोपानहच्छत्र चामरासनदर्पणैः ॥
भक्ष्यभोज्यान्नदीपेषु फलमालयानुलेपनैः ।
होमाधिवासनान्तेच स्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥
इत्थमुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वाथ प्रदक्षिणम् २(+) ।

मन्त्रश्च—

नमोऽस्तु विश्वेश्वर विश्वधाम, जगत्सवित्रे भगवन्ममस्ते ।
सप्ताधिलोका मग्भूतलेन, गर्भेण माद्वं वितराभिरक्षाम् ॥
ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु, प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।
त्वद्दानशस्त्राद्गतपातकानां, ब्रह्माण्डदोषाः प्रलयं प्राप्नुवन्तु ॥

- १ (+) कुमाद्री दानकाण्डे आदित्य-पुराणविष्णुधर्मोत्तर-नारदीयपुराणोक्तानि प्रतिमाणा
लक्षणाणि सन्ति । पूर्वकुम्भाच्च समन्तान् स्थापयेत् ।
२ (+) स्नापितः शुक्लमात्र्यास्त्रधरः गृहीतकुम्भसार्धवर्णजमानो ब्रह्माण्डं त्रिः प्रदक्षिणोक्तव्य
मन्त्रमुच्चारयेदिति ।

एवं प्रणम्यामरविश्वगर्म, दद्याद्विजेभ्यो दशधा विभज्य ।
 भागद्वयन्तत्र गुरोः प्रकल्प्य, समम्भजेच्छेषमतः क्रमेण ॥
 स्वरूपञ्च होमं गुरुरेक एव, कुर्यादथैकान्निविधानयुक्त्या ।
 स एव सम्पूज्यतमोऽल्पवित्तै र्यथोक्तवस्त्राभरणादिकेन ॥
 अत्र पूर्वोक्तसहस्रपलपक्ष उत्तमः, तदद्धौ मध्यमः, तदद्धौऽधमः,

इत्यल्पपक्षोद्धेयः ।

इत्थं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्याद् ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्विमानम् ।
 निर्धूतकल्मषविशुद्धतनुरुरारे रानन्दकृत् पदमुपैति सहाप्सरोभिः ॥
 सन्तारयेत् फिन्नितामह पुत्रपौत्र-बन्धु-प्रियातिथिकलत्रशताष्टकं यः ।
 ब्रह्माण्डदानशकलीकृतपातकौघ मानन्दयेच्च जननीकुलमप्यशेषम् ॥
 इति पठति शृणोति वा य एतत्, सुरभवनेषु गृहेषु धार्मिकाणाम् ।
 मतिमपि च ददाति मोदते सा, ऽमरपतिभवने सहाप्सरोभिः १(*) ॥

इति विधानपारिजाते ब्रह्माण्डदानविधानम् ॥

— * —

(३२) अथ कल्पपादपदानप्रयोगः ।

— * —

123 मातृस्ये—

कल्पपादपदानाल्पमतः परममुत्तमम् ।
 महादानं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशनम् ॥
 पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
 पुण्याहवाचनं कुर्यात्लोकेशावाहनन्तथा ॥
 ऋत्विग् मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 काञ्चनान् कारयेद्दृक्षान् नानाफलसमन्वितान् ॥

१ (*) अथ होमोपनिषदो विद्याशास्त्राणि । सांख्ययोगपुराणसत्त्वगुणविशेषधर्मोत्तरायण-
 शिवसूक्तितत्त्वशास्त्रोपनिषदोऽपि तथाचिन्ताः सन्ति ।

नाना विहारवस्त्राणि भूषणानि च कारयेत् १(०) ।
 शक्तिस्त्रिपलादूढं मा सहस्रात् प्रकल्पयेत् २(†) ॥
 अर्द्धात् कल्पसुवर्णस्य कारयेत् कल्पपादपम् ।
 गुडप्रस्थोपरिष्ठाञ्च सितवस्त्रयुगावृतम् ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवोपेतं पञ्चशङ्खसभास्करम् ।
 कामदेवमथस्ताञ्च सकलत्रं प्रकल्पयेत् ॥
 सन्तानं पूर्व्वतस्तद्वत् तुरीयांशेन कल्पयेत् ।
 मन्दारं दक्षिणे पार्श्वे त्रिया सार्द्धं धृतोपरि ॥
 पश्चिमे पारिभद्रन्तु सावित्र्या सह जीरके ।
 सुरभिसंयुतं तद्वद्विलेप्य हरिचन्दनम् ॥
 तुरीयांशेन कुर्वीत सौम्येन फलसंयुतम् ।

अत्र घृतादयो गुडपरिमिताः प्राक्षाः । सन्निधानात् कल्पपादप-सुवर्णपरिमाणं
 त्रिपलादूढं सहस्रपलपर्य्यन्तं ज्ञेयम् ३(‡) ॥

कौशेयवस्त्र-संवीतानिश्रुमाल्य-फलान्वितान् ।
 तथाष्टौ पूर्णकलशान् पादुकासनभाजनम् ४(*) ॥
 दीपकोपानहच्छत्रचामरासनसंयुतम् ।
 फलमाल्ययुतं तद्वदुपरिष्ठाद्विनायकम् ५(§) ॥
 अशनभाजनं भोजनपात्रम्, वितानन्तु पञ्चवर्णम् ।
 तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 होमाधिवासनान्तेच स्नापितो वेदपारगैः ॥

- १ (०) च च नानाप्रकाराणि, भूषणानि स्त्रियाभरणानि । स्त्री-पुष्प-गो-गज-वाजि-मर्चि-
 वच-रजत भक्ष्य फलादीनि, इति ईमादौ ।
 पञ्चमादिकमित्यत्र, काच-देव-हवि-प्राह-त्रिधादिपूजन-गुह-जलिक चतुष्टय
 वरचमपुष्पकंदानादीनि ज्ञेयानि ।
- २ (†) 'चर्त्तान्' कल्पसुवर्णस्येति यथाशक्तिदानवत् कल्पसुवर्णस्यार्द्धेन ब्रह्मादिप्रतिमासहितं
 कल्पपादपं कुर्वीत' इति ईमादौ ।
- ३ (‡) गुडप्रस्थोऽत्र शक्तिं चतुर्पलपरिमितम्, तथाहि—
 शक्तिचतुर्पलकः प्रस्थः पुराणि परिचर्योक्तः इति ।
 प्राक्षादीनां चतुर्चतुर्लङ्गं ब्रह्माष्टादशे ।
- ४ (*) पादुकासनभाजनमित्यत्र 'पादुकासनभाजनं' इति शब्दः ।
 ५ (§) च च उपरिष्ठादि वितानं न च इति च पाठान्तरमस्ति ।

त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ।
 नमस्ते कल्पवृक्षाय चिन्तितार्थप्रदायिने ॥
 विश्वम्भराय देवाय नमस्ते विश्वमूर्त्तये ।
 यस्मात्स्वमेव विश्वात्मा ब्रह्मा स्थाणुर्हिवाकरः ॥
 मूर्त्तामूर्त्तपरं बीजमतः पाहि सनातनः ।
 त्वमेवामृतसर्वस्व मनन्तः पुरुषोऽव्ययः १(×) ॥
 सन्तानाद्यैरुपेतः सन् पाहि संसारसागरात् ।
 एवमामन्त्र्य तन्दशाद्र रवे कल्पपादपम् ।
 चतुर्भ्यश्चापि ऋत्विग्भ्यः सन्तानादीन् प्रकल्पयेत् ॥

अत्र चतुर्भ्यः कुण्डचतुष्टयसम्बन्धि ऋत्विग्भ्य इत्यर्थः । स्वल्पत्वे एकाग्रिवत्
 कुर्व्यात्, गुरोरेवमिति पूजनम् । स्वल्पत्वं ब्रह्माण्डवद्वेदितव्यम् २(†) ।

तथाहि—

स्वल्पेष्वेकाग्रिवत् कुर्व्याद् गुरवे वापि पूजनम् ।
 न वित्तशाठ्यं कुर्वीत न च विस्मयवान् भवेत् ॥
 अनेन विधिना यस्तु महादानं निवेदयेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
 यो वा पठेत् सकलकल्पतरुप्रदानम् ,
 यो वा शृणोति पुरुषोत्पथनः स्मरेद्वा ।
 सोऽपीन्द्रलोकमधिगम्य सहाप्सरोभिः,
 मन्वन्तरं वसति पापविमुक्तदेहः ॥
 इति कल्पपादपमहादान विधानम् ॥

—*

(३३) अथ गोसहस्रमहादानम् ।

—*—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 गोसहस्रप्रदानाख्यं सर्वपापहरं परम् ॥

१ (×) अवाच्यता देवाः, एतेषां सर्वेषां अस्मत्सर्वेष्वम् ।

२ (०) एवञ्च लिङ्गपुराणयोः महादानं कल्पपादपाठ्यमन्यदस्ति ।

॥ अथ ब्रह्माच्छदानविधानमिति शेषम् ।

पुण्यं तिथिमथासाध्य युगमन्वन्तरादिकम् ।
 पयोध्रतस्त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं मथापि वा ॥
 लोकेशावाहनं कुर्यात् तुलापुरुषदानवत् ।
 पुण्याहवाचनं कुर्याद्दोमः कार्यस्तथैव च ॥
 ऋत्विग्मण्डल सम्भारभूषणाच्छादनादिकम् ।
 वृषं लक्षणसंयुक्तं वेदिमध्येऽधिवासयेत् १(+) ॥
 गोसहस्राद्विनिष्क्रम्य गवां दशकमेव च २(५) ।
 गोसहस्रं वहिः कुर्याद्वस्त्रमाल्यविभूषितम् ॥

इदं पयोभक्षमात्रमधिवासनदिनात् पूर्वैः कार्यम् । अधिवासनदिने तु तुलापुरुष-
 वदुपवास एव । दानदिनेऽपि पयोध्रतः स्यात् । त्रिरात्रैकरात्रयोः सा व्यवस्था ।

सुवर्णशृङ्गाभरणं रौप्यपादसमन्वितम् ।

वहिः कुर्याद् मण्डपाद्वाहिरासादयेदित्यर्थः । अस्मिन् गोसहस्रे न धेनुत्वे नियमः ।

अतः प्रविश्य दशकं वस्त्रमाल्यैस्तु पूजयेत् ।

सुवर्णघण्टिकायुक्तं ताम्रदोहनिकान्वितम् ॥

सुवर्णतिलकोपेतं हेमपट्टैरलंकृतम् ।

कौशेयवस्त्रसंवीतं माल्यगन्धसमन्वितम् ॥

हेमरत्नयुतैः शृङ्गैश्चामरैश्चापि शोभितम् ।

पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंयुतम् ३(०) ॥

अतः—मण्डपाभ्यन्तरे इत्यर्थः ।

शृङ्गे द्वे दश सौवर्णिके । सुराः पञ्चपलाः । पञ्चाशत्पलं दोहनपात्रम् ।

सर्वमिदं प्रत्येकगोदशकसमीपे स्थाप्यम् ४(+) ।

गवां दशकमध्ये स्यात् काञ्चनो नन्दिकेश्वरः ।

कौशेयवस्त्रसंवीतो नानाभरणभूषितः ॥

लवणद्रोणशिखरे माल्येक्षुफलसंयुतः ।

कुर्यात् पलशताद्द्वै सर्वमेतदक्षेपतः ॥

१ (१) इत्यन्वयः । इत्यन्वयः । इत्यन्वयः । इत्यन्वयः ।

२ (५) इदं गोदशकं गोसहस्राद् भिन्नमिति धेयम् ।

तदपि स्वयम् 'मयत्संज्ञकं गवानिति' भविष्योक्ते विज्ञेयमिति मुक्तपाठः ।
 पादुकाकारे ।

३ (०) चामराद्यनेति कश्चिद्वाक्ये पाठः ।

४ (+) इत्यन्वयः । इत्यन्वयः । इत्यन्वयः । इत्यन्वयः ।

नैका बहुभ्यो दातव्या यतो दोषकरी भवेत् ।
 बहुयस्यैकस्य दातव्याः श्रीमदारोग्यवृद्धये ॥
 पयोध्रतः पुनस्तिष्ठेदेकाहं गोसहस्रदः १(+)
 आवयेच्छृणुयाद्वापि महादानानुकीर्तनम् ॥
 तद्दिनं ब्रह्मचारी स्याद्यदीच्छेद्विपुलां श्रियम् ।
 अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत् ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते २(S) ।
 इति गोसहस्राख्यं पञ्चममहादानम् ॥

—*—

(३४) अथ हिरण्यकामधेनुदानम् ।

124 मातृस्ये—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कामधेनु-विधिं परम् ।
 सर्व-कामप्रदं नृणां महापातक नाशनम् ॥

- १ (†) इदं हि पयोध्रतानुष्ठानं ब्रह्मापेक्ष्यम् इति विश्वेश्वरम्हारी । 'चमत्कौ न केमिष्यते'
 इति वचनात् ।
- २ (S) 'सप्तत्रयानुष्ठानं पापं पुण्यैः सप्तभिः कृतम् ।
 तत्पञ्चाद विधितानेन नाशयेद् गोधरो नरः ।
 सर्वेषामिष्टदानानां फलं यत् परिकीर्तितम् ॥
 तदवाप्नोति विप्रश्चो गोसहस्रप्रदो नरः ।
 अथमेधं वयोत्सर्गं गोसहस्रप्रदो यः ॥
 दद्यादात्मना इत्याहुः परितः । पितरः)तर्दयन्ति हि ।
 अस्मादनेन विधिना गोसहस्रान् गो नरः ।
 प्रदद्यात् स विश्वहाता याति तत् परमं पदमिति ॥
 एवं सत्सराष्ट्रैः सत् फलाधिकं प्रकरणात्तरे प्रकीर्तितम् ।
 अनेन विधिना यस्तु गोसहस्रप्रदो भवेत् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स्वर्गचारकसेवितः । इत्यादि—
 इति पठति य एतद् गोसहस्रप्रदानम् ।
 सुरभवनसुखेभ्यः संसरेहापि पर्येत ।
 अनुभवति सुखं वा वाचसागो निजानम् ,
 प्रवृत्तकलुषदीप्तः सोऽपि यातीन्महीधे—इत्यस्यम् ॥

लोकेषावाहनं तद्वद्वोमः कार्य्योऽधिवासनम् ।
 तुलापुरुषवत् कुर्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः ॥
 स्वल्पेष्वेकाग्रिवत् कुर्याद् गुरुरेव समाहितः ।
 काञ्चनस्यापि शुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत् ॥
 उत्तमा पलसहस्रैस्तद्वर्द्धेन तु मध्यमा ।
 कनीयसी तद्वर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्तिता १(०) ॥
 अत्रोक्तं सुवर्णचतुर्धांशेन वत्सः कार्य्यः, गुडवेन्वादौ तथा दर्शनात् ।
 शक्तिस्त्रिपलादूर्द्ध्वं अशक्तोऽपीह कारयेत् ।
 वेषां कृष्णाजिनं न्यस्य गुडप्रस्थसमन्वितम् ॥
 न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कताम् ।
 अत्र कृष्णाजिनस्थ गुडप्रस्थे स्थाप्येत्यर्थः २(१) ।
 कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफल समन्विताम् ॥
 तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 श्लुदण्डाष्टकन्तद्वज्रानाफलसमन्वितम् ॥
 भाजनञ्चासनन्तद्वत् ताम्रदोहनकन्तथा ।
 कौशेयवस्त्रद्वयसंप्रयुक्ताम् ,
 दीपातपत्राभरणाभिरामाम् ।
 सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टाम् ,
 मणिकपादुकसरौप्यपादाम् ३(१) ॥
 रसैश्च सन्तैः परितोऽभिजुष्टाम् ,
 हरिद्रयापुष्पफलैरनेकैः ।
 अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभिः ,
 वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् ४(१) ॥

- १ (०) अतः देश-काल-इत्यादिभिरप्यत्र तद्वत्त्वोक्तं सत्त्वं प्रोक्तं मातृस्त्रीकृतं तुलापुरुष-
 दानवद्विषं वेदितव्यम् । स्वल्पेऽपि एकाग्रिवद्विषं—एकाग्रिवत् करणमुक्तं हेमादौ ।
 प्रस्थपरिमाणादिकं कल्पतद्वद्वोमं व्याख्यातम् ।
- २ (१) यद्यप्यत्र वत्सस्य परिमाणं प्रोक्तं तथापि कामधेनुविधानानुसारिणः तत्तद्वर्द्धेन वत्सोऽजिनं
 वत्सः कल्पनीयः ।
- ३ (१) अत्र वस्त्राभिरिति हेमादौ पाठः । अथवावाधनत्यादमणिका इत्यर्थः । यदा सा
 अथवावा कण्ठधृषणं वेति चेत्ति । 'अलिङ्ग्यः स्वाग्नाधिकः' महाभारतः इति वा ।
 मणिकं धावादिपञ्चमे षडादिपापम् ।
- ४ (१) अत्र चामरपञ्चवर्णमिति यथाचारे पाठः ।

अत्राभरण-ललिततिलकादि, गणत्रिकाक्षमाला ।
अजाजी जीरकम्, कस्तुम्बुद-धान्यकमित्यर्थः १(०) ।
ज्ञातस्तोमङ्गलवेदघोषैः, प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
आवाहयेतां गुह्यधेनुमन्त्रैः, द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः ॥

गुह्यधेनुमन्त्रास्ते यथा—

ॐ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां याचदेवेवस्थिता ।
धेनुरुपेण सा देवी ममशान्तिं व्यपोहतु (२+) ॥
विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा याच विभावसोः ।
चन्द्रार्कशक्र शक्तियां धेनुरुपान्तु साम्रिये ॥
चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी याँलक्ष्मीर्धनद स्यच ।
लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनु र्वरदास्तु मे ॥
स्वधात्त्वं पितृ मुख्यानां स्वाहा यज्ञमुजान्तथा ।
सर्वपाप हरा धेनुः तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ३(*) ॥

इति पुष्पाञ्जलिनावाह्य पठेत् ।

त्वं सर्वदेवगणमन्दिर सङ्गतासि, विश्वेश्वरि त्रिपथगोदधि पर्वतानाम् ।
चरानशस्त्रं शकलीकृतपात कौघः, प्राप्तोऽस्मि निर्वृति मतीवपरां नमामि ॥
शोके यथेप्सित फलार्थमवाप दानात्, धर्मं विस्मृत्य भवदुःखमुपैति मर्त्यः ४(+) ।
तंसारदुःखशमनाय प्रभूतकर्म, त्वां कामधेनुमिति देवगणा वदन्ति ॥

इतिद्व्याभ्यां मन्त्राभ्यां सन्मन्त्रय वेदिपश्चिमभागे प्राङ्मुखोपविष्ट उदङ्मुखेभ्यः
पुरुष्यः । ॐ अद्येत्यादि देशकालौ सकृत्कर्त्तव्यं गोत्राया मुक्तशर्मणेऽमुकवेदाध्यायिने
गच्छणाय तुभ्यं गुरवे सम्प्रददे न ममेति ।

आमन्त्र्य कुलक्षील (रूप)गुणान्विताय, विप्राय यः कनकधेनु मीमां प्रदद्यात् ।

प्राप्नोति धामपुरन्दरदेवजुष्टम्, कन्यागणैः परिवृतम्पदमिन्दुमौलैः ॥

ततो वेदिस्थित देवतापूजनस्तवनविसर्जनानि कुर्यात् । दक्षिणादानन्तु प्राग्बन् ।

इति हिरण्य कामधेनुदानविधिः ॥

१ (०) 'जीरकी जरबी' अत्राजीरका' इति कोषः ।

'कुलान्वयः' पाठः ।

(१) यानि प्रयच्छन्ति कुपविदादर्थमुक्तौ पाठः ।

२ (०) इति (०) कोषः । ततः 'वृद्धतादि' इति 'मन्दिरवृद्ध' इति शब्दादौ पाठः ।

३ (१) 'कन्याविं विधायेनीं ज्ञान' इति शब्दादौ पाठः ।

(३५) अथ हिरण्याव्यवसायदानम् ।

—*—

125 मातृस्ये—

अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याव्यवसायदानम् ।

यस्य प्रसादाद्भुवन मनन्तफलमश्नुते ॥

पुण्यान्तिथिं समासाद्य कृत्वा-ब्राह्मणवाचनम् ।

लोकेशावाहनकुर्यात्तुला, पुरुषदानवत् ॥

आत्विक्मण्डलसम्भार भूषणाच्छादनादिकम् ।

स्वल्पेऽप्येकाग्रिवत् कुर्याद्देववाजिमखं बुधः ॥

अत्रादिशब्देन गोविन्दादिपूजा वृद्धिभ्राद्धादिकं सर्व्वं गृह्यते ।

स्थापयेद्देविमध्येतु कृष्णाजिनन्तिलोपरि ।

कृष्णाजिनस्थतिलोपरि इत्यर्थः ।

अत्र तिलाः श्लोणपरिमाणाः । दानान्तरे तथा दर्शनात् ।

कौशेयवस्त्रसम्बीतं कारयेद्देववाजिनम् ।

शक्तिं क्षिपलादूर्द्ध आसहस्र पलाद्बुधः ॥

पादु कोपानहच्छत्र चामरासनभाजनैः ।

पूर्णं कुम्भाष्टकोपेतं माल्येष्टुफल संयुतम् ।

शय्यां सोपस्कुरान्तद्वन्द्वेनमार्तण्ड संयुताम् ॥

देववाजिनं कृत्वा कौशेयसम्बीत पादुकादिभिः सह कृष्णाजिन तिलो-
परि स्थापयेदित्यर्थः । शय्यासोपस्कुरामिति—विविधास्तरणोपधानं वस्त्रफलकुसुम
कर्पूरागरुचन्दन ताम्बूलदर्पणकङ्कतिका चामरव्यजनादि, एतदप्रस्थित पात्रासि
शुद्धिकोपानहपुगल ताम्रचटिकावितानादयः । मार्तण्टसंयुतमिति, उपस्थांरुद्धं सौवर्णं
सूर्याह्वं कुर्यादित्यर्थः १(†) ।

ततः सर्व्वौषधिकानैः क्षापितो वेदपुङ्गवैः ।

इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीत-कुसुमाञ्जलिः ॥

अथ सर्व्वौषधिवारि ज्ञातः शुक्लाम्बर धरो यजमानः क्षिप्रदक्षिणीं कृत्य बन्धमान-
मन्त्रमुदीरयेत् । तद्वयथा —

‘नमस्ते सख्येवैव वेदा इत्येव स्मृतः !
वाञ्छितरूपेण मामस्मात् पाहि संसार-सागरात् ॥
त्वमेव सप्तर्षिभूत्वा चन्द्रकोशमेव शान्तकम् ।
यस्माद् भ्रामयते लोकजनतः पतिर्ह्यसन्ततनः ॥
एवं मुखाख्यं मुरवे तमहं विनिवेदयेत् ।
दत्त्वा पापक्षयाज्ञानोच्छेकमभ्येति शाश्वतम् ॥
गोभिर्विमक्तः सर्वान् ऋत्विजश्चाभिपूजयेत् ।
सर्वं शय्यादिकञ्च कृत्वा मुक्तीन् तैलमेव हि ।
पुराण श्रवणन्तद्वत् कारयेद्भोजनादनु ॥

अत्र तु दानादिकृत्यं प्राप्तवन्तु सन्धेयम् । दक्षिणा तु सुवर्णम् । एवं हि
आचार्याचार्यं प्रदाय ऋत्विजभ्यो यथाशक्ति सुवर्णादि दद्यात् ।

‘इमं हिरण्याश्वं विधिकरोति यः,
सम्पूज्यमानो दिवि देवतेन्द्रैः ।
विमुक्तपापः सपुरं मुरारेः,
प्राप्नोति सिद्धैरभि पूजितः सन् ॥
इति मातृस्योक्त हिरण्याश्वदानविधिः १(१) ॥

—*—

(३६) अथ हेमहस्तिरथाभिधानदानम् ।

—*—

(126) मातृस्ये—

अथातः संप्रकथ्यामि हेमहस्तिरथं शुभम् ।
यस्य प्रदानाद्भवं वैष्णवं याति मानवः ।

-
- १ (१) एतद्विरच्यारदानं नामाकमेतु गोमित्र-शामित्र-वातुच-चनतुङ्गमादीनि वृत्तयः ।
२ (१) ‘उपपादाकमेतु नक्तयोनमिषते’ ।
‘नक्तं उविपात्रनमोदमं विसिच’ कदाचिदम् ।
‘वृत्तयोनमिषते-मादीन्’ अथ यः ।
उपपादाकं नामाच दुष्ट-वचनं वीर्यम् ।

पुण्यान्तिथिममासाध्य तुलापुरुषदानकम् ॥
 किमवाचनकं कुर्यात् लोकेहावाहनं युधः ।
 कस्मिन्मण्डल सम्भार भूषणाच्छादनादिकम् ॥
 अत्राप्युपोषितान्तद्वद्वाहणैः सह भोजनम् ।
 श्वादिशब्देन गोविन्द पूजादि गृह्यते ।
 उपोषित इति—उपवासाशक्तैः नक्तमपि वेदितव्यम् १(+) ।
 कुर्यात्पुष्परथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम् ।
 बलमीभिर्विचित्राभिश्चक्षुः शक्र समन्वितम् ॥
 लोकपालाष्टकोपेतं शिवार्कश्चासंयुतम् ।
 मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मी-पुष्टि-समन्वितम् ॥

पुष्परथ इति पुष्पैर्विवरयितव्यतुशिखाकारेणाच्छादितः क्रीडारथः । बलभ्योगो-
 पानस्यः । तादृश दिक् चतुष्टये विचित्रघटनाभिः कार्याः । तत्रैव दिगष्टकस्थिता
 लोकपालाः पूर्वोक्त लक्षणाः कार्याः । बलभ्युपरितनकुटीचक्रा(चक्र)च्छादनानीति
 केचित् । शिवाकादि लक्षणं प्राक्परिभाषायामुक्तम् । नारायणादेः लक्षणं पञ्चरात्रे ।

नारायणौ चतुर्वर्द्ध शङ्खं चक्रं तथोत्तरे ।
 दक्षिणेतु महापद्मे नीलजीमुत-सभिमे ॥
 वामे श्रीवर्धकीहस्ता मुष्टिः पद्मकरा परेति ।

मध्य शब्दस्योभयत्र सम्बन्धाच्छिवादि प्रतिमात्रयं नारायणादि प्रतिमात्रयञ्च
 मध्ये एव स्थापयेत् ।

कुण्डाजिने तिलाद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्भयम् ।
 तथा द्वादश धान्यानि भाजनासन बन्धनैः ॥
 दीपिकोपानहचक्षुः पादुका-दर्पणान्वितम् ।
 ध्वजे तु गवुरं कुर्यात् कूरवाणे वनायकम् २(०)॥

उपवासाद्यनर्धविषये मन्त्रगतं प्राप्नुवन् ।

'विषयकादमेवमेव मन्त्रोक्तं विचारयेत् ।

तत्र मन्त्रं विजानीयात्तन्मन्त्रमिति भोजने' इति ।

'अथ, कुटी—

मन्त्रविधातन्मन्त्रोक्तं धर्मविधाः श्रीरामचन्द्रायाम् ।

वत्पदवत्तं वदितवाचतुः शब्दकाले चोपरदुपरवति ।'

नाना फलसमायुक्तं उपरिष्ठा द्वितानकम् ।
 कोषैर्बन्धनैश्च अम्लानकुसुमान्वितम् ॥
 चतुर्भिः कलशैः सार्द्धं गोभिरष्टाभिरन्वितम् ।
 चतुर्भिर्हयमातङ्गैः मुष्णदाम विभूषितैः ॥
 स्वरूपतः करिण्याश्च युक्तं कृत्वा निवेदयेत् ।

भाजनं-भोजनपात्रम् । कांस्यं गरुडं लक्षणं यथा—१ (०)

127 नारदये—

ईं ऐन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुडाकेशः कृताञ्जलिः ।
 सव्यजानुगतो भूमौ मूर्द्धां च फणिमण्डितः ॥
 पक्षिजङ्घो नरधीव स्तुक्कनासोनराङ्गकः ।
 द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्तव्यो विनतासुतः ॥

विनायकलक्षणं ग्रहप्रकरणे । अम्लानकुसुमानि-पुष्पविशेषः । महासहेति-
 इमाग्निः १ (+) । बाणपुष्पाणीति-दानरत्नाकरः । निवेदयेन्निवेदनार्थमुपकरणयेत् ।

कुर्व्यात् पञ्चपलादूर्ध्वं आधारादपि शक्तिः ।
 म्रजेत् गरुडं कुर्व्यात् इत्यादि, ध्वजोदण्डः ॥

भारवृत्तः प्राक् ।

ततोमङ्गलं शब्देन स्मापितोवेदपुङ्गवैः ।
 त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीत-कुसुमाञ्जलिः ॥
 इमं मुखादयेन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्योनिवेदयेत् ।
 नमोनमः शङ्कर पद्मजार्कं, लोकेश विद्याधर बासुदेवैः ।
 त्वं सेव्यसे देवपुराणयज्ञ, तेजोमयास्पदमः पाहि यस्मात् ॥
 यत् तत् परं गुह्यतमं मुरारे, रानन्वदेतुगुणरूपधरोद्भवनन्तः ।
 योगैकमानसदृशोऽमुनयः सभायौ,
 पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ रथेऽधिरुद्धः ।
 यस्मात्त्वमेव भवसागर-संश्रितानाम् ,
 आनन्दभाण्डमञ्जुर-धृतं पानपात्रम् ॥

१ (०) कोषैर्निर्धितैश्च दूर्गैश्च चतुर्भिः ।

२ (+) 'वदि' वीतिश्च वृत्तपरतीति आत्मानं 'नराचक्षीमण्डितं नैव यजन्तं' इति वीमाग्निः ।
 'वीमाचक्षुः' वीमाचक्षुः' इति वीमाचक्षुः ।

इत्थं प्रसक्तं कथकेन रस-प्रसक्तम्,
 यः कथकेन सकलं प्राप्तं विस्तृतं वेदः ।
 किञ्च धरन्तारं सुधीन्मृगप्रसिद्धिजुष्टम्,
 प्राप्नोत्यज्ञोऽप्यसुखीनिष्ठं त्रिस्तुमोहः H.
 कृतदूषितं चित्तान् प्रोञ्जयन्मलहृदिनालः—
 व्यक्तिकरकृत्तदाहो ह्रेगममोऽमि बन्धून् ।
 नयति च पितृ-पौत्रान् रौरवादप्यशेषान्,
 कृतगजरथदानं क्षाप्तं सद्य-विष्णोः ॥
 इति हेमहस्तिरथं दानम् ।

—*—

(३७) श्वोमन्त्रावचतदानं विष्णोः [S] ।

—*—

इदं भागवतं नाम पुराणं श्रेष्ठमीरितम् ।
 भक्तानां ब्रह्मणामाश्च वैष्णवानां विलेखतः ॥
 दानाच्छ्रवणतश्चास्य विष्णुलोके महीयते ।
 श्रद्धया परया भक्त्या दानं कुर्याद्विमुक्तये ॥
 एवं कृत्वा महामाग ! विष्णुं सायुज्यमाप्नुयात् ।
 अष्टादश सहस्राणि तत् पुराणं प्रकीर्तितम् २(+)
 आचार्याणि सुधीर्दत्त्वा मुक्तः स्याद्भक्तबन्धनैः ।
 गायत्र्या हवनं कार्यं पायसेनाज्यतस्तथा ॥

१ (६)

“व्यापिकृतं वाचनीं वक्तुं नक्तं विवरः ।

इतिहासं वयोदेतं तदभावस्तस्मिन्निवृत्तम् ॥”

अथ द्वितीयभाष्यतटीया-वृत्तिरुक्त्या वैष्णवस्याः पुण्यवर्णनम् ।

“इतिहासपुराणं पञ्चमीविधानां वैदः” इतिवृत्तिः ।

२ (ः)

दीप्यते अथैव चमत्तुः श्रीः “वचनमीषां पुनरुक्तं” इत्यादि शीघ्रवर्णनैः पुनः ।

अथाच—

“वचनं वचनं चैव दीप्यते सप्तमीवच ।

नित्यं जपे वक्तुमीषां ब्रह्मण्यपि विमुक्तये” ॥

इति महं भाष्यरीचयतवरी भाष्य इति वचनाच्च ।

—*—

१ (७) अथ ब्रह्माह्मभावतदात्मनाम् उच्यते ततः पञ्चादिकारिव द्रव्यते ।
 २ (४) एतच्चतुर्विधं—वाचनीय-रामायणम्, नाथिष्ठ रामायणम्, अञ्जानरामायणम्, चतुर्व-
 दामायणं इति ।
 ३ (४) “वाचस्पत्याचार्यि निरुद्धः कथितव्यं मनीषिण ।
 तत्पञ्चानामप्येव यथा श्रीकृष्णुं वन्दयिष्ये ॥”
 अथ तत्र—
 “इतिहासं पुराणपरिपालनं परिचया” इत्यादि चर्चायासी ।
 इत्येवमेव नाथर्व चतुर्वदामायणं चतुर्वदामायणं इति ।
 ४ (४) अथ नाथिष्ठ रामायणेऽभिहितमिदं श्रीकृष्णायाम् । ईशान-गुरुद्वय-चतुर्वदामायण-
 उपनयन-विशेषायासीत् इदं प्रकरणीयं इति । इति—अथ इत्यादि चतुर्वदामायणं इति विद्वत्पुत्रवत् ।
 अञ्जान-दीक्षित-वाचस्पत्याचार्यादीनां दीननाथिष्ठ चतुर्वदामायणं इति नामाचारम् ।

(४०) अथ काशीखण्ड श्रवण विधानम् १(+)

—*—

काशी खण्डे श्रुते दद्याद् गवां पञ्चक मादरात् ।
 विधानं पूर्वकं कार्यं गायत्र्या हवनम्मत्तम् ॥
 अयुतं वा सहस्रं वा शतं चाष्टाधिकन्तथा ।
 प्रधानं पायसं साज्यं प्रायश्चित्तं चतुर्विधम् ॥
 कृतेषु हवने पश्चाद् गवां दानं विधीयते ।
 ततश्च भोजयेद्विप्रान् तेषां पत्नीश्च भोजयेत् ॥
 एवं कृते विधाने च फलप्राप्तिर्भवेन्नृणाम् ।

—*—

(४१) ब्रह्मवैवर्त श्रवणम् २(x)

—*—

ब्रह्माण्डे ब्रह्मवैवर्ते तथा ब्रह्मणि संश्रुते ।
 गां भूमिं महिषीं दद्यात् क्रमाद् गोदानमेव च ॥

—*—

(४२) अथ कालिका पुराण श्रवणम् ३(*)

—*—

पुराणं कालिकायाश्च श्रुते दद्यादसि शुभम् ।
 कांस्य पात्राणि देयानि घण्टावर्पणं मञ्जुषाः ॥
 गायत्र्या हवनं कार्यं सहस्रं तिलं सर्पिषा ।
 होमान्ते विधिवत् कुर्याच्छ्रुत-ब्राह्मणभोजनम् ॥

-
- १ (+) इदं नाम पुराणान्तर्गतं पुराणविशेषत्वेन कीर्तितम् । अथ विहितो वाराहखण्ड-
 महातीवैवर्तमन्त्रः ।
- २ (x) चण्डादयपुराणेषु दत्तमसंख्यकं मिदं ब्रह्मवैवर्तं पुराणम् । यस्य शीघ्रं संख्या चण्डादय-
 षट्छतम् ।
- ३ (*) एतदुपपुराणेषु शीघ्रं परि पठितम् । ब्रह्माण्डसंहितायां चण्डादयपुराणेषु जम्बे वाह्य-
 संस्कारात् उच्यते । पुराणहर्षं भावयतोऽवशादयस्मान्मे, पादोत्तरखण्डे, ब्रह्मवैवर्ते शीघ्रं चण्डादय-
 षट्छतं पठितम् ।

(४३) अथ माघमाहात्म्यवर्णनम् १(*) ।

—*—

मृणुयान्माघमाहात्म्यं माघे ज्ञाने कृते सति ।
सप्तदशं शकटं दद्यात् कम्बलं कनकं घृतम् ॥
त्रिंशच्छूर्पाणि वंशस्य सालङ्काराणि शक्तिः ।
तावन्ति मिथुनान्येव (तिपुणान्येव) भोजयेत् सादरं सुधीः ॥
मुक्तेषु मिथुनेष्वेव दद्याच्छूर्पाणि भक्तिमान् ।

तत्र शूर्पदानमन्त्रः—

माधवः प्रतिगृह्णाति माधवो वै ददाति च ।
माधवस्तारको लोके प्रीयतां माधवोऽच्युतः ॥
इति मकरमाहात्म्यकथनम् ।

—*—

(४४) अथ नानापुराणविधिः २(+) ।

—*—

येषां प्रोक्तं मया चात्र पुराणानां विधानकम् ।
पृथक्त्वेनैव दृष्ट्वा पृथग्दानसमन्वितम् ॥

- १ (*) उत्तमस्य पात्रे उत्तरखण्डे चतुर्थाध्याये ज्ञानतले षास्ति ।
'गुह्यान्मकर-संघेषु प्रातःकाले विधीयते ।
इति' ब्रह्मसंहितासंज्ञापातकनाशनम्' ॥ इति कृतौ ।
'माघमासमिमं पुण्यं काव्यं देव माधव' ।
'मकरस्ये रवीमासे कोविन्दाच्युतमाधव' ।
- २ (+) अष्टादशमहापुराणानि ब्राह्मण-संहितायाः परिकल्पितानि पञ्चपुराणादिषु ।
आदीन्ये सप्तमाध्यायारम्भे—“चतुर्थमितिहासपुराणम्” इति पुराणनामापि दृश्यते ।
उपपुराणानि—दिवी-मानव-चादिषुपुराणादीनि । उपपुराणानि—वीर-नाम्निचर-
पराशरोपपुराणादीनि । अन्यत् त्रीनग्राह्यत्वेन ब्रह्माननेदि द्रष्टव्यम् ।
'ब्रह्मानपुराणनतीदं पुराणं तेन कीर्तितम्' इति भविष्ये ।

मत्स्यादीनान्तु शेषाणां सर्वसाधारणो विधिः ।
 पुराणश्रवणान्ते तु दद्याद्धेनुं सवत्सकाम् ॥
 अलङ्कारादिसहितां साधुलक्षणलक्षिताम् ।
 वेदार्थो दुर्गमो लोके मीमांसा हृदयं परम् ॥
 व्यासेन कृपया नृणां पुराणं सुगमं कृतम् ।
 प्रमुत्वं मित्रधर्मश्च कान्तासम्मतिरेव च ॥
 वेदे पुराणे काव्ये च क्रमशः परिकीर्त्यते ।
 पुराणे श्रूयमाणे च ग्रामे च सकलैर्नरैः ॥
 न शृणोति कथं पापः पापविच्छित्तिकारकम् ।
 तेनाज्ञातास्तु सर्वेऽन्ये न श्रुतं येन भारतम् ॥
 न दत्तं ब्राह्मणे किञ्चिन्न स्नातं गोमतीजले ।
 पौराणीं वृत्तिमाश्रित्य ये जीवन्ति द्विजोत्तमाः ॥
 ते यान्ति ब्रह्मसायुज्यमनन्तं गतकल्मषाः ।
 ते सूर्यमण्डलं भित्त्वा यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥
 गङ्गातोयेन शुद्धेन पवित्रीकृतविग्रहाः १(*) ।
 ये शृण्वन्ति कथां विष्णोस्तुल्यास्ते सनकादिभिः ॥
 विप्राणां शौनकस्तीर्णोऽभवच्च गतकल्मषः ।
 पारीक्षितिस्तु भूपानां हरिदत्तो विशां तथा ॥
 पुराणश्रवणेनैव विधिपूर्वेण सत्वरम् ।
 तस्मात् पुराणश्रवणं विधिपूर्वं हितं नृप ॥
 श्रवणान्ते तु होतव्यं सहस्रं हविषाष्टकम् ।
 दद्याच्च धेनुं विप्राय ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 इति नानापुराणविधानम् ।

—*—

(४५) अथ वेदपारायणविधानम् १(*) ।

—*—

आश्विने सर्वविघ्नानां शमनार्थमथापि वा ।
 कदाचित् समयोत्पन्न महाव्याधिशमाय च ॥
 वेदपारायणं कुर्यात् कारयेद्यथा बुधः ।
 मन्त्रब्राह्मणवादी तु षडङ्गानि ततः पठेत् २(†) ॥
 वाकोवाक्यं पुराणञ्च नाराशंसीहिं गाथिकाः ३(‡) ।
 इतिहासास्तथा विद्या अधीयीत यथाक्रमम् ॥
 ऋग्वेदादिचतुर्णाञ्च वेदानां पठनञ्च यत् ।
 पारायणमिति प्रोक्तं महाशान्तिकरं परम् ॥
 पारायणे समाप्ते तु गायत्र्या हवनं स्मृतम् ।
 प्रतिवेदन्त्युत्संख्यं जपञ्चेत्तद्दशांशतः ॥
 तिलोज्येन द्विजानाञ्च तर्पणन्तु ततः स्मृतम् ।
 अत्र—ब्राह्मणतर्पणन्तु मुख्यम् ।

—*—

128 तथाहि भागवते ४(०) ।

नाहं तथान्मि यजमानहविर्विताने,
 इच्योतद् धृतप्लुतमदन् हुतमुक्तमुखेन ।

- १ (०) वेदपारायणं यज्ञयजुःसंहिता परिशिष्टे यादृशमस्ति तादृशमेव कर्तव्यम् । अष्टविध
 कल्पनादिपुरःसरं कल्पसंस्थापनादिपर्यन्तं कर्म तदुक्तं कर्तव्यम् । यजमानं पारायणम् ।
 यजमानं पारायणविधिरपि तत्रैवानुस्यूतः ।
- २ (†) वेदाङ्गानि षट्, यथा—मित्रा (१) कल्पः (२) व्याकरणम् (३) निबन्धम् (४) जन्मः
 (५) ज्योतिषम् (६) सुखकोपनिषद्दुःखानि ।
- ३ (‡) वाकोवाक्यं तर्कशालम् । पुराणं, ब्राह्मणादि-प्रसिद्धमष्टादशसंख्यकम् । नाराशंसी
 गाथिकाश्चेति वेदभानविशेषः ।
 इतिहासाम् महाभारतादीन्, विद्या बीज-मन्त्र-ब्राह्मणा ।
- “ ” चक्रवाद्यान्दीर्घाः ; यथा वेदविद्या, सूत्रविद्या, जपविद्या, नचनविद्या, कर्पदेवजन-
 विद्या इत्यादि—आद्योऽर्थे ७।१।१ । ईष तन्वीना चतुःषडिकवापिद्या वा ।
- ४ (०) भागवतम् । तदर्थं श्रीमद्भागवतं, देवी भागवतञ्च । जगत्पती जगत्पत्या वा इदं भागवतं
 एतद्वीर्यं कलम प्राच्यं महापुराणेषु वा परिमलनं तत्कृते श्रीमद्भागवतस्य श्रीवरी टीका प्रारम्भे
 श्रीमद्देवीभागवतस्य बीजकण्ठ टीका प्रारम्भे च विष्णुं वर्णितमस्ति, सुरमिहृतीन्द्रसंकेतं विचारयित्वा नैव तस्यै ।

यद् ब्राह्मणस्य सुखत क्षरतोऽनुवासम्,
 तुष्टस्य मध्यवहितैर्निजकर्मपाकैः ॥
 वेदपारायणेभ्यश्च वस्त्रभूषण काञ्चनम् १(†) ।
 गात्रं दत्त्वा यथाशक्ति अभिवेकस्ततः स्मृतः ॥
 पूर्वस्थापितं कुम्भस्य उदकेन यवाङ्कुरैः ।
 अभिविम्बेत् पुराचार्यो यजमानं सबान्धवम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु वेद पारायणश्चरेत् ।
 नश्यन्ति सकला घोराः सिद्धयश्च भवन्ति हि ॥
 इति श्रीविधान मालायां वेदपारायण विधिः ॥

—*—

तथैतस्य प्रयोगः ।

नवरात्रौ, रात्रि-आवश्यकम् २(‡) ।

व्याध्यायपगम-कामस्यान्यत्रापि ।

गङ्गादितीर्थे स्नात्वा शुचिः शुद्धवासाः पीठोपविष्टः आचान्तो देशकालौ संकीर्त्य ३(§) श्री परमेश्वर प्रीत्यर्थं अथवासमग्न पृथ्वीराज चक्राधिपत्यजनक-बहु-विधधर्म-प्रचुरतम धनधान्य सकलजनपद रत्नमण्डितानवसाधितापत्य पुरुषायुः पर्यन्तदिव्याङ्गनासङ्ग मानेककामिनी मध्य-नित्य क्रीडन पूर्वकं सकलकामावाप्त्यनन्त कालिक मोक्षप्राप्ति कामनयाऽद्यारभ्य नवमीपर्यन्तं वेदपारायणं करिष्ये । ब्राह्मणद्वारा चेतदात्र तत्कामोऽद्यारभ्यनवमी पर्यन्तममुकवेदान्तर्गतममुकशास्त्रीयममुकगोत्र ममुक-प्रचरं ब्राह्मणं समस्तमन्त्र ब्राह्मण पाठार्थं वृणे-इति—प्रत्येकं वृत्त्वा वस्त्रासनहस्तकर्णा-लङ्कारादिभिः पूजयित्वा कङ्कणबन्धनं कुर्यात् ४(†) । देवतायतने देवाभिमुखं सप्त-धान्योपपले चाल्बाले कलसं प्रतिष्ठाप्याभीष्ट देवं प्रपूज्य तीर्थान्यावाह्य सम्प्रार्थ्य कलशाभि मुखोवेदं पारयति । समाप्ते पारायणे ५(‡) गायत्रीमन्त्रेण तिलाज्य द्रव्येणायुतसंख्यया

१ (†) वेद पारायणचेति पाठोऽप्यस्ति ।

२ (‡) नवरात्रिः शीरादिमल घृष्टप्रतिपदसारभ्य नवमीं यावत्तत्कालः । द्वितीयाष्टमी, तद्विहीन-पुराच-द्वितीयाष्ट-द्वितीयाष्टनवतेषु व्रतकेतव्यस्ति ।

३ (§) संकीर्त्य इति पाठोऽप्यस्ति । इत्थं नवरात्रौ पारायणविधिः ।

४ (†) 'कङ्कणं करदूषणम्' इति रत्नः ।

५ (‡) घृष्टवज्रमैव परिशिष्टे विधियो वेद पारायण विधिः । तद्विहीनः साधारणः । चण्डीमन्त्रात् पारायण विधिः ।

सहस्रसंख्यया वा हुत्वा काञ्चन गवादिकं दत्त्वा पुण्यप्रतिष्ठिते कलशे यानि धान्यानि
परोहन्ति तैर्धान्याङ्कुरैः सपञ्चमैः कलशोदकेनाभिषेकं सम्पाद्य शतं तद्वर्द्धं वा ब्राह्मणान्
भोजयित्वा अनाथपङ्क्त्यन्ववधिरादीन् दानादिभिः प्रतोष्य बन्धुभिः सह मुञ्चीत ॥
इति नवरात्रौ पागयणविधिः ।

—*—

(४६) अथ श्रीकार्तवीर्याञ्जुनस्य दीपविधिः ।

—*—

129 उद्दामरेश्वर तन्त्रे—१(*) ।

गोमये नोपलिप्याथ शुद्धभूमौ समाहितः ।
तन्मध्ये मण्डलं कार्यं त्रिकोणं बिन्दु संयुतम् ॥
षट्कोणं तद्वहिः कार्यं मध्ये मूलं समालिखेत ।
तण्डुलैः कुङ्कुमास्तैर्वा रक्तचन्दन मिश्रितः ।
तस्योपरि न्यसेहीयं घृतपूरितं वर्त्तिकम् ।
तं दीपं विधिनाऽऽपूज्य पश्चात् सकृदुपयेत्ततः ।
कार्तवीर्यं महाबाहो भक्तानाम् भयप्रदं २(†) ।
गृहाण दीपं महत्तं कल्याणं कुरु सर्वदा ॥
अनेन दीप दानेन श्री महाविष्णुः कार्तवीर्यः प्रीयताम् ।
पश्चिमाभिमुखं दीपः कर्त्तव्यः शुभं कर्मणि ।
अभिचारेण त्रितयं दक्षिणोत्तर पश्चिमम् ॥
नष्ट प्राप्त्यर्थं कुर्वीत पञ्च सप्त नवाऽथवा ।
वक्ष्यामि काङ्की कुर्वीत शतदीपावलीस्ततः ॥

१ (*) उद्दामरेश्वर-इष्टाङ्गार-भूतङ्गार-प्रवृत्ति-ङ्गारतन्त्रस्य नामान्तरमिति । प्रकृतं सूक्तम्
'गामरेश्वरतन्त्र' भिन्नमुच्यते ।

२ (†) कार्तवीर्याञ्जुनः नाचिखतीपुरी जन्मजन्मा हृषिकेशः एतस्य इत्थं नामावर्धं महाभारते
महावैष्णवं पुराणादावस्ति । विष्णुवन्दनविधिः इति प्रतिभाति ।

"

'वक्ष्ये जीर्णविज्ञानं कथ्येत्तुल्यं नामनः ।

न तस्य इत्थं (चित्) नामः काञ्चनैव नामैव प्रवृत्तम्' ।

मारणादौ साहस्रं स्यादशसाहस्रमेव च १(*) ।
 लक्षावलीः प्रकुर्वीत गुर्वीक्षां प्राप्य साधकः ॥
 चतुर्ध्वर्गं फल प्राप्स्ये कुर्वीत प्रतिबासरम् ॥
 अनेन दीपदानेन कार्त्तवीर्य्यः प्रसीदतु ॥
 एवं दीपं सुरेशानि ! कुर्वीत गुरुशासनात् ।
 महाभये समुत्पन्ने चिन्ताव्याकुलिते क्षणे ॥
 लवणं स्वर्णसंयुक्तं देयं रात्रौ विचक्षणैः ।
 पौर्णमासी दिने कुर्याद् नगरैकं प्रदक्षिणाम् ॥
 ग्रामे पुरे गोब्रजे च साधकः सर्वकालतः ।
 एतत्सारतरं देवि ! नदेयं यस्य कस्यचित् ॥
 गुरुभक्त्या शान्ताय साधकेभ्यः प्रकाशयेत् ।
 नास्तिकाय नदातव्यं परशिष्याय नोवदेत् ॥
 इति कार्त्तवीर्य्यस्य दीपदान विधिः ॥

—*—

देव्युवाच २(*) ।

देव देव महाबाहो भक्तानुप्रहकारक ! ।
 पृच्छामि त्वां सुरश्रेष्ठ ! लोकानां हितकाम्यया ॥
 कार्तवीर्य्यस्य नृपतेर्वद दीपविधिं प्रभो ! ।
 दीप भेदाश्च विविधान् वर्त्तिभेदास्तथैव च ॥
 मन्त्रभेदान् स्थान भेदान् कृपया वद मे प्रभो ! ।

—*—

ईश्वरउ वाच ।

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि लोकानु महकाम्यया ।
गुह्यं च मम सर्वस्वं नीचालये यद्वरात्तनि ॥

१ (०) चत्त वयोकरवादीनि वट् सक्तः चि वैरहानार्थं प्रसिद्धानि । तानितु वयोकरव-विशेष-
सम्पन्न-उच्चाटन-मोडन-मारणमिति वट् । नैतामि निर्ध्यावप्रदाणि, वैवसैष्टिकानि धिंवाप्रवत्तना-
दीवरीयवानि च ।

२ (७) दीपदान विधान मुद्राशुभा तदिति कर्तव्यता पद्धतिरने गोप्यतेऽतो न पीनकामम् ।

राज चौरादि पीडासु ग्रहदोगमवेषु च ।
नाना दुःखेषु देवेशि ! सुख प्राप्तये तथैव च ॥
दीपं कुर्वीत विधिवद् गुरुदर्शित-मार्गतः ।
सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये लोहेऽथ मृन्मये ॥
गोधूम माषमुद्गानां चूर्णेन घटितेऽपि वा ।
सौवर्णे कार्यसिद्धिः स्याद्गोप्ये वश्यं जगद्भवेत् ॥
ताम्रं तयोरभावेऽपि कांस्ये विद्वेषणं भवेत् १(+)
मारणं लोहपात्रेषु उष्णतो मृन्मये भवेत् ॥
गोधूमचूर्णघटिते विवादे विजयोऽधुवम् ।
माषे शक्रमुखस्थम्भो मौद्रे स्वाच्छान्तिरुत्तमा ॥
अलामे सर्वं पात्राणां ताम्रे कुर्याद्विचक्षणः ।
सप्तपञ्चतथा तिल एका वा वसिका भवेत् ॥
गुरुकार्येऽधिकाः कार्य्याः स्वल्पे स्वल्पा मताः प्रिये !
सूत्रं श्वेतं तथापीतं माञ्जिष्ठञ्च कुसुम्भकम् ॥
दशपञ्चाधिकाश्चैव विंशत्रिंशत्तथैव च ।
चत्वारिंशत्तथा कार्य्याः पञ्चाशदपि वा भवेत् ॥
तत्तत् कार्य्यवशादेवि ! कुर्यात्तन्तून् समाहितः ।
गो घृतेत प्रकर्तव्यो दीपः सर्वार्थसिद्धये ॥
गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ यन्त्रं समालिखेत् ।
कपिला गोमयेनैव षट् कोणं रचयेत्ततः ॥
मारबीजं, कर्णिकायां षट्पत्रे बीजषट्कम् २(*) ॥
दिक्षु बीजचतुष्कञ्च शेषैः संवेष्टयेद्भि तत् ॥
तत्र प्रत्यङ्मुखोऽदीपः स्थाप्यः सर्वार्थसुन्दरि !
प्राणायामेन विधिवद् मूलेना ह्रं समाचरेत् ३(x) ॥
यन्त्रराजं लिखित्वा तु ताम्रपात्रेऽष्टगन्धकैः ।
स्थापयेत्पूर्वतस्तस्य कुर्यात् सङ्कल्पमादरात् ४(s) ॥

-
- १ (+) तवीः दीवर्षं रौप्यवीरविद्यमाने ताव' व्य'वर्षार्थमिति ।
२ (*) मारबीजं 'बी' इत्यर्थः । कर्णिकायां चतुर्ण्युजबीजे इत्यर्थः ।
३ (x) मूलेन मूलमन्त्रेण, चर्त-चर्तव्यां च कुर्यादित्यर्थः ।
४ (s) सङ्कल्पस्य प्रवीणवन्तादुपरिचक्षादवकाशः चतुर्लिः कार्य्यः ।

तारं पूर्व समुद्धृत्य वक्त्रं कृत् समुद्धरेत् ।
 संयोजयेत्तत् सोमार्द्धं नादेन च पुनः सति ।
 व्योमार्द्धेन्द्रभिना देव्या युक्तं तदपि संलिखेत् ॥
 वषट् पदन्ततः कार्तवीर्याङ्गुनपदं तथा १(*) ।
 माहेमतीमथपदं सहस्र बाहु मुचरेत् ।
 सहस्रक्रतु दीक्षितो दत्तात्रेयप्रियस्तथा ॥
 के न्ते त्येतानि संप्रोच्य आत्रेयाय पठेत्ततः ।
 अनुसूयागर्भरत्न पदं केन्तं समुचरेत् ॥
 व्योमाम्निकामकर्णेन्दु नादयुक्तं पुनः प्रिये ।
 चक्रिणं पुनरुद्धृत्य वह्निनादेन संयुतम् ॥
 वामकर्णेन्दु संयुक्तमिमं दीपं पुनर्वदेत् २(†) ।
 गृहाणेति पदं पश्चाद् अमुं रत्नं रक्ष रक्ष च ३(‡) ॥
 दुष्टाभ्याशय पातय घातयेति च द्वि वदेत् ।
 शत्रुं जहि जहीत्युक्त्वा मायां प्रणवमुचरेत् ॥
 स्वबीजं मारबीजञ्च कामाक्षी विन्दुसंयुताम् ।
 वह्निजायां वदेत्पश्चाद् मन्त्रशास्त्र-विचक्षणः ॥
 अनेन दीपवर्त्येण पश्चिमाग्नि मुखेन च ।
 मां रक्षेति वदेहेवि ! देवदत्तपदं पुनः ॥
 वरप्रदानाय पदं व्योमयुगमं वदेत्ततः ।
 करणेन्दुसमायुक्तं नादयुक्तं पुनः प्रिये ॥
 व्योमाम्निसमायुक्तं नादयुक्तं पुनर्वदेत् ।
 तारमारं द्वितीयञ्च बीजं प्रोक्त्वा वदेत्ततः ४(S) ॥

१ (*) इत्थं मन्त्रोच्चार प्रचाली उद्धृत्यमन्त्र-मन्त्रमन्त्रोद्घादावगुह्येया । मन्त्रमन्त्रोद्घादावगुह्येया ।
 वक्षिणासङ्गनालभावे, सौन्दर्य-कश्चरी-आख्यानि श्रीमन्नक्षत्रोद्घाते, परौरसा रक्षसटीकायां चर्चवशीवम् ।
 परं 'सहेत विद्यागुह्यगुह्या' इति नागैश्वर्यचरणात् प्राप्तागुह्यगुह्यान्त्यम् ।

१ (†) इत्थं दीपमिति कश्चित् पाठः ।

१ (‡) असुक्तं रक्ष रक्ष इति च पाठः साधुमान् ।

” मायाम् जौम् इति । प्रचवं ॐ इति ।

४ (S) एतावन्नेव हि मन्त्रबीजानि तदुच्चारयित्वा बीजामिधानमन्त्रोद्घात-मन्त्रामिधानती गुह-
 तुच्छाश्च भेदाणि । यतः—'स गुह मन्त्रामिधानम्' । 'वाचार्थसंगतिवैज्ञान' इत्यादयः सुतयः प्रोचुः ।
 चमत्कारं प्रचवं, मारं जौम् इति ।

” एवं वक्षिणासुर्गिस्तुमिह मन्त्रोद्घातोपि ५वदति ।

वह्निजायां वदेवैव जलं भुवि विनिक्षिपेत् ।
 तपवगौ सनादौच वेदादि वह्नि वल्लभा ॥
 पश्चिमाभि मुखोभूत्वा कृत्वाच करसम्पुटम् ।
 सकृज्जप्त्वा पुनर्मन्त्री जपेन्मन्त्रं समाहितः १(*) ॥
 तारं नारायणं सेन्दुं व्योमाग्निनादसंयुतम् ।
 मायायुक्तं समुद्धृत्य प्रथमं माययायुतम् ॥
 उद्धरेच्च द्वितीयन्तु बीजं स्याद्वह्निवल्लभा ।
 चक्रं (क्रि) वह्निं समायुक्तं तारनादयुतं प्रिये ॥
 तारमुद्धृत्य प्रजपेद्दीपामे वै सहस्रकम् ।
 अनेन विधिना देवि कार्त्तवीर्यस्य गोपतेः २(†) ॥
 दीपो देयः प्रयत्नेन सर्वं कार्यमभीप्सता ।
 गुरोराज्ञां पुरस्कृत्य कुट्याहिवि प्रयत्नतः ॥
 अन्यथाहि कथं लोके विपरीत फलं भवेत् ।
 विधानं दीपदानस्य कृतघ्ने पिशुनायच ॥
 ब्रह्म कर्म विहीनाय न वक्तव्यं कदाचन ।
 सुभक्ताय सच्छिष्याय साधकाय विशेषतः ॥
 वक्तव्यं देवि ! विधिना मम प्रीतिकरं शिवम् ।
 किं बहुक्तेन भो देवि ! कल्पोऽयमखिलार्थदः ॥
 अथाभिधीयते मानमात्रस्य वरवर्णिनि ! ३(*) ।
 साधकानां हितार्थाय सर्वार्थस्य च सिद्धये ॥
 पलानां पञ्चविंशत्या दीपोदेयोऽर्थसिद्धये ।
 पञ्चाशताचोऽनुशान्त्यै शत्रुवर्ज्याय चेष्ट्यते ॥
 पञ्चभिः सप्तभिर्हिवि शत्रूणां स्यान् पराजयः ।
 शतेन रोगनाशः स्यात् महस्त्रेणाखिलाः क्रियाः ॥
 सिद्धयन्ति साधकानां हि प्रयोगा येऽपि दुस्कराः ।
 नित्यं दीपेन मानं हि कार्यं सोऽपि स्वशक्तितः ॥

१ (०) 'जप्यान्मन्त्र' इति वा मूलं पुस्तके पाठोऽस्ति पर पाठो यं श्लोकाद्यन्तः ।

२ (†) भो पतिः, भो वृद्धिः, पतिः कार्त्तवीर्यान्वी धरमः ।

३ (०) अथ दीपदाने दीपव्यवहाराच्च सूच्यते, कार्यविधिषु दीपव्यवहाराच्च रतमवशिष्टं

यथा कथञ्चिद्देवेशि नित्यं दीपं प्रकल्पयेत् ।
 कार्तवीर्य्याय देवेशि सर्वकल्याण सिद्धये ॥
 गुरु कार्येऽधिकं मानं कर्तव्यं देवि ! सर्वदा ।
 लघुद्रव्यैः प्रकर्तव्यः स्वल्पं कार्यं वरानने ! ॥
 विना मानं न कुर्वीत कार्तवीर्य्यस्य गोपतेः ।
 प्रदीपं देवि कार्य्यार्थं कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
 इति उद्गमरेश्वर तन्त्ररूपादे कार्तवीर्य्यदीपदान विधिः ॥

—*—

(४७) अथ कार्तवीर्य्यस्य कवच विधानम् ।

—*—

श्रीदेव्युवाच ।

देवादिदेव सर्वज्ञ ! सर्वलोकहिते रतः ।
 केन रक्षा भवेन्नृणां भीतानां विविधापदि ॥
 राजचोरादिपीडासु शस्त्राग्निविषपातने ।
 महाभये महानाशे महानावि गतेऽर्णवे ॥
 महामृत्युभये घोरे महाकलहपातने ।
 केनोपायेन शान्तिः स्यान् साधकानां महेश्वर ! ॥
 अनष्टद्रव्यरक्षा च नष्टस्य पुनरागमः ।
 सर्वार्कषणसंज्ञोऽयं सर्वसम्बलनन्तथा ॥
 भवत्यभीष्टं जप्त्वा केन तद् वद मे शिव ! ।

—*—

ईश्वर उवाच—

शृणु गुह्यतमं देवि ! गोपनीयं प्रयत्नतः १(×) ।
 अवाच्यमपि वक्ष्यामि तव लोकहिताय वै ॥
 कवचं कार्तवीर्य्यस्य साङ्गावरणकं क्रमात् ।
 समूर्त्तिं मुक्तिं शक्तिमन्त्रैश्च सजपध्यानमेव च २(*) ॥

१ (×)

अथ गुह्यतमत्वं गोपनीयञ्च अस्मान्नेऽनधिकारिणि उपदेशे अगिष्टापातादभयं मुक्तम् ।

तथाहि कथयः 'अस्मान्ने पततामसीव मङ्गतामिताङ्गो दुर्गति' गिब्याहः ।

२ (•)

ध्यान पूर्वकमिति कचिन् पाठः ।

सहस्रादित्यसंकाशे नानारत्नसमुज्ज्वले ।
 भास्वद्वज्रपताकाख्ये [ह्ये] तुरगायुतभूषिते ॥
 महासम्बर्त्तकामोद भौमरावनिवारिणि ।
 समुद्धृतमहाच्छत्रवितानितवियत्पथे ॥
 महारथवरे दीप्ते नानायुधविराजिते ।
 सुस्थिरं विपुलोदार-सहस्रभुजमण्डितम् ॥
 वामैरुहण्ड-कोदण्डान् दधानमपरैः शरान् ।
 किरीटद्वारमुकुट केयूरबलयाङ्गदैः ।
 तत्पादवद्विश्रवाः स्व स्व बाहनायुधभूषणाः ।
 सर्व्वदिक्षु स्थिताः पान्तु मामिन्द्राद्या महाबलाः ॥
 एतास्तस्य समाख्याताः सर्व्वविरणदेवताः १(+) ।
 सर्व्वतो मां सदा पान्तु सर्व्वशक्तिसमन्विताः ॥
 हृदये चोदरे नाभौ जठरे गुह्यमण्डले ।
 ऊरूयुग्जातुपादेषु मूर्ध्नि भ्रूयुगले पुनः ॥
 कर्णाक्षिनासिकाजिह्वा कण्ठबाहुयुगेषु च ।
 दशबीजात्मका मन्त्रा यशःसमृद्धिदायकाः ॥
 तेजोरूपाः स्थिताः पान्तु वाञ्छासुर वरद्रुमाः ।
 दश चान्ये महावर्णा मन्त्ररूपा महोञ्जुलाः २(*) ॥
 व्यापकत्वेन पान्तवस्मान् आपादतलमस्तकम् ।
 कार्तवीर्य्यः शिरः पातु ललाटं हृदयेश्वरः ॥
 सुमुखो मे मुखं पातु कर्णौ व्याघ्रं जगत्रयम् ।
 सुकुमारो हनू पातु भ्रूयुगं मे जनार्दनः ॥
 नयने पुण्डरीकाक्षो नामिकां मे गुणाकरः ।
 अधरोष्ठौ सदा पातु ब्रह्मज्ञेयो द्विजान् कविः ॥
 सर्व्वशास्त्रकलाधारो जिह्वां चिबुकमव्ययः ।
 दत्तात्रेयप्रियः कण्ठं स्कन्धं राजकुलेश्वरः ॥
 मुजौ दशास्यदर्पघ्नो हृदयं मे महाबलः ।
 करौ सर्व्वार्थदः पातु कराग्रे तु जगत्प्रियः ॥

रेवाम्बुलीलासन्तप्तो जठरं मेऽभिरक्षतु ।
 महावीरस्तु मे नाभिं पाश्वौ मे सर्व्वदुष्टहा ॥
 सहस्रभुजभृत् पृष्ठं सप्तद्वीपाधिपः कटिम् ।
 ऊरू माह्वमती नाथो जानुनी वल्लभो भुवः ॥
 जङ्घे वीराधिपः पातु पातु पादौ मनोजवः ।
 पातु सर्व्वायुधधरः सर्व्वार्द्धं सर्व्वसन्धिषु १(*) ॥
 सर्व्वदुष्टान्तकः पातु धात्वष्टक-कलेवरम् ।
 प्राणादिदश जीवेशान् सर्व्वशिष्टेऽदोऽवतु ॥
 वशीकृतेन्द्रियग्रामः पातु सर्व्वेन्द्रियाणि तु ।
 अनुक्तमपि यत्स्थानं शरीरेऽन्तर्वहिश्च यत् ॥
 तत्सर्व्वं पातु मे सर्व्व-लोकनाथेश्वरेश्वरः ।
 वज्रसारतरज्जेदं शरीरं कवचावृतम् ॥
 बाधाशत विनिर्मुक्तः अस्तु मे भयवर्जितः ।
 बध्नेत्यं कवचं दिव्यमभेद्यं हैहयेक्षितुः २(†) ।
 विचरामि दिवारात्रौ निर्भयेनान्तरात्प्रना ।
 राजमार्गे महादुर्गे मार्गे चौरादिसंकुले ॥
 विषमे विपिने घोरे दावाभौ गिरिकन्दरे ॥
 संप्रामे शस्त्रसम्पाते सिंहव्याघ्र-निपेक्षिते ।
 गङ्गरे सर्पसङ्कीर्णे सन्ध्याकाले नृपालये ॥
 विवादे विपुलावर्त्ते समुद्रेच नदीतटे ।
 परिपन्थि-जनाकीर्णे देशे दस्युगणावृते ॥
 सर्व्वस्वहरणे प्राप्ते प्राप्ते प्राणस्य संशये ।
 नानारोग-ज्वरावेशे पिशाच प्रेनपातने ॥
 मारीदुःख प्रपीडासु छिष्टे विश्वासघातके ३(*) ।
 शारीरेच महादुःखे मानसेच महाज्वरे ॥

- १ (*) इतः कवचं साङ्ख्यिकं प्रख्यापितम् । तत्पूर्वं सर्व्वदुष्टविनाशाय त्वारम्भ-वाचाञ्जनं विनिर्मुक्तं इत्यनेन कवचमिति सख्यलक्ष्यमिति ।
- २ (†) 'हेहये क्षितुः'—'कार्तवीर्याशुनीनाम राजाबाहु सङ्कषाणन्' अतान्तरे 'हेहये' इति नाम्नापि दृश्यते तत् इति पुराणं । प्राशुक्तं मन्त्रम् ।
- ३ (*) 'मारीदुःख प्रपीडासु' इति पाठान्तरमस्ति ।

आधिव्याधि भये विघ्ने—ज्वालौपद्रवकेऽपि च ।
 नभवेत्तु भयं किञ्चित् कवचेनावृतस्य मे ॥
 आगन्तुकामानस्विलानस्मद्वसु विलोपकान् १(†) ।
 निवारयतु दोर्हण्ड—सहस्रेण महारथः ॥
 स्वकरोद्धृत-साहस्र—पाशवद्भान् सुदुर्जनान् ।
 संरुद्ध गति सामर्थ्यात् करोतु कृतवीर्यजः ॥
 शृणिसाहस्र निर्भिन्नान् सहस्रशरखण्डितान् ।
 राजचूडामणिः क्षिप्रं करोत्वस्मद्विरोधकान् ॥
 खङ्ग साहस्रदलितान् सहस्रमुषलान्वितान् ।
 चौरादि दुष्ट सत्वौघान् करोतु कमलेक्षणः ॥
 स्वशङ्खनाद सन्त्रस्तान् सहस्रार-विदारितान् ।
 करोतु सर्वं दुष्टौघान् सहस्रार-सहस्रभृत् ॥
 कृतवीर्य सुतोराजा सहस्रभुजमणितः ।
 अवतारो हरेः साक्षान् पालयेत् सकलं मम ॥
 कार्तवीर्यार्जुनोनाम राजा बाहु-सहस्रवान् ।
 तस्य संस्मरणादेव हतं नष्टञ्च लभ्यते ॥
 यो भवेन्नोकरक्षार्थं मंशाच्चक्रं हरेर्भुवि ।
 तं नमामि महावीर्य-मज्जुनं कृतवीर्यजम् ॥
 कार्तवीर्य महाबाहो-सर्वं दुष्टारि नाशन ।
 सर्वत्र सर्वदा निष्ठ दुष्टान् नाशय पाहि माम् २(‡) ॥
 उत्तिष्ठ दुष्टदमन ! सप्त द्वीपैक पालक ! ।
 त्वमेव शरणं प्राप्तः सर्वतो रक्ष रक्षमाम् ॥
 दुष्टप्र ! किं त्वं प्राप्नोषि किन्तिष्ठसि चिरादपि ।
 पाद्मिनः सर्वदा सर्व-भयेभ्यः स्वसुतानिव ॥
 ये चोरा वसुहर्तारो विद्विषो येष हिंसकाः ।
 अन्तराय करा घोराः छद्मका ये दुरात्मदाः ॥

१ (†) 'वसु विलोपकान्' इति च पुस्तकान्तरभूतः पाठः ।

(‡) इत्याद्यान् सर्वं कवच धारणादि फलं लभ्यते ।

दुर्हदो दुष्टभूषालाः दुष्टा नित्यञ्च पापकाः ।
 येच कार्य्य-विलुप्तारो ये खलाः परिपन्थिनः ॥
 सर्वस्वहारिणोयेच ये च माया विनोऽपरे ।
 महाह्वेशकरा म्लेच्छा दस्यवोवृषलाश्च ये ॥
 ये महागर दानारो बन्धका शस्त्रपाणयः ।
 ये पापदुष्ट कर्माणो दुःखदा दुष्टबुद्धयः ॥
 व्यसनाः कुपथा सक्ता येच नानाभयप्रदाः ।
 छिद्रान्वेपरता नित्यं येऽस्मान् वाधितुमुद्यताः ॥
 ते सर्वे कार्तवीर्य्यस्य महाशङ्ख वराहताः १(॥*) ।
 सहसा विलयं यान्तु दुरादेव विमोहिताः ॥
 ये दान वा महादेत्या ये यक्षा येच राक्षसाः ।
 पिशाचा ये महा सत्त्वा ये भूता ब्रह्म-राक्षसाः ॥
 अपस्माग ग्रहा येच ये ग्रहा पिशिताशनाः ।
 महा लोहित भोक्तागो वेताला येच गुह्यकाः ॥
 गन्धर्व्वाप्सरसः सिद्धा ये च देवादि-योनयः ।
 डाकिन्यो कौणपाः प्रेताः क्षेत्रपालाः विनायकाः ॥
 महाशना बलिभुजो महाकुण्ठभोजनाः ।
 महाव्याघ्र-महामेष-महातुरग रूपकाः (गाः) ॥
 महागज-महासिंह महामहिष-सन्निभाः ।
 ऋक्ष वाराहशकुन-वानरोल्लूक-मूर्त्तयः ॥
 महो-द्वृत्तर-माज्जाराः सप्रजा वृष वृश्चिकाः ।
 नानारूप-महासत्त्वा नानाह्वेश-सहस्रदाः ॥
 नानारोग-कराःरूद्रा महावीर्य्या महाबलाः ।
 वातिकाः पैतिका घोराः श्लैष्मिकाः सान्निपातिकाः ॥
 माद्देश्वरा वैष्णवाश्च वैरश्वाश्च महाज्वराः ।
 स्कान्दा वैनायकाः क्रूरा येच प्रमथ सम्भवाः ॥

महाशत्रुग्रहा रौद्रा महामारी मसूरिकाः १(*) ।
 ऐकाहिका द्वयाहिकाश्च त्रयाहिकाश्च महाज्वराः ॥
 चातुर्थिकाः पाक्षिकाश्च मासा पान्मासिकाश्च ये ।
 साम्बत्सरा दुर्निवार्या उवराः परमदारुणाः ॥
 स्वाग्रिकाश्च महोत्पाता येच दुःस्वप्नका ग्रहाः २(†) ।
 कूष्माण्डा जम्भकभीमा घोणसा निधिवश्वकाः ॥
 भ्रामकाः प्राण हन्तारो येच बाल ग्रहादयः ।
 मनो बुद्धीन्द्रियहराः स्फोटकाश्च महाग्रहाः ॥
 महाशना बलिभुजो महाकुण्ठ भोजनाः ।
 दिवाचरा रात्रिश्चरा येच सन्ध्यासु दारुणाः ॥
 प्रमत्ताः सुप्रमत्तावा ये मां बाधितुं मुशनाः ।
 ते सर्वे हैहयेन्द्रस्य धनुर्मुक्तशरार्हिताः ॥
 सहस्रधा प्रणश्यन्तु मग्न सत्त्वबलोद्यमाः ।
 ये सर्पा ये महारोगा महागिरि विलेशयाः ॥
 कालपाला महादंष्ट्राः महाजगर संज्ञकाः ।
 अनन्तं कुलिकाश्च तंष्ट्रा विषमहाभयाः ॥
 अनेकशत वर्षाश्च खण्ड पुच्छाश्च दारुणाः ।
 मायाविष जलौकाश्च वृश्चिका रक्तपुच्छकाः ॥
 आशीविषाः कालकूटा महाहाला-हलाह्वयाः ।
 जलमर्षा जलव्याला जलग्रहाश्च कच्छपाः ३(‡) ॥
 मत्स्यकाविघ्नपुत्राश्च येचान्ये जलवामिनः ।
 जलजाः स्थलजाश्चैव नानाभेदशतोद्भवाः ॥

१ (०)

महामारी—युगपद् बह्वीकल्यकरा पीडा ।

ममविका —

“जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दृष्टव्यं न सङ्गताः ।

ममराक्तं संख्यातः पीडका सा मसूरिकाः ॥”

द्वैतके—भावप्रकाश ।

”

अव्यक्तमेव चिन्तित्वाप्रकारमेऽस्ति । एवं साधवकरीयं निदानमस्त्यस्य ।

२ (†)

दुर्निमित्ताद्भूत—चिद्विधीतपातजनकादुदयकाः दुःस्वप्नजनकाश्च । हलमेतेषां प्रथमना-

कश्च चरके, अद्भुतसागरे, पुराणे, ज्योतिषसंज्ञाणि । दुर्निमित्तमनुत्पातं चिद्विधं-दिव्यमानविकं भीममिति ।

३ (‡)

एते जलजन्तवा-जलव्या अपि उत्पातजनकाः । एतदनुपातं भीममेव ।

येच षड् बिन्दवोल्ता भ्रामराः शूक कच्छपाः ।
 स्थावरा जङ्गमाश्चैव कृत्रिमाश्च महाविषाः ॥
 गुप्तरूपा गुप्त्रविषा मूषिका गृहगोधिकाः ।
 स्मरा विषाश्च ये घोरा महोपविषसंज्ञकाः ॥
 येऽस्मान् बाधितु मिच्छन्ति शरीर प्राणनाशनाः ।
 ते सर्वे कार्त्तवीर्य्यस्य खड्गसाहस्य दारिताः ॥
 दूरादेव प्रणश्यन्तु प्रणष्टेन्द्रिय साहसाः ।
 मनुष्या पशवो वृक्षा वानरा वन गोचराः ॥
 मिहव्याघ्रवराहाश्च महिषा ये महामृगाः ।
 गजास्तुरङ्गागवया रासभाः शरभावृकाः ॥
 शूनकाः द्विपिनः शुभ्रा मार्जारा विल्लोमशाः ।
 शृगाला मशकाः श्येना गरुत्मन्तो विहङ्गमाः ॥
 मेरुण्डा वायसा गृध्रा हंसाद्याः पक्षिजातयः ।
 उल्लिजाश्चाण्डजाश्चैव स्वेदजाश्च जरायुजाः ॥
 नानाभिन्नकुलेजाता नानाभावा पृथग् विधाः ।
 ते सर्वे कार्त्तवीर्य्यस्य गदासाहस्य चूर्णिताः ॥
 दूरादेव विनश्यन्तु विनष्टगत पौरुषाः ।
 येचाक्षेप प्रदातारो द्वेष्टारो ये विदूषकाः १(*) ॥
 विश्वासघातका दुष्टा ये च स्वामिद्रुहानराः २(†) ।
 येचापि तापिनोरिष्टा ये पापा गोप्यहारिणः ॥
 देहोपघातगरल-शस्त्र पातादि दुःखदाः ।
 क्षेत्रे वित्तादिहरण बन्धनादि भयप्रदाः ॥
 ईतयो विविधाकाराः ये चान्ये दुष्टजातयः ३(*) ।
 पीडाकरा ये सततं च्छिद्रमर्हन्ति बाधितुम् ॥

१ (०)

'विदूषका' इति पाठान्तरं ।

२ (†)

'स्वामिद्रुहाः' — राजद्रोहकारिण इत्यर्थः ।

३ (°)

ईतवीथया — "चतिष्ठद्विरवाश्टिः जलभा मूषिकाः खनाः ।

प्रत्याख्यस्य राजानः षडेते ईतयः कृताः ॥" इति ।

'जिवा रितलीन महीतमेऽखिले

निरौतिभारं नमिति इत्यर्थः' इति ।

ते सर्वे कार्तवीर्यस्य चक्रसाहस्रं पूर्णिताः ।
 दूरादेव विनश्यन्तु लयं यान्तु सहस्रधा ॥
 ये मेघा या महावर्षा ये वाता याम्ब विधुतः ।
 ये महाशनयो दीप्ता ये निर्घाताः सुदारुणाः ॥
 उलकापाताश्च ये घोरा ये महेन्द्र चापादयः १(†) ।
 सूर्येन्दु-कुज सौम्याश्च गुरुकाव्य शनैश्चराः ॥
 राहुश्च केतवोघोरा नक्षत्र-राशयस्तथा ।
 तिथयः संक्रमा मासा हायना युगनायकाः ॥
 मन्वन्तराधिपाः सिद्धा ऋषयोयोगसिद्धयः ।
 निधयोऽक्रग्यजुः सामाऽथर्वणाद्याः समब्धयः २(‡) ॥
 क्रतवोलोकपालाश्च पितरोदेव संहतिः ।
 विशाञ्चैव चतुः षष्ठि-मेदोत्थ्या भुवनत्रये ॥
 एते वै कीर्तिताः सर्वे येचान्ये नानुकीर्तिताः ।
 ते सन्तु नः सदा सौम्याः सर्वकालं सुखावहाः ॥
 आज्ञाया कार्तवीर्यस्य योगीन्द्रस्यामितधुतेः ।
 कार्तवीर्यार्जुनो यथा राजेन्द्रोद्देह्येश्वरः ॥
 दत्तात्रेयप्रियतमः सहस्रभुज-मण्डितः ।
 चापी खड्गी रथी वाणी तूर्णी बर्मा महाबलः ॥
 सुनासः सुमुखः शान्तश्चक्रवर्ती गुणाकरः ।
 दशस्यदर्पहारी वा लीलातृप्तः सुदुर्जयः ॥
 दुःखहा चोर-दमनो राजराजेश्वरः प्रभुः ।
 सर्वज्ञः सर्वदः श्रीमान् सर्वशिष्टेष्टदुःखहन् ॥
 राजचूडामणि योगी सप्तद्वीपाधिनायकः ।
 विजयी विश्रुतो बाम्नी महागतिरलोलुपः ॥
 यज्वा विप्रप्रियोविद्वान् ब्रह्मज्ञेयः सनातनः ।
 माहेष्मतीपतिर्योद्धा महाकीर्तिर्महाभुजः ॥

१. (†) 'महेन्द्र दुर्वाहक' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

२. (‡) 'चरित्र' इति पाठान्तरे ।

सुकुमारो महावीरो मारीचो मदिरक्षणः ।
 शत्रुघ्नः शाश्वतः शूरः शत्रुघ्नं योगिवल्लभः ॥
 सर्वशास्त्रकलाधारो विरजो लोकवन्दितः १(५) ।
 महाभागवतो धामा महाभय-विनाशनः ॥
 असाध्य विग्रहो दिव्यो भावव्यक्तो जगत्त्रयः ।
 वीरो विमल सत्वाढ्यो महाबल-पराक्रमः ॥
 विजयः श्रीमयो मान्यो जितारिर्मन्त्रनायकः ।
 चक्रदः कामदः कान्ता-कालघ्नः कमलेश्वरः ॥
 भद्रवाद प्रियो वैद्यो विबुधो वरदो वशी ।
 जितेन्द्रियो जितारातिः स्वच्छन्दोऽनन्त विक्रमः ॥
 चक्रभृत्तार-चक्रघ्नः संग्राम-विधिपूजितः ।
 महाधनो निधिपतिर् महायोगी गुरुप्रियः ॥
 योगाढ्यः सर्वरोगघ्नो राजिताखिलभूतलः २(०) ।
 दिव्यास्त्रोऽप्रमेयात्मा सर्वगोप्ता महोऽञ्जलः ॥
 सर्वायुधरोऽभीष्ट-प्रदः परपुरश्चयः ।
 योग सिद्धमहाकायो महाहृन्द शताधिपः ॥
 सर्वज्ञाननिधिः सर्वसिद्धि-दानकृतोद्यमः ।
 इत्यष्टशतनामोत्तया मूर्त्योदशदिक्पतेः ॥
 सम्यग् दशदिशो व्याप्य पालयन्तु च मां सदा ।
 स्वस्थाः सर्वेन्द्रियाः सन्तः शान्तिरस्तु सदा मम ॥
 शेषा या मूर्त्योऽष्टौ च दिक् क्रमे नैव भास्वराः ।
 अग्निनैऋत्युदगीश—कोणगाः पान्तु मांसदा ॥
 ममसौख्यमसम्बाध मरोग मपराजयः ।
 दुःखहानिरविघ्नश्च प्रजावृद्धि सुखोदयः ॥
 वाक्छातिरिति कल्याण मवैषम्यमनामयम् ।
 अनालस्यमभीष्टश्च सुत्युहानिर्बलोत्ततिः ॥

१ (५) - सर्वशास्त्रकलाधारो हि—चतुर्ष्वि कलाविद्याभिपुङ्गवः, तावत्तुः षडि कला योऽपि विनीतः ।
 कालक्ष्ण्ण द्वीपाणां प्रेषतकी च वर्धिताः क्षिति ।

२ (०) - श्रीश्रीऽष्टाङ्गः—चतुर्विधसाधनः । चित्तवृत्ति निरोधकः । सुख—कल्याणसौख्यं नाम ।

भयहानिर्यशः कीर्तिर्विद्यावृद्धिर्महाश्रयः १(×) ।

अनष्टद्रव्यतावैव नष्टस्य पुनरागमः ॥

दीर्घायुष्यं मनोलाभः सौकुमार्यं मभीप्सितम् ।

अप्रवृण्यतमस्त्वञ्च महा सामर्थ्यं मेवच २(०) ॥

सन्तु मे कार्तवीर्यस्य हैहयेन्द्रस्य कीर्तनात् ।

य इदं कार्तवीर्यस्य कवचं पुण्यवर्द्धनम् ३(†) ॥

सर्वपापहरं पुण्यं सर्वोपद्रव नाशनम् ।

सर्वं शान्तिकरं गुह्यं समस्तभयनाशनम् ॥

विज्ञेयार्थपदं गूणां सर्वसम्पत् प्रदं शिवम् ।

शृणुयाद्वा पठेद्वापि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

मुच्यते सर्व-दुःखैस्तु सर्वत्र विजयी भवेत् ।

मारी चौरादि पीडाद्यैर्न कदाचित् प्रबाध्यते ॥

पठतः प्रातरुत्थाय दुःस्वप्नादि विनश्यति ।

लभते वाञ्छितानर्थान् पृज्यते त्रिदशैरपि ॥

क्षय्यातलं गतो रात्रौ यद्वं कवचं पठेत् ।

नतस्य तस्कराराति दुःस्वप्नादि कृतं भयम् ॥

चौरैर्यदाहृतं पश्येत् पश्चादि धनमात्मनः ।

सप्तवारं तदा जप्त्वा निशि पश्चिमदिक्मुखः ॥

सप्तरात्रेण लभते नष्टद्रव्यं न संशयः ।

सप्तविंशतिधा जप्त्वा प्राचीदिग्बदनोयदि ॥

तदा देवासुरनिभं परचक्रं निवारयेत् ४(‡) ।

विवादे कलहे चोरे यद्वं पञ्चधा पठेत् ॥

१ (×)

यस्य यशः कीर्तिरिति मेकादशोऽध्यायः । चाध्यायस्योक्तं, यशः शानं देवयशेति ।
यशः कीर्तिरु प्रशंसा ।

२ (०)

‘अप्रवृण्यतमस्त्वञ्च’ अत्रापि पाठः ।

३ (†)

‘नष्टद्रव्यतावैव’ अत्रापि पाठः । ‘नष्टद्रव्यतावैव’ अत्रापि पाठः । ‘नष्टद्रव्यतावैव’ अत्रापि पाठः ।

४ (‡)

‘परचक्रं’—चक्रातिशय-सम्बन्धम् । अत्रापि पाठः । ‘परचक्रं’ अत्रापि पाठः । ‘परचक्रं’ अत्रापि पाठः ।

विजयो जायते तस्य न कदाचित् पराजयः ।
 सम्यग् द्वादशधा रात्रौ योजपेद्वन्धमुक्तये ॥
 त्रिदिनाभिगङ्ग प्रस्तो मुच्यते न विचारणा ।
 अनेनैव विधानेन सर्वसाधन-कर्मणि ॥
 असाध्य मपि सप्ताहात् साधयेन्मन्त्रवित्तमः ।
 यात्राकाले पठित्वेदं मार्गं गच्छति यः पुमान् ॥
 नतस्य चोरव्याघ्राद्यैर्मयस्यात् परि पन्थिभिः ।
 नित्यं गृहगतैर्जप्त्वा कल्याणैः परिपूजयेत् ॥
 नभयं जायते तस्य दुष्ट सत्त्वादिभिः क्वचित् ।
 सर्वरोग प्रपीडासु त्रेधा वा पञ्चधा पठेत् ॥
 स रोगात् मृत्यु-वेतालभूत प्रेतैर्विमुच्यते ।
 अपन्नासेचनं कुर्याज्जलेनाश्लिना तनौ ॥
 न चासौ वश-कृत्वादि-रोग-स्फोटैः प्रबाध्यते ।
 त्रिसन्ध्यं यः पठेदेतत् षड् मासं विजितेन्द्रियः ॥
 कालमृत्युमपि प्राप्तं जीवन्नास्त्यत्र संशयः ।
 पठतः कवचं चेदं विषं नाक्रमते तनौ ॥
 नजरान्ध त्व मूर्खन्व नोपसर्गमयं क्वचित् ।
 विश्लेषणोक्तविधिना ध्यात्वा देवं तदात्मकम् १(†) ॥
 मन्त्री गुरु प्रसादात् मन्त्रराजं जपेत्तु यः ।
 कवचे नावृत्तोभूयो मन्त्रं ध्यानं समाचरेत् ॥
 आदौ सम्बोधनं कुर्यात् तन्नाम ध्यानपूर्वकम् ।
 चतुरश्रकमन्त्रार्णान् ऊहरेद्वीज पूर्वकान् ॥
 स यथोक्तं लभेत् सद्यः फलं वञ्चतनुर्भवेत् ।
 यथा यथेदं कवचं कस्यपि प्रकाशयेत् ॥
 गोपनीयं प्रयत्नेन शिवस्य वचनं यथा ।
 सद्भक्त्या मुशिष्याय दद्यात् सर्वस्यदायिने ॥

सावकाणां । इत्यपि यदुक्तं चन्द्रमोहिना ।
 कार्तवीर्यस्य कवचं यदुक्तं वै मया तव ॥
 येन सं रक्षितो देवि स काले नापि जीर्यते ।
 इति श्रीउद्दामरेखरतन्त्रे कार्तवीर्यस्य
 कवचं समाप्तम् १(†) ॥

—*—

(४८) अथ कार्तवीर्यस्य स्तोत्रम् ।

—*—

कार्तवीर्यः खल्वेषी कृतवीर्यः सुतोबली ।
 सहस्रबाहुः शत्रुघ्नो रक्तवासा धनुर्धरः ॥
 रक्तान्धो रक्तमाल्यो राजा स्मत्तुरभीष्टदः ।
 द्वादशैतानि नामानि कार्तवीर्यस्य यः पठेत् ॥
 सम्पदस्तस्य जायन्ते जनास्तस्य वशम्भवाः ।
 अनयदाशुदुरस्थं क्षेमलाभं युतं प्रियम् ।
 कार्तवीर्यं महाबाहो ! सत्वंशत्रुनिवहण ! ।
 सर्वत्र सर्वदा तिष्ठ चौराणांशय पाहि मां ।
 सहस्रबाहुं सशरं सचापं रक्ताम्बरं रक्त किरीटं कुण्डलम् ।
 चौरादि दुष्टभयनाशनं मिष्टदन्तम् ध्यायेन्महाहैहय कार्तवीर्यम् ॥
 कार्तवीर्यं स्तोत्रं सम्पूर्णम् २(‡) ।
 इति कार्तवीर्यस्य स्तोत्रादिप्रकरणम् ॥

—*—

१ (†)

यस्मिन् कवचे नापि नापि पुनरुक्तिर्भवति ।

"

"ज्योतिषे महाबाहोष चावर्तं भिषगे गुरी ॥

चर्वनामनु यद्वीर्यापवर्धं विचारयेत् ॥"

उक्तं विना विचारणा नैव कार्या ।

२ (‡)

'कार्तवीर्यार्जुनीनाम राजा पादुकाचमिदं ।

देव वावरपत्नीनां धनुषा मिथिता गुरी ॥

वक्त्रेण कीर्तयित्वा वक्त्रेणैव नामनः ।

यं तस्य विचारायः सावकाश्च समस्तं वृणुत ॥ इति उद्दामरेखरतन्त्रे, नामविष्णुम् ।

—*—

४ (+) अवशिष्टः नदीयः ।

ततश्चैव सहस्रांशो वस्तुभूतः १५१ ।
 वदिते विमले चापि तथेन्द्रा—विन्दु सन्निभे ॥
 विप्रानामन्त्रयेद्रात्रौ पावनान् वेदेनेदिनः ।
 विप्रान् निमन्त्रयित्वा तु शुचिवस्त्रा शुचिव्रता ॥
 शयीत सनमस्कारा सदर्भा भूमिमाश्रिता ।
 गमयित्वाथ रात्रिं सा सवितर्युदितेऽपिच ॥
 भक्ष्य भोज्ये समादाय ब्रजेद् यत्र भवेत्तरुः ।
 ततस्तं क्लपयित्वा तु सातपत्रं सभूषणम् ॥
 तं तरुं तरुणीकृत्य ततश्छायानुमापि(यः) नः १(†) ।
 यथोपपन्नानासन्नान् भोजयित्वा द्विजांस्ततः ॥
 पुण्याहं कारयित्वानु ऋत्विजाऽथवात्मना ।
 तृप्तानां ब्राह्मणानाञ्च तत्त्वेना कृतमात्मनः २(‡) ॥
 निवेश कृतमुद्दिश्य सन्नावेन परेण हि ।
 अपुत्रोभगवन्तोऽहं पुत्र प्रकृतिकं तरुम् ॥
 प्रहिष्यामि ममानुज्ञां कर्तुमर्हत सत्तमाः ।
 ततस्तैरभ्यनुज्ञातं तन्तरुं तरुणाकृतिम् ॥
 भूमिदेविसममहं गृहीयात्तनयं प्रिये ।
 भूमिदेवसममहन्तु विधेयं ब्राह्मणाग्रतः ॥
 अनेनविधिना यस्तु गृह्णाति तरुपुत्रकः ३(×) ।
 पितृणां निरयस्थानां मधुधाराः स वर्षति ॥
 गृहीतो विधिना येन शुभे भूमिरुहात्मजः ।
 शुभः सुखाय भवति विपरीते तु दुःखदः ॥
 पुत्रेभ्यः शतसंख्येभ्यः पीनओणिपयोधरे ।
 एकोभूमिरुहः श्रेष्ठः पुत्रत्वे कल्पितः सुतः ॥

१ (†)

तोरणी इति कश्चित् पाठः ।

२ (‡)

आत्मनः क्लृप्ताकृतं अभिप्रायं पुत्रात्मावादिदं चतुर्दश कार्यमुद्दिश्य दशानां ब्राह्मणानां
 वसिष्ठे तस्मै सवावचं निवेदनीयमित्यर्थः ।

"

पुण्याहं वाचयन्तु—विश्वामपहन्तुकारिण आरवितवन्तः । पुण्याहवाचनार्थं प्राप्नुवन् ।

३ (×)

तद्वीततच पुत्रकः इतिव्याकरहयः पाठः ।

इत्येवं यन्मया शिष्टमिष्टदुष्टमवारिणम् । १(+)

यथा भूमिरुहः पुत्रो विशिष्टः कोष्ठजैः सुतैः ॥

ततः शोकापहं देवि तम शोकविभाषिना २(५) ।

अलङ्कार सन्तुष्ट्या अलङ्कारैः पृथग्विधैः ३(०) ॥

आतपत्रञ्च तस्याग्रे मुक्तादाम-विभूषितम् ।

उच्छ्रयामास गिरिजा मयूराम्बुरुहैः सह ॥

नानावर्णैर्भूषयित्वा चन्दनेन सुन्धिना ४(*) ।

अमूल्यान् प्रददौ देवि ! अलङ्कारानितस्ततैः ॥

आम्बुनदमयैश्चापि पट्टैरङ्गविराजितः ।

सर्व्वं तं भूषयामास तमशोकरुहं प्रियम् ॥

तस्य शास्त्रा प्रशास्त्रासु मुक्तादामानि पार्व्वति ।

आवबन्ध सवै भाति यथाक्लेशैः क्षपाकरः ५(*) ॥

तथा वासोयुगेनापि तमशोकं सुहारिणी ।

वासया मास लोकानां जननी पुत्रं लालसा ॥

ततः समरुणाचारु गुग्गुलुं घृतमेव च ६(+)

समवायुयुतं धूपं चारयन् धूपचर्चितः ॥

ततः शङ्खनिनादेन देवतूर्य्यरवेण वा ।

नन्दिना च समानीता ब्राह्मणाः ब्रह्मणः समाः ॥

वाचयामास पुण्याहं कृत्वा गाः स्वर्ग(र्ण)मेव च ।

ततः पुण्याहघोषेण आशीर्वादिष्व चोभयोः ॥

अनुमान्य पतिं देवि ! ऋषींश्च प्रीणयन्मुदा ।

इति तरुपुत्र करणविधिः ७(‡) ।

—*—

- १ (+) 'इष्टमिष्टदुष्टान् भारिणि' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।
 २ (५) ततः...देवी तम शोकविभाषिनी इति ऐमाद्री पाठः ।
 ३ (०) अलङ्कार सन्तुष्ट्या इति ऐमाद्रीपाठः पाठः ।
 ४ (*) च तैर्भाति इति ऐमाद्री ।
 ५ (+) नमोभवा चादिति ऐमाद्रीपाठः पाठः ।
 ६ (+) विषयेऽस्मिन् 'तदपुत्रहानविधिः' इति ऐमाद्री ।—तदपुत्रहानविधिः' इत्यत्र पाठः ।
 विषयेऽस्मिन् नन्दिपुराच ब्रह्मदेवर्षपुराच आम्बुपुराचपुत्र वधुषाचर्चितमिति ।
 ७ (०) सूचयित्वा इत्यत्र 'वाचयामास' इत्यत्र पाठः अस्मिन् पुस्तके ।

(५०) अथ वापीकूपतडागादीनां सांख्यायनोक्तोत्सगविधिः१(०) ।

—*—

134 तथा च सांख्यायनीयं सूत्रम्—

अथ पुष्करिणी-कूप-तडागानां शुद्धपक्षे पुण्ये वा तिथौ पयसा यवमयं चरुं अपयित्वा 'त्वन्नोऽग्नि' (२) इति द्वाभ्यां 'अवते हेल ईमहे वरुणे' (३) 'मां धियं शिक्षमाणस्य' (४) गृह्य उपगृह्यो मयोभू राखारो निखारो निःसरो निःकामाः सपत्नदुषण इति वारुण्यादि प्रभृति प्रदक्षिणं जुहुयाद् मध्ये पयसा जुहोति (५) 'विश्वतश्चक्षु' (६) 'रिदं विष्णु'रिति 'यत् किञ्चेदमिति' मज्जयित्वा धेनुर्दक्षिणा वस्त्रयुगं वा ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

अथास्य प्रयोगः ।

गणेशार्चन-स्वस्तिवाचन-मातृकापूजाभ्युदयिकाचार्य्यवरणादीनि यथाक्रमं कृत्वा वारुण्यानां कुर्यात् । तद् यथा—शुभतिथौ जलाशयात् प्रावोदग् वा स्थण्डिलं विधाय तत्राग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रधानं स्थापयित्वा चरुं तन्त्रेण जलपयसोरुभयोः प्रणयनं पूर्वकं यवमयं वारुणचरुमहणं प्रोक्षणादिधर्मः पयसाश्रप्याज्य भागान्तं कर्म कृत्वा प्रहेभ्यो हुत्वा (७) 'त्वन्नोऽग्ने वरुणस्ये'त्येतत् पृथग्द्वयेन पृथक् स्वाहाकारान्तेनावदानधर्मेण द्वे

(१) विष्णुधर्मोत्तरे,—यमलोकं प्रपद्यन्ति न जलाशयकारिणः ।

अतः कुर्यात् प्रयत्नेन मूषं भूप कूपकम् ॥

जलाशयात् चतुर्विधा वाप्यः साधारणा सताः ।

शेषाः काव्याधिकारिणः कृषीवृत्तः शुभावहः ॥

यमः— 'तडागे यस्य पानीयं सततं खलु तिष्ठति ।

स्वर्गलोकादतिशयस्य नाव कार्याविचारणा' ॥

तत्र पुत्रविधानानन्तरं वापीप्रभृतीनामुत्सर्गविधिकथने । स च सर्व-भूतानाम्

द्वितीयं कर्तव्यः । तथा न स्मृतिः 'प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्योजलपूर्णं जलाशय' इति ।

एतत्सम्बन्धं पानिकं कार्त्तिकम् । तथाचोक्तं 'वापा कूपतडागादि ह्येवमायतनानि च' ।

अन्नप्रदानसारसः पुनर्मित्यभिधीयते' इति ।

(२) गृह्यसूत्रे—२।—३ ।

" " ११—४ ।

(३) ऋग्वेदे १—३४—४ ।

(४) गृह्यसूत्रे १०—१८ ।

(५) " " ५—१५ ।

(६) " " २१—३ ।

(७) इति वरुणदेवतोद्देशः ।

वि—१५

आहुती यवमयेन च रुणा हुत्वा 'इदं वरुणायै'ति (१) त्यजेत् । 'अवते हेर' (२) इत्येका 'इमं मे वरुण' (३) इत्येका 'उदुत्तमं वरण' (४) इत्यपरा 'इमां धिया शिक्षमाणस्य' इत्येका इत्येवं चरुणा पडाहुतीः हुत्वा केचित् 'त्वन्नोऽग्ने' (५) इत्यादिषड्भिः 'समुद्रज्येष्ठा' (६) इति चतसृभिः 'तत्त्वायामीति' (७) अनया आज्याहुतीराहुः (८) । अथाग्नेः पश्चिमदिग्भागमारभ्य प्रदक्षिणमष्टदिक्षु अष्टाज्याहुतीः क्षुवेण जुहोति । गृह्याय स्वाहेति पश्चिमे । उपगृह्याय स्वाहेति वायव्ये । मयोभवाय स्वाहेति वायव्ये । मयोभवाय स्वाहेत्युदगादिदिशि । आखाराय स्वाहेति ऐशान्याम् । निःखाराय स्वाहेति पूर्वे । निःसराय स्वाहेति आग्नेये । निःकामाय स्वाहेति दक्षिणे । सपत्नदूषणाय स्वाहेति नैर्ऋत्याम् । मध्ये तु प्रणीतास्ववशिष्ट पयसा द्वे आहुती जुहोति । 'विश्वतश्चक्षुरित्येका, 'इदं विष्णु'रित्येका । ततः पायसेन स्विप्रकृन्नवाहुतीर्वलिदानादि होमशेषं समापयेत् । अथ धेनुं जलाशये तारयति । स्वयन्तत्पुच्छलप्रश्नरति । पश्चिमत ईशानी यावत् । केचिद्धेनुतारणं नेच्छन्ति ।

तत्र धेनुतारणमन्त्रः—

इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धाः पूता अमृताः सन्तु नित्यम्, तारयति सर्व्वतीर्था-
भिपिक्तम् (६) । लोकाल्लोकान्तरं तीर्य्यते इति तटम् । तत् प्राप्य जपति 'यत्किञ्चि-
द्वरित' मित्यृचम् (१०) । तारणाभावेऽपि जपः स्यादेव । अत्र 'आपोऽस्मा (११)

(१) ऋग्वेदे १—२४—१४ ।

" साम्यायन मतेन ६—१०—११ ।

(२) ऋग्वेदे ८—२४—२ ।

(३) गङ्गायजुर्वेदे २१—१ ।

(४) " " १९—२२ ।

(५) " " २१—३ ।

(६) " " २१—९—१८—४८ ।

(७) ऋग्वेदे ७—४८—१—४ ।

(८) गृह्याय स्वाहिति आख्याति प्रकार उक्तः ।

(९) इदं तमिषं पवित्रं कुरुष्व, शुद्धाः पूतोऽमृताः सन्तु नित्यम् । मां तारयन्ती कुरु तीर्थाभिपिक्तम् लोकाल्लोकान्तरं तीर्य्यते इति तटम् । तत् प्राप्य जपति 'यत्किञ्चिद्वरित' मित्यृचम् (१०) । तारणाभावेऽपि जपः स्यादेव । अत्र 'आपोऽस्मा (११)

(१०) तैत्तिरीयारण्यके १०—६४ ।

(११) मानव श्रौतपथे १—८—४—४० ।

" गङ्गायजुर्वेदे ४—१ ।

नित्यं च तर्पणं केष्विदाहुः । गात्रैशान्यां मुञ्चति । 'सूयवसाद् भवती'ति (१) ।
यदा गौर्हिकरोति तदा 'हि कृण्वती चे'ति (२) जपेत् । तामेव गामलङ्कृत्य सवत्सां
ब्राह्मणाय दद्यात् । अतारणपक्षेऽपि धेनुर्दक्षिणा । वस्त्रयुग्मञ्च ततो ब्राह्मणभोजनम् ।

—*—

(५१) अथ जलाशयोत्सर्गः ३(×) ।

—*—

जलाशयमलङ्कृत्य तत्र वरुणं साङ्गं पूजयित्वा हंसकारण्डवादिजलचरणामभावे
पिष्टादिमयान् परिकल्प्य जले क्षिप्त्वा । अद्येत्यादि सर्वपापक्षयपूर्वक-रुद्रालयगमनानेक-
कल्पावच्छिन्न-स्वर्गलोकहंसपराद्धं द्रव्यावच्छिन्नमहस्तपःप्रभृतिलोकभोग-सहित-परम-
विष्णुपदप्राप्तिकामो मुखजलाशयं वरुणदैवताकं स्नानपानावगाहनार्थं सर्वभूतेभ्य
उत्सृजे न ममेति साक्षतजलं त्यजन् पठेत् ।

सर्वभूतेभ्य उत्सृष्टं ममेतज्जलमूर्जितम् ।

रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः (क) ॥

सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम् ।

रमन्तु सर्वभूतानि स्नान-पानावगाहनैः ॥ इति

उत्सर्गं कृत्वा देवान् विसृज्य ग्रहप्रतिमामाचार्य्याय दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा
दक्षिणान्दत्त्वा तदाशिषं गृहीत्वा स्वयं मुञ्जीतेति ।

इति सांख्यायनोक्तजलाशयोत्सर्गः ॥

—*—

(५२) अथ कात्यायनोक्तः सप्रतन्यते ।

—*—

135 तथा च सूत्रम् ।

अथातो वापी कूप-तडाग-सभाराम देवतायनन-पुष्करण्यादि प्रतिष्ठां व्याख्यास्यामः ।
उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे तिथि-करण-नक्षत्रादि-गुणान्वितं वारुणं यवमयचरञ्च

१ (+)

स्यवेदे १—१६—४—५० ।

२ (×)

स्यवेदे १—६४—२० ।

३ (५) मान्त्र्ये,—

यक्षरात्रन् मन्त्रावाहो तद्गामादिषु या विधिः ।

वज्रिपरामेच,—

यमिदिने सुवचने सुज्ञेते भवेद् यदा :

वाचो कूपतडागानां तज्जलं कानि विधिः श्रुतः ॥

मन्त्रयन्तुस्मिन्कनः सन्पूजाः सुमंभोरथाः ॥

अथद् वचनमनौय जलाशयोत्सर्गोऽस्ति ।

अपयित्वाञ्चभागमिष्टा आज्याहुतीर्जुहोति 'त्वन्नोऽग्ने' (१) 'सत्त्वन्नोऽग्ने' (२) 'इमं मे वरुण' (३) 'तत्त्वायामि' (४) 'ये ते शतम्' (५) 'आयाश्चाग्ने' (६) 'उदुत्तमम्' (७) 'उरुहि' 'राजा' (८) 'वरुणस्योत्तम्भनम्' (९) 'अग्नेरणीकम्' (१०) इति दशश्रुग्भिर्हुत्वा स्थालीपाकं जुहोति 'अग्नये स्वाहा' 'सोमाय स्वाहा' वरुणाय स्वाहा, (११) उग्राय स्वाहा, यज्ञाय स्वाहा, भीमाय स्वाहा. शतक्रतवे स्वाहा, व्युष्ट्यै स्वाहा, स्वर्गाय स्वाहेति प्राशनान्ते जलचरान् क्षिप्त्वाऽलङ्कृतां गां तारयित्वा आचार्य्याय वरुणन्दत्त्वा कर्ण वेष्टके वासोयुग्मे धेनुर्हस्त्रिणा च । ततो ब्राह्मणभोजनम् (१२) ।

अथ प्रयोगः ।

सु सुहृत्ते वाप्यादि समाप्य सम्भारानुपकल्प्य यथाकामं सङ्कल्प्य गणेशं सम्पूज्य स्वस्ति वाच्य मानृकापूजनाभ्युदयिके कृत्वाचार्य्यं कृत्वा वाप्यादि नैऋत्य भागे वास्तुमण्डलं विरच्य बलिन्दत्वा अग्निं प्रतिष्ठाप्य वेशां ग्रहानावाह्य सक्षीर प्रणयनपूर्वकं यवमयंचरुं अपयित्वा आज्यभागानिष्ट्वा 'त्वन्नोऽग्ने' (१३) इत्यादिसूत्रोक्त होमं विधाय

(१) यज्ञयजुर्वेद	२१—२ ।
(२) " "	२१—४ ।
(३) " "	२१—१ ।
(४) " "	२१—२—१८—४२ ।
(५) जैमिनीयसंज्ञिता	१—४—२ ।—काठकसंज्ञिता ५—४ ।
(६) कात्यायनश्रौतसूत्रे	२५—१—११ । वाजसनेय संज्ञिता ८—२३ ।
(७) " "	१२—१२ ।
(८) ऋग्वेद	१२—४—८ ।
(९) " "	४—३६ ।
(१०) " "	८—१४ ।
(११) यज्ञयजुर्वेद	२३—३ ।
(१२)	'ततः सङ्कल्पं विप्रानां अथवाष्ट शतमन्त्राः ।
भोजयेद्य यथाग्रह्या पञ्चाशदथ विंशतिम् ॥
एवमेव पुराणेषु तद्गाने विधिरच्यते ।
शूपवापीषु सव्यासु तथा पुष्करिणीषु च ॥
एवमेवविधिर्ह्यः प्रतिष्ठासु तथैवच' ।
इति मातृत्वे ।	पण्यमं ईसादी दानकल्पेभ्यः ।
(१३) यज्ञयजुर्वेद	२१—२ ।

स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्य धेनुन्तारयित्वा जलचरान् क्षिप्त्वा जलाशयमुत्सृज्य तां
गां ब्राह्मणाय दद्यात् १(†) । वरुणमन्त्रादिस्तु २(‡) पूर्वप्रयोगस्थ एष ज्ञेयः ३(S) ।

इति कात्यायनोक्तजलाशयोत्सर्गः ॥

—*—

(५३) अथ वाप्यादौ जलोपघाते शुद्धिविधानम् ।

—*—

136 हेमाद्रौ ४[*] बृहस्पतिः—

सुमिष्टमुदकं मध्ये यत्र गौर्वितृषी भवेत् ।
अव्याप्तश्चेदमध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥

137 उशानाः—

अन्धुःकूपतडागानि सरांसि सरितस्तथा ५(†) ।
स्वनृतादीनि दोषाणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
अविगन्था रसोपेता निम्मंलाः पृथिवीगताः ।
अक्षणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः ॥
उद्धृताश्च प्रशस्ताः स्युः शुद्धैः पात्रैर्याविधि ।
एकरात्रोषितास्तास्तु त्यजेदापः समुद्धृताः ॥

१ (†) 'कानकालङ्कृतां कृत्वा जलं गामवतारयेत् ।

मासमाय च सा देया ब्राह्मणाय विनाम्यते' ॥ इति पाठे सति खण्डः । अन्यद
जलाशयोत्सर्गतत्वं ऽस्ति ।

२ (‡) शुक्ल यशुष्यदे २२—६६ ।

३ (S) अन्येऽङ्गि पुराणे वापातडागादि ह्येते तडाग इत्यप्रमंशानामाध्यायेऽस्ति ।

४ (०) भूरिवर इमाद्रि प्रवीत चतुर्गं चित्तामणेर्हानिखण्डं चयौदमाध्याय ।

॥ धीवापी सप्तवा कृपं देवं तोयविचर्जित ।

खानयेत् स नरोयाति स्वर्गं त्वं जतं सुभाः ॥

देवैरेकत्वमतुलं तन्वाचुषर्जितः सदा । इति नन्दिपुराणे ।

५ (†) आपस्तम्बसंहितायाम् ४—८—१—१०—११०—१२ ।

॥ संवत्सं संहितायाम् १८५—१८ । पराशरसंहितायाञ्च ४—५ ।

इदन्तु—गाङ्गव्यतिरिक्तविषयम् ।

त्यजेत् पर्युषितं पुष्पन्त्यजेत् पर्युषितं जलम् ।
गङ्गातोयश्च तुलसी पवित्रं सर्व्वदा स्मृतम् १(†) ॥

इति विशेषोक्तेः । तथा—

अश्रोभ्यानि तडागानि नदीवापी सरांसि च ।
चण्डालाद्यशुचिस्पर्शे तीर्थतः परिवर्ज्येत् ॥
चण्डालाद्यवतरणमार्गमित्यर्थः ।

138 हारीतः—

वापीकूपतडागेषु मानुषं शीर्य्यते यदि ।
अस्थिचर्मविनिर्मुक्तं दुषिते च खरादिभिः ॥
उद्धृत्य तज्जलं सर्व्वं शोधनं परिकल्पयेत् ।
अस्थिचर्मविनिर्मुक्तंश्चिरकालवासेन विशीर्णैरित्यर्थः ।

139 वृहस्पतिः—

मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहृतात्तथा ।
आपः समुद्धरेत् सर्व्वाः शेषं वस्त्रेण शोधयेत् ॥
वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्षेष्टका चिते ।
पञ्चगव्यं न्यसेत् पश्चान्नवतोयसमुद्भवे २(‡) ॥
अचिरकालोपघाते स्वल्पोपघाते च ।

140 हारीतः—

घटानां शतमुद्धृत्य पञ्चगव्यं श्रिपेत्ततः ।
श्वपाकचण्डालादिभिर्दुषितेषु विशोधनम् ॥

१ (†) पराशरसंहितायाम् ११—३८—३९ ।

.. 'वज्रा पर्युषितं तोयं वज्रापर्युषितं जलम् ।

नवज्जा गङ्गावीतोयं नवज्जा तुलसी दलम्' ॥ इति शाक्तानन्द तरङ्गिणो २—२—३ ।

२ (‡) गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कृशीदकम् ।

पञ्चगव्यं सिद्धं प्रोक्तं सप्त (सर्व्वं) पातकनाशनम् ॥ इति कृती स्नानं च ।

.. गोशङ्खजिह्वामूत्रं पथःस्थानज्जलमुष्णम् ।

वृत्तं तद्विगुणं प्रोक्तं पञ्चगव्ये तथा दधि ॥

.. पञ्चगव्येन पूतान्ताग्निनिधकलं लभेत् ।

गव्यं तन् परमं सिध्यं गव्यादन्त्यग्रविद्यते ॥ बराहपुराणे, गारुडे प्रायश्चित्त प्रकरणे च ।

141 आपस्तम्बः—

उपानच्छेद्मविण्मूत्रं क्षीरजो मथमेव वा ।
एभिर्विदूषिते कूपे कुम्भानां षष्टिसुद्धरेत् ॥

142 विष्णुः—

जलाशयेष्वप्यल्पेषु स्थावरेषु महोत्तले ।
कूपवत् कथिता शुद्धिर्महतसु तु न दूषणम् ॥

तत्रैव—

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणीच प्रसूतिका ।
दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥

143 योगीश्वरः—

शुचि गोस्तृप्तिस्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।
प्रकृतिस्थं रूपरस गन्धान्तरमनापन्नम् ॥

144 पराशरः—

अस्थिचर्मावपतितं स्वरवानरशूकरैः ।
उद्धरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनम् ॥
इदं चिरकालविषयमित्युक्तमेव ।

यतः—

वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथञ्चन ।
उद्धृत्य शतकुम्भास्तु पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥
पादुकोपानङ् विण्मूत्रं कूपे यदि निमज्जति ।
षष्टि कुम्भान् समुद्धृत्य पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

145 मातृस्ये—

दूषितश्च मलैः क्षिप्तं यच्च विष्टालुलेपितम् ।
अग्निः शुध्यति तत् सर्व्वं अपां शुद्धिः कथम्भवेत् ॥
गवां मूत्रपुरीषेण सोम-सूर्याग्निरश्मिभिः ।
मारुतस्य च वेगेन त्वापः शुद्धिमवाप्नुयुः ॥ इति ।

146 स्मृत्यर्थसारे—

वापीकूपादाबलपञ्जले तदुपघाते जलं निःसार्य मृत्तिकां परिरक्ष्योद्धृत्य पञ्चगव्यप्रोक्षणाच्छुद्धिः । पाषाणैरिष्टकादिभिर्वा बद्धे त्वक्ष्णस्थाने दहनम् । दासबद्धे प्रक्षालनमेव । बहुजले तु तस्मिन् षष्टिकुम्भोद्धारः ।

मूषकाविश्वद्राणिपाते त्रिंशत्कुम्भोद्धारो-गोमूत्रादि प्रक्षेपश्च । जले जलप्राणिश-
वोपघाते न दोषः । बापोकूपादिजले नरशवस्थितेऽल्पोपघाते घटशतेन शुद्धयति १(*)
पञ्चगव्यप्रक्षेपाच्छुद्धिः । पशुशवघातेऽप्येवैव शुद्धिः ।

तत्र जले नरमरणे जलस्य त्रिरात्रमशौचम् । अशौचान्ते पूर्वोक्त शुद्धिः कार्या ।
वापीकूपजले उपानच्छूष्म-विण्मूत्र-रक्त-वसा-मज्जास्थि-मांस दूषिते षष्टि कुम्भानुद्धृत्य
पञ्चगव्यप्रदानाच्छुद्धिः । कूपादिषु दूषितेषु दिवासूर्यरश्मि-वायुस्पर्शाच्छुद्धिः । रात्रौ
वायुचन्द्रनक्षत्ररश्मिस्पर्शाच्छुद्धिः । सन्ध्यायां वायुस्पर्शाच्छुद्धिः । नद्यादौ अन्त्यजादि-
भिर्दूषिते तत् स्वीकृत्य जलस्थानादन्यत्र जलं शुद्धमेवेति । एवं स्वबुद्धथान्यत्र
शुद्धिर्विवेचनीया ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचितं विधानपारिजातं

जलोपघाते शुद्धिविधानम् ॥

—*—

(५४) अथ प्रसङ्गादुपहतजलपाने प्रायश्चित्तमभिधीयते २(०) ।

—*—

147 तत्र विष्णुः—

मृतपञ्चनखान् कूपादत्यन्तोपहतं जलम् ।

प्रपीत्वा ब्राह्मणस्यह मुपवसेद् द्वयहं राजन्यः ॥

एकाहं वैश्यः शूद्रो नक्तं. सर्वे चान्ते पञ्चगव्यं पिबेयुरिति । इदमकाम-
विषयम् । कामकृते तु—

148 हारीतः—

छिन्ने भिन्ने शवे तोयं यत्रस्थं यदि तत् पिबेत् ।

शुद्धेय चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा ॥

१ (०) 'अतस्तुभ्यं शब्दाति' इत्यत्र पाठान्तरं दृश्यते ।

यदि कश्चित्तः स्नायात् प्रमादेन द्विजोत्तमः ।
अपस्त्रिषवणस्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥ इति ।

चण्डालकूपजलपाने तु—

149 आपस्तम्बः—

चण्डालकूपभाण्डस्थं न र कामाजलं पिबेत् ।
प्रायश्चित्तं कथन्तत्र वर्णैः वर्णै विनिर्दिशेत् ॥
चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः ।
तदर्द्धन्तु चरेद्वैश्यः शूद्रे पादं विनिर्दिशेत् ॥

तथा—

स्लेच्छादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां हृदेऽपि वा ।
जानुद्वप्रं शुचिर्ज्ञेयं मधुस्थादशुचि स्मृतम् ॥
तत्तोयं यः पिबेद् विप्रः कामतोऽकामतोऽपि वा ।
अकामा म्रक्तभोजी स्यादहोरात्रन्तु कामतः ॥
अन्त्यजैः खानिनाः कृपास्नङ्गादि स्तथैव च ।
तेषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । इति ॥
इदमनापद्विषयम् । आपदि तु—
अन्त्यैरपि कृते कूपे तेषां वाप्यादिके तथा १(+) ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ इत्यादि २(+) ।

१ (+)

अन्तो रत्ना जैरित्यर्थः ।

२ (I)

अवटकूप—वाप्यादिकरणं शास्त्रोक्तं फलं यथा,—

स्नानं—अवटं य मरः कुर्यादपि पूर्णं सुशोभनम् ।

दद्यात् मृत्रास्त्राण्यथ मन्त्रं यथा यथा विधि ॥

अष्टाभिः सुविचिताभिः पताकाभिरलङ्कृतम् ।

पितृं करेत्पञ्चशतं दत्त्वा चैव नरानमः ॥

यान्यद्वरः सुमतेन वरकथ्य मन्त्रीकृताम् ।

नन्दि-पुराणे—

योवापोमयवा कृतं देशं तोयविवाञ्छते ।

स्नानं न नरोयाति स्वर्गं ग्रन्थं शतं समाः ॥ एतत् प्रागपि उक्तम् ।

आदित्य पुराणे,—

सेतुवन्धरता यं च तोयं शंकरतायं यं ।

तद्वागकूपकर्तारो मृच्यन्ते तद्वामयान् ।

कृपारामतडाग्नेषु देवतायमनेषु च ।

पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम् ॥

अथ वाप्यादौ धर्मार्थे कृते तत्र गवि पाते—

कूपे खाते च धर्मार्थे गृहदाहे च या मृता ।

ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ इति निर्मातुरिति शेषः ।

इति प्रायश्चित्तम् ॥

—*—

(५५) अथ त्वरितरुद्रविधानम् १(❀) ।

—*—

150 तत्र शौनकः—

यस्य कुक्षौ जगत् सर्वं स्थावरं जङ्गमञ्च यत् ।

दुःखच्छिदे नमस्तस्मै ब्रह्मविष्णु-शिवात्मने ॥

अस्य त्वरितरुद्रस्य न्यासमुद्राः क्रमेण तु ।

जपहोमादिकं सर्वं कथ्यते सर्वासिद्धये ॥

छन्दोऽनुष्टुबध्मर्वा च ऋषिस्तरित-संज्ञकः ।

देवता त्वरितो रुद्रो वीजशक्तिर्नमोऽस्त्विति ॥

देवागारे नदीतीरे शुचावन्यत्र वा शुचिः ।

उपविश्य नियम्यासूत् सङ्कल्प्यासनसंस्थितः ।

करयोस्तलयोश्चैव मूलमन्त्रं च विन्यसेत् ।

न्यासं मन्त्रपदैः कुर्यात् पञ्चभिर्हृदयादिकम् २(†) ॥

पदन्यासो यथा—

यः शिरसे नमः । रुद्रः ललाटाय नमः । अग्नौ नेत्रत्रयाय नमः । यः कर्णाभ्यां नमः ।

अपसु नासिकायै नमः । यः मुखाय नमः । ॐ औषधीषु बाहुभ्यां नमः ।

यः हृदयाय नमः । रुद्रा नाभ्यै नमः । त्रिशूला गुह्याय नमः । भुवनाय अपानाय

नमः । विश्वेश ऊरुभ्यां नमः । नमः अङ्गुलीभ्यां नमः । अस्तु चरणाभ्यां नमः ।

१ (०) 'नमस्ते रुद्र मन्त्रे' इति गृह्य यजुर्वेदे १६—१ । अथ रुद्रविधानपद्धतिं यत्ने चालि ।

“रुद्राः संसृज्य पृथिवीम्”, गृह्य यजुर्वेदे ११—५४ ।

“नमोऽस्तु रुद्रेभ्यः” गृह्ययजुर्वेदे १०—६६ ।

२ (†) आसितु मन्त्रोक्तं प्रथक् प्रथक् पदेन चतुर्व्यंताङ्गस्यान योगेन हृदयाद्यङ्गानाम् कुर्यात् ।

‘न्यासनाम्नैव भावस्य साधकाङ्गेषु मन्त्रतः ।

सम्भास इति विख्यातो मन्त्रेषु त्रिषशासनात्’ ।

यो रुद्रोऽग्नौ हृदि न्यस्य शीर्षे योऽस्त्विति विन्यसेत ।
यः औषधिषु शिखायां यो रुद्रः कवचं न्यसेत ॥
तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्विति अक्षमन्त्रेण चार्चयेत् ।
क्रमेणैव तु पञ्चाङ्गन्यास एवमुदाहृतः ॥
अङ्गुलाग्राणि मूले तु कृत्वाङ्गुष्ठेन पीडयेत् ।
सा मुद्रा शुभदा प्रोक्ता सैव शान्तिप्रदायिनी ॥
‘एष ते रुद्र भाग’ स्तमितिमुद्रा-प्रदर्शनम् १(†) ।
श्रीकामः शीर्षे कुर्वीत तेजस्कामस्तु नेत्रयोः ॥
मुखेऽङ्गादि कामस्तु ग्रीवायां रोगनाशने ।
हृदये सर्वकामस्तु नाभौ ज्ञानं प्रदर्शयेत् ॥
प्रजाकामस्तु गुह्ये स्यात् पशुकामस्तु जङ्घयोः ।
जान्धैर्वै ग्रामकामस्तु राष्ट्रकामस्तु पादयोः ॥
वशीकरण कामस्तु वामहस्ते प्रदर्शयेत् ।
पादक्षयेऽभिचारे च व्यधेरुपगतावपि ॥
वह्निः शरीरात् कुर्वीत शिवस्याहोति वै स्मरन् ।
एवं मुद्रा दर्शयिष्वः ततो ध्यानं समाचरेत् ॥

तद् यथा—

चतुर्भुजं त्रिनेत्रञ्च शुद्धस्फटिक सन्निभम् ।
उग्रकर्म्मणि चैवोग्रमूर्तिं ध्यायेदुमापतिम् ॥
द्विभुजं नागपाशञ्च शूलपाणिं जटाधरम् ।
ध्यात्वैवं शङ्करं पापान्मुच्यते मानसोद्भवान् ॥
अधःशाय्येकभक्ताशीं ब्रह्मचारी हविष्यमुक् ।
अयुते द्वे जपेत् पूर्वं प्रत्यहं पूजयेच्छिवम् ॥
जुहुयात्तद्दशांशेन तद्दशांशेन तर्पणम् ।
मार्ज्जनं द्वादशांशेन ततो ब्राह्मणभोजनम् ॥

१ (†) ‘एष ते रुद्र भागः सह स्वर्गात्स्वर्गया तं उग्रम् स्मरन्ते रुद्रभागं चाधुनं प्रयुः’ । यजुः

एवं कृते तु विद्धिः स्यात् फलार्थन्तु ततो जपेत् ।
 पुरश्चरण मेवम् कृत्वा सम्पूज्य शङ्करम् १(*) ॥
 जपेत्स्वरितरुद्रन्तु सर्वकामसमृद्धये ।
 श्रीकामः शान्तिकामो वा जपेच्छ्रमतन्त्रितः ॥
 श्रीकामो विल्वसमिधा शान्तिकामः शमीमयैः ।
 जुहुयादाज्य संमिश्रै स्तर्पणं मार्ज्जनन्ततः ।
 जप्ता लक्षन्तु पुत्राय पायसं जुहुयात्ततः ॥
 वित्तार्थी श्रीफलैर्होमं मायुस्कामश्च दूर्वया ।
 तिलैराज्येन सम्मिश्रै स्तेजस्कामो घृतेन वै ॥
 ब्रीहिभिः पशुकामस्तु राष्ट्रकामस्तु वै यवैः ।
 पायसं सर्वकामेन होतव्यं शर्करान्वितम् ॥
 मध्वाक्तान्याश्रपणीनि तीव्रज्वरविनाशने ।
 सर्वरोगविनाशाय सूर्यस्याभिमुखी जपेत् ॥
 अयुते द्वे जपेद्भोमः कार्य्योऽर्कसमिधा शुभः ।
 औदुम्बरैरन्नकाम स्तेजस्कामस्तु खादिरेः ॥
 अपामर्गा समिद्धोमाद्भूतबाधा विनश्यति ।
 प्रहबाधाविनाशाय जपेद्गस्त्यसन्निधौ ॥
 लवणान्वितदध्याक्ता स्तीक्ष्णाप्राश्रुत्थमम्भवाः ।
 हूयन्ते समिधः शुष्काः स्वाहान्तं मन्त्रमुच्चरन् ॥
 दशपञ्चाहुतीहुत्वा गच्छ गच्छेत्युदीरयेत् ।
 यावद्भोमो बलिर्वैयः पुरुषाहारः सम्मितः ॥
 एवं कृते प्रमुच्येत पुमान् स्त्री वा महाप्रहान् ।
 जुहुयान् शतपत्राणि स हृष्टो जयमाप्नुयान् ॥
 लाजाहोमेन कन्यार्थी कन्यामाप्नोति रूपिणीम् २(†) ।
 लाजाश्च मधुसम्मिश्राः श्वेतपुष्पाणि वा पुनः ॥

१ (*)

'जपोद्भोमस्य' चार्थाभिधेयौ विध भोजनम् ।

पञ्चाङ्गः पावनं लोके पुरश्चरणमित्यने' ॥

तथा हि-देवतामनु-सिद्धां च लाभीष्टनामांश्च तत्तद्वैवतापूर्वापूर्वकं तत्तन्मन्त्रजपः,
 होमकार्यं च अभिषेकोन्नाद्यभोजनं चेति पञ्चाङ्गकं साधनम् । यन्तु यो गिनीद्वयः,
 मोतलीवे, वैष्णवाद्यश्च संज्ञितायां तन्मन्त्रं चालि ।

२ (†)

'लाजाहोमेन' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।

हूयन्ते हरिते देशे तस्य विश्वं वशं भवेत् ।
 वामाङ्गमुत्तमं कार्यं स्त्रीवशित्वे विचक्षणैः ॥
 हस्त्यध्यामात्यशान्त्यर्थं तिलैश्चाज्येन संयुतैः ।
 होमस्थाने तु संस्थाप्य कुम्भमेकं जलान्वितम् ॥
 मन्त्रं जप्त्वाष्टसाहस्रं कुम्भं पृष्ट्वा प्रयत्नतः ।
 अभिषेकन्तु तेषां वै शालां प्रोक्ष्य प्रदक्षिणम् ॥
 ग्रहग्रामादि शान्तिस्तु सर्वैः कार्य्या तु पूर्व्ववत् ।
 वास्तुपूजा प्रकर्त्तव्या प्राच्यां दिशि पदे शुभे ॥
 ईशानाय बलिः कार्य्यः पशूनाम्पतये तथा ।
 एवं कृते पशूनान्तु प्रजानां शान्तिमाप्नुयात् ॥
 अद्भूतेषु च सर्व्वेषु पशूनां ग्रामवाह्यतः ।
 उपविश्य जपेद्गुद्रं त्वरितं बहुभिः सह ॥
 होमः पलाशसमिधैः कर्त्तव्यो घृतसंयुतैः ।
 ईशानाय बलिः कार्य्यः यस्यान्विदिश तद्भुजम् ॥
 तदाशापतये चैव पशूनां पतये तथा ।
 वृष्टिकामो जपेच्छ्रं तिलैर्होमो घृतान्वितैः ॥
 बलि-पूजा प्रकर्त्तव्या शिवस्य वरुणस्य च ।
 सर्व्वस्मिन्नपि चैवार्थे त्वरितस्य जपो भवेत् ॥
 अयुतद्वयजप्यन्तु यावच्छ्रं ततोऽधिकम् ।
 एवं कृते तु सिद्धिः स्यान्निष्कामः प्राप्नुयाच्छिवम् ॥
 ऐहिकामुष्मिकान् भोगान् भुक्त्वा मायुज्यमाप्नुयात् ।
 इति विधानपारिजाते त्वरितरुद्र-विधानम् १(*) ॥

—*—

१ (*) तुल्य पुस्तकदानविधान-कथनानन्तरं प्रमदज्ञाना विषयाः उद्भिज्जिताः । पुनरनुक्रमणिकानुसारं
 पञ्चताडि-दामानि वस्तुनिष्कमे । तथादिदान-विधानमन्त्राद्यं संस्पृश्या च कथिताः । ईशानादिप्रत्यक्ष-प्रयोगपारि-
 जातादौ विचार्य्य तत्तद्विषया उक्ताः ।

(५६) अथ धान्यादि दश पर्वतदानानि ।

—*—

151, 152 पाद्मे, मातृस्येच—

मेरोः प्रदानं वक्ष्यामि दशधा मुनिसत्त ! ।
 तन प्रदानान्नरो लोका-नाप्नोति सुरपूजितान् ॥
 पुराणे पुत्र वेदेषु यज्ञेष्वायतनेषु च ।
 न तनफल मधीतेषु कृतेष्विह यदश्रुते ॥
 तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुत्तमम् ।
 प्रथमो धान्यशैलः स्याद् द्वितीयोलवणाचलः ॥
 गुडाचल स्तृतीयः स्यान् चतुर्थे ह्रमपर्वतः ॥
 पञ्चमस्निलशैलः स्यान् षष्ठः कार्पासपर्वतः ॥
 सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैल स्तथाष्टमः ।
 राजतो नवमस्तद्वद् दशमः शर्कराचलः ॥
 वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनु पूर्वशः ।
 अयने विपुले चैव व्यनीपाते दिनक्षये ॥
 शुक्लपक्षे तृतीयायां उपरागे शशिक्षये ।
 विवाहोत्सव यज्ञे वा द्वादश्यामथवा पुनः ॥
 शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे च विधानतः ।
 धान्यशैलादयो देया यथा श्राद्धं विधानतः ॥
 तीर्थे चायनने वापि गोष्ठे वापि भवाङ्गने १(०) ।
 मन्तपं कारयेद् भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् ॥
 प्रागुदक् प्रवणं तद्वत् प्राङ्मुखो वा विधानतः ।
 तद्वदिति तुला पुरुषवच्चतुरस्रमित्यर्थः ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां भूमावास्तीर्य्य वै कुशान् २(†) ।
 तन्मध्ये पर्वतं कुर्याद् विष्कम्भ—पर्वतान्वितम् ॥

१ (०) अथ भवाङ्गने—जिवालय इति ।

२ (†) यत्र गोमयस्य पसश्चादना नास्ति तत्र पञ्चगव्य-गङ्गा-मलिन-कुश तुल्यसोऽग्नौ सन् पूर्वको भूमिः

धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।

मध्यमः पञ्चशतिकं कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः ॥

तत्राह—

हरिचन्दन—शन्तानौ पूर्वं पश्चिमभागयोः ।

निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचलः ।

इति शर्कराचल प्रकरणोक्तेः ।

पूर्वे हरिचन्दनः पश्चिमे शन्तान इति तरुद्वयञ्च निवेश्यम् । विशेषाच्छर्कराचल-
इत्युक्त्या शर्कराचलदाने अवश्यकर्तव्यता प्रतीयते ।

तेनाशक्तौ मन्दारादि इक्षत्रयमेव कुर्यात् । शर्कराचलदाने पञ्चापि
कुर्यादित्यर्थः ।

मेरुर्महाव्रीहिमयस्तु मध्ये, सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् ।

पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो यांम्येन गोमेदक पुष्परंगैः ॥

पश्चाच्च गारुतमत नीलरत्नैः, सौम्येन वैदुर्य सरोजरागैः ।

श्रीखण्ड खण्डैरभितः प्रबाल, लतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् ॥

महाव्रीहिमयो राजान्नशालय इति हेमाद्रिः ।

सुवर्णवृक्षत्रयं-मन्दार-पारिजात-कल्पवृक्षरूपम् ।

तत्र मध्ये कल्पतरुः, दक्षिणे मन्दारः, उत्तरे पारिजातः स्थाप्यः ।

ब्रह्माथ विष्णु भृगवान् मुरारि,

दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्यमयः स्यात् ।

मूर्ध्वव्यवस्थाः गतमत्सरेण,

कार्याः सुवर्णेन तथा द्विजौघाः ॥

मूर्ध्वव्यवस्थाः—पर्वतमस्तकाः द्विजौघाः पक्षिणः समूहाः । ब्रह्मादि प्रतिमा-
लक्षणं, नवग्रहप्रकरणेऽभिहितम् । अत्रौघशब्देन बहुत्वेमिदं पुनरनेकग्रहणं—द्विजशब्दा-
भिधेयार्थान्तरं संप्रहार्थम् ।

ते पक्षिसंघा मुनिसंघाश्च कार्या इत्यर्थः । एते प्रकृतत्वात् मौवर्णा एव कार्याः ।

चत्वारि शृङ्गानि च राजतानि,

नितस्त्रभागेष्वपि राजतः स्यात् ।

आग्नेक्षु वंशावृत कन्दरस्तु,

घृतोदकः प्रक्षवणश्च विष्णु ॥

शुक्लाम्बराण्यम्बुधराबली स्यात्,
 पूर्वेण पीतानिच दक्षिणेन ।
 वासांसि पश्चादथ कव्वुराणि,
 रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली ॥
 वार्द्धेक्षु रूपा वंशाः, घृतमेव उदक्प्रक्षरणं यत्र ।
 पूर्वादि दिगवस्थानि शुक्लाद्यम्बराण्येव मेघपंक्तिः १(+) ॥
 रौप्यान् महेन्द्र प्रमुखानथाष्टौ,
 संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
 नानाफलालीच समन्ततः स्यात्,
 मनोरमं माल्य-विलेपनञ्च ॥
 वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्ण-
 मम्बलान् पुष्पाभरणं सितञ्च ।
 इत्थं निवेद्यामरशैलमप्रथम्,
 मेरोश्च विष्कम्भगिरिं क्रमेण ।
 तुरीय भागेन चतुर्दशन्तु,
 संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाह्वयान् ॥
 अत्र प्रति विष्कम्भ पर्वतं प्रधानतुरीय भागोप्राङ्गः ।
 चतुर्थी शेन विष्कम्भ पर्वतान् कारयेत् २(*) ।
 पृथगिति—लवणाचले वक्ष्यमानत्वान् ।

होमानन्तरं कर्तव्यमाह—

मेर्वर्णावाहनं कुर्यान्मन्त्रैरेभि र्यथाक्रमम् ।

तत्र मेरोः

त्वं सर्वदेवगणधामनिधेर्विरूढ—

मस्मद्गृहेऽप्यमर पर्वत नाशयाशु ।

क्षेमं विधत्स्व कुरुशान्तिमनुत्तमाम्नः,

संपूजितः परमभक्तिमता मयाहि ॥

१ (+) 'दिग्बन्धिताजि' इति पाठान्तरम् ।

२ (*) तच्च पञ्चेतः, तच्छृङ्खलादिनिर्मासपञ्चाली तत्तद्विधानपद्धतिषु विशरतो वर्णितानि, अथानु-
संस्मरेयोज्ञाः ।

त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः ।
मूर्तामूर्तपरं वीजमतः पाहि सनातनः ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्तेश्च मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादक्षून्त्य ममरैर्नारीभिश्च शिरस्तव १(*) ।
तस्मान्मासुद्धराशेषदुःखसंसार सागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरञ्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्वेन वर्षेण च ॥
शोभसे मन्दर क्षिप्रमलं पुष्टिकरो भव २(†) ॥
यस्माच्चूडामणिं जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन !
गन्धर्व्ववनशोभावानतः कीर्त्तिद्विं हास्तु मे ३(‡) ॥
उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपाश्वं शोभसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ४(§) ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
हिरन्मयाश्वत्थशिल्पं तस्मात् पुष्टिर्भुवास्तु मे ५(॥) ॥
पूर्व्वेण मन्दरमनेकफलैश्च युक्तम् ,
युक्तं गणैः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् ।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम् ॥
क्षीरारुणोद् सरसाथ वनेन चैव,
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।

अत्र श्रीहिमयमेरुसन्निधानाद्यान्यान्तरानुपदेशाच्च मन्दरोऽपि श्रीहिमय एव
कार्यः ।

गणैरिति—नराकृतिभिस्त्रिभिर्गणैर्युक्तम् ।

कनकेन घटितं—भद्रकदम्बाख्यवृक्षेण चिह्नितम् ।

- १ (०) इत्यन्तं शिरोः लोको बोध्यः । अथ 'लोकपाला' इति श्रुताद्विदितः पाठः ।
२ (†) इति मन्दराश्वमन्त्रो ज्ञेयः ।
३ (‡) इति गन्धमादनपूजनमन्त्रः ।
४ (§) इति सुपाश्वमन्त्रः ।
५ (॥) इति विपुलापर्व्वतपूजनमन्त्रः । सर्व्वेषु मन्त्रादिभिश्चाश्विनं कार्य्यम् ।

क्षीरपूरितेन—अरुणीदसंज्ञकेन रूप्यघटितेन ।
 सरसा चैत्ररथाख्यवनेन विराजमानमित्यर्थः ।
 याम्येन गन्धमादनश्च निवेशनीयः,
 गोधूमसंख्यमयः कलधौतजम्बा ।
 हेमेन यक्षपतिनाऽमृतमानसेन,
 वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् ॥
 कलधौतजः—सौवर्णजम्बुवृक्षः ।
 रजत-घटितगन्धर्ववनेन युत इत्यर्थः ।
 पञ्चासितलाचलमनेक-सुगन्धि-पुष्प—
 सौवर्ण-पिप्पल-हिरण्मय-हंसयुक्तम् ।
 आकारयेद् रजत-पुष्पवनेन तद्वत्,
 वस्वन्वितं दधिसितोदरसस्तथाग्रे ॥
 संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण,
 शैलं सुपाश्वर्यमपि माषमयं सबस्त्रम् ।
 पुष्पैश्च हेम-वटपादपशेखरन्त-
 माकारयेत् कनक-धेनुविराजमानम् ।
 माध्वीक भद्र सरसा च वनेन तद्वद्-
 रौप्येण भास्करवता च युतं विधाय ॥

माध्वीकं मधु । मधुपूर्णरजतपात्ररूप-भद्रनामकसरसा रौप्यनिर्मितेन
 भास्करवता सावित्रवनेन च युतमित्यर्थः ।

अत्र मन्दारादि-वृक्षत्रय-मेरुमूर्ध्नि स्थापन-कामदेवादेः प्रत्यङ्मुखत्वादिकश्च
 शंकरोपलै स्पष्टं भविष्यति ।

ते च कामदेवादयः कदम्बादीनां निजपृष्ठतः
 वृक्षाणामधस्तात् स्थाप्य इति हेमाद्रिः १(१)* ।
 होमैश्चतुर्भिरथर्वेद-पुराणविद्भि-
 र्दान्तेरनिन्यश्चरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रैः ॥
 पूर्व्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डम्,
 कार्य्यस्तिष्ठैर्यवघृतेन समितकुशैश्च ॥

रात्रौ च जागरणमनुद्धतगीततुर्थ्यै—

रावाहनञ्च कथयामि शिलोचयानाम् ॥

पूर्वेणेति-मण्डपस्य पूर्वभागे हस्तमात्रं कुण्डं विधाय तदीक्षानभागे तुला-
पुरुषोक्त१(†)लक्षणां देवतावेदिं कृत्वा तत्र विनाकयादि द्वात्रिंशद्देवताः आवाह्य पूजयित्वा
ऋत्विग्भिस्तल्लिङ्गकैर्मन्त्रैस्तिष्ठादिद्रव्येण होमं कारयेदिति हेमाद्रिः २(५) ।

अत्र विनायकादयो द्वात्रिंशद्देवताः, द्वादशादित्याः, एकादश रुद्राः, दश-
लोकपालाः, अष्टौ बसवः, ब्रह्मा, विष्णुः, शिवः, सूर्य्य-काम धनद-ईश-कामधेनवश्चेति
एकाशीतिसंख्यका देवा द्रष्टव्याः ३(०) ।

एवमामन्त्र्य तान् शैलान् प्रभाते विमले पुनः ।

ज्ञात्वाथ गुरवे दद्याद् मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥

विष्कम्भपर्वतान् दद्यादृत्विग्भ्यः क्रमशो नृपः (!) ।

गाश्च४(*) दद्याच्चतुर्विंशदथवा दश पार्थिव !

शक्तिः सप्त वाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ॥

एकां वा गुरवे दद्यात् कपिलाञ्च पयस्विनीम् ।

१ (†) हेमाद्रिपुरिवरकृततुलापुरुषप्रकरणोक्तं, प्रयोगपरिजातोक्तं, स्मृत्यनुसङ्गादाचार्यपञ्चकलत्र-
श्रेयम् ।

२ (५) हेमाद्रि-सूरिवरकृत-चतुर्वर्गेविनायक्यान्तर्गतदानखण्डे ।

३ (०) द्वादशादित्या गणदेवताः । तदुक्तं पुराणे—

“विषस्त्रायमा प्रवालटा च सविता तथा । भवो धास्य विधास्य च सव्यो निम एव च ।

शक्र उदक्रमयेव चादित्या द्वादश कृताः” ।

एकादश रुद्रा यथा,—

“अज एकपादद्विर्भ्रः पिनाकी अपराजितः ।

सङ्केतः ताम्रकथ शम्भुर्बाकपिस्तथा ।

हरश्चैवरेति रुद्रा एकादश कृताः

लोकपाला यथा,—

वज्रपुराणे, ते च दिक्पालो जसंख्यका ।

“इन्द्रो बलिः पित्रपतिर्भित्तितैर्बह्वीऽनिजः ।

धनदः सहरचैव लोकपालाः परातमाः” ।

चण्डी वसवः,—

“अग्रे ब्रुवथ नीमथ विष्णुवैशानकीऽनघः ।

प्रत्यक्ष प्रमास्य वसवोऽष्टौ क्रमान् कृताः” इति भरतः ।

४ (०) नाथ इति पाठान्तरमस्ति ।

अत्र केचित् सहस्रदक्षिणं कुरुवेति ब्रह्माण्डोक्तेर्बक्ष्यमाणत्वाद् गोभिन्नां दक्षिणां दद्यादित्याहुः ।

पर्वतानामक्षेपाणामेष एव विधिः स्मृतः ।
 त एव पूजने मन्त्रा स्त त्रयोपकरा मताः १(*) ॥
 ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वेशः ।
 स्वस्वमन्त्रेण सर्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ॥
 वस्वादेः प्रत्येक मन्त्राभावान्नाममन्त्रैर्होमादिकं कार्यम् ।
 उपवासी भवेन्नित्य मशक्तौ नक्तमिष्यते ।
 सर्वत्राक्षारलवण मशनीयादत्र भक्तिमान् ॥
 अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्त्रे प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।
 अन्नाद् भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते २(†) ॥
 अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः ।
 धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नमो नमः ॥
 एवमुपस्थायाचार्याय दत्त्वाऽन्येभ्योऽपि दद्यात् क्रमेण ।
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
 -मन्वन्तरशतं सार्द्धं देवलोके महीयते ३(‡) ॥
 पर्वतदानचिकीर्षुर्यजमानः ।
 अप्सरोगणगन्धर्वैराकीर्णेन विराजितः ।
 विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितः ।
 कर्मक्षयाद्राजराजं (ज्यं) प्राप्नोतीह न संशयः ॥
 इति धान्यादि दशशैलदान
 मूलवाक्यानि ॥

—*—

- १ (*) पशुवाचां पक्षेताणां बर्हिराचल-धाम्नाचल-तिलाचल-सुवर्णाचल-रोयाचल-वपुषाचल-हृताचला-
 दीनामिति । सर्वेष्वचलेषु विहितेषु एवमेव विधिरिति बोध्यम् ।
 २ (†) 'अन्नं मन्त्र' इति ऐतानिब्रह्म-चतुर्वर्गमन्त्रिनामसौ दामस्तच्छेदनाच्चापि वाचः ।
 ३ (‡) बलमानस्य वर्जितदानफलं भवति, अनेनैवादिना ।

(५७) अथ शैलदान दशकस्य साधारण प्रयोगः कथ्यते ।

—*—

पर्वतदानचिकीर्ष्यजमानः प्रागुक्तदेशकालादिकं १(*) प्राप्याधिवासनदिने कृतोपवासः कर्मसंकल्पं विधाय विनायकं संपूज्याप्सरोगन्धर्वविराजमाने दिवि विमानकरणक शुलोकपृष्ठ गमनानन्तरं सार्द्धमन्वन्तरशतावधिकाल-देवलोक-निवासोत्तर-भूलोक-राज-राजत्व-प्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्वोधान्यपर्वतमहादानमहं करिष्ये २ (+) ।

लवणादि शैलेषु फलवाक्यानुसारेण फल—संकीर्तनं विधेयम् । तत्तत्कामः ३(†) श्वोऽमुक पर्वतदानं करिष्ये इतिसंकल्प्य तुला पुरुषोक्त प्रकारेण मातृकापूजन-वृद्धिआर्द्धपुण्याह वाचननिर्वहण मधुपर्क—पूजाः कृत्वा चिकीर्षित धान्यादिपर्वतासाधनकुण्डमण्डप ग्रहवेदिकादि यथाविधि कृत्वा ततो वेदिकायां गोमयोपलिप्तायां कुशास्तृतायां सहस्रद्रोणमित राजशालिनामक महाश्रीहिभिरुत्तमम् । तद्वर्द्धनं मध्यमं, द्रोणशतत्रयेनाधममिति स्व शक्त्या मेरुं कारयेत् ।

तत्र द्रोण-परिमाणं परिभाषायां प्रागुक्तम् ।

कल्पतरुकारस्तु—प्रमाणस्य करचरणस्थपुंसोद्वादशभिः प्रसूतिभिः कुण्डो भवति । यथोत्तर—मेतच्चतुर्गुण्येन प्रस्थादृक्द्रोण इति चतुषष्ट्या कुण्डं चैव द्रोण इति व्याचख्यौ ।

धान्यमेरु—मध्ये कल्पवृक्षम् । दक्षिणे मन्दारम् । उत्तरे पारिजातम् । शक्तौ सत्यां पश्चिमे सन्तानम् । पूर्वे हरिचन्दनमिति पञ्च सुवर्णवृक्षान् स्थापयेत् ।

अशक्तौ त्रयमेव ४(०) ।

मेरु पूर्वादिदिक्षु ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-सूर्य-प्रतिमाः पक्षिसंघान् मुनिसंघांश्च स्थापयेत् ५(+) । तत्रैव चतुर्दिक्षु स्थित राजताचल मुक्ताफल वज्रादि युगं (युग्मं) संस्थाप्य तद्वहिर्दिगष्टके रौप्य ग्रहेन्द्राद्यष्ट प्रतिमाष्टकं निधाय प्रबाल लता स्थानीयैः श्रीखण्डैः शीलातलस्थानीयैरेताभिः शुक्तिभि रभूषयित्वा राजतेन मेखला निबन्ध्याङ्गं रचयित्वा तद्वहिर्दिगादिचतुर्दिक्षु श्वेत पीत-कञ्जैर रक्तवस्त्राणि मेघपंक्ति स्थानीयानि निधाय, तद्वहिर्दिक्षु वेशस्थानीयेषु-इक्षुवण्डावृत-कन्दर-धृतपूर्ण-रजतपात्र-कल्पितोदक परिस्रवणं परितः स्थापयेत् ।

१ (*) देशकालादिकं संकीर्तनं इति च पाठः साधुः ।

२ (+) इति संक्षिप्त संकल्पवाक्यम् ।

३ (†) 'तत् तत्काम' इति लवणादि शैलदानफलकाम इष्टकामोवा इत्यर्थः ।

४ (०) अशक्तौ अस्त्रभावे सति दौर्गुण्यं सुवर्णवृक्षान् स्थापयेदित्यर्थः ।

५ (+) मेखलिरचनात् परं तत्पूर्व्यादिदिक्षु ब्रह्मादिप्रतिमास्थापनं कुर्यादित्यर्थः । यथा प्रकृते सुमेरी

ब्रह्मादयः सन्ति तद्वत्तथापि तेषां सन्निवेशः ।

नमः कलमन्त्रविशेषननुपरि कलामन्त्रानुप्यविभूषित-पञ्चवर्णवितरनमेवंविधं मेरुं
विरच्य, तत्पूर्वभागे मेर्वर्णोपकल्पित-ब्रीहिवर्तुर्थाश परिमित ब्रीहिमयं मन्दराख्यं
विष्कम्भपर्वतमुपरि-स्थापितसौवर्ण-रौप्यमयं सौवर्णभद्रकदम्बं तत्कृतस्य प्रत्यक्ष-
सौवर्णकदम्बे प्रविश्यमङ्गणोद्वहः स्थानीयक्षोर-पुर्णरौप्यपात्रम्, रौप्यघटित-चैत्ररथाख्य
वन-जानाफल वस्त्रादिप्रविष्टेपत्राख्यं कुर्यात् ।

153. कामदेवलभूतं विद्वकर्मये १(*) ।

चापबाणधरः कामोरति-प्रेयान् सुमध्यमः ।

आलीढोनन्दनो बाणी रूपवान् विष्णुपुत्रक इति ॥

ततो दक्षिणे पूर्ववर्तुर्थाश-गोधूममयं गन्त्रमादनाख्यं विष्कम्भ पर्वतम् । तदुपरिस्थित
सौवर्णजम्बुकं तन्मूलं स्थापितं सोवर्णोदकं मुखं धनदप्रतिमं मानससरम् । ततो
यद्भूतपूरितं रौप्यपात्रं रौप्यघटितं गन्धर्ववनं नानाफलं वस्त्रमाल्यादियुतं कुर्यात् ।

तथाच धनदलक्षणं श्रीप्रश्ने २(०) ।

हस्वं बापि गणत्रयं गार्दनं पीतविग्रहम् ।

पुष्पकस्थं धनाध्यक्षं ध्यायेच्छिवसखं सदा । ३(+) इति ।

तत्रः पश्चिमदेशे मेरुवर्तुर्थाश तिलात्मकं विपुलाख्यं विष्कम्भ पर्वतमुपरिस्थं सौवर्ण-
पिप्पलं तन्मूलस्थं प्राङ्मुखसौवर्णं हंस-प्रतिमं पीतोदसरं स्थानीयदधिपूरित-रौप्यपात्रं
रौप्यघटित-वैभ्राजवनं नानाफलं वस्त्रादियुतं कुर्यात् । एवमेवोत्तरत्रापि मेरुवर्तुर्थाश-
परिमितं वक्ष्यमाण-लक्षणादिद्रव्ये विष्कम्भपर्वत-रचनां कार्या । ततोऽप्यष्ट-
पूर्वभागे हस्तं सात्रं कुण्डं विधाय तदीयानभागे प्रहर्षादि हस्तनात्रं कुर्यात् ।

यत्कामान् मयङ्गणवेश-गुण्यनिर्निमित्तमान्ते गुरुः कुण्डप्रान्ते सन्त्यैक-
गर्भकामं प्रविष्टान् कस्मिन्मन्त्रे हेमासं निमित्तमुक्तं वेदस्थिस्थापनं विधाय प्रहर्षे स्थित-
पुष्पकस्थं कुण्डं कस्मिन्मन्त्रिर्निनायकादि इति श्रुतेः लोकपालादिवन्द्यैक-
काम-
गर्भकामं प्रविष्टान् कस्मिन्मन्त्रे हेमासं निमित्तमुक्तं वेदस्थिस्थापनं विधाय प्रहर्षे स्थित-
पुष्पकस्थं कुण्डं कस्मिन्मन्त्रिर्निनायकादि इति श्रुतेः लोकपालादिवन्द्यैक-
काम-

१ (*) विष्कम्भपर्वतविलसमाने कामदेवसखमुत्तमम् ।

२ (०) "चापगुर्यं बभिराः कुवेरवरचिराः । शैवजप्रसारका चचनारकार्जुनयः ।

" विजनाकारवदनाः पिङ्गाक्षा मनोहराः । कटिकारकवेशाश्च दीर्घाक्षश्चैवम् " । इति
धनदलक्षणं ब्रह्मवैवर्ते शौलजप्रसक्तस्य सप्तदशाध्याये ।

३ (+) चम पुष्पक-विमानम् । तथाच वेदान्त कालतरी—

'सर्वेभ्योऽप्यसुरं हृदाति पुष्पकवत्, इति ।

इति चम्पे इति समराजस्य वृद्धादिपतिः ।

द्रादशादित्य-ब्रह्मा-विष्णु-शिव-सूर्य्य कामदेव धनद-ईश-कामधेनु रूप्ये काशीतिदेवैभ्यः
प्रतिदेवं त्रयोवशाद्गुती स्तिल-यवोदुस्वर-समित्कुशैर्षु तातै स्तान् विमज्ज होमान् कारयेत् ।

अत्र इस्तमात्र-कुन्डोपवेशादाहुति-सहस्रं होतव्यमिति—

154. दान विवेककारः ।

155. ब्रह्माब्जपुराणेषु अष्टशतं होतव्य-मित्युक्तम् ।

हौमसमाप्यनन्तरं कर्ता वक्ष्यमानमन्त्रैर्मेष्वादीनावाह गन्धमाख्योपहारादिभिः
पथ्येताम् पूजयेत् ।

तत् पूजयामन्त्रास्तु—

त्वं सर्वदेवगणधामनिधिर्विरूद्धमस्मद् गृहध्वमेव पठ्यते नोशयाद्यु ।
क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमांशः सम्पुजितः परममक्तिमता भवाहि ॥
त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्द्वाकरः ।
मूर्त्तामूर्त्तपरं बीजमतः पाहि समातनः ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वभूतेश्वरं मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवसूनाञ्च ततः शान्तिं प्रयच्छमे १(x) ॥
यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च शिरस्ते व १(+)
तस्मान्मामुद्धराशेष दुःखसंसार सागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरं चाभिपूजयेत् ।

अथमन्दरावाहनम्— ३(†) ।

यस्माच्चक्षुषामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन ।
गन्धर्व्ववनशोभावानतः कीर्त्तिद्वं द्वास्तु मे ॥ इति ।

ततो गन्धमादनावाहनम्—

एवमावाह्य सम्पूज्य गुर्वादिसहितो गीतवाद्यादिपूर्व्वकं जागरणेनायतां निशाम्
नीत्वा प्रातः कृत-नित्यक्रियो गुर्वादिभिः कृताभिषेकः शुद्धमाख्याम्बरधरो यजमानो-
विहितपूर्णाहुति गृहीत-कुसुमाञ्चलि मेरुप्रदक्षिणीकृत्य 'अन्नं वक्षं यतः प्रोक्त'मिवादि—
'पाहि तस्मान्नमोनम' इत्यन्तमन्त्रेणोपस्थाय पुष्पाञ्जलीन् प्रक्षिप्य नमस्कृत्य प्राक्कुम्भ-
मुपविश्योदकमुखेभ्यो गुर्वादिभ्यो मेष्वादीन् वक्षाम् ।

१ (x) 'रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्याञ्चानि प्रयच्छमे' इति विलासिहस्तः पाठः ।

१ (+) 'यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च समकथा' इति चतुर्विंशतिपात्राधिपतः पाठः ।

१ (†) 'अथवादि-मन्दारावाहनम्' । ततोहि तद्विधिसंश्लेषः, ततः मेरुवाहनमवेषेति ।

तद्दानं प्रयोगरतुः—

अद्येत्यादि देश कालादिकीर्तनान्तेऽमुक गोत्रायामुकशाखाध्यायिनेऽमुक शर्मणे तुभ्यं गुरवे । ईश्वराप्सरो गन्धर्वगण-विराजमान-दिव्यविमानकरणक-शुलोकपृष्ठ-गमनानन्तर सार्द्धमन्वन्तर शतावधि समय देवलोक निवासान्ते भूलोकराजत्वकामो-विष्णुप्रीतिकामो वा इमं धान्यमयं मेरुं सौवर्णमन्दारादि वृक्षयुतं सौवर्णब्रह्म-विष्णु शिवार्कप्रतिमायुक्तं मुक्ताहीरकादिविभूषित-रौप्यमय-शृङ्गचतुष्कशोभितं रौप्यमयेन्द्रादि-लोकप्रभ(१)ल प्रतिमा युतं रौप्यनितम्बदिक्षु स्थितशुद्धपीतकर्बुर-रक्तवस्त्रमयाम्बुधरं नाना फलवितानाद्युपकरणसहितं तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति तद्वस्ते जलं दद्यात् ।

सच ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रेण यजुषा प्रतिगृह्य स्वशास्त्रीयां कामस्तुतिं पठेत् । ततः कृतैतद्दानकर्मप्रतिष्ठार्थमिमां१(*) तुभ्यं गुरवे दक्षिणात्वेन सम्प्रददे न ममेति गोरुपां दक्षिणां दद्यात् ।

चतुर्विंशति गोपक्षेऽष्टौगाः गुरवे दद्यात् । चतस्रश्चतस्रोगा ऋत्विग्भ्यो-दद्यात् । दशपक्षे षड्गुरवे एकैकामृत्विग्भ्यः । पञ्चगोपक्षे सवर्गेभ्य एकैकां गां प्रयच्छेत् । एकपक्षे गुरवे एकां कपिलां दद्यात् ।

ऋत्विग्भ्यस्तु सुवर्णदक्षिणां दद्यादिति विवेकः । तत एव मेवाद्येत्यादि प्रयोगान्ते इमं पूर्वस्थितं धान्यमयमन्दराख्य-विष्कम्भगिरि-उपरिस्थसौवर्णगणत्रयं सौवर्णभद्र-कदम्बमूल-स्थितं सौवर्ण कामदेव मरुणोदसरः स्थानीय क्षीरपूर्णरौप्यपात्रं रौप्यघटितं चैत्ररथवनं नानाफल-वस्त्र-पुष्पगन्धविलेपनाढ्यं तुभ्यं ऋत्विजे सम्प्रददे न ममेति दद्यात् ।

एवमेव दक्षिण पश्चिमोत्तरपर्वतानां गोधूमतिलमासमयान् गन्धमादनविपुल-सुवर्णांश्च स्व स्व संज्ञान्यथानिवेशिततत्तत् पदार्थानुत्कीर्त्य दद्यात् ।

ततो देवतानां विसर्ज्जनं कृत्वा यथा शक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयमभ्यार-लवणभोजी भूत्वा परमेश्वराय फलं समर्पयेत् २(+)

इति श्री मद्भिद्वज्जन कृपापात्री भूतेनानन्ताचार्य्येण विरचिते

विधान पारिजाते-धान्यादिमेरुदानदशकः प्रयोगः ॥

—*—

१ (०) यथोक्तवचनानि नामित्यर्थः । गीः सुवर्णं च दक्षिणालेन प्रशस्तं कीर्तितम् ।

१ (+) परमेश्वरार्पणेन श्रीमदभयवदनीतायास्तुक्तम्—“तत्कुडवस्य मर्पेण” इति ।

तथैवाव्यय एवमुक्तम्—

“युक्तः कर्कशं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति मैत्रिकीम् ।

यद्युक्तः कामकारिणं फली सती निबध्यते” इति ॥

(५८) अथ लवणाचल दानम् ।

—*—

156. 157. तदुक्तं मातृस्ये पाप्मे च—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि लवणाचलमुत्तमम् ।

यत् प्रदानान्नरोलोके प्राप्नोति शिव संयुतम् ॥

तत्रोत्तमकल्पः—

उत्तमः षोडशब्रह्मणः कर्तव्यो लवणाचलः ।

मध्यमः स्यात्तद्वर्द्धेण चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥

वित्तहीनो यथाशक्त्या ब्रह्माद्वर्द्धन्तु कारयेत् ।

चतुर्थीशेन विष्कम्भ पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥

अत्रापि पृथगित्युक्तेः प्रत्येकमेकद्वय-चतुर्थीशेन विष्कम्भ—

पर्वतकरणमिति गम्यते । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् ।

विधानं पूर्ववत् कुर्याद् ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा १(*) ।

तद्व द्वेमतरून् सर्वान् लोकपालान् निवेशयेत् ॥

सरांसि कामदेवादीन् तद्वदेव निवेशयेत् ।

तद्वदिति—धान्य—पर्वतवदित्यर्थः ।

कुर्याज्जागरमत्रापि दान मन्त्राभिबोधत ।

सौभाग्यरससम्भूतो यतोऽयं लवणोरसः ।

तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम !

यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कृष्टा लवणं विना २(†) ॥

प्रियञ्च शिवयोर्नित्यं तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ।

विष्णुदेहं समुद्भूतं यस्मादारोग्यवर्द्धनम् ॥

तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसार-सागरात् ।

अनेन विधिना यस्तु दद्याल्लवण—पर्वतम् ॥

१ (*) मृगयुक्ते 'ब्राह्मचानाच सर्वदा' इत्यपवादः पूर्ववद्विरोधान् । ईमादिवापि तदेव पाठः सत्प्रवृत्तः ।

२ (†) 'नोत्कृष्टा' इति कश्चित्पाठः ।

उमालोके वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ।

प्रयोगस्तु पूर्ववज्ज्ञेयः ।

सकलपाप क्षय-सुरपूज्यलोकप्राप्ति पूर्वक-कल्पावधि-समयपार्वतीलोकनिवासोत्तरम्
परमगति-प्राप्तिरिति संकल्पवाक्ये विशेषः ।

इति लवणाचल दानविधिः १(०) ॥

—*—

(५६) अथ गुड़ाचल दानविधानम् ।

—*—

158. तदुक्तं पाद्ये —

पुलस्त्य उवाच ।

अथातः सं प्रवक्ष्यामि गुड़ाचल मनुत्तमम् ।

यत् प्रदानात् नरः स्वर्गं प्राप्नोति सुरपूजितम् ॥

उत्तमो दशभिर्भारैर्मध्यमः पञ्चभिर्मतः ।

त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात्तद्वर्गेनाल्पवित्तवान् ॥

भारपरिमाणन्तु पलसहस्रद्वयम्, परिभाषायां प्रागभिहितम् ।

तद्वदामन्त्रनं पूजाहोमवृक्षसुरार्चनम् ।

विष्कम्भ पर्वतां स्तद्वत्सरांसि वनदेवताः ।

होमं जागरणं तद्वद् लोकपालाधिवासनम् ॥

यथा देवेषु विद्वात्मा प्रवरोऽयं जनार्दनः ।

सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥

प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।

तथा रसानां प्रवरः सदैवैक्षुरसोत्तमः ॥

मम तस्मात् परां लक्ष्मीं ददस्व गुडपर्वत !

यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं गुडपर्वत ! ॥

निवासश्चापि पार्वत्या स्तस्मान्मां पाहि सर्वदा ।

अनेन विधिना यस्तु दद्याद् गुडमयं गिरिम् ॥

पूज्यमानः सगन्धर्व्वे गौरीलोके महीयते ।

पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।

आयुरारोग्यसम्पन्नः शत्रुभिश्चापराजितः ॥

अथ सकल पापक्षयोत्तर-गन्धर्व्वपूज्यमानत्व-पूर्व्वक-कल्पशतावधिसमय-गौरीलोकपूज्यत्वा-
नन्तसकल-पराजितत्वायुरारोग्यसमेत-सप्तद्वीपाधिपत्यकाम इति संकल्पवाक्ये विशेषः ।

अन्यत् सर्व्व समानम् १(०) :

इति गुडाचल दानम् ।

—*—

(६०) अथ सुवर्णाचलदानम् ।

—*—

159. पाद्मे ।

पुलस्त्य उवाच—

अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलमुत्तमम् ।

यस्य प्रदानात् सकलदानस्य फलमाप्यते २(+) ॥

उत्तमः पलसाहस्रो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।

तदूर्ध्वेनाधमस्तद्वदृत्विगन्धः प्रतिपादयेत् ॥

सर्व्वचैतत् प्रकुर्व्वीत स्वल्पवित्तोऽपि शक्तिः ३(†) ।

दद्यादेकपलादूर्ध्वं यथाशक्त्या विमत्सरः ॥

धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वं विदध्याद्वाजसत्तम ४(‡) !

विष्कम्भशैला स्तद्वच्च दानमन्त्रमथो शृणु ५(०) ।

नमस्ते ब्रह्मगर्भाय ब्रह्मबीजाय वै नमः ॥

- १ (०) ये ये विषया लवणाचलादौ प्रोक्तास्तेषां विषयाणां गुडाचले तीक्ष्णमिति । तद्वद-
नमश्चमिन्वादिना, उदीरवेदित्वमं सर्व्वविधानात्पलावाक्यं स्पष्टं भवति ।
- २ (+) "यस्य प्रदानाद्वनं विरेक्षेवाति मानव" इति ईमाद्रिः ।
- ३ (†) 'तदूर्ध्वेनाधमस्तद्वदृत्विगन्धः शक्तिः' इति चतुर्थैर्गन्धिनामभिः ।
- ४ (‡) यच्च सुवर्णाचले सर्व्वं कार्य्यं धान्याचलवद्वदृष्टं कियत् सकलवाक्ये, उन्मूलनवाक्ये च
अतिविशेषः ।
- ५ (०) 'नमस्तो' इत्यादि 'नमोत्तम' इत्यन्त-दानमन्त्रोक्तिविशेषः ।
—'विष्कम्भशैलाचलवच्च कलित्वः प्रतिपादये' इति ईमाद्रिः ।
'चक्षुरपमं वचनं सुवर्णम्' इति ।

यस्मादनन्तफलदं स्तस्मात् पाहि शिलोषय !

यस्मादग्नेरपत्यं त्वं पवित्रश्च जगत्यसि १(*) ।

हैमपर्वतरूपेण तस्मात् पाहि नगोत्तम ! ।

अग्नेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्वतम् ।

स याति परमं स्थानं ब्राह्मणमानन्दकारकम् ॥

तत्र कल्पशतं तिष्ठेत् ततो याति पराङ्गतिम् ।

इत्यत्र गुर्वादिभ्योमेर्वादि दानमल्पद्रव्य-विषयम् । परिमाणबहुत्वे तु चतुर्थांशादि गुरवे दत्त्वा तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि विभज्य दद्यादिति हेमाद्रिः ।

अत्र सकलपापक्षयोत्तरानन्दकारक—ब्रह्मलोकाधिकरणक-कल्पशतावधि—काला-
वस्थानोत्तरं परमगतिप्राप्तिकाम इति संकल्पवाक्ये विशेषः ।

अन्यत् पूर्ववत् ।

इति सुवर्णाचलदानम् ॥

—*—

(६१) अथ तिलाचलदानविधानम् ।

—*—

160. पाद्रे, पुलस्त्य उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।

यत्प्रदानाभरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥

उत्तमोदशभिर्द्रोणैः पञ्चभिर्मध्यमो मतः ।

त्रिभिः कनिष्ठोराजेन्द्र २(+) तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥

पूर्ववत्पापरं सर्वं वृक्ष विष्कम्भकादिकम् ।

दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथावद्वाजपुङ्गव ! ३(†)

यस्मान्मनुवचे त्रिणोर्हस्वेद समुद्भवाः ।

तिलाः कुशाश्च माषाश्च तस्माच्छान्ता भवन्त्विति ४(‡) ॥

१ (*) 'यस्मादग्नेरपत्यं त्वं तस्मात्पुण्यं जगत्यसि' इति हेमाद्रिद्वयपाठः ।

२ (+) 'चित्रेन्द्र' इति चतुर्धर्मचिन्तामणिद्वयपाठः ।

३ (†) 'उत्तम' इति हेमाद्रिद्वयपाठः ।

४ (‡) 'तस्माच्छान्ता भवन्ति' इति हेमाद्रिः ।

इत्यकण्डेषु यस्माच्च तिलैरैवाभिलक्षणम् ।
 भवादुद्धर शैलेन्द्र ! तिलाचल नमोऽस्तुते १(*) ॥
 इत्यामन्त्र्य च योदद्यात्तिलाचल मनुत्तमम् ।
 स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्ति—दुर्लभम् ॥
 दीर्घायुष्यमवाप्नोति पुत्र-पौत्रञ्च मानवः २(०) ।
 पितृभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥

अत्र दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामीत्युपक्रम्य इत्यामन्त्र्य च 'योदद्या'दित्यादिना
 तेषामामन्त्रणार्थं त्वभिधानाल्लवणाचलादिषु सर्व्वत्रामन्त्रणता ज्ञेया ।

इदं तु सकलपापक्षय—दीर्घायुष्य—पुत्रपौत्रसमन्वितोत्तर—पितृदेवगन्धर्व्वपूज्य-
 मानत्त्वपूर्व्वकं विष्णुलोकप्राप्तिकाम इति संकल्पवाक्ये विशेषः । अन्यत् समानम् ।

इति तिलाचलदानम् ॥

—*—

(६२) अथ कार्पासाचलदानविधानम् ।

—*—

161. पाद्ये—

कार्पासपर्व्वतस्तद्व द्विशङ्गारैरिहोत्तमः ।
 दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिः स्मृतः ॥
 भारेणालपधनो दद्याद्विंशशठ्य-विवर्जितः ।
 धान्यपर्व्वतवत् सर्व्वमासाद्य मनुजोत्तम ! ३(†) ॥
 प्रभातायान्तु शर्व्वर्ध्यां दद्यादिदमुदीरयेत् ।
 त्वमेवावरणं यस्माल्लोकानामिह सर्व्वदा ।
 कार्पासाचल ! तस्मात्त्वमघौघ ध्वंसनो भव ।
 एवं कार्पास शैलेन्द्र योदद्यात् पर्व्वसन्निधौ ४(†) ॥
 रुद्रलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेदिह ।

- १ (०) 'यद्यादिद्यादि—नमोऽस्तुते' इत्यनेन सन्धाः, चत्वारिधानं प्रवक्ष्यति च
 २ (०) 'दीर्घायुष्य—१८८ आयुषः मानवः' इति हेमाद्रि-चतुर्व्वृतपाठः ।
 ३ (†) 'राजसूतम्' इति हेमाद्रिः ।
 ४ (†) 'एवंकार्पास...पर्व्वतसन्निधौ' इत्यत्राश्रयादी श्रुतिः ।

अथ सर्वपाप—क्षयपूर्वक कल्पावधिसमय रुद्रलोकवासान्ते नरलोकराजत्व-
कामादिति संकल्पवाक्ये विशेषः १(*)। अन्यत पूर्ववज्ज्ञेयम् ।
इति कार्पासाचलदानम् ॥

—*

(६३) अथ घृताचलदान विधानम् ।

—/—

162. पद्म पुराणे—

अथानः सम्प्रवक्ष्यामि घृतशैल मनुत्तमम् ।
तेजोऽमृत मयं दिव्यं महापातक-नाशनम् २(†) ॥
विशत्या घृतकुम्भानामुत्तमः स्याद् घृताचलः ।
मध्यमस्तु तदूर्ध्वेन तदर्धेनाधमः स्मृतः ३(‡) ॥
अमल्प—वित्तः प्रकुर्वीत द्वाभ्यामिह विधानतः ।
कुम्भः पल सहस्रमितः परिमाण विशेषतः ॥
विस्कम्भ पर्वतां स्तद्वृक्षतुर्भागेण कारयेत् ।
शालितण्डुल-पात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ॥
कारयेत् संहतान् सर्वान् यथा शोभं विधानतः ।
वेष्टयेच्छुक्लवासोभि रिक्षुदण्ड फलादिकैः ।
धान्य पर्वतं वच्छेष-विधानमिह पठ्यते ।
अधिवासश्च कुर्वीत तद्वद्भोगं सुरार्चनम् ॥

अत्र घृतस्य द्रवद्रव्यत्वात् साक्षादासादनीयायोग्यत्वेऽपि कुम्भोपरीति श्रवणाद्
घृताधार पात्रान्तरानुक्तेः, कुम्भस्थितं घृत मासाद्य तदुपरि तण्डुलपूर्ण-पात्रान्तरासाधन-
मिति गम्यते ।

- १ (*) चक्षुष्यादिना संकल्पवाक्ये योविशेषः, सोऽभिहितः, तत्त्वज्ञेयवाचकमित्यारम्भ भव'सुनीभव'
इत्यनेन मन्त्रः ।
२ (†) 'आयुर्वे घृत' मिति । 'घृतं मन्त्रोपादान' मिति च । 'घृतेनोपचितं पचन्' ।
'तथा धी कृति मेधाप्रिकाशिकां ब्रह्मते घृतम्' । 'घृतं स एव शीघ्रेणापुनरिषीत्येव सचकलन्'
इति च वैयर्थ्यम् । 'नव्यघृतं घृतत्रैलम्' इति कृतौ च ।
३ (‡) "हवर्गिर्भोज्यः प्रोक्तः पञ्चमिरधमः कृतः" इति उपाधिः ।

प्रभातायान्तु शर्व्वर्य्या गुरवे विनिवेद्येत् ।
घृताचलन्तदन्यांश्च ऋत्विभ्यः शान्तमानसः १(*) ॥
संयोगाद्घृतमुत्पन्नं यस्मादमृत तेजसः ।
तस्माद्घृतार्षिर्विश्वात्मा प्रीयतामत्र शङ्करः ॥
यस्तु तेजोमयं ब्रह्म धृते तच्च व्यवस्थितम् २(§) ।
घृतपर्व्वतरूपेण तस्मान्नः पाहि भूधरः ॥
अनेन विधिना दद्याद् घृताचल मनुत्तमम् ।
महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शङ्करम् ३(‡) ॥
हंस सारसयुक्तेन मुक्तासज्जाल मालिना ४(§§) ।
विमानेनार्कवर्णेन सिद्धविद्याधराञ्चितः ॥
विचरेत् पितृभिः सार्द्धं यावदाभूत संश्रवम् ।

अत्राकल्प फलपातकनाशपूर्व्वक-हंससारस-युक्त-किङ्किणीकणद्विमान-करणक-
शङ्करलोकाप्राप्ति पूर्व्वक-सिद्धविद्याधराञ्चितत्व-पूर्व्वक भूतसंश्रवावधि-पितृलोक-सहाचरण-
शङ्करलोककाम ५(०) इति सङ्कल्पवाक्ये विशेषः । अन्यतपुर्व्ववत् ।

इति घृत-पर्व्वतदानम् ॥

—*—

(६४) अथ रत्नपर्व्वतदानविधानम् ।

—*—

163. पुलस्त्य उवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि रत्नाचल मनुत्तमम् ।
मुक्ताफल सहस्रेण पर्व्वतः स्यादिहोत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतिकम्पिन्त्रशतेनाधमः स्मृतः ।
चतुर्थीशेन विष्कम्भ-पर्व्वताः स्युः समन्ततः ॥

- १ (*) 'विष्वात्मापर्व्वतः' वाच्यं 'चलित्वः' शान्तमानसः' इति विसाद्रीयः पाठः ।
२ (§) 'यते सर्व्वं व्यवस्थितं' पुनःकाव्यरहितः पाठः ।
३ (‡) 'लोकाप्राप्ति शङ्करम्' सन्नामरे इतः पाठः ।
४ (§§) 'विद्विन्विजाचलादिना' इति विसाद्री-चलितः पाठः ।
५ (०) 'पुनः शङ्करलोकाप्राप्तः' इति विद्विन् नृत्तपुनःकैःपि ।

पूर्वेण वज्रगोमेदैर्हस्तिणे इन्द्रनीलकैः ।
 अत्र वज्रगोमेदैर्युथो मन्दरः कार्य्य इति शेषः ॥
 पद्मारागैर्युतः कार्य्यो विद्वद्भिर्गन्धमावनः १(*) ॥
 वैदुर्यविद्वुमैः पद्मात् सन्मित्रो विपुलाचलः ।
 पद्मारागैः स सौवर्णेकतरेणतु विन्यसेत् २(†) ॥
 अत्र सुपाश्वर्यमिति शेषः ।
 धान्यपर्वतकम् सर्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।
 तद्भवावाहनं कुर्याद् यक्षान् देवांश्च काञ्चनान् ॥
 पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभातेषु विसर्जनम् ।
 पूर्ववद्-गुरुभस्त्रिगन्ध इमान्मन्त्रानुदीरयेत् ॥
 प्रदानायेति शेषः ।
 यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्वपि स्थिताः ।
 त्वञ्चरत्नमयोनित्य मतः पाहि महाचलः ॥
 यस्माद्रत्नप्रदानेन वृष्टिं प्रकुरुते हरिः ३(‡) ॥
 महारत्न प्रदानेन तस्मात्तः पाहि सर्वतः ॥
 अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमयं गिरिम् ।
 स याति वैष्णवं लोक ममरेश्वरपूजितः ॥
 यावत्कल्प शतंसार्द्धं वसेदिह नराधिपः ।
 रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
 ब्रह्महत्यादिकं चेत्स्य विहाप्यमुत्रवा कृतम् ४(०) ॥
 तत्सर्वं नाशमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा ॥

अत्र ब्रह्महत्यादि-सकलपापक्षयोत्तर ममरेश्वरत्वलाभ-पूर्वकसार्द्ध-कल्पशतावधिकाल-
 विष्णुलोकनिवासोत्तर-रूपयोग्यगुणोपेत-सप्तद्वीपाधिपत्यकाम इति दानवाक्ये विशेषः ।
 इति रत्नाचलदानविधानम् ॥

—*—

१ (*) 'वज्रोत्पलपद्मारागैर्ह' इति श्रीमद्भोजराजज्ञानमुक्तिकल्पतरावलि ।

२ (†) वज्रगोमेदैः वज्रशङ्खैः 'वज्रगोमेदैश्च वज्रशङ्खैश्च' इति भाष्यम् । एवमुत्तरापि विज्ञेयम् । वीपर्णेति
 कुनचित् पाठः । वीपर्णेति वज्रशङ्ख इति वीमात्रिः ।

३ (‡) 'वृष्टिं प्रकुरुते हरिः' इति शिखः पाठः ।

४ (०) 'ब्रह्महत्या दिकं किञ्चिद् यदिदामुपवा कृतम्' इति वीमात्रिवस्तुतः पाठः ।

(६५) अथ रौप्याचलदानविधानम् ।

—*—

१६४. पाप्मे, पुलस्त्य उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि रौप्याचल मनुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरोयाति सोमलोकमनुत्तमम् १(×) ॥
दशभिःपलसाहस्रैरुत्तमो राजताचलः ।
पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्त स्तद्वर्द्धनाथमः स्मृतः ॥
अष्टाक्षौ विशतेरुर्द्धं कारयेच्छक्तिः सदा ।
विस्कम्भ-पर्वतां स्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥
पूर्ववद्वाजतान् कुर्याद् मन्दरादीन् विधानतः ।
फलधौतमयां स्तत्र लोकेशानर्भयेद्बुधः ॥

अत्र कलधौतं काञ्चनम् ।

ब्रह्मविष्णुवर्कवान् कार्यो नितम्बोऽत्र हिरण्यमयः ।
शेषश्च पूर्ववत् कुर्याद्भोम जागरणादिकम् ॥
दशाक्षद्वन् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ।
विस्कम्भ शैलानृत्विगभ्यः सम्पूज्य स्रग्विभूषणैः २(१) ॥
इमं मन्त्रं पठन् दशाक्षर्षपाणि विमत्सरः ।
पितृणां वल्लभं यस्मा द्धर्मस्य शङ्करस्य च ३(०) ॥
रजतं पाहि तस्मान्नः शोक-संसारसागरात् ।
इत्थं निवेद्य योदद्याद्वाजताचल मुत्तमम् ॥
गवायुतसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ।
सोमलोके सगन्धर्वैः किन्नराप्सरसां गणैः ॥
पूज्यमानो वसेद्विद्वान् यावदाभूतसंप्रवम् ।

अत्र गवायुत सहस्रदानफल प्राप्तिपूर्वक-गन्धर्व किन्नराप्सररोगणैः पूज्य...
यावदाभूत संप्रवन्तात् सोमलोक वसतिकाम इति सङ्कल्पवाक्ये विशेषः ।
अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ।

इति रौप्याचल दानम् ॥

- १ (×) 'दीनकोकविजोचम्' इति चिन्तामणी पाठः ।
२ (१) 'रौप्य...पूज्यवज्रविभूषणैः' इति ईशाश्रीः पाठः ।
३ (०) 'पितृणां वल्लभः' इति मन्त्रः । यस्मात् यस्मात्पितृणां वल्लभः ।

विधान-पारिजाते ।

(६६) अथ शर्कराचलदानम् ।

—*—

165. पुलस्त्य उवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् ।
यस्मात् प्रदानाद्विष्णुर्करुणा स्तुष्यन्ति सर्वदा ॥
अष्टाभिः शर्कराभारै रुत्तमः स्यान्महाचलः ।
चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः (रः) स्मृतः ॥
भारेणचार्द्ध भारेण कुर्याद्यः स्वल्पवित्तवान् ।
विस्कम्भ पर्वतान् कुर्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्यामर-संयुतम् ।
मेरोरुपरि तद्वच्च स्थाप्यं हेम तरुत्रयम् १(†) ॥
मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ।
एतद्वृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्वेष्वपि निवेशयेत् ॥
हरिचन्दन सन्तानौ पूर्वपश्चिम भागयोः ।
निवेशयौ सर्वशैलेषु विवेशा च्छर्कराचले ॥
मन्दारे कामदेवश्च प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् ।
गन्धमादनशृङ्गे च धनदः स्यादुदङ्मुखः ॥
प्राङ्मुखो वेदमूर्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले ।
हेमी सुपाश्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् ॥
धान्यपर्वतवत् सर्व मावाहनसु(सु)खादिकम् ।
कृत्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ।
ऋत्विभ्यश्चतुरः शैलानिमाव् मन्त्रानुदीरयेत् ॥
सौभाग्यामृत सारोऽयं परमः शर्कराचलः ।
तन्ममानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र ! सर्वदा २(‡) ॥
अमृतं पिबतां येतु निपेतुर्भुवि सीकराः ।
देवानान्तत समं सोमं पाहि नः शर्कराचलः ३(०) ॥

१ (†) चण्डेश्वरीशैलीविशेषः च च 'मेरोरुपरि'—इत्यादिमौक्तः ।

२ (‡) 'तन्माजानन्दकारी' इति शैलादौ पाठः ।

३ (०) 'तत्तत्तमं सीदन्' इति चण्डिकाशैलीः पाठः ।

मनोभव धनुर्मध्यादुद्भूतः शर्कराचलः १(५) ।
तन्मयोऽसि महाशैल ! पाहि संसारसागरात् ॥
योदधाच्छर्कराशैल मनेन विधिना नरः ।
सर्वपाप विनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् २(९) ॥
चन्द्रादित्य प्रतीकाश मधिरुद्रानुजीविभिः ।
सहैव यानं तिष्ठेत्तु सतु विष्णु प्रबोदितः ३(९) ॥
ततः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्य-सम्पन्नः यावज्जन्मायुत त्रयम् ॥
भोजनं शक्तिः कुर्व्यात् सर्वशैले विमतसरः ।
सर्वत्राक्षारलवणं अभीयासदनुज्ञया ॥

भोजनं—प्राप्त्यणानामिति शेषः ।

पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापयेद्वाङ्मणालयम् ।
पश्ये दिमानप्यधनोऽपि भक्त्या, स्पृशेन्मधूष्यैरिहदीयमानम् ।
भृणोति भक्त्याथ मतिददाति, निष्कलमधः सोऽपि दिवं प्रयाति ॥
दुःस्वप्नप्रशममुपैति पठ्यमानैः, शैलेन्द्रैर्मधुभयमेव नैर्मनुष्यः ।
यः कुर्व्यात्किमु मुनिपुङ्गवेह सम्यक् ४(ः) ।
सत्त्वात्मा ५(*) सकल गिरीन्द्र-सम्प्रदानम् ॥

सत्त्वात्मा—प्रसन्नमनः । अत्र सकलकलुष-क्षयानन्तरं विष्णुर्क-रुद्र-तोषपूर्वकं-
मनुजीवि-सहित-चन्द्रादित्य-प्रतीकाश विमानाधिरोहणपूर्वकं शिवमन्दिरगमनोत्तरं
कल्पशतावधि-समयं विष्णुलोके वासानन्तरं सप्तद्वीपाधिपत्येतर-जन्मायुतत्रया-
वच्छिन्नायुरारोग्यकाम इति दानसङ्कल्पवाक्ये विशेषः ।

अन्यत् सर्वं धान्यमेवम् । इति शर्कराचलदानम् ॥

इति विधानपारिजाते निबन्धे

धान्यादि दश शैलदानानि ॥

- १ (×) 'मम भवतु मध्यादुद्भूता शर्करा वतः' इति चतुर्थमंशिकालवी पाठः ।
२ (९) इति शर्कराचले पञ्चसुति-परिबीजम् ।
३ (९) 'कश्चिन्...ततोविष्णुपुरं व्रजेत्, इति विनाश्रीवः पाठः ।
४ (ः) 'अथ' इति पाठान्तरम् ।
५ (*) 'सत्त्वात्मा' इति पाठान्तरम् ।

१७) अथ शिखर दान विधानम् १(०) ।

—*—

166. विष्णु धर्मोत्तरे, राम उवाच—

शिखराणां ममाचक्ष्व दानं त्रिपुर नाशनम् ।
यानि दत्त्वा तु दौर्भाग्यं दौर्गत्यं न प्रजायते ॥

शङ्कर उवाच—

शृणु राम प्रवक्ष्यामि शिखराणां यथाक्रमम् ।
दानं देयं यथा येन तत् शृणुस्व सनातनम् ॥
माच शुक्ल तृतीयायां मार्गशीर्षस्य वा पुनः ।
तृतीया वाथ वैशाखे शुक्ला वा रोहिणी युता ॥
प्रौष्ठपथां तृतीयायां विशेषेण तु भार्गव ।
शुक्लेशु-वस्त्र लवण-धान्यकाऽज्जि शर्कराः ॥
स्वर्जर तण्डुल द्राक्षा क्षौद्रे मल्यजेन वा ।
फलैर्मनोहरैः रम्यैः शिखराणि प्रदापयेत् ॥

शर्करा इति तृतीयार्थे प्रथमा ।

एषा मन्यतमं दद्याद् यथाश्रद्धं विधानतः ।
आत्म-प्रमाणं कुर्वीत प्रादेशान्यधिकं शुभम् ॥
भूवि गोमय लिप्ताया मिश्रपत्राणि संस्तरेत् ।
ततः कुर्वीत शिखरं गौरीस्थान मनुत्तमम् ॥
द्विहस्तं मूलकर्तव्यं हस्तमात्रं शिरस्तथा ।
मिति रिद्धदलेः कार्य्या वेष्टये द्रक्त बाससा ॥
दानद्वयेण तन्मध्यं पूरयेद् भृगुनन्दन ! ।
शुक्ल पत्रकटे गौरीं तस्योपरि निवेदयेत् ॥
चतुर्भुजां हेममयीं पूजयेत् कुङ्कुमेन तु ।
तथाच गौरीं लक्षणं, देवीं पुराणे—
लण्डेन्दु वस्तु वर्णाभां शार्ङ्गरीं शशि विभ्रिताम् ।

१ (०) शिवाम-धारिणी शोभाणि, यन्मतिः तन्विष्टायां शुचिंते ।

'शुद्धोष्णी शिखरं यज्ञम्' इति कोशः ।

दत्त १(*) वृक्षासमासीनां (तां) साक्षसूत्र कमण्डलुम् २(†) ।

वरदां धृतरुपाढ्यां सर्वमाख्य फल प्रियाम् ३(‡) ॥

वेष्टयेत् सूक्ष्मवस्त्रेण देवीं शिखरमेव च ।

अष्टाङ्गं पूजयेद् गौरीं मन्त्रैरेतैश्च शक्तिः ४(+) ॥

नमो भवान्यै पादौ तु कामिन्ये जानुनी ततः ।

वामदेव्ये तथाचोरु नाभिश्चैव जगत् प्रिये ५(x) ।

आनन्दायै तु हृदये नन्दायै पूजयेत् स्तनौ ।

सुभद्रायै मुखं पूज्यं ललितायै नमः शिरः ६(॥) ॥

एवं सम्पूज्य तां देवीं शिखरा नभिमन्त्रयेत् ।

यस्माभिवासः पार्वत्याः शिखर ! त्वं शरैर्द्वृतः ॥

तस्मान्मां पाहि भगवन् त्वं गोरी शिखरः सदा ७(*) ॥

एव मामन्त्य शिखरं तृतीयायां यत-व्रतः ।

ततः स्नात्वा प्रभातेतु दद्यान्मन्त्रेण भक्तिः ॥

यस्मात्त्वं सर्वभूतानां मुपरिष्ठा दवस्थितः ।

तस्माच्छिवः प्रीयतां मे त्वं (त) दानाद् गिरिजाधिपः ॥

अर्द्धभारां चतुर्यं वा पञ्चमं वा ततो गुरोः ।

दत्त्वा शेषन्तु बन्धूनां शिष्टानां स्वजनस्य च ॥

अंजजीवि-स्वैश्रुत्यानां दुर्गतानाञ्च कामतः ।

एवं दत्त्वातु शिखरं गौर्यां मुखीत वाग्यतः ॥

स मुक्तकेशः सम्प्राप्य क्षीरं घृतं मयापि वा ८(†) ।

विधिनानेन यो दद्याद् गौर्याः शिखरं मुत्तमम् ।

स वसेद् भवने देव्याः कल्पकोटि क्षतत्रयम् ॥

(*) 'रक्त' इति पाठान्तरम् ।

(†) 'जीता' इति चतुर्थः पाठः ।

(‡) इत्यनेन गौरीध्यानं प्रबलितम् ।

(+) 'चष्टाङ्गे' इति पाठान्तरम् ।

(x) 'जगत् प्रिये' इत्यनेनः पाठः ।

(॥) मनी भवान्ये इत्यादि- 'सुभद्रायै' इत्यनेन पूज्यामनी प्रेव ।

'एवं पूज्य मयादीवीन्' इति अचित्पाठः ।

(*) मयवान् स इत्यन्वयिवा बल्योक्तिः ।

(†) 'जीरं घृतं मयापिवा' इत्यनेन विधानमुक्ता ततः कथं भवति दध्यते । एतेन प्रमादिना कथ्यते ।

पुण्यक्षया विहागस्य जायते पृथिवीपतिः ।
 अनेन विधिना देव्याः कल्पकोटि शतत्रयम् ।
 अनेन विधिना देयं विधिहीनं नकारयेत् ॥
 विधिहीनं कृतं सर्वं न दातुः फलदं भवेदिति १(*) ।
 इति विष्णुधर्मोत्तरोक्त शिखरदानविधिः ॥

—*—

(६८) अथ शिखरदान प्रयोगः ।

—*—

शिखरदानं चिकीर्षुरागोक्त २(†) । शुक्लतृतीयाद्युक्तकाले कृतनित्यक्रिय उपलिसे
 शुचौ देशे समासीनो गणपतिं सम्पूज्य पुण्याहं वाचयित्वा देशकालादि सङ्कीर्त्य तदन्ते
 दौर्भाग्य दौर्गत्यरहित कल्पकोटि शतत्रयावच्छिन्न समय गौरीभवन निवासानन्तर-
 पृथिवी पतित्व कामश्चोक्त गुडादि शिखरदान महं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, गुरुं वृत्वा
 वस्त्रालङ्कार गन्धमाल्यादिभिः समभ्यर्च्य, गोमयोपलिप्तायां भूमौ श्लुपत्राणि संस्तीर्य,
 मूलदेशे द्विहस्त विस्तार मुपरि देशे हस्तमात्रविस्तारं चतुरस्र-कुसुलिकाकारां
 स्वशरीरोर्द्ध-प्रमाणतः प्रादेशाधिक परिमाणामिक्षुदण्डाकृतिं भित्ति निर्माय तां भित्तिं
 अभ्यन्तरं रक्तवस्त्रेण वेष्टयित्वा गौरीमावाहना शुपचारैः प्रतिष्ठापूर्वकं मभ्यर्च्य
 कुसुमगन्धेनानुलिप्याङ्गपूजां कुर्यात् ।

तद् यथा—

ॐ भवान्यै नमः पादौ पूजयामि । कामिन्यै नमः जानुनी ३(‡) । वामदेव्यै
 नमः ऊरू । अगच्छिद्यै नमः नाभिम । आनन्दायै नमः हृदयम् । नन्दायै नमः
 स्तनौ । सुभद्रायै नमः मुखम् । ललितायै नमः शिरः पूजयेत् । ततः कर्ता
 पुष्पाञ्जलिना शिखरं त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य आकृत्यचानु मन्त्रयेत् ।

१ (*) एतस्यै विनाश्राडासं शिखरं दानम् ।

१ (†) पूर्वं उच्यते 'नाचयत्त तृतीयायां' इत्यादि प्रमाणवाक्य-विहितवाक्ये ।

२ (‡) "नमो भवान्यै पादौ कामिन्यै जानुनी ततः ।

वामदेव्यै तचाचोक्त नाभिर्देव अगत् त्रिभे' ॥

" चानन्दायैत उदयं नन्दायै पूजयेत् कनी ।

समभद्रायै त्रयं दण्यं चक्षितायै नमः शिरः" ॥

तत्र मन्त्रः—यस्मान्नवासः पाप्मत्याः शिखरं त्वं सुरभृतः ।

तस्मान्मां पाहि भगवन् त्वं गौरी शिखरः सदा ।

इति पुष्पाश्लीन् प्रक्षिप्य नमस्कृत्य च ततो देव्यग्रे रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रभाते कृतान्तिचक्रियः शिखरं पश्चिमभागे प्राङ्मुख उपविश्याद्येत्यादि देश कालादि सङ्कीर्तनान्ते दौर्भाग्यदौर्गत्याभावपूर्वकं कल्पकोटि शतत्रयावच्छिन्न समयगौरीभवन निवासानन्तरं पृथिवीपतित्वं कामोऽहममुकं गोत्रं प्रररेभ्योऽमुकशाखाध्यायिभ्योगुर्वादिभ्यो बन्धुशिष्टजनानुजीविभृत्यादिभ्यं श्रेयं यथोपस्कृतं शिखरं सम्प्रददे न ममेति गुर्वादिहस्ते जलं दद्यात् ।

ते स्वस्तीत्युक्त्वा सावित्रेण यजुषा प्रतिगृह्य स्वां स्वां कामस्तुतिं पठेत् ।

ततः सुवर्णदक्षिणां दद्यात् ।

अद्येत्यादि कृतैतच्छिखरं दानकर्मप्रतिष्ठार्थं इदं सुवर्णं दक्षिणात्वेन सम्प्रददे न ममेति दद्यात् । अत्र गुरवे शिखरार्द्धं तदर्द्धं वा दत्त्वा न्येभ्यो विभज्य देयम् । ततः क्षीरं घृतं वा वाग्यतो मुक्तकेशः प्राभीयात् । एवं रीत्या इक्ष्वादि शिखरं प्रयोगः १(१) ।

इति श्रीविधानपारिजाते गुडादि शिखरदानानि ॥

—*—

(६६) अथान्यानि दशमहादानान्युच्यन्ते ।

—*—

169. कूर्म्म पुराणे—

कनकाश्च तिला गावो दासीरथ-महीगृहम् २(०) ।

कन्या च कपिला धेनु महादानानि वै दश ॥

तत्रादौ सुवर्णदानम् ।

170. सुवर्णोत् पत्तिरुक्ता स्कान्दे,—

महेश्वरस्य यद्वेतः पवित्रं शुक्रं मुत्तमम् ।

समाकृत्य पुरा गौर्यां दुराघर्षं यतोऽन्यतः ॥

१ (०) यादवरीत्या शिखरदान विधानमुक्तं तादृश्या प्रसाध्या इत्यादि शिखरदानं भवीनो विधीय इति ।

२ (०) 'पवित्रं वै शिखरं' इति कुतः । 'कनकाश्च' इति कुचचित् पाठः ।

"तत्र पुराणि तुषाड्वचदाननामाध्याये च—

"तस्मात् सुवर्णं दत्त्वा सुवर्णं च तदात्मकम् ।

इत्थं पूर्वापरां देव प्रीत्यादिदं इत्यपरिः ॥

सुवर्णं वै प्रवक्ष्यन्ति नरकात्तारवन्ति ते" ।

"सुवर्णदानं मोहाच्च भूमिदानं तद्वैवच ।

नाभयव्याध पापानि महापातकानाञ्चपि" इति प्रावक्षितसत्ये ।

"कनकाश्च तिलागावीदाद्योरचमद्योदकाः" इति वैमिश्रितः पाठः ।

वीर्यं प्रवर्तमानादादौ सुवर्णदानमुच्यते ।

देवतानां हितार्थाय तद्वह्नौ प्राक्षिपत् पुरा ।
 मुखेनैवापि तद्वह्नि-रेतः शुक्रं पिनाकिनः ॥
 तदुष्णमपवित्रं सत् गङ्गायांप्रक्षिपेत् पुनः ।
 कबिताम्ब पुनर्गत्वा स समुद्राः सरिद् गणाः ॥
 भूम्यां निपातयामास पर्वतैरभ्यपातयेत् ।
 ततो यः पिण्डवद्भूमिः सा भूमिः कुलपर्वते ॥
 ततस्तदेववरं रेतः स्वं वशेन सपावकम् ।
 वदेत् समस्तमुबनं जातं संख्येरणं प्रति ।
 ततः स्कन्दः समभवत् स्कन्दसम्पर्कं यज्जलम् ।
 तत् स्वच्छं स्वर्णमभवदित्यादि ॥

171 बह्विपुराणेऽपि १(३)

एतत् पवित्रमतुलं सम्भूतमिह शुश्रुम २(†) ।
 शम्भोर्वीर्यात् परं तेजोऽपत्यं जातवेदसः ॥
 सहजं कार्तिकेयस्य हृद् शुक्र-समुद्भवम् ।
 पवित्रं यत्पुरैः सव्वैर्घार्य्यते मुकुटादिभिः ३(‡) ॥
 अग्निस्तु देवताः सर्वाः प्रीयन्ते सव्वैर्देवताः ।
 तस्मात् सुवर्णं वदता सुवर्णम् तदात्मकम् ४(+) ।
 अथ सुर-सुसंस्कृत्यं स्वयं वा तदनुहया ।
 राजतेन विधानेन ताम्रेणच घटेन वा ॥
 तान्याद्यान्यष्टादश पदैर्मन्त्रः ।
 पौराणिकं गुरुम् ५(x) ।

१ (०) बह्वि पुराणे,—तुष्ठापुत्रवद्वानामाध्याये ।

२ (†) 'सुवत' इति कश्चिदाहर्षे पाठः ।

३ (‡) 'मुकुटादिषु' इति पुस्तकालरक्षः पाठः ।

४ (+) 'प्रीताः सः सव्वैर्देवताः' इति वाचस्पतिः पाठः ।

५ (x) सव्वै—सर्वोतिरपि वा परितः सुवर्णम् । 'सर्वेन सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम्' इति वीणावरी ।

अथ सर्वे परिभाषम् । पौराणिकं कार्वाण्यमित्येति चेत् । 'सर्व' चेत्परिभाषा निम्नैः ।

० द्विती पुराणेन—'ब्राह्मणं नामसुवर्णदिः पात्रेषु इतिपादयेत् ।

आजामिजातवातेति विधिः सर्वः अस्मिन् ॥

(कनकदानप्रयोगः)

कृतनित्यक्रियोऽग्नि साभिध्ये विष्णोरीशस्य वान्यतः ।

इमान् समुचरेन्मन्त्रान् कुशपाणिः प्रसन्नधीः ॥

मन्त्रा यथा—

ॐ नमः सर्वदानन्द सर्व सम्पत्तिवर्द्धन ! ।
वर्द्धयाऽस्मान् समृद्धेयह आयुषा यशसा श्रिया ॥
नमस्तेऽनन्त नमः पाशधरा प्रमेय !
नमोऽस्तु रामाय सुनामधेय ! ।
नमः समीराय हुताशनाय,
नमोऽस्त्वनन्ताय गजासनाय ॥
नमः सुरश्रेष्ठ हरीश्वराय,
नमोऽस्तु सावित्रि शिवे श्रियेति ।
सरस्वति प्रीति क्रिये सुपुष्टि.
तुष्टि स्मृति शान्ति सदा सुकीर्त्ते १(*) ॥
सर्वामराणां निधिरप्रमेयः,
त्वमेव मन्त्रर्षि मुनौ शरण्यः ।
आधार भूतोसि चराचरस्य,
क्लिप्तस्य यस्मात् प्रणतोऽहं (स्म्य)त स्त्वाम् ॥
नमोऽस्तु सौन्दर्यनिधे सुरेश !
नमोऽस्तु गाम्भीर्यं मङ्गाय मनवे मणिभद्राय ते नमः ।
नमो नन्दि विवर्त्ताय नन्यावर्त्ताय वर्त्तिने ॥
नमो हाटक वर्णाय कण्ठावर्त्ताय ते नमः २(†) ।
नमो नद प्रतिष्ठाय नमो हेम प्रियाय च ।
नमो हिरण्यगर्भाय नित्यानन्दाय ते नमः ॥
एवं पूज्य विधानेन नित्यानन्दनिधिं सुधीः ३(०) ।

१ (*) 'सर्वप्रयोगादि बन्धादद भवति' इति निबन्धाच्च विमति न्यतिक्रमाऽऽशङ्क्य दृश्यते ।

२ (†) 'मन्त्रर्षिः मुनिः शरण्यः' इत्थं पाठान्तरमस्ति ।

३ (०) 'एवं संस्तुय' इति पञ्चमस्तवकः पाठः ।

ससिद्धार्थक दूर्वाभिः सकुशाक्षत-चन्दनैः ।
 तिललाजैः समं पुण्यं भूमावुदक सुतृजेत् ॥
 मन्त्रेणानेन विधिवत् कल्पोक्तेन खगेश्वरः १(*) ।
 अथेह पुण्यकालेऽस्मिन् द्विज देवाग्नि सन्निधौ ।
 यज्ञः श्रेयोऽभिवृद्धयर्थं मातापित्रो स्तथात्मनः ॥
 पुराणन्याय मीमांसा—वेदवादिभ्य एवच ।
 नमो विद्या विदायिभ्यो नानागोत्रेभ्य एवच ॥
 विप्रेभ्योऽनेकधर्मेभ्यो नित्यानन्दनिधिं परम् ।
 अहं सम्प्रददे तेभ्यो नाना मन्त्रावृतेन च ॥
 स स्वर्णं रौप्यताम्रेण सरत्नेन सवाससा ।
 सोपकारेण पुरुषो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः २(†) ॥
 प्रीयतां निधिदानेन श्रीयज्ञपुरुषोच्युतः ।
 एवमुत्सृज्य उदकं विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 सं विभज्य यथाशास्त्रं न किञ्चिदपमानयेत् ।
 महादानमिदं यस्मात् तस्मादेकोऽपि नार्हति ॥
 इति कनकदानम् ॥

—*—

(७०) अथानन्दनिधि दान विधानम् ।

—*—

आनन्द निधि दानम् ।

अथान्ये केचि दिच्छन्ति समस्तविधि पारगाः ।
 यज्ञदान व्रतानां वा सोऽप्योकोऽर्हति तद् गृहे ॥
 एवं यः कुरुते दानं निधेः परमपावनम् ३(‡) ।
 परं पदमवाप्नोति संसारेऽपि निरन्तरम् ४(०) ॥

-
- १ (*) 'खगोचम' इति हेमाद्रिधृत-पाठः ।
 २ (†) 'सौपत्कारेण' इति पाठान्तरम् ।
 ३ (‡) 'नित्यानन्दनिधिः परम्' इति हेमाद्रिधृत-पाठः ।
 ४ (०) 'एवं सत्पदमाप्नोति'

दानानामप्यशेषाणा मनन्त फल मुच्यते १(*)
 नित्यानन्द विधानस्य प्रदाना दपवर्गभाक् ॥
 यस्त्वेवं सकृदत्रैव सदानन्द-विधानकृत् ।
 स करोत्यसकृद्राज्यं मक्ष्ये वेधसः पदे ॥
 यथा कथञ्चिदत्रैति सकर्मगुण सञ्चयम् २(+) ।
 तदास्त्रिलमही-राज्यं प्राप्नोति व्रतसंज्ञके ॥
 पुनः स्वधर्मसंयुक्तो राज्यं कृत्वा सहानुगः ।
 प्राप्नोति पदं मैशानं नित्यमक्षयमव्ययम् ३(x) ॥
 तस्मा देत्य पुनाराज्यं लभेत् वैद्याधरे पदे ।
 आकल्पमप्यनल्प श्रीः श्रीनिधान प्रदानतः ॥
 पुनः प्रयाति कल्पान्ते वैष्णवं पदं मव्ययम् ।
 गता हि योगिनो यत्र प्राप्नुवन्ति पुनः परम् ॥
 एतद् भद्रनिधानाख्यं माख्यातं वैनतेय ! ते ।
 मया प्रीत्या प्रयत्नेन किमन्यत् कथयामि ते ॥
 नित्यानन्द निधेर्दानाभित्यानन्दोऽभिजायते ।
 यः कुर्यात् सोऽच्युतायुः स्यादीर्घं सन्तानं माप्नुयान् ॥
 यस्तु संकीर्त्तयेद् भक्त्या यः शृणोति समाहितः ।
 स दीर्घं मायुराप्नोति मुच्यते सर्वं क्लिबधैः ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

कर्त्ता पूर्वोक्त देशकालौ संकीर्त्त्य पुराणोक्तफल प्राप्तिकामवानन्द निधि महादानं करिष्ये
 इति सकृत्कृत्यास्य महादानत्वान्मातृपुजाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वाचार्यं वृत्वा द्रव्याणां
 बहुत्वे श्रुत्विगादीन् वृत्त्वा तेभ्यो वस्त्रं मुद्रिकां कुण्डलादीनि दत्त्वा-निध्यासादनं कुर्यात् ।

तद् यथा—

नानारत्न स्वर्णरौप्यतान्न मुद्रा यथाशक्ति सम्पाद्य द्वादश पलादिपरिमित-
 स्वर्णयुतम् ।

-
१ (°)	‘कल्पमनुते...’	इति शृणाद्वि-वृत्तः पाठः ।
२ (+)	‘गणसंयुतम्’...	इति चाक्षरान्तरे पाठः ।
३ (x)	‘अक्षयमव्यय’	मिति धातुगताद्यंभेदेन नैकाद्यं कालम् ।

रौप्य पिधान-ताम्रघटरूप-मानन्दनिधिं सुसूक्ष्मवस्त्रे १(०) । वेष्टितम् ।
विशुद्धोपलिप्त भूतलन्यस्ताष्टावक्ष-धान्योपरि विष्णादि देवता सन्निधौ स्थापयित्वा
आनन्दनिधेः प्रतिष्ठापुर्व्वकं ॐ नित्यानन्द निधये नमः इति मन्त्रेणावाहनाद्युपचारै-
रभ्यर्च्य सिद्धार्थं दूर्वावलकुश-चन्दनाक्षतानादायानन्दनिधिं प्रदक्षिणीकृत्य ॐ नमः
सर्व्वदानन्द इत्यादि पुर्व्वोक्त मन्त्रैरुपस्थाय महादान प्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णमग्निदैवतं
दक्षिणात्वेन सम्प्रदे न ममेति दक्षिणां यथाशक्ति दद्यात् ।

अस्य महादानस्य प्रहीतु रेकस्य पात्रस्यासुलभत्वाद् ब्राह्मणेभ्यस्तं निधिं संविभज्य
दद्यात् २(*) ।

इत्थानन्द निधिदान प्रयोगः ॥

—*—

(७९) अथ भद्रनिधिदान विधानम् ।

—*—

172. बह्मपुराणे, रुद्र उवाच—३(*)

भगवन् सर्व्व माख्यातं वृषदानक्रियाफलम् ।
पृच्छाम्यन्यदहं पुण्यं सदाक्षयफल प्रदम् ॥
दानं त्रैलोक्यनाथस्य हरेः प्रीति विवर्द्धनम् ।
यस्य जन्मायुरन्तेऽपि दानस्यान्तो न विद्यते ॥
तद् वदस्व मुने ! येन दत्तेनेशः प्रतुष्यति ।
दिक्पालात्मा च सन्नित्यं सदानन्दमयो हरिः ॥
केन दानेन तपसा व्रतेन यज्ञेन वा ।
मुच्यते पातकाद् धोरादाजन्ममरणान्तिकान् ॥

१ (०)

पङ्कजं कापसाभरात् प्रशस्तम्, पटवस्त्रात् श्रीं कथियवस्त्रं वा येन पूतं सति ।

”

मौल-रत्नाम्बरे, इत्यादीन् पुरातनं सन्निधौ भिक्षं परिहितं दत्तं कृत्वा च यत्नैश्चेत्त
सर्व्वमन्त्रं सङ्घर्षि-मन्त्रादि-मृतौ निषिद्धम् ।

२ (०)

दानपात्र-विषयेषु—‘ददाति विप्राय बहु सुताय,

वेदान विद्यां तपस्विने च’ इति स्मृतिः ।

अथ दानपात्रलक्षणं प्रागुक्तम् ।

१ (०)

‘ददाति सुविधेः’ इन्द्र उवाच’ इति पाठोऽस्ति ।

कथं भवन्नरः श्रीमान् धीमान् पुत्री प्रतापवान् ।
अमितायुस्तथारोग्य सकलैश्वर्यभाक् सुधीः ॥
कस्य जन्मायुतान्तेऽपि दानस्यान्तो न विद्यते ।
केन तत् पदमाप्नोति विष्णोर्यत्परमं पुमान् ॥
श्रोतुमर्हति वै ब्रह्मन् वैष्णवं मन्यसे यदि ।
त्वत् प्रसादादखिलं दानं तत्त्वमाचक्ष मे गुरो ! १(†) ॥

173. ब्रह्मोवाच—

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं नित्यं वेदेषु गीयते २(*) ।
सर्वाभासो विभुः साक्षादानन्देन व्यवस्थितः ॥
तस्साद्दानमिदं पुण्यं देहानन्दनिधिं परम् ।
विप्रायाच्युतरूपाय वर्द्धयानन्द मुत्तमम् ॥
दानेनानेन ते शक्र धातुत्रययुतेन च ।

174. इन्द्र उवाच—

विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् दानस्यास्य महानिधेः ३(†) ।
यथा देयं विशेषेण विष्णोरानन्दकारकम् ॥

175. ब्रह्मोवाच—

पुण्यान्तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्याम् ,
तथोपरान्ते शशि-सुख्ययोर्वा ।
चतुर्युगादिष्वयनद्वये वा,
प्रबोधने प्रस्वपनेऽथ विष्णोः ॥
कुर्व्यादथौदुम्बरमेव कुम्भम् ,
हिरण्यमानेन यथात्म शक्त्या ४(‡) ॥

हिरण्यमानेन प्रक्षेप्तव्य भारादि-परिमित-सुवर्णानुसारेण देयेन हीरकादिरत्न-
सहितेन यावत् पूर्णं कुम्भः स्यात्तावत् प्रमाणं कुर्व्यादित्यर्थः ।

- १ (†) 'प्रसोदाखिलं' इति जैमादिद्रष्ट-पाठः ।
२ (•) 'आनन्दो' इति चतुर्वर्गे चित्तामर्षि धृत पाठः ।
'आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तत्त्वमिदं प्रतिष्ठितम्' इति वेदान्तः ।
३ (†) 'महाप्रभो' इति जैमादिद्रष्ट-पाठः ।
४ (‡) 'हिरण्यं वारिच' इति जैमादिद्रष्ट-पाठः ।

तथा विधानञ्च सुराजतं स्यात्,
 हिरण्यभारेण तु पूरयेत्तत् ।
 तदूर्द्धतोऽर्द्धेन तदूर्द्धतो वा,
 स्वशक्तिः स्वर्णं फलैः शतेन ।
 तदूर्द्धमर्द्धेन तु वित्तं शक्त्या,
 प(फ)लत्रयादूर्द्धमपि प्रकुर्व्यात् ।
 तत्तान्नभाण्डे कनकं निधाय,
 सवज्रं नीलोत्पलपद्मरागम् ॥
 संयुक्तं वैदूर्यं सविद्रुमञ्च,
 तद्राजतं पात्रं मधोमुखं स्यात् ।
 कुशोत्तरे दर्पणं चामराढ्ये,
 स पादुकोपानहच्छत्रयुक्तम् ॥
 तत् क्षौमवस्त्रोत्तरयुग्मयुक्तम्, १(॥*)
 सं पूजयेन्मन्त्रवरं रथैः तैः ।
 आदौ तु पञ्चामृतमाद्यविष्णुम्,
 सं ह्याप्य संसारहरं समर्च्य ॥
 प्रावरणोत्तरच्छदेनोपयुक्तेन सहिते इति ।
 तथेश्वरं पावकमेव हुत्वा,
 आमन्त्रयेद् भद्रनिधिं ततस्तम् ॥
 श्रीखण्डं कर्पूरं सङ्कुङ्कुमेन,
 पञ्चाक्षरं नाम श्रियं प्रलिख्य ।
 नमस्तथोङ्कारं श्रुतञ्च पात्रेऽ,—
 तद्राजतेऽप्येव यथार्चयेत् ।
 त्वया समस्तामरसिद्धयक्ष—
 विद्याधरेन्द्रोरसकिन्नरेन्द्रैः ।
 गन्धर्व्वं विद्याधरदानवेन्द्रैः,
 युतं धृतं विश्वमिदं नमस्ते ॥

१ (०)

'तत् क्षौम' इत्यत्र प्रावरणोत्तर इति पाठाकारमस्ति ।

प्रावरणोत्तरञ्छदेनेति 'क्षौमवस्त्रोत्तर' इत्यस्य व्याख्यानम् ।

अत्रैकं परिधानवस्त्रमपरस्तुतराणां दानं युक्तम् ।

समग्र संसारकरी त्वमेव ,
विभोः सदानन्दमयो च माया ।
समस्त कल्याण निधिः समाधिः,
हरि प्रिये भद्रनिधिर्नमस्ते ॥
एवं सम्पूज्य विधिना ततो विप्रमथार्थयेत् १(*) ।
किरीटाङ्गद-निष्काग्र्य कुण्डलाङ्गुलिभूषणैः ॥
अलङ्कृत्य हरिं यद्वत् पीताम्बरधरन्ततः ।
पूजये द्युतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान् २(†) ॥
भूदेवोऽसीत्यतो नित्यं नित्यानन्दमयोहरिः ।
हर मे दुष्कृतं कृष्ण ! कृपाकर नमोऽस्तु ते ॥
भूदेव भगवद्धर्म भवभङ्ग करेश्वर ! ।
भवभूतिकरो जिष्णुः प्रभविष्णुर्नमोऽस्तुते ॥
एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं द्विजं विष्णुरूपिणम् ।
ततोभद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन मानवः ॥
स्वगोत्रोच्चारणेनादौ विष्णोर्नाम महात्मनः ३(*) ।
यव दर्भतिलैः सार्द्धमुदकं संपरित्यजेत् ॥
पितृ सन्तारणार्थाय नित्यानन्द विवृद्धये ।
सर्वाधौघ विनाशाय विष्णोर्हानं मया कृतम् ॥
तदनेन सरत्नेन धातुत्रय-युतेन च ।
सत्क्षौमाम्बरयुक्तेन सादर्श-पादुकेन च ॥
आसनेन सच्छत्रेण चामरोपानहेन च ४(†) ।
सदानन्द विधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ॥
एव मुषार्थ्यं तन्दद्यात् द्विजाय हरिरूपिणे ।
गोप्येन विधिना दद्यात् हेमसंख्या न कीर्त्तयेत् ५(‡) ॥

- १ (०) 'एवं पूज्य' इति क्वचिदादश-पाठः ।
२ (†) 'पूजयेदतः' 'किरीटाङ्गाभूतं' इति तत्र पाठान्तरद्वयं विद्यते ।
३ (*) 'वपुर्नाम महात्मनः' इति भिन्नादश-पाठः ।
४ (†) चकोपानहेनचैवार्थम् ।
५ (‡) जीव्येन विधिमेति यद् कुमादिकं प्रदत्तं तेषां संख्यादिकं न कीर्त्तयेत्, तदुक्तं मातङ्ग-धर्मशास्त्रे 'दानञ्च परिकीर्त्तना' इति । परिकीर्त्तनादानप्रभं चरतीत्यर्थः ।

प्रकीर्तिते कोटि गुणायुतं फलम् १(+),

प्रगोपिते कल्पगुणैर्न संशयः ।

इतीदमन्यायं न कीर्तयेत् सुधीः,

निधानमध्ये निहितञ्च यद्वसु २(x) ॥

एवं कृतौ स्यान्मनुजः कृतात्मा,

भवेन्नचा(वा)स्मान्मरणं कदाचित् ।

प्रयाति विष्णोः पदमव्ययन्तन्,

शिवात्मकानन्दमयं स साक्षात् ३(०) ॥ इति ।

कर्त्ता पूर्णिमादिकाले कृतसङ्कल्पः शुद्धे देशे सोत्तरच्छदे कुशोत्तरे प्रागुक्त-
प्रकारेण यथाशक्ति विरचितं भद्रनिधिं क्षौमवस्त्रद्वयावृतं स्थापयित्वा परितो दर्पण
चामर-पादुको-पानच्छत्राण्यासाद्य पुरतो हरिहरौ स्थापयित्वा पञ्चाश्रुतादिना सम्पूज्य
तदीशानदेशे स्वगृहानुसारेणाग्निं संस्थाप्य घृताक्त तिलैरष्टोत्तरशतादि संख्यया प्रागुक्त-
देवोद्देशेन हुत्वा श्रीखण्ड कुङ्कुम कर्पूरैः प्रणवादि त्रिभ्यो नमः इति पञ्चाक्षरमन्त्रं
निधिक्षुम्भ विधानपत्रे च लिखित्वा तेनैव भद्रनिधिं पूजयित्वा गृहीत कुसुमाञ्जलि भद्रनिधिं
प्रदक्षिणीकृत्य प्राङ्मुखः उदङ्मुखं गुरुं किरीटाङ्गद पोतवस्त्रादिना सम्पूज्य 'भूदेवोऽसी'-
त्यादि मन्त्रेण स्तुत्वा कुश-यव-तिल-जल-हस्तोऽमुकशर्माहं सर्वपापक्षय सकल-
पितृ-तारण-नित्यानन्दविष्टुद्धि—शिवात्मकानन्दमयाव्यय—विष्णुपद प्राप्तिकामोऽमुक-
शर्मणे तुभ्यमिमं भद्रनिधिं सरन्न धातुत्रयात्मक स क्षौमाश्वर युग्ममादर्श-पादुकोपान-
च्छत्रासनसहितं सम्प्रददे न ममेति तद्वस्ते जलन्दद्यान् । दान प्रणिष्ठार्थं सुवर्णं दत्त्वा
विष्णवे समर्पयेत् ।

इति भद्रनिधि दानप्रयोगः ॥

✽—

१ (+) प्रकीर्तिते इति दत्तवस्तु संख्यादीनां फलचञ्चलताये. सूचितः ।

प्रगोपिते इति फलाधिक्य मनेन सूचितम् ।

२ (x) ईसादाशपि एवमेवास्ति भद्रनिधिः प्रयोगः ।

३ (०) 'स साक्षात्' इत्यत्र 'स संख्या' इति ईसादौ पाठान्तरमस्ति ।

(७२) अथ शतमान-दानविधिः १(❀) ।

—*—

176, ब्रह्माण्ड पुराणे, ब्रह्मोवाच—

शृणुष्वावहितो दानं ब्रवीमि तव नारद !

शतमान मिति प्रोक्तं सर्वपाप-प्रणाशनम् ॥

आयुष्यं श्रीकरं पुण्यं आरोग्यं सन्तति प्रदम् ।

भुक्ति-मुक्ति प्रदं सर्वं सर्वमाङ्गल्य-कारणम् ॥

पूण्यकालेषु सर्वेषु चन्द्रसूर्यं ग्रहादिषु ।

यत्र साधन सम्पत्तिः तत्र दानं समाचरेत् ॥

गव्येन भूमिं सरितो जलेन २(†),

आलेख्य-मध्ये सिततण्डुलैश्च ।

सरोरुहं केशर-भूषणाढ्यम् ,

सकर्णिकं चाष्टदलं विलिख्य ॥

तस्मिन् हिरण्यं शतमान-मात्रम् ,

निधाय तस्योपरि तं विचिन्त्य ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ

मावाह्य गन्धादिभि रादरेण ॥

विप्रं तथा वेद-विदं विचिन्त्य,

विरिञ्चिबुद्ध्या तु समर्चयित्वा ।

दद्यात् सुवर्णं शतमान मस्मै,

सम्प्रीयता मात्म-भूरित्युदीर्य ॥

शतमान मात्रमिति-शक्त्यनुसारेण कृष्णालादि शतमित्यर्थः ३(*) ।

१ (*)

शत परिमाणं हिरण्यमथ ऋषेयम् ।

२ (†)

सरितो जलेन, गङ्गाजलेन साधारण-नदीजलेन वा ।

३ (‡)

'लक्ष्मणो सुवर्णनिर्मितं मणिं विशेष' इति वेदान्त-काम्यतद्वक्तारः

श्रीमांसकैरपि 'शत लक्ष्मणं उपयेत्'—इत्यत्र तथैव प्रतिपादितम् ।

योऽसौ दानं शतमानं हिरण्यम्,
 तस्मादायुः सर्वमेवैति चोक्तम् ।
 अतः कुर्यादादरै रित्यसकृद्वा १(*),
 नित्यं मासं हायनं शक्तितो वा ॥
 जाम्बुनदं जातरूपं सुवर्णं काञ्चनन्तथा ।
 हिरण्यं चेति शक्यथातु क्रमादेतानि नारद ! ॥
 रोगपरिहारार्थञ्चेत् २(†) ।

—*—

177. अथाह, बौधायनः—

शतमानं मक्षयेन सुवर्णेन मितञ्चयत् ।
 तत्कांस्ये निक्षिपेत् सम्यक् तिलादृक्-समन्विते ॥
 कांस्यपात्र-परिमाणं प (फ) लानामष्टकं विदुः ।
 तिलानामुपरि स्थाप्य अक्षताः शुभ्रशाल्यः ॥
 आवाहयित्वा देवेशं शुभणिं भानुमव्ययम् ।
 गन्धमाल्यैः सुरभिभि रक्तमाल्यैर्विशेषतः ॥
 उपचारैः षोडशभि रर्चयेद् भानुमव्ययम् ।
 अष्टाक्षरेण मन्त्रेण सावित्रेणाति भक्तिः ॥
 यद्वा सावित्रलिङ्गेन मन्त्रेण प्रणिपत्य तु ।
 ब्राह्मणाय ततः पूजां कुर्याद् गन्धाक्षतैः शुभैः ॥
 अग्नैश्च विविधैः सम्यक् स्वकुटुम्बाबिरोधतः ३(‡) ।
 तस्मै दान्ताय सत्कृत्य स्वाचारायात्म वेदिने ॥
 प्राङ्मुखाय स्वयञ्चोदङ्मुखः प्रयत-मानसः ।
 मन्त्रेणानेन सङ्कल्प्य पापव्याधि-विमुक्तये ॥
 पद्मोद्भवः पद्मकरः सप्ताश्व रथवाहनः ।
 शतमानेन दत्तेन तुष्टः सर्व-जगद्गुरुः ॥

-
- १ (*) 'आदरै' रित्यत्र 'नारदे रिति' पाठान्तरं ग्रन्थान्तरेऽस्ति । परवर्ति-द्वौ नारद इति सम्बोधनानं पदमस्ति ।
 २ (†) रोगनाशार्थं चेद यदि एतद्दानं करोति तदा तस्य पापरोगयोर्विमुक्तिः स्यात् ।
 'सङ्कुटुम्बाबिरोधतः' इति कश्चित् पाठान्तरम् ।
 ३ (‡) 'सङ्कुटुम्ब बिरोधतः' इति वैमाद्वि-समुद्धृत-पाठः ।

इह जन्मनि यत्पापं अन्यजन्मनि यत्कृतम् ।
महद्वा यदिवा स्वल्पं तत्सर्व्वं क्षमयत्वसौ १(†) ॥
इति दानमन्त्राः ।
ततः क्षमाप्य तं विप्रं प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ।
यथा प्रसन्नो भवति तथा सर्व्वं प्रकल्पयेत् ॥
इति पापारोगहर-शतमान-दानविधिः ॥

—*—

(७३) अथ हेमदान-विधानम् ।

—*—

178. वायु पुराणे—

हेमदानमथो वक्ष्ये यद्गतं रेतसा मम २(*) ।
अग्निगर्भं पवित्रञ्च आयु रारोग्य-वर्द्धनम् ॥
निष्कमान-परिमाणं तद्वर्द्धं पादमेव वा ३(†) ।
तण्डुलादृक् सम्पूर्णं पात्रे पात्रान्तरे न्यसेत् ॥
अर्द्धादृकतिलैः पूर्णं तस्योपरि घृतान्वितम् ।
तिलार्द्ध-माणतः पात्रं घृते सद्धेम विन्यसेत् ॥
गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ तत्रितयं न्यसेत् ।
विप्रञ्च तद्विरण्यञ्च शम्भुं स्मृत्वा प्रपूजयेत् ॥
आत्मच्छायां हिरण्यञ्च तिलतण्डुलमेव च ।
विलोक्य दद्याद् विप्राय शिवः सम्प्रीयतामिति ॥
दद्यादनेन विधिना नित्यं मास्ययनेऽपि वा ।
सम्बतसरे चामावस्थां मनुसायुज्यपरं यतः ४(‡) ।
आयुरारोग्य-सम्प्रीति स्तस्मिन् काले भविष्यति ॥

१ (†) 'तत् प्रत्यया प्रत्ययार्था तत् सर्व्वं अनयत्वर्थी' इति हेमाद्रि चतुष्टुतः पाठः ।

—अथ 'ज्ञानं' मित्यत्र वाक्यमिति पाठोऽस्ति ।

२ (०) 'यदुक्तं वेधसा मम' इति पुल्लिङ्गान्तरधृतः पाठः ।

३ (†) 'निष्कमात्रं पवित्रं वा' इति हेमाद्रौः पाठः ।

४ (‡) 'सम्बतसरे वा श्रीत्येव तत् सायुज्यमवा प्रयात्' इति चतुर्थ्यै विष्णोर्वाचधृतः पाठः ।

एवं सुवर्णं दानेन नित्यं दद्यादनन्तकम् ।
अन्यांश्च विविधान् कामान् आप्नोत्येव न संशयः ॥
इति नानाविध सुवर्णदानम् ॥

—*—

(७४) अथ प्रसङ्गाद्रजत-दानविधानम् ।

—*—

179. नन्दि पुराणे—

अथो देवो विरूपाक्षः प्रत्यालीढं समाश्रितः ।
स्थानकं पदं (शर) मादाय सर्वदेवमयन्तदा १(*) ॥
आकृष्णमन्दरं चापं वामुकिज्यावनामितम् २(†) ।
त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निमेषं स्त्रिलोचनैः ३(‡) ॥
ततोऽश्रुकणमेकस्माद् यत्तु तस्य त्रिलोचनात् ।
तस्माद्बुद्धाक्षमभवत् शाखाव जटयोज्ज्वलम् ॥
द्वितीयनेत्रादभवत् अश्रुविन्दुश्च स्वाननात् ।
तस्माद्रजतमुत्पन्नं पितृकर्मसु शासितम् ॥
रजतेन समायुक्तं यस्य आढ्रेषु किञ्चन ।
तत्तदक्षयमित्युक्तं रहस्यं पितृभिः समम् ॥ इति ।

180 स्कान्दे—

यः प्रयच्छति विप्राय रजतं वापि निर्मलम् ।
स विधूयाशु पापानि स्वर्गलोके महीयते ॥
रूपवान् सुभगः श्रीमान् इह लोकेच जायते ।

१ (*)

अथ च स्थानानि पदं ध्वनिनाम् । तथा च—भरतः ।

वैष्णवं समपादश्च वैशाखं मन्वन्तं तथा ।

प्रत्यालीढं मयाखीढं स्थानान्येतानि वदन्त्याम् ।

अथ रं शिङ्गयितुं स्थानपञ्चकमिति ।

अथ च चोरसामो जलटीकायाम्, धनुर्वेदे विद्यामिमीषे वासिष्ठे च ।

२ (†)

अथ 'बाह्व्य' इत्यत्र 'बाह्व्य' इति पाठः साङ्गः ।

३ (‡)

'नौरपूषे' लिखोचनै' इति प्राठान्तर मादार्थान्तर ।

181. मातृस्ये—

पितृणां राजतं पात्रं अथवा रजतान्वितम् ।
शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत् पितृवल्लभम् ॥
अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितम् ।
रजतं दक्षिणामाहुः पितृकार्येषु सर्वदा ॥ इति ।

तथाच —

सुवर्णं सर्वदादानां मङ्गलत्वेन दीयते १(*) ।
सुवर्णदानेन रजतं अङ्गमित्येव केचन ॥ इति ।

अतएव—सुवर्णदाने रजतं दक्षिणेति, केचिदिति—हेमाद्रिराह । रजतदानमन्त्रस्तु,—
रुद्रनेत्र समुद्भूतं रजतं पितृवल्लभम् ।
प्रदानादस्य मे रुद्रः प्रियकृत् भक्तवत्सलः ॥
इति रजतदानम् ॥

—०—

(७५) अथाश्वदानम् ।

—*—

182. स्कान्दे—

अश्वं यस्तु प्रयच्छे द्वै हेमचित्रं सुलक्षणम् ।
स तेन कर्मणा देवि ! गान्धर्वं लोकमभुते २(*) ॥

183. महाभारते च—

सर्वोपकरणोपेतं युवानं दोषवर्जितम् ।
योऽश्वं ददाति विप्राय स्वर्गलोके महीयते ॥
यावन्ति रोमाणि ह्ये भवन्ति हि नरेश्वर !
तावतो वाजिदा लोकान् प्राप्नुवन्ति सुपुङ्गवान् ॥

१ (*) 'दक्षिणालेन प्रदीयते' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

'सुवर्णे दीयमानेन रजतं दक्षिणेन च' ।

सर्वोपकरणेन दानानां सुवर्णं दक्षिणा भवेत्' इति कति प्राच्ये)

२ (*) 'कर्मणा चैव' इति हेमाद्रि-लिखितः पाठः ।

184. मातृस्ये, तद्दानमन्त्रः—

उच्चैश्चैवास्त्वमध्यानां राज्ञां विजय-कारकः ।

सूर्यवाहं नमस्तुभ्यं अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गारुडेच—

अश्वमेधं मखं यस्तु कलौ कर्तुं समीहिते १(†) ।

अश्वदानन्तु तेनेह कर्त्तव्यं विधि-पूर्वकम् ॥

विधिन्तस्य प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा निर्मितं पुरा २(※) ।

श्वेतमश्वं शुभं स्नातं हेमपय्याय भूषितम् ॥

अथाश्वालङ्करणम्—

रौप्यैस्तु कटकैः शुद्धैः करिदन्तोपशोभितम् ।

वज्रनेत्रं खुरैस्ताम्रैः क्षौमपूच्छं सुवाससम् ॥

शुभ्रेण पट (द) केनैव सम्भृतं सायुधान्वितम् ।

धान्यरत्नोपरिस्थन्तु वद्धकर्क्षं सुपट्टकम् ॥

एवं सुतेजसं चाश्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

सुरूपाय सुवृत्ताय विदुपेच सुबुद्धये ॥

दातव्यो मन्त्रमुख्याय दातव्यो भास्कराय च ।

मन्वादौ च युगादौ च अयने विषुवे तथा ॥

चन्द्र-सूर्य्यं ग्रहे चैव मश्वं दत्त्वा सुखी भवेत् ।

तथाश्व पूजामन्त्रः

मार्त्तण्डाय सुवेगाय काश्यपाय त्रिमूर्त्तये ।

जगद्धिताय सूर्याय त्रिवेदाय नमोऽस्तुते ॥

एवं समुच्चरेन्मन्त्रं कर्णे दशात्तिलोदकम् ।

महार्णवे समुत्पन्न उच्चैश्चावस पुत्रकः ॥

मया त्वं विप्रमुख्याय दत्तो ह्य सुखी भव ।

इमं विप्र नमस्तुभ्यं अश्वं ते प्रतिपादितम् ॥

प्रतिगृह्णीष्व विप्रेन्द्र ! मया दत्तं सुशोभनम् ।

कर्णे समर्पणं कृत्वा विप्रहस्ते जलं क्षिपेत् ।

पश्चादश्वः पुरो गच्छेत् पदानां सप्त-सप्ततिम् ।

भास्करं मनसि ध्यात्वा आलोक्य स्वगृहं ब्रजेत् ॥

श्वेत मश्कन्तु यो दद्यात् फलं दशगुणं लभेत् ।
 एवं कृते नरव्याघ्र ! सूर्यलोकं ब्रजेन्नरः ।
 बड़वांश्च तथा दत्त्वा तुल्यमेव फलं लभेत् ॥
 एवं कृते नरव्याघ्र । सूर्यलोकं ब्रजेन्नरः ।
 ब्रह्महत्यादि-पापानि तथान्यानि बहून्यपि ॥
 तानि सर्वाणि नश्यन्ति दत्त्वा ह्यश्वं विधानतः ।
 त्रिंशत् पूर्वान् त्रिंशत् परान् त्रिंशच्चैव परावरान् ।
 सम्यग् दत्त्वाश्वदः पुत्रो नरकादुद्धरेत् पितृन् ।
 तृप्यन्ति पितरः सर्वे नृत्यन्ति च हसन्ति च १(*) ।
 वाजी प्रदः कलौ जातस्ततो वैतानिका वयम् ।
 वाजि-प्रवेन पुत्रेण उद्धृता नरकार्णवात् ।
 हयदानफलं ह्येतद् यल्लोका अक्षया नृणाम् ॥ इति ।
 इत्यश्वदानफलकीर्तनम् ॥

—*—

अत्रैवं प्रयोगः १(*) ।

उक्तकाले पूर्वोक्तगुणमश्वं समासाद्य सुज्ञातं सदलङ्कृतं मार्तण्डायेति मन्त्रेण पूजयित्वा 'महार्णवे समुत्पन्न' इत्यादि 'सुशोभन' मित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा मुक्तगोत्राया-
 मुक्त-शाखाध्यायिनेऽमुक्त-गोत्रोऽहं सकलपापक्षयपूर्वकाश्वमेध-फलप्राप्तिकाम क्षि-
 त्रिंशत् पूर्वान्पर पितृद्वरण पूर्वकाक्षय-सूर्यादि लोक प्राप्तयर्थं हेममयपद्मेन भूषितं
 रौप्यकटि-करिदन्त वज्रमयनेत्र-ताम्रमयसुर-क्षौमपुच्छ-स्वर्णतिलकोपशोभितं सुवद्धक-
 स्वायुधं सुप्रवेयकं सुवाससा संवीतं धान्यरत्नोपरि स्थितं सूर्यदेवतमित्रं श्वेताश्वं
 तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति । तत् कर्णे घृतं दद्यात् । प्रतिष्ठार्थं (वाक्यपूर्वकं)
 दक्षिणां दत्त्वा स्वस्तीत्यादि वाचयित्वा अश्व-पुरस्तात् सप्त-सप्ततिपदानि गत्वा भानुं
 ध्यात्वा दृष्ट्वा च स्वगृहमियादिति ॥

इति श्वेताश्वदानम् ।

१ (*) 'नृत्यन्ति पितरः सर्वे वसन्ति च हसन्ति च' इति मूरिकेमाद्वेयः वाटः ।

१ (०) प्रयोगेन वाक्कारम्भे प्रायुक्तं देववात्मादि-सङ्कीर्तनं विधीयते ।

(७६) अथ तिलदानम् ।

—*—

185. मत्स्यपुराणे—

विष्णोर्हृद्-समुद्भूताः कुशाः कृष्णतिलास्तथा ।

धर्मस्य रक्षणार्थायालं एतत् प्राहुर्दिवौकसः १ (*) ॥

186. व्यासदेवश्च—

महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः २ (†) ।

ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ३ (§) ॥

187. महर्षि सम्बर्त्तः—

नित्य-नैमित्तिके काम्ये तिलान् दत्त्वा स्वशक्तिः ।

प्रजावान् पुत्रवान् नित्यं धनवान् जायते नरः ॥

188. कूर्मपुराणे—

कृष्णाजिने तिलान् दत्त्वा सुवर्णं मधु-सर्पिषी ।

रौद्रेण वाससाच्छन्नं त्रिधा तद्वत् सदक्षिणम् ॥

आहितामौ द्विजे दत्त्वा सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥

अत्र निधेर्हीनं मध्यमोत्तम भेदेन द्रोण मात्रेण द्रोण द्वितीयेन द्रोण तृतीयेन
पात्रत्रयमिति हेमाद्रिः । सदक्षिणमिति सर्वत्र ।

189. विष्णुधर्मोत्तरेच—

तिला गावो हिरण्यञ्च अन्नं कन्या वसुन्धरा ।

दत्तान्येतानि विधिवत् तारयन्ति महाभयान् ॥

१ (*) अथ अती—

‘विष्णु देवोद्भवाः पुण्या तिलाः पाप प्रणाशकाः ।

प्रेतसर्गं प्रयच्छन्तु संसारार्थवतारकाः ॥ १ ॥

यथा मधुवधे विष्णोर्वैश्विन्समुद्भवाः ।

तिलाः कुशाश्च समिधः तस्माच्छान्ता भवन्तु मे’ ॥ २ ॥

२ (†)

‘प्रसृताः पुरा’ इति चादशोत्तर-पुतः पाठः ।

३ (§)

‘तिलाः क्षूताः’ इति चतुर्थ्ये चित्तामण्युक्तः पाठः ।

” अथ महर्षिमनुः—

‘वासीदशम्वृत्तलोका मन्त्रिणां लोका मन्त्रयः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदक्षयुक्तमम्’ ॥

‘भूमिदीपमिष्टाप्रोति दीर्घायुश्च हिरण्यदः’ । इति ।

187. हेमादौ—

मूर्च्छार्गे शशधरे माघे मासि प्रजायते ।
एकादश्यां कृष्णपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ।
द्वादश्यान्तु तिलान्दत्त्वा सर्वपापात् प्रमुच्यते ।
तिलोद्धर्त्ता तिलकायि तिलहोमी तिलीवकी ।
तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिलाः पापनाशनाः १(*) ॥
असकृत् षट्तिली भूत्वा सर्वपाप-विवर्जितः ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

तथा—

मृगं तिलमयं कृत्वा सुवर्णरजतान्वितम् ।
दद्यात् कम्बलं संस्तीर्णं कृष्णमार्गाजिनेन वा ॥
सर्वकामं समृद्धेन विमानेन दिवं व्रजेत् ।
कालक्षयादिहागत्य राजराजो भवेत् पुनः ॥
इति तिल मृग दानम् २(†) ॥

—*—

188. तच्च विष्णुस्मृतौ—

ताम्रपात्रे तिलान् कृत्वा पलषोडश कल्पितान् ।
सहिरण्यं स्वभक्त्या च विप्राय प्रतिपादयेत् ।
नाशयेन्निर्विधं पापं वाक्मनः कायसम्भवम् ॥

189. स्कान्दे,—

तिलपात्राणि यो दद्याद् वि प्रेभ्यः श्रद्धयान्वितः ।
अमावस्यां समासाद्य नियतः सुसमाहितः ॥

१ (*) 'षट् तिषी नावसीदति'-आर्तमहाचार्य इतः पाठः ।

२ (†) 'एवं तिलनिर्धितयेनुदानं, तद्विबरचनं पद्मपुराणे खट्विष्यते' इति ।

तद् यथा,—

'विधानं तिलचैनीक' इति शीघ्रं विधीयते । ।

मुनिः प्राक् विधानं वत् तच्च कुत्र नराधिप । ।

वीरमादमयी चेतुः चतुर्भिः चैतुःको भवेत्' इत्यादि ।

स पितुं स्तारायत्वाशु नरकाग्रर पुङ्गवः ।
पितृलोकं समाप्नोति स चिरं सुखमश्नुते ॥

190. महर्षिरग्निः—

तिल पात्रन्तु सम्पूर्णं यो दद्यात् सुसमाहितः ।
भुवं स गच्छति स्वर्गं नरो वै नात्र संशयः ॥

191. यमर्षिः—

तिलपात्रं यो दद्यात् प्रत्यहं वाय पर्वणि ।
सदक्षिणं सत्त्वभावाद् हृदि कृत्वा जनार्दनम् ।
नाशयेन्नविधं पापं धर्मस्य वचनं तथा ॥

192. ब्रह्मपुराणे—

ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रे द्विजायतु ।
सहिरण्यं यो दद्यात् श्रद्धावृत्तानुसारतः ।
सर्वपाप विशुद्धात्मा लभते च परां गतिम् ।

193. कूर्मपुराणे—

तिल पूर्णं ताम्रपात्रं सहिरण्यं द्विजातये ।
प्रातर्हस्वा तु विधिव दुः स्वप्नं प्रतिहन्ति सः ।
तिलपात्रं त्रिधा प्रोक्तं कनिष्ठोत्तम मध्यमम् ।
ताम्रपात्रं दशफलं जघन्यं च प्रकीर्तितम् ॥
द्विगुणं मध्यमे प्रोक्तं त्रिगुणं चोत्तमे स्मृतम् ।
स्वर्णमेकं जघन्यन्तु द्विगुणं मध्यमे क्षिपेत् ॥
त्रिगुणं चोत्तमे तद्वत् सुवर्णं परिकीर्तितम् ।
सुवर्णं दक्षिणान्दस्वा सर्वपापक्षयो भवेत् ।
इति हेमाद्र्यक्तानेकविध-तिलपात्रदानम् १(*) ॥

—*—

(७८) अथ मातृणापाकरणार्थं तिलपूणेकांस्यपात्र दानम् ।

—*—

194. आदित्य पुराणे—

पितामह उवाच—

शृणुष्व देवताः सर्वा ऋषयश्च तपोधनाः ।
मुक्ता भवन्ति येनेह मानवा मातृजाहणात् ॥
यज्ञं सौत्रामणिं कर्तुं यदि शक्ति न विद्यते ।
महासर स्तथा वापीं कृपं कर्तुं च दीर्घिकाम् ॥
एवं कृते मातृ-ऋणान्मुक्तो भवति मानवः ।
सदक्षिणं कांस्यपात्रं मयि दत्त्वा प्रमुच्यते ॥

ऋषय ऊचुः—

भगवन् कांस्यपात्रस्य विधिं सम्यक् प्रकीर्तय ।
यत् प्रमाणं यत् स्वरूपं यस्मिन् काले च दीयते ॥
यादृशाय च दातव्यं दानं मेतद् द्विजातये ।
यादृशेन च दातव्यं न दद्याद् यादृशाय च ॥

पितामह उवाच,—

शुद्धकांस्यस्य पात्रस्य प्रमाणं पञ्चविंशतिः ।
पलानां मत्र निर्दिष्टं तिलानां प्रस्थ-सप्तकम् ॥
सुवर्णं माषाश्चत्वारः पात्रोपरि विधारयेत् ।
वस्त्रेण वेष्टयेत् पात्रं प्रधानेन सुभक्षितः ॥
ज्ञानं कृत्वा निम्नगादौ पितृन् देवाञ्च तर्पयेत् ।
ततोऽग्निं पूजयेच्छम्भुं शङ्करं हरिमेव च १(*) ॥
गोमयेनाथ संलिप्य गृहमध्यं च सर्व्वतः ।
लिखेत् पद्मं द्वादशारं कुङ्कुमेनाथ चन्दनैः ॥
ततो बहिर्ध्वं स्थापयित्वा होमं कुर्याद् यत्रै स्तिलेः ।
तत्र पात्रं प्रतिष्ठाप्य पूजयेद् भक्तिं संयुतः ॥

१ (*)

‘मन्त्रांश्च हरिमेव च’ इति पाठः सुष्ठु ज्ञातः ।

नामा मुनीनां नमो दानविधये ये ये ब्रह्मदाः क्षमिन् ते ते च सर्व्वभारिणः प्रदक्षिणाः ।

गन्धं चन्दनं पुष्पाद्यैधूपदीपैश्च शोभितम् ।
 ततो ब्राह्मणं माहूय बहुभृत्यं सुसंयतम् ॥
 परस्त्री-वर्जकं शान्तमलङ्कृत्य यथाविधि ।
 द्वाग्निमकं वर्जयेत् त्रित्यं परस्त्रीरतिच्छालसम् ॥
 क्षुद्रं मत्सरशीलञ्च ब्रह्मघ्नञ्च मशौचकम् ।
 पादौ प्रक्षाल्य विधिवन्मातृश्राद्धं समाचरेत् १(*) ॥
 अत्र तन्मूजयेद् विप्रं पुष्पधूप-विलेपनैः ।
 वस्त्रानि परिधाप्यासौ सुभक्त्यानि मृदूनि च ॥
 अलङ्कृत्य यथाशक्त्या माध्यां वा मृतवासरे ।
 अत्र माधी—माघमासस्य पौर्णमासी ॥
 मृतवासरे—मातृमृतदिवसे तत्तिथौ च ।
 ग्रहणे रवि सोमाभ्यां संक्रान्तिषु युगादिषु २(†) ॥
 तथान्यदपि यद्वत् माध्यामुद्दिश्य मातरम् ।
 तदक्षयफलं सर्वं पुरा प्राह मद्देश्वरः ३(‡) ॥
 जीवन्ती भूषयेद् वस्त्रैर्भोज्यैरपि विभूषणैः ।
 मृतं मुद्दिश्य दातव्यं माध्यां सर्वं स्वशक्तितः ॥
 अमावस्यां यथा दत्तं पितृणाञ्च पुरा मया ।
 यथा माध्यां मया दत्तं मातृणां नात्र संशयः ॥
 दत्तं जप्तं हुतं क्षातं विधिवत्तर्पणं कृतम् ४(§) ॥
 तदक्षयफलं सर्वं जायते मुक्तिरेव च ॥

१ (*) 'पार्थिव आहविधिवन्मातृश्राद्धं समाचरे' इति आहर्षादीनां पाठः । मातृ-सुखं श्राद्धं श्राद्धश्राद्धं, यच्च मातरः प्रधानम् । चाप्युदयिकं गान्दीयाहं इति आहर्षमिति वाच्यम् । तथा हि कृतौ 'मातरः' कर्म पूज्याः पितरस्तद्वन्नारमिति ।

२ (†) 'रवि सोमाभ्याम्' चन्द्रसूर्ययोर्वचने कृतव्यक्तिभिः ।

युगादिषु ऋतुभिः । युगादिषु चन्द्रादिभिः ।

३ (‡) "तदक्षय...जायते मुक्तिरेव च" इत्याहर्षादीनां पाठः ।

'अमावास्यायां पितृभ्योदद्यात्' इति स्मृतिः ।

४ (§) 'तर्पणम्' इति; कृत्यात् प्रत्ययं क्षातयोः प्रत्ययः ।

इति चन्द्रादिभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्यात्तमम्' इति कर्त्तव्यम् ।

विप्रं सम्भूज्य विधिवत् पात्रन्तस्य प्रदापयेत् १(†) ।
 प्रणस्य विधिवद् भक्त्या मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥
 कांस्यपात्रं मया दत्तं मातुराण्यन्यकाङ्क्षया ।
 भगवत् तत्त्वनात्तुभ्यं यथा शक्तिं तथा वद २(+) ॥
 दशमासांश्च उदरे जनन्याः संस्थितेन मे ।
 छेदितो बाल्यभावे च स्तनपानाद्द्विजोत्तमः ॥
 गूथमूत्रादिसंलेपैर्लिप्तो यश्च कृतो मया ३(×) ।
 भवतो वचनादद्य मम मुक्तिर्भवेद्विनात् ॥
 कांस्यपात्रं सुवर्णञ्च तिलान् वस्त्राणि दक्षिणाम् ।
 सप्तधान्यं मया दत्तं ऋणान्मुक्तिर्भवे न्मम ॥
 कांस्यपात्र-प्रदानेन तत्त्वज्ञानं शारीरकम् ४(*) ।
 तथा हेमप्रदानेन परमात्मानमव्ययम् ॥
 आच्छदानन्तु ब्रह्माण्डं गुह्यमेतत् सनातनम् ।
 विप्राच्छादन-दानेन परमात्मा सुपूजितः ॥
 तिल संख्याकृतं दुःखं जनन्या मम सेवितम् ।
 तिलदान-प्रभावेन कृतमुक्तो भवाम्यहम् ॥
 फलादि खचितं कृत्वा तज्जलेन विभूषितम् ।
 पक्वमुत्क्रामतः पात्रं प्रदद्याद् ब्राह्मणाय च ॥
 ब्राह्मणेन ततो वाच्यं जननी सम्भवावृणोत् ।
 मुक्तस्त्वं पात्रदानेन महेश्वर वचो यथा ॥
 दत्त्वा विप्रस्य पात्रन्तु होमं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
 सौपस्करं सताम्बुलं क्षमाप्य विप्रं विसर्जयेत् ॥

-
- १ (†) 'विप्रं सम्भूज्यित्वा तु तत्पात्रं तस्य' इति छेदाद्विद्वतः पाठः ।
 २ (+) 'भगवद्वचनादद्य मम मुक्तिर्भवेद्विनात्' इति चाद्वैतान्तरे-पाठः ।
 " 'संस्थितस्य मे' इत्यं पाठान्तरं नस्ति ।
 ३ (×) 'क्षिता वच कृता मया' इत्यपरादर्थस्यः पाठः ।
 ४ (*) 'तत्त्वज्ञानमिति'—'मात्रं देवी मेन्द्रिवाचि नमो विषयाः'—
 इत्याचार्यस्यं तिलं यौगवरादाय कथं तत्त्वज्ञानं जायते ।
 'मम' ब्रह्मविद्यायाश्चैव सर्वं साधारण्येऽपि च' इति । चतसु परमेश्वराणां ।

अन्येषामपि विप्राणां भोजनादि प्रदापयेत् ।
 भक्ष्या शक्त्या ससम्मानं पुज्य-यिप्रान् प्रयत्नतः ॥
 एवं कृते ततो देवाङ्गणान्मुक्तिर्न संशयः ।
 जननी सम्भवादस्मा ज्ञान्यथा कचि देवहि ॥
 पुरा मातृवधोद्भूत-पापशङ्कित-चेतसा ।
 जामदग्न्येन रामेण प्रदत्तं कांस्यभाजनम् ॥
 वशिष्ठ-तनयान् हत्वा विश्वामित्रेण धीमता ।
 पुरा दानमिदं दत्तं पातक-प्रातश्शान्तये ॥
 अकृत्वा मातृ-वचनं पद्मगैः शाप-सं युतैः ।
 कैश्चिच्छङ्कापरैर्भुत्वा माता पश्चात् प्रसाधिता ॥
 शापतो निष्कृतिं ब्रुहि न वाक्यं यत्कृतं तव ।
 शापोऽभिभवति (ते) देवि नानृणानां दुरात्मनाम्-॥
 कथयामास सा तेभ्यः कांस्यपात्रं सविस्तरम् ।
 दत्त्वा दानं विनिर्मुक्तो भविष्यति न संशयः ॥
 भुजङ्गैस्तत्कृतं सर्वं मातृ वाक्येन गर्हितैः ।
 कांस्य पात्रे प्रदानन्तु पापमुक्तस्ततोऽभवम् ॥
 विधानं कांस्यपात्रस्य सर्वमेतन्मयोदितम् ।
 अन्यथा किन्तरिष्यन्ति ऋणान्मातृ-समुद्भवात् ॥ इति ।

अस्य प्रयोगः ।

युगादावाव्दिके माघ्यादि काले कर्ता नद्यादौ स्नात्वा देवर्षि पितृण् सन्तर्प्य
 कृताह्निकः गृहमध्ये गोमयोपलिप्त-प्रदेशे कुङ्कुमेन चन्दनेन वा द्वादशदल पद्मं विलिख्य
 तत्र पञ्चविंशति पलमितं कांस्यपात्रं तिलप्रस्थ-सप्तकपूर्णं मुपरिस्थ स्वर्णमाष-चतुष्टयम्
 सुभक्ष्य-वत् वेष्टितं विन्यस्य तत्र हरिं हरं वा विधिवदभ्यर्च्य परितः सप्तधान्यकं
 फलानि चासाद्य पात्रमभ्यर्च्य तासु पुरतोऽग्निं प्रणीय गृहोक्त-विधिनाज्याक्त-तिलैर्बैज्र
 शिबं विष्णुं बोदिष्य तन्मन्त्रेणाष्टौत्तरशतं हुत्वा मृतमातृको मात्राव्दिकं कृत्वा
 जीवन्मातृकस्तु तद् गन्धाभरणादिनालङ्कृत्य पूर्वोक्त-लक्षणं प्रतिग्रहितारं न्धवस्त्रालङ्कारै-
 रलङ्कृत्य अयोध्यादि संकीर्तनान्तेऽमुकगोत्रायामुक्तं ब्राह्मणायेदं पञ्चविंशति पलं
 कांस्यपात्रं प्रस्थसप्तकतिल पूर्णं चतुर्माष स्वर्णयुतं श्रेष्ठ वत् संयुतं परितः स्थापित सप्त

धान्य फलयुतं मातुराण्यन्यकाम स्तुभ्यं अहं सम्प्रददे नममेति उद्धस्ते जलं दत्त्वा सावित्रेण प्रतिगृह्यकामस्तुतिं पाठयित्वा ततः कृतैतत् कांस्यपात्रदानं प्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दत्त्वा प्रणेत्य कांस्यपात्रं सम्पादितमित्यादि मन्त्रान् पठित्वा मातृ-ज्ञानान्मुक्तोऽसीति-ब्राह्मणेनोक्ते पुनर्याहृतिमिदुंत्वा कर्मशेषं समाप्य ब्राह्मणं वित्तुज्यं यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति कांस्यपात्र दान प्रयोगः ॥

—*—

(७६) अथ तिलराशिदानम् ।

—*—

पाद्ये—

195. तदाह यमः—

सर्व्वं पातकं संघातः कामतो वाप्यकामतः ।
शुद्धिं तस्य प्रवक्ष्यामि स्कर्त्तुं साधनं मेवच ॥
शुद्धेः कृष्णे र्यथालब्धे ह्यर्त्तिशदङ्गुलोत्थितः ।
राशि तिलैः समे देशे कर्त्तव्यः पुरुषायतः १(*) ॥
यथा विभवविस्तारं यदि वा शक्तो नरैः ।
प्रतिमा साङ्गुला स्थाप्या सौवर्णीं तत्र माधवी ॥

196. तत्र माधवमूर्त्तिलक्षणं नारदीये—

आरभ्य वामोर्द्धकरा दपसव्य क्रमेण तु ।
शङ्खं चक्रं गदा पद्मं दधानो माधवः स्मृतः ॥
क्षौद्रेण पयसा दध्ना घृते ना पूरयेद् घटान् ।
स्थापयेत्तत्र तं रुक्मं पुष्पकम् वक्त्र-भूषिताम् ॥
क्षौद्रेणेति—मध्वादिपूरितं घटं चतुष्टयं तिल क्षेत्रः २(†) ।

पूर्व्ववि विष्णु स्थापयित्वा रुक्मरूपां माधव ३(‡) प्रतिमां तत्र स्थापयेदित्यर्थः ।

१ (*) 'कार्यः पुत्रवन्नामतः' इति त्रिचिदादिने पाठः ।

२ (†) 'माधव' इति नारायणस्वरूपः । मानसाभक्तिर्बलीकृतमाधवः चक्षिपतिरिति ।

३ (‡) चक्ररूपां सुवर्णवर्णीं माधवप्रतिमानित्यर्थः ।

'वक्त्रं वीर्यं सुवर्णं च' इति कुलचन्द्रः ।

मत्स्या बान्धवर्षय तत्सर्वं ब्राह्मणे ओत्रियेऽर्चिनि ।
 वृथान्माघेऽय वैशाखे विषुवे वोत्तरायणे ॥
 अज्ञानाद् यदिवा मोहा लोभाद्वा जन्मजन्मनि ।
 अर्जितं यन्मया किञ्चिद्दुष्कृतं मधुसूदन ! ॥
 तत् सर्वं विलयं यातु दानेनानेन माधव ! ।
 एवमुच्चार्य तत् सर्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
 इति पद्मपुराणोक्तं तिलराशि दानम् ॥

—*—

(८०) अथ तिलपद्मदानम् ।

—*—

सर्वं यज्ञेषु यत्पुण्यं सर्वदानेषु यत्फलम् ।
 यद्वा लभते विप्र ! तद्दानं कथयामि ते ॥
 रहस्यं सर्वदानानां कथ्यमानं मया शृणु ।
 पुण्येऽस्मिन् भारते वर्षे देवानामपि दुर्लभम् १(*)॥
 तिलपद्ममिति ख्यातं सुरासुरनमस्कृतम् ।
 माघमासेषु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे द्विजोत्तमः ।
 गोमयं मण्डलं कृत्वा चतुरस्रं महामते ।
 नववक्त्रं समस्तीर्य कृष्णाजिनं समन्वितम् ॥
 द्रोणावरां २(†) स्तिलांस्तत्र निधाय वसनोपरि ।
 निष्कत्रयं सुवर्णस्य स्थापयेच्च तथोपरि ॥
 श्रीनिवासं जगन्नाथं मुक्तिं मुक्तिं प्रदायकम् ।
 ध्यायेच्चतुर्भुजन्देवं प्रणतार्त्तिहरं हरिम् ॥

ततो ध्यानं यथा—

शङ्ख चक्र गदापार्ष्णि पीतवाससमच्युतम् ।
 श्रीवत् साङ्ख्यजगद्बीजं सर्वकारण-कारणम् ॥

१ (*)

‘मायानि देवा विष्णवीतजानि,
 धन्वास्तु ते भारद्वाजादे । स्वर्गोपवर्गोऽयमममैश्वर्यं,
 इति विष्णुराखे, १/११/११/१७ ।

१ (†)

श्रीचरितां विद्याम्’ इति कश्चिद्वचनं पाठः ।

कविं पुराणं विद्वेशं पुण्डरीक-निमेषणम् ।
 आसीनं कर्णिकामर्घ्यं सर्वशक्ति-समन्वितम् १(†) ॥
 कृताञ्जलिपुटोभूत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 पूजयेत् परमेशानं श्रद्धावित्तानुसारतः ॥
 इन्द्रनील-महानील-मणिमुक्ताफलादिभिः ।
 आराधय यथा शक्त्या देवदेव-जनार्दनम् ॥
 गन्ध पुष्पैः स्तथादीपैः नैवेद्यैश्च मनोरमैः ।
 क्षीराभैः घृत पक्वैश्च फलेर्दिव्यै रनेकधा ॥
 पुष्पाणां प्रकरैश्चैव गीतनृत्यादिभिस्तथा ।
 इत्यमाराध्य देवेशं ताम्बुलं विनिवेदयेत् २(*) ।
 पञ्च सौगन्धिकोषेतं श्रद्धापुते न चेतसा ॥
 पञ्चसौगन्धिकं ग्रन्थादौ परिभाषायां ज्ञेयम् ।
 तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं दध्यादृक् मतः परम् ३(†) ।
 स्थापयेत् पार्श्वतस्तस्य धान्यपात्राणि षोडश ॥
 एवमाराध्य तत् पद्मं तिलद्रोणमयं शुभम् ।
 एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्र मथवा द्विज ! ॥
 तिलाहारो भवेत् पूर्वमुपवास मथापि वा ।
 कुर्यात् स्वकार्यशुद्धयर्थं वासुदेवमनु स्मरन् ।
 ततो दध्याच्च तत् पद्मं शुचिभूत्वा समाहितः ।
 विज्ञात-कुलशीलाय ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 जितेन्द्रियाय शान्ताय प्रसन्नायस्मवेदिने ।
 रागद्वेषविहीनाय वैष्णवाय विशेषतः ॥
 एतद् गुणान्वितायेवं यथायोगं यथाक्रमम् ।
 दातव्यं तत् प्रयत्नेन 'तिलपद्म' विधानतः ॥
 श्रद्धाभक्ति युतविष्णु भक्ताय इति ।

१ (†) आशिदिवादि-समन्वितमित्यर्थं तद्विज्ञानं विज्ञेयम् ।

२ (*) इत्यनेन देवाराधन प्रकाशो बोध्या ।

३ (†) दध्ना पादक-परिमाणं परिभाषायां प्रायुक्तम् ।

'पुष्पाणि च चत्वारि पादकः परिकीर्तितः' इति, कृतिः ।

'पादको च तुषारोऽसौ परिभाषातरे विदुः' इति श्रुतिः ।

प्रीयतां माधवो देव इत्युक्तं तमनुस्मरन् ।
 हिरण्यगर्भं देवेश पद्मनाभ जनार्दन ! ॥
 हिरण्येश गुणाधार सर्वधार धरेश्वर । ।
 पुत्र-पौत्रादि-संयुक्तं दासी दास-समन्वितम् ॥
 आरोग्यञ्च सुमन्त्रञ्च सर्वदुःख-विवर्जितम् ।
 कुरु मां परमोदारं भक्तोऽयमिति चिन्तयन् ॥
 इत्थं प्रसाद्य देवेश वासुदेवं सनातनम् १(*) ।
 वृथात्तिलमयं पद्मं सर्वकामसमृद्धये ॥

अत्र वेदविद्वानग्रहोत्पत्तिः—

ब्राह्मणश्चापि गृहीया द्वाचयेत् प्रतिमहम् ॥
 'कोऽदात् कस्मा अदा' दिति वैदिकं मन्त्रमुच्यते २(†) ।
 एवं तिलमयं पद्मं यो ददाति विधानतः ! ।
 सर्वं सत्त्वं समाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥
 स्वयं भवति पूतात्मा पितृनथ पितामहान् ।
 प्रपितामहांश्च धर्मात्मा तारयत्यखिलं कुलम् ।
 धर्मार्थी धर्ममाप्नोति धनार्थी धनमाप्नुयात् ३(‡) ॥

अत्र तिलपद्मदानफलकीर्तनम्—

मोक्षार्थी मोक्षमाप्नोति नात्रकार्या विचारणा ॥
 पातकी मुच्यते पापात् पितृमोगुरुतल्पगः ॥
 सर्व-पापरोवापि मुच्यते नात्र संशयः ४(*) ।
 इच्छन्ति पितरः पुत्रान् पौत्रां स्तद्वंश-सम्भवान् ।
 अस्मद्वंशभवः कश्चित्तिलपद्मं प्रदास्यति ॥

१ (*) 'इत्थं.....इत्यात् पद्मं तिलात्मकम्' इति आहर्षाकर-पाठः ।

२ (†) 'कोऽदात् कदा अदात् कामोऽदात् कामायादात् कामी दाता कामः प्रतिपद्यीता कामोत्पत्तेः' । अस्मन्मस्य नाम कामवृत्तिरिति । इति वृद्ध यजुर्वेदे अ० ४८ ।

३ (‡) 'धर्मनर्षकं कामाद्य मोक्षमाप्नोत्य संशयः' इति आहर्षाकर-पाठः ।

४ (*) "तु चते सर्वपातकैः".....आहर्षाकर-पाठः ।

यस्तु राजा धनपतिः सद्युद्धोऽतीव धार्मिकः ।
 आराध्य विप्रं विधिना बक्षालङ्कारभूषणैः ॥
 वाहनादिभि रत्नैश्च ग्रामक्षेत्रादिकै स्तथा ।
 यत् फलं जायते तस्य द्विज दान-परस्य च ॥
 परिच्छिन्नं भवेत्तन्तु नात्र कार्य्या विचारणा ।
 यस्त्विदं विधिवद्वा तिल पद्मश्च धार्मिकः ॥
 तस्य दानफलं यस्य तस्य तन्नात्र विद्यते १(†) ।
 इति महाभारतोक्तं तिलपद्मदानम् ॥

—*—

198. तच्च हेमाद्रावन्यदुक्तम् (२‡) ।

—*—

अथान्यत् परमं वक्ष्ये अल्पद्रव्यं महाफलम् ।
 द्रव्य-मन्त्रोपसंयुक्ते काले ह्यस्य विधिः स्मृतः ॥
 सर्वकालेषु देशेषु अम्बराणि प्रकीर्य्य च ।
 गोमयालेपिते देशे कर्त्तव्यं मिह कथ्यते ॥
 तन्मध्ये निक्षिपे द्वीमान् तिलभारत्रयं शुभम् ।
 पद्ममष्टदलं कृत्वा कर्णिका केशरान्वितम् ॥
 दशनिष्केण ततकार्य्यं तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ३(*) ।
 तिलमध्ये न्यसेत् पद्मं पद्ममध्ये महेश्वरम् ॥
 आराध्य विधिवद्देवं वामादीनि प्रपूजयेत् ।
 शक्तिरूपं सुवर्णेन त्रिनिष्केणतु कारयेत् ४(‡) ।

- १ (†) “तस्य दानफलं वत्सा तस्मान् नाम विद्यते” इति पुस्तकान्तरे वृत्तः पाठः ।
 २ (‡) नामा मन्त्रमिदं तिलदानं मेरुं तत् पद्मसौम्यऽङ्गना हेमाद्रि श्रुतिमते द्रव्यमिति वक्ष्यते,
 हेमाद्रापिति ।
 ३ (*) ‘होमरिऽपिच निष्कीर्णौ’ इत्यमरः ।
 होमारः साष्टावहास्त्रिंश्व्यवमित्यर्थः ।
 ‘निष्कान्तौ वाचकेन वृत्ते होमारः सर्ववीः’ इति मेदिनी ।
 ‘वत्सः वीर्यवीर्यौ निष्क’ इत्यमरः ।
 ४ (*) नामा ज्योत्स्ना रौद्री विद्याः सप्तवीर्य मन्त्राणां स्मृतिना तैत्तिरीयै च मानवसंज्ञाः प्रविष्टाः ।

तासाञ्च पुरतः कार्याः विद्येष्टाः प्रविभागशः ।
 पूर्वोक्त हेममानेन विद्येशानपि कारयेत् ॥
 तानभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 तत् परितोऽष्टौ वामादि शक्ती भक्त्या प्रपूजयेत् ॥

तद् यथा—

वामा ज्येष्ठा तथा रौद्री कालविकरणी तथा ।
 काल प्रमथनी देवी दमनीच यथाक्रमम् ॥ इति ।

यथाक्रममिति पूर्वार्थाद्यष्ट दलेषु ।

अथानन्तश्च सूक्ष्मश्च शिवश्चाप्येक नेत्रकः ।
 एकहस्तस्त्रिमूर्त्तिश्च श्रीखण्डश्च शिखण्डिकः १(*) । इति ॥
 विद्येशानर्चयेदेतां स्तद्वाङ्मेव दलाप्रतः ।
 अर्चयेत् पुण्डरीकैश्च पद्मैर्वा शतपत्रकैः ।
 धूपञ्च गुग्गुलुं दद्याद् घृताक्तं परमेष्ठिनः २(†) ।
 एवमभ्यर्च्य देवेशं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 ततो विप्रं समाहूय पुण्यकाले उपस्थिते ॥
 यथा देवं तथा विप्रमर्चयित्वा विधानतः ।
 मूलमन्त्रेण कर्तव्यं सर्व्वमेवार्चनादिकम् ।
 इमं मन्त्रं ततः प्रोक्त्वा तस्मै विप्राय दापयेत् ।
 एतत्तिलमयं पद्ममत्र समिहितो हरः ॥
 एतत् प्रदानादनिशं शिवः संप्रीयतामिति ।
 यथासौ भगवान् देवः सर्व्वभूतान्तर-स्थितः ॥
 तेन सत्येन मे पापं विलयं यातु सर्व्वतः ।
 एवं यस्तिल पद्मस्य विधानं सम्यगाचरेत् ॥
 सर्व्व-पाप-विनिर्मुक्तः स याति शिवमन्दिरम् ।
 [इति सूरिदेमाहृतं तिलपद्मदानविधानम्]

१ (*) वाणादीनां नामानि प्रायुक्तानि ।

२ (०) '...दीपो वैद्यैश्चैव' इत्यत्रः पाठः, एकादश वज्रनामानि प्रायुक्तानि । अत्रापि शिव उच्यते ।

(८१) अथ रुद्रैकादश तिलदानविधानम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलदान मनुत्तमम् ।
यद्वत्त्वा पुरुषः स्त्री वा वैरिर्बिभ्र लोकाप्नुयात् ॥
आयुरारोग्यदं पुण्यं सर्वपाप-प्रणाशनम् ।
शिवप्रीति-करं नृणां पुत्रवृद्धिकरं शुभम् ॥
रुद्रैकादश बुद्धयानु विप्रानेकादशान् सुधीः ।
प्राक्स्थः प्रत्यगासीनान् गन्धादिभि रथार्चयेत् ।
तिलप्रस्थद्वय पात्रे प्रत्येकं निक्षिपेत्तथा ॥
प्रत्येकं मण्डलं ह्रीं पात्रेषु विनिवेदयेत् ।
पात्राणि चैव माराध्य शिवबुद्धयायथाक्रमम् ॥
रुद्रैकादश मन्त्रैश्च दद्यादुदक-पूर्वकम् ।
धरोभद्रश्च शम्भुश्च शिवश्च सुमहायशाः ॥
अजैकपादोऽहिर्गर्भः पिनाकी च परन्तपः १(*) ।
मुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पते ! ॥
स्थाणुर्मगश्च भगवान् रुद्रा एकादशाः स्मृताः २(†) ।
अत्र प्रणवादि-चतुर्थ्यन्त-नमोऽन्तेन च मन्त्राः सर्व्वेषां ज्ञातव्याः ।
इति रुद्रैकादशतिलदानविधानम् ।

(८२) अथ तिलगर्भदानम् ।

199. ब्रह्माण्डे—

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलगर्भ मनुत्तमम् ।
यत् संप्रदानान्मनुजो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥

१ (०) 'पराजित' इति । 'इत्यन्वाधर-सर्व्वं नैव' इति च महाव्यासः' इति च ईशाद्विः ।

२ (†) 'मृगनाथश्चैव कपाली च महाव्यासः' ।

आयुर्मेव च भगवान् रुद्रा एकादशा विदुः, इति चतुर्थ्यन्त-विनाशविः ।

चम वज्रनाथः, आश्विनाथः, भौमनाथः, मत्स्यनाथश्चैव । एषां नाथ चाराधनेन इति
विष्णुनाथश्चैव विदुः । 'नाथस्तु मेवमीना वा विष्णुनाथश्चैव' । 'चमश्चैव महाव्यासः' ।

अथमृत्युञ्जयोपायो व्याधिनिर्म्मोक्षणक्षमः ।
 तिल गर्भ इति ख्यातो रहस्यं पापनाशनः ॥
 यदा महोपरोधः स्याज्जन्मर्क्षस्वाति दारुणः १(†) ।
 व्याधीनाश्च समुत्थान मुत्पातस्यापि चोदयः ॥
 तिल गर्भं स्तदा कार्यः सर्वदोषापशान्तये ।
 निमित्तानन्तरं कुर्यात् नैमित्तिक विधिक्रमम् ॥
 गोमयेनोपलिप्तायां क्षितावास्तीर्य वाससी ।
 शालीनामादकं मध्ये तदूर्ध्वं तण्डुलं न्यसेत् ॥
 तैस्तु पद्मं प्रविस्तीर्य मष्टपत्रं सकर्णिकम् ।
 कर्णिकायां न्यसेत् पद्मं सौवर्णं शक्तिः कृतम् ॥
 नवरत्नानि तत्पद्मे निधातव्यानि यत्नतः ।
 ततस्तद्वाङ्मतः शुद्धां स्तिलान् कुर्यात् समन्ततः ॥
 गर्भवद् वाससा भूयः समास्तीर्य ततः शनैः ।
 गर्भन्तं योनि मन्त्रेण समाधाय यथाविधि ॥
 तत्रोपविश्य पुरुष कृष्णकृत-समुष्टिकम् २(*) ।
 तस्याङ्गेषु न्यसेन्मन्त्रं मृत्युञ्जय मनुक्रमात् ३(†) ॥
 तश्च देवं विरुपाक्ष मूर्ध्वचन्द्र-विभूषणम् ।
 कल्पयित्वाऽर्चयेन्मन्त्रं पञ्चब्रह्मभिरादरात् ॥

योनिमन्त्रस्तु—

यस्यैते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनि र्हिरण्मयी ।

अङ्गान्यद्भुता यस्य तं मात्रा समजीगमं स्वाहेति ४(‡) ॥

200. वाजसनेयिनांसा प्रसिद्धा ।

१ (†) यदोपरोधः—सदोपरोधः, जन्मर्क्षयो-मूलमर्क्षयोर्गता, मूलादिदृष्ट मर्क्षयो रक्षया
 एव प्रत्ययवधनमावाति । व्याधयो-दुष्ट रोगाः । ख्यातो-दिव्यभीमोन्मादपरिचयाः चिचिवाः ।

२ (*) 'तत्रोपविश्य पुरुष कृष्णकृत समुष्टिकम्' इति आदर्शान्तर इतः पाठः ।

३ (†) ऊँ मूंः इति वष्टु वल्लुञ्जय मन्त्रः ।

४ (‡) महावल्गुञ्जयमन्त्रं ब्रह्मचारीवतनसारी प्रोक्तः ।

वाजसनेयः यथा—युक्तयजुर्वेदे १।६० ।

युक्त वष्टुः यः ८, नः १८ ।

201. मृत्युञ्जय मन्त्रन्यास उक्तः शान्तम २(५)—

अयम्बर्कं यजामहे इति शिखायां न्यसेत् । सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनमिति हृदये ।
ऊर्वाकमिव बन्धनादिति बाह्वोः । मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतादिति नाभौ ।

202. देवी पुराणे—

पादे गुल्फे च जङ्घोरु जघने कोटि मेढ्रयोः ।
नाभौ कुक्षिद्वये पार्श्वे कक्षयोः कुचयोर्हृदि ॥
स्कन्धकृत्वाटिकायाञ्च कूर्परे मणिवन्धके ।
कनिष्ठाऽनामिकामध्या तर्ज्जन्यङ्गुष्ठ पाणिषु ॥
बण्ठेऽयं चिबुके वक्त्रे नासिका कर्णचक्षुषि ।
छलाटे मूर्ध्नि चूडायां वर्णान् मन्त्रस्य विन्यसेत् ॥

अमृतमन्त्रः—

सद्योजातादयः तैत्तिरीये प्रसिद्धाः २(५) ।
तस्य मूर्ध्नि पुनः पद्मं सौवर्णं पूर्ववत् कृतम् ॥
विन्यसेद्वत्स मावेष्टय तिष्ठेरापूरयेत् पुनः ।
तं गर्भमर्चयेद् भूय क्षिन्तयित्वाऽमृतोद्भवम् ॥
अमृतस्त्राविणं चन्द्रं स्वेन मन्त्रेण मन्त्रवित् ।
ततः शतावृतं मन्त्रं मृत्युञ्जय मनुत्तमम् ३(१) ।

१ (५) पद्मं त्रयमङ्गुली यथा—महाचतुश्चयमङ्गुलीयं तद्वत्परिचायक्यास-भ्याम-भुजादिर्बन्धयेत्

२ (५) ॐ सद्विजातं प्रपद्यामि सद्यो जाताय वै नमो नमः । अवे अवैनातिअवे मङ्गलमयम्
मङ्गलमय नमः । १७ । वामदेवाय नमः । व्योमाय नमः । वैद्याय नमो वद्वाय नमः । कात्याय नमः । काशविश्वरूपाय
नमो विश्वविश्वरूपाय नमो विश्वाय नमो विश्वमन्त्राय नमः । सर्वभूत समवाय नमो मनीषमायनमः । १८
वयोरेवोऽयं वयोरेवो वीर वीरतरेभ्यः । सर्वेभ्यः सर्वे सर्वेभ्यो नमस्ते चक्षुः शत्रुघ्नेभ्यः । १९ । सर्वं सुखाय
विष्णवे महादेवाय श्रीमणि । तन्नो वदः प्रचोदयात् । २० । ईशानः सर्वविद्यामानीश्वरः सर्वभूतानां
महापतिर्महामोक्षपति मन्त्रा विवीमे चक्षुः सदाविभीम् । २१ । नमो हिरण्यगर्भे हिरण्यवर्षा
हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये पद्मपतये नमो नमः । २२ । अतं सर्वं सर्वं मङ्गलं कृणु
मङ्गलिनम् । ऊर्ध्वं रेतं विष्णुपात्रं विश्वरूपाय वै नमो नमः । २३ । सर्वो वै वदस्वकी वदस्व नमो चक्षुः
सुवयो वै वदस्वकी नमो नमः । २४ । विश्वं भूतं सुवर्णं धितं बहुधा जातं आयमानसं यत् । सर्वोऽस्मै वदस्वकी
वदस्व नमोऽस्तु । २५ । मातराश्चीपनिपदिषु । २६ । २५ ।

२ (१) तन्मीमांसायुक्तं नमः—

ॐ ॐ नमः । मृत्युः कः ॐ चान्तं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम् । ऊर्वाकमिव बन्धनामृतं
मुक्षीय माऽमृतात् । मङ्गलमयः ५५० । मङ्गलमयं महाचतुश्चयमङ्गुलीयमिति ३(१) । ॐ नमः इति चक्षुः
मङ्गलमयः—एवमेव विवक्षुषा विन्यसेत् ।

तत उत्थापयेत्तस्माद् गर्भस्थानात् समाहितः ।
 पुनः संप्रोक्ष्य वारुण्याः पावमानीभिरेव च १(†) ॥
 पूर्ववद्-विनिर्मुक्तः शङ्करोऽस्मीति चिन्तयेत् ।
 ब्राह्मणाय विनीताय ज्ञानिने वीतमन्यवे ॥
 ब्रह्मनिष्ठाय तत् सर्वं सम्प्रदद्यात्तिलादिकम् ।
 प्रीयतां भगवान् शम्भुश्चन्द्र मौलिरिति ब्रुवन् ॥
 अनेन विधिना यस्तु तिल गर्भं समारभेत् ।
 अकाल मृत्युर्न भवेत्तस्य नास्त्यत्र संशयः ॥
 व्यावीनां विप्रमोक्षः स्यान्महतामपि निश्चयः ।
 प्रहृदोषाश्च नश्यन्ति प्रसीदन्ति प्रहाः पुनः ।
 उत्पातानां प्रशान्तिश्च त्रिविधानामपि क्षणात् ॥

त्रिविधानामुत्पातानां—भौमान्तरीक्ष दिव्यानाम् ।

अत्र तिलगर्भेणोपशमनं प्रहृपीडानां शङ्कर-भगवता, तिलदानानि यजमान-कर्तृ-
 कानि क्तानि, अन्य दाधार्य कर्तृकमिति ज्ञेयम् ।

अथास्य प्रयोगः ।

यदा प्रहृपीडादिः स्यात्तदा कर्त्ता जन्मर्क्ष-प्रहृपीडा-अकालमृत्युनाश-दीर्घायुष्यादि
 फलप्राप्ति-कामस्तिलगर्भदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यथोपयुक्त गुणवन्तमेकं ब्राह्मण-
 माचार्यं वृत्वा गोमयेनोपलिप्ते भूभागे वासो युग्ममास्तीर्य तदुपरि अर्द्धादिक-परिमित-
 तण्डुलैरद्वयपद्मं कृत्वा कर्णिकायां यथाशक्ति सौवर्णं पद्मं नवरत्न-सहितं विन्यस्य
 परितः शुद्धां स्तिलान्, उपविष्ट-यजमानो वरणं प्राप्ताद् ब्राह्मणवचनात् पुनः शुद्धान्
 स्थापयित्वा अन्येन वाससा गर्भद्वारा वरणं कल्पयित्वा गर्भयोनि मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तत्र
 यजमानमृजुकृत-वद्धमुष्टिकं उपवेश्य तदङ्गेषु प्रागुक्त मृत्युञ्जय न्यासान् पूर्वोक्त प्रकारेण
 कृत्वा तं विरुपाक्ष चन्द्र मौलिं भावयित्वा पञ्चब्रह्म मन्त्रे यजमानमभ्यर्च्य २(†)
 पुनर्न्यसेत् ।

सौवर्णपद्ममध्ये मुखतः मूर्ध्नि स्थापयित्वा वाससा संवेष्ट्य तिलैरापूर्य ततोऽ-
 न्तस्थं पुनर् तिलरुपगर्भं मृत्युञ्जयमन्त्रेण पुनरर्चयित्वा अमृतस्राविणं चन्द्रं मन्त्रेण

१ (†) । पावमानी स्नानि । 'क' पावमानीः स्वकायनोः' इत्यादि ऊनविधिति स्नानि ।

पञ्च ब्रह्मणाः प्रायुक्ताः ।

२ (†) चणवा, दल वज्रः ११, ४६ । ४, १६ । १०, ७२ । च, जम्बः ।

सम्पूज्य क्षतावृत्त्या मृत्युञ्जयमन्त्रं ब्राह्मणैः सहितं पठित्वा (१) तिलान् अपसाज्यं तस्माद् गर्भाद् यजमानं मुत्थाप्य वारुणीभिः १(*) संप्रोक्षयेत् ।

अथ यजमानः पूर्व्वदेह-विनिर्मुक्तः शङ्करोऽस्मीति भावयित्वा दक्षमुत्सोपविष्ट-आचार्योऽयेत्याद्युक्ता अमुकगोत्रायामुक्त-प्रवरायामुक्तशर्मणे दीर्घायुष्य जन्मर्क्ष-महर्षीद्वा-काल मृत्यु-त्रिविधोत्पातसूचित-रिष्ट-व्याध्याद्युपस्थित-बाधानिबृत्ति काम इमं तिलगर्भवासं स्वर्णपद्माद्युपस्कर सहितं तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति दत्त्वा देयद्रव्य तृतीयां शादिरूपां दक्षिणां दत्त्वा अनेन तिलगर्भदानेन श्रीभगवच्छङ्करः प्रीयतामिति वदेत् ।

इति तिल गर्भदान प्रयोगः ॥

—*—

(८३) अथ त्रिपद्मदानम् ।

—*—

203. पुराणे—

अथ दानं प्रवक्ष्यामि त्रिपद्ममिति विभुतम् ।

आयुष्यं श्रीकरं पुण्यं आरोग्यं पापनाशनम् ॥

माघे मासे विशेषेण जन्मर्क्षेषु च कारयेत् ।

व्याधिग्रस्ते च दातव्यं दुःस्वेत्स्वदुत दर्शने २(†) ॥

अथान्यद्वा भयं पश्येत् सर्व्वदोष प्रशान्तये ।

इति दानफलमुक्त्वा ततः कृत्यमुच्यते—

भूमौ गोमयलि-प्लायां तिलैरादक-सम्मिश्रैः ॥

पद्ममष्टदलं कृत्वा कर्णिकाकेशरान्वितम् ।

तस्मिन् विधाय सौवर्णं तत्र कृत्वा सरोरुहम् ॥

वस्त्रेणावेष्टय गन्धार्यै रक्षयेत् परमेष्ठिनम् ।

विप्रं वैतानिकं धर्म-शास्त्रज्ञं शान्तमानसम् ॥

अभ्यर्च्य दापयेत्तस्मै मन्त्रमेतं दुदीरयेत् ।

अथ मन्त्राः—

सम्प्रीयतां मे भगवान् आत्मभूम्भुतुराननः ॥

दानेनानेन सर्वात्मा जगत्क्षष्टा जगत्पतिः ।

अथान्न तण्डुलैरेव तृतीयां लवणेन तु ॥

१ (*) वायुच दशै रिचयैः ।

२ (†) चत्वारिंशत् महापापार्थं ज्योतिषतन्त्रे चतुस्रवारं च दण्ड्यैर्नमि ।

विष्णवे स्वात्मने चेति दानमन्त्रैर्निबोधयेत् ।
 दानेनात्मेन मे विष्णुः प्रीयतां मे जनार्दनः १(०) ॥
 त्रिनेत्रः सार्वभौमीनाथः शङ्करः शङ्करस्तु मे ।
 दानेनात्मेन विद्वात्मा चन्द्रार्द्ध-कृतसेखरः २(१) ॥
 इति मन्त्रान् समुच्चार्य दद्यादेतान् पुथक् पुथक् ।
 जा(ह्वा)तरुपमयान् कृत्वा ब्रह्म-विष्णु-महेश्वरान् ॥
 एवं कृते तु यत् पुण्यं जायते द्विजपुङ्गवाः ! ।
 न तद् वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटि-शतैरपि ॥
 इत्याह भगवान् ब्रह्मा नारदाय महात्मने ।
 उक्तं मयापि तत् सर्वं युष्माकं मुनि सप्तमाः ! ॥

माषादिकाले गोमयलिप्ते देशे आढकमिततिलाष्टदलपद्मं कृत्वा तत्र सौवर्णपर्णं
 निधाय तत्र ब्रह्माण मर्चयित्वाग्निहोत्रिणे सम्प्रीयतामिति मन्त्रेणदद्यादेवमेव तण्डुल-
 लवण-पद्मदानमिति प्रयोगः ३(१) ।

—*—

(८४) अथ तिल पीठ दानम् ।

—*—

204. वायु पुराणे—

तिलपीठं यथोक्त्ये सारदादमये ध्रुमे ।
 पीठेऽरन्निद्वयायामे तिलपूर्णे सभिषिक्ते ॥
 व्योमाधिपं गणेशानरूपिणं शिवमर्चयेत् ॥

205. गणेश रूपमाह, आश्वेयः—

चतुर्भुजो गजमुखो धूषकस्थश्च तुण्डिलः ।
 विषाणं चाक्षसूत्रं च परशुं मातुलङ्गकम् ।

१ (०)

... .. 'परमात्मा जनकः, इति विनाशितः पाठः ।

१

"वाग्मिनाथेन विद्याया परमः पुत्रोत्पन्नः ।"

२ (१)

"चं ... मन्त्रः महतीतुति" इति चतुर्भुज-विनायकः । इन्द्रोत्पत्तिनाथि—
 'चन्द्रार्द्ध-कृतसेखर' इत्यत्र 'मन्त्रा' शेषः ।

३ (१)

यथा तिला पद्मदानरीतिः पद्मसिच जलेन तण्डुल-लवण-पद्म इति विज्ञेयम् ।

गजाननो विमराजः स्वादिति १(३) ।
 शुद्धे रन्ध्रेषु धूपैश्च कर्पूरं धूपयेत्तथा ॥
 क्षौमे च वाससी दद्यात् पुस्तकं तत्र किन्यसेत् ।
 व्योम-ध्वनिवतिः शुभ्रोगणनाथ स्तिष्ठन्नयः ॥
 व्योमशब्द-ध्रुतिं प्राप्तं पाप मीश ! व्यपोहतु ।
 इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति पापान्यङ्गमज्जाभ्यपि ॥
 अनिवद्ध-कथोत्थानि परनिन्दोत्थकानि च ।
 कूटसाक्ष्य-समुत्थानि पैशुन्य-जनितानि च ॥
 वेदनिन्दा गुरोर्निन्दा तयोश्च श्रवणेन च ।
 हन्ति पापान्यशेषाणि तिष्ठ-पीठ-प्रदानतः ।
 शिवलोके च कल्प्यांश्च मोदते दश पञ्च च ॥
 इति—तिष्ठ पीठ दानम् ॥

—*—

(८५) अथ तिलादर्शदानम् ।

—*—

206. तत्रैव, वायवे—

अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि तिलदानं मनुत्तमम् ।
 पूर्वोक्त-कल्पिते पीठे चतुः कुम्भ-परिष्कृते ॥
 आदर्शं विमलं न्यस्य तत्र देवं मनोमयम् ।
 विष्णुरूपधरं शम्भुं विन्ध्यस्य परितो न्यसेत् ॥

207. विष्णुरूपं मुक्तं नारदेन—

शङ्ख-चक्र-गदा-पद्मधरो वामोर्ध्वं बाहुतः ।
 विष्णुं विधेयो भगवान् विज्ञेयोन्यासमूर्तिषु ॥ इति ।

। (९)

प्रकारान्तरेण नक्षत्र ध्यानं यथा,—

“अथ कूटतमं नक्षत्रवदनं कम्पीरं सुन्दरम्,

नक्षत्रवदनं कूटतमं कम्पीरं नक्षत्रवदनम् ।

यन्मायातविहारितारि वशिरीः किन्दूरीवाधरं,

वन्दे कैवल्यदातुं नक्षत्रं विधिपूर्वं यानयन्” ।

नक्षत्राक्षे—नक्षत्रराशि ध्यानादपि क्षमि । नक्षत्राक्षे विज्ञेयोन्यासं पीठमवधायकः ।

नारदात्मिककटीकायां यथावद्वचनम् उल्लिखितम् । क्षमि ।

पीतवस्त्रयुगं विष्णु चक्रादीन्यायुधानि च ।
 पञ्चलोह-प्रतिष्ठानि तुलसीभिः समर्पयेत् ॥
 मनोमय नमस्तेऽस्तु सौम्यरूप वृषध्वज ! ।
 मनस्कृतानि पापानि सर्वार्ण्यास्तु विनाशाय १(*) ।
 इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति मानसानि कृतानि च ।
 परद्रोह-प्रवृत्तानि कामलोभोद्भवानि च ॥
 क्रोधजानि च सर्वार्णि पापानि च विशेषतः ।
 अवाच्य वाचने यानि अध्येय-ध्यानजानि च ॥
 मदनोत्सव-जातानि क्रोधोद्भूतानि यानि च ।
 ध्येयान्याहुतवृत्तानि(?) नश्यन्ति सकलान्यपि ॥
 शिवलोके वसेद्दर्शनवर्बुदान् दशकामतः ।
 इति तिलादर्शदानविधिः ।

—*—

(८६) अथ देवताभ्यो गजदानम् ।

—*—

208. शैवधर्मे —

निवेदयति यो नाम भक्त्या स्वर्णाद्यलङ्कृतम् २(*) ।
 शिवाय पर्वदिवसे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 समतैराकृत प्रस्यैर्गजैर्युक्तैः सुशोभनैः ।
 प्रकीडति महायानैः शतसंख्यैरनेकशः ॥
 रुद्रलोके गतस्त्रान्ते भवेद्विह सुराधिपः ॥
 खलुर्युग-सहस्रान्ते स्वर्गं प्राप्य नराधिपः ।
 भवेद्विभ्रसमः श्रीमान् रूपवीर्य्य-समन्वितः ॥
 इति शिवगजदानम् ।

—*—

- १ (०) दक्षिणोर्ध्वदशपादविर्गोर्ध्वदशपादविषेवादि पुरादि त्रिलोकास्ते च विष्णुप्रतिमावद्विधाः
 वर्तिताः सन्ति । 'नराकृतानि' इति चाष्टमे पुस्तकात्परि पाठः ।
 १ (†) 'निवेदयति' इति पुस्तकात्परि पाठः ।

(८७) अथ विष्णु-गजदानम् ।

—*—

209. गरुड पुराणे—१(*)

या जगन्निघये नारां प्रयच्छति महामतिः ।
 भद्रजाति समुद्भूतं पद्मनाभाय शक्तिः ॥
 कुय-कंवळ शोभाढ्यं घन्टाचाभर-भूषितम् ।
 वरत्राकुश संयुक्तं अनेक स्वर्णभूषणम् ॥
 कृत्वा विष्णोर्महापूजां कार्तिके द्वादशीदिने ॥
 द्वादश्यामर्पयेत्तन्तु देवदेवाय चक्रिणे ।
 त्रिलोकीनाथ-देवेश ! सर्वभूत-कृपानिधे ! ॥
 गजदानेन तुष्टस्त्वं प्रयच्छ मम वाञ्छितम् ।
 इत्युवाच्यार्थं कृत्वा तं प्रणिपत्य जगत् प्रभुम् ॥
 सुरेन्द्र-लोक मासाद्य क्रीडते काल मक्षयम् ।
 वर्षाब्दसहस्राणि क्रीडित्वा सुचिरं दिवि ।
 ततो भूलोक मासाद्य सार्वभौमो नृपो भवेत् ।
 इति विष्णु गजदानविधिः ॥

—*—

१ (०)

गजः—प्रजापति देवताकः ।

“अथ सर्वदेवत्वं भूमिर्षं विबुधैवता ।

अथा दास सदा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्तिताः ॥

प्राजापत्यो गजः प्रोक्त सुरजो वन्द्यदेवतः ।”

प्राज्ञश्चः प्रतिपद्यीवाङ्मनस्यै साधुतया ।

अथैवमपि मातङ्गं तिस्रं वीर्याचं वन्दयेत्” ॥

तस्य प्रतिपद्यै आचक्ष्य याच्यम् । अथैव ईमाद्रीदानवच्छेदितः ।

करे यत्नं तथा अथा दासदासी विनीचमाः ।

करन्तु इति विन्यस्य अथार्जुनैः प्रतिपद्यः ।

इति विष्णुपर्वीतरे, गरुडपुराणे च । अथैव परब्रह्मदेवतं परिभाषाप्रवरणे प्रागुक्तम् ।

२ (१)

गजदानं कथं यथा, मण्डपुराणे,—

“बोध्यं दत्तं मजं वापि प्राज्ञे प्रतिपादयेत् ।

यं गजस्य वधे जीवे गजतुल्यो दुर्मान् वधः ।

प्राजानो चैव मातुषं राजा भवति दुर्हिनान् ।” इति

(८८) अथ सूर्यगजदानविधिः ।

—*—

210. आदित्य पुराणे,—१(*) ।

निवेदयति यो नागं भक्त्या स्वर्णाण्यलङ्कृतम् ।
 सूर्याय पर्वदिक्ते तस्व पुण्यफलं श्रुम् ॥
 समसैरावत-प्रसूयैर्गर्भयुक्तैः सुस्रोभनैः ।
 प्रक्रीडति महायानैः शतसंख्यैरनेकशः ॥
 सप्तद्वीप-समुद्रायां क्षितौ नरपतिर्भवेत् ।
 मुक्तबातु विपुलान् भोगान् प्रलये समुपस्थिते ॥
 सूर्ययोगं समासाद्य स तत्रैव प्रलीयते ।
 इति सूर्यगजदान-विधानम् ॥

—*—

(८९) अथ दासीदान विधानम् २(†) ।

—*—

211. कौन्तेय—

दासीं दद्याद् यथाशक्ति मूल्येनालङ्कृतां शुभाम् ।
 सुवर्णं रजतैः सार्द्धं विधिवदक्षिणायुताम् ॥
 वित्तानुसारान्तां दत्त्वा विप्राय गृहमेधिने ।
 मोदतेऽप्सरसां लोके यावत् कल्पशत-त्रयम् ॥

212. बह्वि पुराणे,—

दासीदानं प्रकृत्योक्तम् ।

स्थिर नक्षत्रसंयुक्ते सौम्ये सौम्य-ग्रहान्विते ।
 दानकालं प्रशंसन्ति सन्तः पर्वणि वा पुनः ॥
 अलङ्कृत्य यथाशक्त्या दासोभिर्भूषणैस्तथा ।

१ (०)

'नामचक्षुः नह्यो हि न मनीषा न चोक्तिरिति ।

ये ब्रह्मचरिणः पापेषु निरतः सर्वदा बुद्धिः ।

न तेषां दीर्घः पन्थाः दक्षिणं दानमिच्छते ।

इति बह्वि पुराणे नमोऽर्चिषीपात्राय—नामाध्याये ।

२ (†)

दासी, दक्षिणा, परिचारिका इति । दीर्घ-दासी तु दीर्घाक्षी दीर्घाक्षी इति ।

'दासीपात्रा-दक्षिणादीः' इति । 'दक्षिणाः दक्षिणा' इति निराह पद्मेचि ।

तद्वान् मन्त्रास्तु—

इयं दासी मया तुभ्यं श्रीमती प्रतिपादिता ।
 सदा कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमश्नुते ॥ इति ।
 पञ्चवर्षाधिका सातु चत्वारिंशत् समावधिः ।
 दासी द्विजाय दातव्या दासदानेऽन्यत्र विधिः ॥
 दत्त्वा क्षमापयेत् पश्चाद् ब्राह्मणं वक्त्र-काञ्चनैः ।
 अनुगत्वातु सीमायां द्विजं विसर्जयेत्ततः ।
 एवं दत्त्वा महाराज कृतकृत्योभवेत् पुमान् ।
 इह लोके परे चैव सप्तजन्मन्यखण्डितः ॥
 गृहकर्मकरीन्दयात्तदणीं रूपशालिनीम् ।
 बहुद्रव्योपसंयुक्तां प्रामवेष्टम समन्विताम् ॥

तथा च—

दासी समीक्ष्य बहुशोऽगृहकर्मवक्षाम् ,
 यो ब्राह्मणाय कुलशीलवते वदति ।
 विद्याधरेष्वभिपति स्वयमि पूजितोऽसौ ,
 मर्त्यः प्रयाति स्वजनैः सह विष्णुलोकम् ॥
 इति दासी दानम् १(३) ।

—*—

१ (३)

‘एवमेव दास दानम् । विधितुं दासीदानानुक्रमः । य च दासः पञ्चवर्षाधियः ।
 ‘यच्छन्नात सत्ताम्रीतो बन्धी दासपुत्रावतः ।
 पञ्चाष्टावर्षावदाहितः क्षामिना च वः ।
 मोक्षितो मङ्गलवर्षाद् द्रुह्ये प्रायः पदे वितः ।
 सदाहं निरुपवतः प्रवन्धावहितः ज्ञतः ।
 जज्ञदावय विज्ञेयः सर्वेषु वक्ष्यमाणतः ।
 विज्ञेया वामनः क्षात्री दासाः पञ्चवर्ष कृताः ॥’ इति भारव कृतिर्नारदीयमनुश्रुतिर्वा ।
 दास कर्त्तव्य-विदुता ज्ञाना दासीति । दैवदासीतु इवम् कृता ।

(६०) अथ रथदानम् ।

—*—

213. गारुडे—

गन्त्रीं तुरङ्गं संयुक्तां यो ददाति द्विजातये ।
 सर्वकामं समृद्धात्मा स राजा जायते सुवि ॥
 गन्त्रीनाम रथविशेषः १(*) ।
 सचक्राख्यां युगोपेतां मत्तवारण-भूषिताम् ।
 आस्तोर्णवृक्षास्तरणां योक्तुं युक्तां सकूयकाम् २(†) ॥
 युक्तां चतुर्भिस्तुरगैर्द्वाभ्यां वा शक्तियुताम् ।
 बलीवर्धयुताश्चापि द्विजाय प्रतिपादयेत् ।
 पुण्येऽहिं विप्रमाहूय कृत्वा वस्त्रादि-भूषितम् ।
 सुदक्षिणां यथाशक्त्या दद्यात्प्रयत्नं मानसः ॥

तद्दानं मन्त्रास्तु—

गन्त्री मिमां प्रयच्छामि विश्वकर्म्ममधि दैवताम् ।
 दानेनानेन भगवान् प्रीयतां मे परः पुमान् ३(‡) ॥
 एवं प्रदाय विधिवद् गन्त्रीं मन्त्रेण मानवः ।
 विमानेनार्क-वर्णेन देववह्निं मौदते ॥
 इहलोके भवेद्भ्राजा बलवान् धर्म्मवत्सलः ।
 214. कूर्म्म पुराणे प्रकारान्तरेणोक्तम् ।
 रथश्चतुर्वलीवर्धैर्व्यूढं (ध्यानं) ४(*) धान्यावृतन्निघा ।
 वित्तानुसारैः सर्व्वेभ्य रथोपकरणैर्युतम् ॥
 सदक्षिणश्च विप्राय दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत् ।

१-(*)

‘गन्त्री कल्पव्री वास्तवम्’ इत्यमरः ।

अकटिका इत्यर्थः । शुद्धा सा अकटीति ।

गम्यते यया सा गन्त्री । अवादितात् इन् ।

ततः पितृताञ्जीव ।

२(†)

‘वशाकरवाणं’ ‘योक्तुयुक्ता’ इति पादशान्तर धृतः पाठः ।

आस्तोर्व्यं अवाकरवाणं योक्तुयुक्तां सङ्कलकामिति च ।

३(‡)

‘प्रोक्ततां मे परः पुमान्’ इति पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।

४(*)

‘धान्यावृतनलनिघा’ पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।

धान्याष्टतमं—अष्टादशधान्ययुतम् । त्रिवेति—शतयुतसारात् । त्रिवेद्यक (धक)
सुवर्णदक्षिणायुतमित्यर्था । रथोपकरणानि—युग-योद्ध-तोत्रादीनि ॥

215. तद्दानमन्त्रस्तु स्कान्ये,—

रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्मणे ।
विश्वभूताय नाथाय अरुणाय नमोनमः ॥ इति ।
इति रथदानविधानम् ।

—*—

(६१) अथ प्रसङ्गाच्छिविका-दानम् ।

—*—

216. वह्नि पुराणे, वशिष्ठः—

ऋणु चान्यन्महीपाल मद्वादान मनुत्तमम् ।
यक्ष वै दत्त मात्रेण मुच्यते नरकार्णवात् ॥
मार्गशीर्षे शुभे पक्षे समुपोष्य हरेर्हिनम् ।
माघ फाल्गुनयोर्व्यापि वैशाखस्य शरत्सुच ।
द्वादश्यां हरिमभ्यर्च्य कलसोपरि संस्थितम् ।
शङ्ख-शार्ङ्ग-गदा-चक्रधरं शक्त्या हिरण्मयम् ॥
शिविकां चक्रवर्शोस्थां स्रजुदाहमयीं शुभाम् ।
आनीय सन्निधिं विष्णोः शुभच्छत्र-समन्विताम् ॥
सम्पूज्य गण्डकां भूषां जागरं तत्र कारयेत् १(*) ।
गण्डकां-सोपधानामित्यर्थः ।
विशाभिजन-सम्पन्नं विद्वांसं शास्त्रवित्तमम् ।
आज्ञासारं शुचिं दर्शं कलत्रापत्य-भूषितम् ॥
प्रातः सभाध्ययमभ्यर्च्य वासोभिः कर्णभूषणैः ।
उपानच्छूरिका-खड्ग-पट्ट-कञ्चुक-वेणिका २(†) ।
आदर्शस्थगिका-पानपात्रं च कांद्यभाजनम् ॥
स्थगिका, ताम्बुलपात्रं-ताम्बुल करङ्क इति ।

- १ (*) 'चच गण्डका'मित्यत्र 'सता'मिति कचिदादौ पुस्तके पाठः ।
'सम्पूज्य' इत्यत्र 'सम्पूज्य' इति वैसाङ्गिकः पाठः ।
प्राक् शिविकादानं मन्त्रं स्रजुपेक्षितः इदानीं सप्तक्रियं विचार्य रतिः ।
२ (†) 'वेणुका' कचिदादौ पुस्तके पाठः ।

चत्वारो वृषभा देया धेनवश्च सुलक्षणाः ।
 शिविका वाहनानान्तु तथैव छत्रधारिणः ॥
 वृत्तिर्देया तथाश्च वर्षाहं ब्राह्मणस्य च ।
 वर्षे वर्षे पुनर्ह्येवं ब्राह्मणस्यैत देव तु ॥
 वृत्तिरेव त्वसम्पत्तौ वर्षे वर्षेऽपि वार्षिकी ।
 इहामुत्रातपत्राणं कुरु केशव मे प्रभो ! ॥
 छत्रं त्वत् प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभम् ।
 देव देव जगन्नाथ विद्वात्मन् दत्तयाऽनया ॥
 प्रभो शिविकया देव प्रीतो भव जनार्दन ! ।
 दत्त्वा तज्ज्ञान-विदुषे सपत्नीकाय पुत्रिणे ॥

अतः शिविकादान फलम्—

सुरापः स्तेनकृत् भङ्गौ १(*) ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
 शिविका दान माहात्म्यान्मुच्यते पातकात् स्फुटम् ॥
 पितृपक्षं मातृपक्षं पत्नीपक्षन्तथैव च ।
 आत्मानं बन्धुपक्षश्च तारयेन्नरकार्णवात् ॥
 मुक्तवातु विपुलान् भोभान् इहा मुत्रसुखप्रदान् ।
 सपत्नीकः सपितृको विष्णु सायुज्यमश्नुते ॥

अत्र सम्भावित-ब्रह्महत्यादि-पातकाबलिनाशं पितृमातृ-पत्नीपक्षात्मबन्धु-पुरुष-
 नरकार्णवतारण-पूर्वकं हि कामुष्मिक-भोगानु-भव पूर्वकं स्ववंश-सहित-सात्मविष्णु-
 सायुज्य-काम इमां शुभछत्रो पानदधुरिका-वृष-धेनु-चतुष्टय-समन्वितां वाहकछत्र-समेतां
 तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति दानवाक्यं ज्ञेयम् ।

इति शिविकादानम् २(:) ।

—*—

(६२) अथ भूमिदानम् ।

—*—

217. कूर्म्म पुराणे—

गोचर्म मात्रं भूखण्डमधिकं वा स्व शक्तितः ।
 त्रिधा सदक्षिणं कृत्वा दत्त्वा शिवपुरं ब्रजेत् ॥
 त्रिवेति—त्रिद्वेयक सुवर्णरूप-दक्षिणामेदे त्रिधा इत्यर्थः ।

218. तद्वाने बृहस्पतिः—१(*)—

—*—

अपि गोचर्ममात्रेण सम्यग्दत्तेन मानवः ।
वीत पापो विशुद्धात्मा स्वर्गलोकं गृहीयते ॥
दशहस्तेन दण्डेन त्रिशङ्खैर्निवर्तनम् ।
दश तान्येव गोचर्मं ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः ॥
यत् किञ्चित् कुरुते पापं पुरुषो लोभ-मोहितः ।
तद् सर्वं भूमिदानेन क्षिप्रमेव विनश्यति ॥

219. बृद्ध वसिष्ठस्तु—

दशहस्तेन दण्डेन दशहस्तात् समन्ततः ।
पञ्चचास्या धिकान्दद्या देतु गोचर्मं कथ्यते ॥

220. मातस्ये—

सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिशङ्खैर्निवर्तनम् ।
त्रिभागहीनं गोचर्म-मानमाह प्रजापतिः ॥
इति पारिभाषिकगोचर्म-विधानम् ।
मानेनानेन यो दद्यान्निवर्तनं शतम्बुधः ।
विधिनानेन तस्यास्तु क्षीयते पापसंहतिः ॥
तदर्द्धमथवा दद्यादपि गोचर्मं मात्रिकम् ।
भगवन् स्थानमात्राङ्कं सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ॥
यत् किञ्चित् कुरुते पापं जन्म प्रभृति मानवः ।
अपि गोचर्मं मात्रेण भूमिदानेन शुष्यति ॥
गवां शतं वृषभ्यैको यत्र तिष्ठे दयन्निवर्तः ।
तद्धि गोचर्ममात्रन्तु प्रादुर्वेद विदोजनाः २(†) ॥

१ (*) 'यत्किञ्चित् कुरुते पापं ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।'

अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन शुष्यति ॥

गो चर्मलक्षणं च बृहस्पतिना दत्तं तम्—

सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिशङ्खैर्निवर्तनम् ।

दश तान्येव गोचर्मं दत्वा स्वर्गं गृहीयते ॥

इति मातृचरायामाचार्यायां ।

एवं गोचर्मोऽधम मध्यमोत्तम-भेदेन शक्त्या व्यवस्था स्येया । तथाच—

श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने ।

विपन्नाय दरिद्राय सर्वभूत-हिताय च १(*) ॥

ईदृशाय शुभा शुद्धा वृत्ता स्वल्पाऽपि वासव ! ।

कुलानि तारयेद्वी(द्वी)रः क्रमेण सप्त सप्तच ।

शुभा—सर्व सस्योत्पत्तियोग्या २(+) । शुद्धा—न्यायोपार्जिता ।

221. वृद्ध वशिष्ठः—२(†)

अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्येति साधवः ।

पृथ्वीं धान्यादि मिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥

222. भूमिदानमन्त्रो मातृस्ये,—

तथा भूमिप्रदानस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ।

दानान्यन्यानि मे शान्ति भूमिदानाद् भवत्विह ॥ इति ।

नहि भूमेः परं वस्तु गौ सुवर्णाच्च किञ्चन ।

अतो मुवि गवि प्राज्ञैः सुवर्णं वक्षिणा मत्ता ॥ इति ।

223. महाभारते च—

न चोषरां न निर्दग्धां महीं दद्यात् कथञ्चन ।

न इमंशान-परीताञ्च न च पापि-निषेक्ताम् ॥

स्वदत्तां परदत्तां वा भूमिं योपि हरेन्नरः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिरिति ४(+) ॥

इति भूमिदानम् ५(०) ।

- १ (*) 'सर्वभूत हितायेच' इत्य साधुः पाठः तापि चादर्शे । 'कुलामितारयेद्वीरः' इति भिन्नः पाठः ।
- २ †) 'सर्व सस्योत्पत्तिः' इति कश्चिदादर्शस्य पाठः ।
- ३ †) 'भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घायुश्च हिरण्यदः । तिल प्रदः प्रजामिष्टां दीपदचक्षुःसमम्' । इति मानवे धर्म्य शास्त्रे ।
- ४ (+) 'स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् बहुभारम् । स विष्टायां कृमिभूत्वा पिबतिः स ह मज्जति' ॥ इत्यन्याकृतिः ।
- ५ (०) 'सर्वेषामेव दानानां भूमिदानं महत्तमम् । यो ददाति महीं राजन् विष्टायां किञ्चनाय वै । षष्ठु मासं मक्षवा स भवेत् पृथिवीपतिः । न भूमिदानं सहस्रं पञ्चमिह विष्टाये ॥ भूमिं यः प्रतिपदज्जाति भूमिं यश्च म्रियते । उभौ तौ पुच्छमापन्नौ-नियतं स्वर्गनामिनौ' ॥ इति महाभारते, पाण्डुरत्नसूत्रे जनपदामहत्यायेच ।

(१३) अथ गृहदानम् १(*) ।

—*—

224. कौम्ये—

शक्तिः सर्ववित्तेन पूर्णं गृहमपि त्रिधा ।

सदक्षिणं द्विजे दत्त्वा ब्रह्मलोकं ब्रजेन्नरः ॥

सर्ववित्तेन-सर्वोपस्करणेनेत्यर्थः २(†) ।

कांस्य ताम्रादिभाजन-सर्वधान्य-घृत-गुड-शर्करा-गोवलीवर्ह-दास-दास्युदुखल-
मूषल-पीताम्बरादिरूपेण वित्तेन, त्रिधा-पूर्ववदुत्तमादि-पक्षत्रयेण सदक्षिणं गृहमिति ।

गृहदाता सुखी प्राप्नोति कृष्णः सर्ववस्तुषु ३(‡) ।

प्रज्ञा-सुख-विबुधार्थं पात्रे देयं मतो गृहम् ॥

225. गारुडे,—

ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।

क्रीडित्वा सुचिरं स्वर्गं मानुष्यं लोकमास्थितः ॥

भवत्यव्याहतैश्वर्यैः सर्वकाम-समन्वितः ॥

ऐष्टकं दारवं वापि मृन्मयं वापि शक्तिः ।

सर्वोपस्करणोपेतं यो दद्यात् विपुलं गृहम् ॥

226. व्यासः—

गृहन्वीप प्रभोद्योत शयनासन भाजनैः ।

उपस्करैश्च सम्पूर्णं सर्वधान्य-प्रपूरितम् ॥

ब्राह्मणाय दरिद्राय सुश्रीलाय ददाति यः ।

तथाध्ययन शीलाय शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥

१ (*)

‘यः कारयेन्नृद्धिं वैश्वस्य, पुण्यान् लोकान् सोऽर्चयेत् शान्तान् वै ।

दत्त्वावासान् पश्यन्नाभिपन्नान्, भोगान् भुङ्क्ते कामतः स्वाधनोयान् ।

वासतमं पितृकुलं तथा मातृकुलं नरः ।

तारयिष्यान्नाम सार्धं विष्णोर्मन्दिरकारकः ।

इमाश्च पितरौ वैश्वभाषा नावन्ति योगिनः ।

पुरतो बहुविंशस्रं स्नानवत्स तपस्विनः ।

अपि नः सक्तुमी कश्चिद् विष्णुभक्तो भविष्यति ।

‘इरेर्मन्दिरं कर्त्ता यो भविष्यति यच्चिन्नतः’ ॥

इति वामन पुराणे शेषाध्याये ।

२ (†)

यथा अन्ति कश्चन कल्पति दानपुरः सरेच इति ।

३ (‡)

‘स्य गृहदानात् सुखी’ इति चादर्थं पुस्तकान्तरे पाठः ।

देवैः पितृगणैर्युक्तो ब्रह्मर्षिमनुजर्षिभिः १(॥) ।

ब्रह्मवर्षशतान्येव दश तिष्ठन्त्यनामयः २(†) ॥

तस्मादिह समागत्य सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥

बहुप्रदो बहुधनो द्विजोवा वेदपारगः ॥

उपस्कराः—मन्त्र-तुलिकोपधान-कांस्य-भाजनादयः ।

सर्वधान्यानि-परिभाषायां ज्ञेयानि ॥

227. मातृस्य पुराणे—

पकेष्टकामयं कृत्वा शैलजं वापि दारुजम् ।

मृन्मयं वापि भवनं शुभलक्षण-संयुतम् ।

मत्तवारणशोभाह्वं धेन्वाचैव समन्वितम् ३(‡) ।

इदानीं गृहनिर्माणद्रव्याण्युच्यन्ते—

अर्जुनैः सरलैः रम्यैः शालैश्चैव मनोरमैः ॥

तिलसैः सर्ज्जवृक्षैश्च कदम्बैः सह वञ्जुलैः ।

शुभस्थान समुत्पन्नैर्वास्तुलक्षण संयुतम् ॥

अत्रार्जुनादि वृक्षोपादानं वास्तु शास्त्रोक्त-४(+)

वृक्षविशेष ग्रहणार्थम् ।

एतैर्ह्रीभिर्भवनं कृत्वेति सम्बन्धः ५(x) ।

स्थापनञ्च यथान्यायं भूमेश्चैव शोभनम् ॥

मार्जनं सिञ्चनञ्चैव मण्डनीयेन कारयेद् ६(०) ।

मङ्गल्यानुपहाराञ्च वास्तु विद्योदितां स्तथा ॥

देवता पञ्चकं तत्र चत्वारिंशत् समन्वितम् ।

पूजयित्वा यथान्यायं ततोदध्याद् गृहं गृही ॥

१ (१) 'ब्रह्मर्षि मनुजर्षिभि' रित्यत्र 'सर्वभोगसमन्वित'मिति आदर्शान्तर इतः पाठः ।

२ (॥) 'दश बर्षशतान्येव दश तिष्ठन्त्यानामयाः' इति हेमाद्रिमतः पाठः ।

३ (‡) 'मत्तवारणशोभाह्व' मिति चतुर्वर्गविशेषाभिधत्तः पाठः ।

४ (+) बालुशास्त्रं—यथा 'मयमतम्' 'शिल्परत्नम्' 'मनुष्यालयचन्द्रिका' मखन सुतधारीबन्, यौभोजराजौय-समराङ्गन-सुतधारम्, विश्वकर्माप्रकाशः 'प्रासादमखन' मूलकमशालावेति ।

एतेषु मयमतं प्रथमम् । एषु वदुषा बालु प्रबाली बालुशास्त्रोक्तं इत्यमरः ।

५ (x) प्रासाद-भवन-निर्माणे के च इत्याः शुभदाः केचाद्यभेदात् सर्वं बालुशास्त्रे लिखितमस्ति ।

६ (०) बालु-मखन-निर्माण-प्राक्-भूमेर्मात्रं न सिद्धमन्व मखनीयेन कारयेदित्यर्थः । अत्र 'मखनीयेन' इत्यत्र खाननीयेति पाठान्तरमस्ति ।

अत्र वास्तु मण्डलोद्धार पूजाद्युक्तम् ।

228. मत्स्यपुराणे—

एकाशीति पदं कृत्वा रेणुभिः कनकेन च १(+) ।

पश्चात् पिष्टे नालुलिम्पेत् सूत्रेणालोढ्य सर्वतः ॥

अथरेखाकरणम्—

दश पूर्वापररेखा दशचैरोत्तरायताः ।

सर्ववास्तु-विभागेषु विज्ञेया न कदाचन ॥

एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्ववास्तुषु ।

पदस्थान् पूजयेद्देवान् त्रिंशत्पञ्चदशैवतु ॥

द्वात्रिंशद्वाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश ।

मध्ये नवपदस्त्वेकः चत्वारः स्त्रिपदाः स्मृताः ॥

एवं प्रतिष्ठिता देवाः चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

नामत स्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ॥

ईशान कोणादिसुरान् पूजयेत् क्रमशो न च २(*) ।

अत्र नामस्थाने यथा—

शिखी चैवाथ पर्जन्यः जयन्तः कुलिशायुधः ३(†) ॥

सूर्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ।

पूषाथ वितथश्चैव गृह्णत यमावुभौ ॥

गन्धर्वो भृङ्गराजश्च ४(‡) मृगः पितृगण स्तथा ।

द्वौवारिकोऽथ सुधोवः पुष्पदन्तश्च वारुणः ५(+) ॥

असुरः शोष पापौ च रोगोहिर्मुख एवच ६(x) ।

भल्लाटः सोमसूर्यौ च अदितिश्च दितिश्च वै ७(॥) ॥

१ (+)

'एकाशीतिपद-वास्तुमण्डल-करणे प्राग् रेणुभिः कनकेन च सम्पाद्यम् । पश्चात् मण्डल-पूर्वादिना च ।

२ (*)

एकाशीतिमण्डलं चतुः षष्टिपदमण्डलचेतिवयं कृति-पुराण-वास्तुशास्त्रेण त्रिभिः तयोरेकाशीतिपदं चेष्टम् । चत्वारः कोष्ठेषु ईशानादिदिक्षु त्रिभिर्ग्रन्थतीक्ष्णैर्विन्धाद्यः । वास्तुमण्डलं परपृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ (†)

विभिन्नयन्त्रे मयमतादी कोष्ठस्थदेवतानां कश्चित् नाम प्रसिद्धो दियते ।

४ (‡)

'भृङ्गराजश्चे'त्यत्र 'भृगुराजश्चे'ति पाठान्तरमस्ति ।

५ (+)

'वायुश्च' इत्यत्र 'जवाधार' इति भिन्न-पाठः ।

६ (x)

'असुरश्चैव शोष पापयवाश्च रोगक' इति ईशादिग्रन्थतः पाठः ।

७ (॥)

'सोम सूर्यौ' इत्यत्र सोमनामौ' इति ईशादिः ।

कलावान् मुख्यभङ्गादौ सोमनागौ तथापरौ ।
 अदितिश्च दितिश्चैव स्थाप्याः प्रणव-नामभिः ॥
 वहिर्द्वात्रिंशद्वेतेतु तदन्तः श्वतुरः शृणु १(०) ।
 आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्र स्तथैव च ॥
 अर्यमा सविता चैव विक्स्वान् विष्णुश्चाधिपः ।
 मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥
 अष्टमस्त्वापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
 आपश्चैवापवत् सञ्च पर्जन्योऽभिर्दितिस्तथा ॥
 पदिकानान्तु वगोऽयमेव कोणेज्वशेषतः ।
 तन्मध्येतु वहिर्विंशं द्विपदास्तेतु सर्व्वतः २(†) ॥
 अर्यमाश्च विक्स्वाञ्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
 ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदाश्चैव सर्व्वतः ॥
 एतत् पूर्व्वकं गृह्णाम्भन्तु कुर्यादित्युक्तम्—

तत्रैव—

वास्तौ परीक्षिते सम्यग् वास्तुगोहे विचक्षणः ।
 वास्तूपशमनं कुर्यात् समिद्धिर्व्वलि-कर्मणा ॥
 जीर्णोद्धारं तथोद्याने तथाच नववेष्टमनि ३(‡) ।
 नव प्रासादभवने प्रासाद परिवर्त्तने ॥

—*—

- १ (०) 'पूर्व्वं मन्त्रवह्निर्व्वता इति' इत्युक्तं संख्यकाः त्रिष्यंश्च उक्ताः, पञ्चमन्त्रवह्निर्व्वताः
 वापादयो यथारोत्या उच्यन्ते । अन्वहितेऽप्येकनौबन् ।
 २ (†) तन्मध्ये-वास्तुमन्त्रमन्त्रे, वहिर्विंशत्—तद्वह्निर्व्वताः द्विपदाः विंशतिर्दक्षिणा श्रियाः ।
 वास्तुमन्त्रमन्त्रे मन्त्रवह्निः स्थाः 'जीर्णोद्धार-विहारी' इत्यादि-प्रासादयोः प्रथमतः
 द्वेभ्यः सन्नि ।
 ३ (‡) जीर्णोद्धार—जीर्णोद्धारं तदाद्यदीनां पुनः संस्कारः । जीतिः—प्राज्ञीकृतं—तन्म-
 न्त्रोक्तं निवर्त्तनं मन्त्रोद्धारोत्वा वास्तु विज्ञप्तिपत्रमनं कार्य्यम् । प्राज्ञोक्तिपत्रमन्त्रोत्वा
 वास्तुमन्त्रमन्त्रेः । पञ्चमन्त्रमन्त्रोत्वा मन्त्रोद्धारो विज्ञप्तिपत्रमन्त्रे ।
 उद्याने—पूतारामेच ।

रोगः	चङ्चिः	सुखः	भस्मादङ्कः	सोमः	सपः	कस्तिः	दिगिः	गिखी
पापः	भद्रः						चापः	पञ्चसः
शेषः	राजवक्त्रा		पृथीधरः		चापवक्त्रः		जयनाः	
चसुरः							कुलिशायुधः	
जन्माधिपः	सुखः		ब्रह्मा		कस्तिः		भूयः	
पुण्यदत्तः							सत्यः	
स्योवः	विजृषाधिप		विष्वक्		सविता		भृङ्गः	
दीशारिक्तः	जयः	सुखः	सपः	कस्तिः			सावित्रः	चाकाशः
पितृशक्तः	सुगः						पूषा	वायुः

229. एकाशीतिपदवास्तुमण्डलम् ।

एतन्मन्त्रस्यपुराणोक्तं धर्मशास्त्रेण । वास्तुशास्त्रमते परममायिपदमेतत् ।
एवं चतुःषष्टिपदं वास्तुमण्डलं यत्तद्—मण्डुकपदम् ।

‘एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्येतु’ इत्यादिनात्र प्रयोजनमेतत् सूचितम् । चतुः-
षष्टिपदवास्तुमण्डलस्यात्र नावसरः १(०) । कोष्ठस्थ-देवतानां नामभेदो नानामन्त्रे
दृश्यते । पुष्कलं शब्दकल्पद्रुमाभिधाने वास्तुशब्देऽस्ति ।

१ (०) तच्च मण्डलं सर्वदेवगृहादिषु केषाम् । मध्ये नवपदं ब्रह्मा ।

230. लिङ्गपुराणे—

‘एकाशीतिपदं वास्तु मानुषं प्रति सिद्धिदम् ।
चतुःषष्टिपदं वास्तु सर्वदेव-गृहं प्रति’ ॥

231. देवीपुराणे च—

‘प्रासादेतु चतुःषष्टि रेकाशीति पदं गृहे’ ।
द्वाराभि वर्त्तने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च ॥
वास्तूप शमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः १(*) ।
एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिष्टकैः ॥
होम स्त्रिमेखले कार्य्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके ।
यवैः कृष्णै स्तिलैश्चैव समिद्रिः क्षीरवृक्षजैः ॥
पालाशैः खादिरै वा पामागौदुम्बर सम्भवैः ।
कुशदूर्वाभयै र्वापि मधुसर्पिः समन्वितैः ॥
कार्य्यस्तु पञ्चभिर्विषैर्विल्ववीजैरथापि वा ।
होमान्ते भक्ष्य भोज्यैस्तु वास्तुदेशे बलि हरेत् २(†) ॥
तद्वद्विशेष नैवेद्यमिदं दद्यात् (ध्यात्) क्रमेणतु ।

अतः कस्मै मण्डलस्थदेवाय कोवा बलिर्देयस्तदुच्यते—

ईशकोणे घृताक्तन्तत् शिखिने विनिवेदयेत् ॥
ओदनं सोत्पलं दद्यात् पर्जन्याय घृतान्वितम् ।
जयन्ताय ध्वजं पीतं पैष्टं कूर्मश्च विन्यस्येत् ३(‡) ॥
इन्द्राय पञ्चरत्नानि पैष्टं च कुलिशं न्तथा ॥

१ (*) वास्तुशास्त्रे ;—इयमल-शिल्प-समराङ्गनमनधार-मूलमन्त्र शास्त्रादिषु वास्तु विप्रोप-
शमन-वृत्तमस्तीति प्रागपिप्रोक्तम् ।
‘एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेनतु ।
पश्चात् पिष्टैश्च चालिष्येत् सूत्रेणाखीय सत्यतः’ ॥
‘एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुविन् सञ्चवास्तुषु ।
पदस्थान् पूजयेद्देवा स्त्रिंशत् पञ्चदशैवतु ।
वाविंशश्चास्ततः पूज्याः पूज्याश्चान् स्तयोदश’ ॥

इति मातृस्थे वास्तुनिर्णये सप्तविंशत्युत्तर विमततमाध्याये ।

१ (†) वास्तुमण्डलकोष्ठस्थानां शिल्पादि देवानां पूजने कनकः स्वस्त्युक् पञ्चकं पञ्चकं बलिद्रव्यदान-
विधिरनेन उच्यते ।

१ (‡) जयन्तादीनां कस्यै कोष्ठं बलिं देयं वा द्रव्यदानेन तत्तदुच्यते ।

वितानकञ्च सूर्याय धूपं शक्तुं तथैव च ।
 सत्याय घृत-गोधूमं मत्स्यान् दद्याद्भृशाय च ॥
 सष्कुली-श्चान्तरीक्षाय दद्यात् सक्तूंश्च वायवे ।
 लाजाः पूष्णे तु दातव्या वितथै वर्णकौदनम् ॥
 गृहक्षताय मध्वन्नं यमाय पिशितौदनम् ।
 गन्धौदनञ्च गान्धर्वे भृङ्गे मेषस्य जिह्विकाम् ॥
 दौवारिके दन्तकाष्ठं पैष्टं कृष्णवर्लिं तथा ।
 सुग्रीवे पूषकान्दद्यात् पुष्पदन्ताय पायसम् ॥
 मृगाय यावकान्दद्यात् पितृभ्यः कुशरांस्तथा ।
 कुशस्तम्बेन संयुक्तं तथा पद्मञ्च वारुणे ॥
 पैष्टं हिरण्मयं न्दद्यादसुराय सुरासवम् ।
 घृतौदनञ्च शेषाय यवान्नैः पापयक्ष्मणे ॥
 घृतं लङ्ङुकांस्तु रोगाय नागपुष्पं फणावते ।
 भक्ष्यं मुख्याय दातव्यं मुद्गौदनं मतः परम् ॥
 भल्लाटे स्थानके दद्यात् सोमाय मधु पायसम् १(*) ।
 नागाय शालिकं पिष्टं अदित्यै लोषिकास्तथा ॥
 दितेस्तु पुरिकान्दद्यादित्येवं वाह्यतो बलिः २(+) ।
 क्षीरमापायं दातव्यं आपवत्साय वै दधि ॥
 सावित्रे लङ्ङुका न्दद्यात् समरीचं कुशोदकम् ।
 सवि तु गुडपूपांश्च जयाय घृत-चन्दनम् ॥
 विवस्वते पुनर्हृषा वृक्षचन्दन-पायसम् ।
 हरितालौदनं न्दद्यादिन्द्राय घृत-संयुतम् ॥
 गुडौदनन्तु मित्राय रुद्राय घृतं पायसम् ।
 आमपक्कं तथा मां सं देयं स्याद्वाज-यक्ष्मणे ॥
 पृथ्वीधराय मांसानि कुम्भाण्डानि च दापयेत् ।
 शर्करा-पायसन्दद्यादर्य्यम्ने पानमेवतु ॥
 पञ्चगव्यं यवाञ्चैव तिलाक्षतं हविश्चरुम् ॥

भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् ।

एवं सम्पूजिता देवाः शान्तिं कुर्वन्ति ते सदा १(*) ॥

पुनरपि तृप्त्यर्थं देयद्रव्यमुच्यते—

सर्वेषां काञ्चनं दद्याद् ब्रह्मणे गां पयस्विनीम् ।

राक्षसानां वलिर्देयो मां सौदन समन्वितः ॥

ईशाने नागमातृभ्यश्चरुञ्च विनिवेदयेत् २ (+) ।

मां सौदनं सरुधिरं मत्स्य-खण्डैश्च संयुतम् ॥

पीतरक्तं बलिन्दद्यात् पूतना यातु राक्षसी ।

वायव्ये पापराक्षस्यै मत्स्यं मांसं सुरासवम् ।

पायसञ्चापि दातव्यं स्वनाम्ना सर्व्वतः क्रमात् ॥

नमस्कारानुयुक्तेन प्रणवाद्येन सर्व्वतः ।

प्राङ्मांसौदनं स्कन्दाय दक्षिणस्यां तथा परम् ।

कृशरा-पोलिकादानं मर्य्यम्ने मूल-मन्त्रतः ॥

मां सं सरुधिरं दद्यान्न जम्भकाय तु पश्चिमे ३(†) ।

पोलि—पिठोच्छयेरक्ताक्त-पिष्टानन्तरतोऽपि च ।

भक्ष्यभोज्यैर्दिगीशानां तत्तन्मन्त्रैर्बलिं हरेत् ।

सर्वासां पायसं साज्यं यथोक्तं वल्यसम्भवे ॥

तदभावे दर्भपुष्पैर्दध्यक्षत-घृतैर्बलिः ४(०) ।

गोमयेनोपलि-प्रायां मण्डलात् पूर्व्वतः क्षितौ ॥

गन्धादि पूर्व्वकं सर्व्वं भौतिकञ्च बलिं हरेत् ।

भूतेभ्योऽथ पितृभ्यश्च राक्षसेभ्यो नमो नमः ॥

पिशाचेभ्योऽथ मातृभ्यो गणेभ्यश्च पृथक् पृथक् ।

दिव्यान्तरिक्ष-भौमेभ्यः प्रणवादिनमोऽन्तर्कैः ॥

ततः सर्व्वौषधिं क्षानं यजमानस्य कारयेत् ।

द्विजांस्तु पुजयेद् भक्त्या ये चान्ये गृहमागताः ॥

१ (*)

'एवं सम्पूजयित्वा' इति आदौ पुस्तकान्तरं पाठः ।

२ (†)

'ईशादेवादि' इति चान्दादर्भभृतः पाठः ।

३ (‡)

इति दिग्-देवतानां कोषस्य देवानां च बलिद्रव्यदानव्यवस्थ

"

'पि लि पिच्छे' इति पाठोऽपि अस्ति ।

४ (०)

तदभावे,—प्रायुक्तपिष्टपचिद्रव्याभावे इति ।

एतद्वास्तूपशमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
 प्रासाद-भवनोद्यान-प्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
 सु(पु)रवेश्म प्रवेशेच सर्वदोषोपशान्तये ।
 वास्तुपशमनं कृत्वा ततः सूत्रेण वेष्टयेत् ॥
 रक्षोघ्न—१(+) पावमानेन सूक्तेन भवनादिकम् २.† ।
 नृत्य-मङ्गल वाद्यैश्च कुर्याद् ब्राह्मण-वाचनम् ॥

इतः पूतकृत्यस्यास्य फलकीर्तनम्—

अनेन विधिना यस्तु प्रति सम्बन्धं सप्तं बुधः ।
 गृहे वायतने कुर्यान्न स दुःखमवाप्नुयात् ॥
 नच व्याधिभयन्तस्य नच बन्धु धनक्षयः ।
 जीवेद् वर्षशतं स्वर्गे कल्पमेकं वसेन्नरः ॥ इति ।

२३२. गृहादि दान मन्त्रो—ब्रह्मवैवर्त्त पुराणे—

इदं गृहं गृहणत्वं सर्वोपस्कर संयुतम् ।
 तव विप्र ! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम् ॥
 एव मेकैकशो दत्त्वा प्रणिपत्य समर्पयेत् ।
 'स्वस्ती'ति ब्राह्मणे वाच्यं 'कोऽदादिति' च पूजितैः ३(*) ॥
 यद् यस्य विहितं पूर्वं तत्तस्मै प्रतिपादयेदिति ।

२३३. मतस्य पुराणऽपि—

प्राप्ते दानदिने कार्यं मेशान्यां हस्तमम्बितम् ।
 चतुरस्रं समं कुण्ड-मेखला-योनि-भूषितम् ॥
 पूर्वोत्तरे हस्तमिताच वेदी,
 गृहादि-देवेश्वर पूजनाय ।
 अर्च्यार्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानाम् ।
 मूर्त्यस्य कार्यं फल पुष्पगन्धैः ॥

१ (+) 'रक्षोघ्नो वो वलगाहनः प्रोत्तमसि वेणवान् । रक्षोघ्नो वो वलगाहनोऽनन्यासि वेणवान् ।
 रक्षोघ्नो वो वलगाहनोऽनन्यासि वेणवान् । रक्षोघ्नो वा वलगाहना उपदधासि वेणवी ।
 रक्षोघ्नो वा वलगाहनी पथुङ्गामि वेणवा । वेणवमसि वेणवा.व्यः । यजुस्य नृ. १८. १. १२५ ।
 परमहंस-परिव्राजकाचार्य-श्रीमन्मधुसूदनसरस्वतीनय-श्रीभगवद्गीताकादशाध्यायौक्त—'स्यान्तं षष्ठोऽक्ष-
 तवमकीर्त्ता' इत्यादि श्रौतं रक्षोघ्नमन्त्रः शास्त्रप्रसिद्धः ।

२ (†) 'पावमानो' मृत्कामि, वैदिकानि पठेत् ।

३ (*) 'को' स्वस्तीति ब्राह्मणः प्राग्वदिति । ततः स्वस्तिमन्त्राय । ततः 'कोऽदात् कच्छा चदा' इति मन्त्रं पठेत् । यस्मिन्—गुरुवं, आचार्याय, ऋषे, ब्रह्मणे, इति हातव्यम् ।

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि,
 पत्रैरपि क्षीर-वनस्पतीनाम् ।
 मध्येच संस्थाप्य च पूर्णकुम्भम् १(†)
 स्रग्गन्ध धूपाम्बर रत्न युक्तम् २(‡) ॥
 गृहोक्तेन विधानेन कृत्वा चाग्निं मुखन्ततः ।
 गव्येन पयसा दिव्यं स्थालीपाकं चरुं श्रेयेत् ॥
 ततश्च तच्चैव चरुं जुहोमि, मध्यस्थिताभ्यो गृह-देवताभ्यः ।
 बलिञ्च सम्यग् विधिवत् प्रपूज्य, क्षीरेण धाराः परितस्तु दद्यात् ॥
 ब्राह्मणं मर्चयेत् पूर्वं परितुष्टं क्षमापयेत् ।
 शय्यां दक्षिणभागे तु सोपधानां सदीपिकाम् ॥
 सितवस्त्रैश्च सञ्जुग्रां लक्ष्मी-नारायणान्विताम् ।

लक्ष्मीनारायण प्रतिमोक्ता—

पद्मासनं गतं कुर्यात् तच्च देवं चतुर्भुजम् ।
 दक्षिणाधः करे पद्मं शङ्खमूर्ध्ं करे न्यसेत् ॥
 वामोर्ध्वे च भवेच्चक्रं लक्ष्मीप्रष्टेऽपरः करः ।
 वामोत्सङ्गता लक्ष्मीः रत्नपात्रकरा भवेत् ।
 दक्षिणस्तु भुजो देव्याः प्रष्टे देवस्य चक्रिणः ॥ इति
 सिताम्बरं कुण्डल हेम भूषितम्,
 केयूर-कण्ठाभरणाभि-रामम् ।
 पत्नीसमेतञ्च करे गृहीत्वा,
 दाता पठेन्मन्त्रं मिमं गृहस्थः ॥
 ण्योहि नारायण दिव्यरूप !
 सर्वार्थमरैर्वन्दित पादपद्म !
 शुभाशुभानन्दं सधाम धीर-
 लक्ष्मीयुतं स्वं हि गृहं गृहाण ३(•) ॥

१ (†) 'रत्नकुम्भम्' इति आदर्श-पुस्तकान्तरस्थः पाठः । 'दिव्यं संस्थाप्य' इति पुस्तकान्तरादृतः पाठः ।

२ (‡) प्रागुक्त ब्राह्मणादीनां लक्षणं तुलापुरषप्रकरणे उक्तम् । 'बलियुक्त' इति कश्चित् सन्दर्भे पाठः ।

३ (•) 'शुभाशुभौ' इत्यभ्यास-पुस्तकादृतः पाठः ।

नमः कौस्तुभनाथाय हिरण्य कवचाय च ।
क्षीरोदार्णव सुप्ताय जगद्धात्रे नमोनमः ॥
नमो हिरण्य गर्भाय जगन्नाथाय वै नमः ।
चराचरस्य जगतो गृहभूताय ते नमः १(*) ॥
भूलोक-प्रमुखालोका स्तव देहे व्यवस्थिताः ।
नन्दन्ति यावत् कल्पान्तं तथा तस्मिन् भवान् गृही २(†) ॥
पञ्चयज्ञ-क्रियायुक्तः वसेदाचन्द्रतारकम् ।
एव मुक्त्वा तु देवेशं सपत्नीकं द्विजोत्तमम् ॥
तिल प्रस्थोपरिस्थायां शय्याया मुपवेश्य च ।
वदेदिदं ततो वाक्यं सर्वधान्य युतन्त्रिवदम् ॥
सर्वोपस्कर-संयुक्तं गृहं गृह्य द्विजोत्तम ।
तत्रोपकरणं सर्वं दाम्पत्यस्य निवेदयेत् ३(‡) ॥
पादुकोपानहच्छत्र-भूषणासन-भाजनैः ।
सम्पन्नं चार्थसम्पन्नं गृहोपस्कर-भूषणम् ।
सर्वं-सम्पूर्णमेवास्तु पठित्वैव निवेदयेत् ॥

234. एतद्दानफलमपि तत्रैव मत्स्यपुराणे—

य एवं सर्वसम्पन्नं पक्वेष्टं विनिवेदयेत् ।
 कल्पकोटि-शतं यावत् श्रद्धालोके महीयते ॥
 शैलजं दारुजं वापि यो दद्याद्विधि पूर्वकम् ।
 वसेत् क्षीराण्येव रम्ये नारायण-समीपतः ॥
 मृन्मयञ्चैव योदद्याद् गृहञ्चोपस्कृष्टान्वितम् ४(*) ।
 पुरेषु क्लोपालानां ग्रीत्या मन्वन्तरं वसेत् ॥

१ (°) 'वै नमः' इति पाठान्तर मणि ।

२ (१) 'भबने गृही' इति पुस्तकान्तर-भूतः पाठः ।

२ (!) 'दम्पत्यौ बिंनिवेदये' दिति-आदर्शान्तरभूतः पाठः ।

४ (०) शङ्खाया विवरणं मयमताख्यग्रन्थं शिम्परवे प्रामादमयुने चालि-प्रागुक्तमन्यत ।

सुनिका-निर्झितग्रहं,—रवज-धातुज-स्फटिक-जैमज-दाहज-दिग्द्वयः स्वल्पगुणजनकम्,
तद् यदि देवाद्यायतनं स्यादिति ।

कलिकल्लुष-विमुक्तः पूजितः सिद्ध-सङ्घैः
 अमर-कमलमाला वीज्यमानोऽप्सरोग्रिभिः ।
 पितृशतमपि बन्धून् पुत्र पौत्र-प्रपोत्रान्,
 अपि नरकनिमग्नं तारयेदेक एव ॥ इति
 दिव्य भोगां स्ततो भुक्त्वा राजराजो भवेद्भुवि १(†) ।
 नारायण-बलोपेतो नारायण-परायणः ॥
 नारायण-कथासक्तो जीवेद् वर्षशतं सुखी ।

अथैषां वचनानामेकवाक्यतया गृहदान-प्रयोगः प्रस्तूयते । गृहदानं दित्सुः प्रागुदग् वा समासन्नजला मनुष्यता मनुषरां वास्तु-शास्त्रोक्तगुणां विशुद्धां भुवं परिगृह्य, तत्र समे स्थाने गोमयेनोपलिप्ते चतुरस्रदेशे शङ्कुच्छायादिना प्रार्चीं कल्पयित्वा तत्र सुधादिलिप्तेन २(‡) सूत्रेण समान्तराल-पूर्वापरयुत-दक्षिणोत्तरायत-नवकोष्ठात्मक-मेकाशीतिपदं वास्तुमण्डलं विरच्य, तन्मध्ये कोष्ठनवक मेकीकृत्य, तत्र ३(०) ब्रह्माणं विन्यस्य तत् पूर्वादि चतुर्दिक्स्थ-कोष्ठत्रयमेकीकृत्य तेषु क्रमादर्थमणं विवस्वन्तं मित्रं पृथ्वीधरं विन्यस्य, तेषामुभय पार्श्वस्थेशानादि कोष्ठेषु चतुष्टये प्रादक्षिण्येनापवत्स-सवितु-विबुधाधिप राजयक्ष्मणो विन्यसेत् ।

तत्र आपः आपवत्सस्येशान-कोष्ठे सवितु राग्रेय-कोष्ठे सावित्रम्, विबुधाधिपस्य नैऋत्यकोष्ठे जयः, राजयक्ष्मणः वायव्यकोष्ठे भ(रु)द्रं विन्यस्य, अथ वहिरीशानादि-सर्वकोष्ठेषु प्रादक्षिण्येन शिख्यादि—दित्यन्तं तान् विन्यसेत् ४(*) ।

एवं संस्थाप्य 'होमस्त्रिमेखले कार्य्य' इत्याद्युक्त प्रकारेण होमं हुत्वा, ततः 'ईशकोणे घृताक्तन्तन् शिखिने विनिर्देशये' इत्याद्युक्त रीत्या सर्वेभ्यो बलीन्दद्यात् । प्रतिस्विक कल्पे वा तेभ्यः सर्वेभ्यः पायस-बलीन्दद्यात् ।

ततः कृताभिषेकः कर्त्ता ब्राह्मणा न्दक्षिणान्नादिभिः सन्तोष्य, तत्र भूमौ वास्तु-शास्त्रानुसारेण ५(†) पक्केष्टकादिमयं गृहं निर्माय, सुधा-धात्वादिभिरलङ्कृत्य गृहोपकरणै-गृहं सम्पूर्णं कृत्वा, सति सम्भवे गृहाङ्गने ईशानदिग्भागे मण्डपं कृत्वा, तोरणे बलादिना

१ (†) 'दिव्यभोगा' जित्यादिना तद्दानफलसूक्तम् ।

२ (‡) सुधाव्यखपविशेषः सुदृढः दृढतुसंज्ञितोक्तः ।

३ (०) तत्र मध्ये ब्रह्मा चतुः कोष्ठे स्थानं, नवकोष्ठे वा ।

४ (*) एकाशीतिपदं वास्तुमण्डलकोष्ठं त्रिव्यादि दिव्यमानं क्रमेण, पूजयेद्देवान् प्यापयेद्-यथाविधि बलीन्दद्यात् ।

५ (†) मयमत-त्रिस्वरज-विषकर्क-प्रकाश-प्रासादमण्डपाख्य-वस्तुानुसारेण दृष्टकादि दृष्ट-निर्माणं कार्य्यमेतदपि प्रागुक्तम् । रजोन्न-पवमानमन्त्राः प्रागुक्ताः ।

समलङ्कृत्य, पूर्ववद्वास्तु-पूजा होमौ विधाय कलशोदकेनाभिषिक्तो यजमानो गीतमङ्गल-
वाद्यादिभिः गृहं रक्षोघ्न-पवमानमन्त्रैः क्षिपु आपदक्षिणमावेष्ट्य, परितः क्षीरधारां
पातयित्वा तदुपरि प्रस्थमात्रां स्तिलान् प्रक्षिप्य, तत्रोपधानादि-सर्वोपस्कर-सहिता-
मुपरि-स्थापित-सुवर्ण-नारायण-प्रतीमां (आपो) निधाय, तत्र नारायणं सम्पूज्य,
प्रतिमहीतारं कृत्वा कुण्डल-वस्त्र-मुद्रिका-केयुरादिभिः सपत्नीक मलङ्कृत्य, 'तं करे
गृहीत्वा सुलभे मङ्गल-बोधं जायमाने गृहं प्रविशेत् १(*) ।

एषोहि नारायण, दिव्यरूपेत्यादि - वसेदाचन्द्र-तारकमित्यन्तः पूर्वोक्त-मन्त्रः

पठनीयः २(†) ।

ततः पूर्वस्थापितासनस्योपरि उदङ्मुखं सपत्नीकमुपवेश्य द्वयं प्राङ्मुखं मुपवेश्य
कुशलि जलान्यादायाद्येत्यादि-देश कालादि-संकीर्तनान्ते अमुक गोत्रायामुक्-
वेदाध्यायिनेऽमुक-शर्मणे ब्राह्मणाय इदं गृहं (यथोपकरण सहितं) पक्षेष्टकादि रचितं
यथाशक्ति-सम्पादित-क्रास्यताम्रादि-भाजनं सर्वधान्य-लवण-शर्करादिरस-गो वलीवर्ह-
दास-दासी-समन्वक-तुलिका-वितानादि-सर्वोपस्करण-सहित-सदीप-प्रद्योतं सर्वधान्य-
दैवतं सकल-कलुष-क्षयानन्तर-सिद्ध सङ्ग-पूजितत्वामर-कर-कलित-चामरवीज्यमानत्व-
सहित सम्भा-वित-नरकनिमज्जित-पित्रादि पुरुषशत ३(‡) पुत्र-पौत्रादि-बन्धुतारण पूर्वक-
मित्यन्ते, पक्वेष्टकारचित गृहदाने कल्पकोटि शतावधि-काल-ब्रह्मलोक-महितत्वकाम इति !

शैलज-दारुज-गृहदाने तु—

कल्पकोटि शतावधि-समय-नारायण-समीप-क्षीरार्णव निवास काम इति ।

दातव्य मृन्मयादि ४(०) गृह विशेषानुसारेणोत्त्वा तुभ्यमहं सम्प्रददे—

न ममेति ब्राह्मणहस्ते जलन्श्चवा --

इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपस्कर संयुतम् ।

तव विप्र प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम् ॥

एव मेकैकशो दत्त्वा प्रणिपत्य समर्पयेत् ।

स्वस्तीति ब्राह्मणैर्वाच्यं कोऽत्रादिति च पूजितैः ॥

गृहं मम विभूत्यर्थं गृहाण त्वं द्विजोत्तम ! ।

प्रीयतां मे जगद् योनि वास्तु रूपी जनार्दनः ॥

इति मन्त्रं पठेत् ।

१ (*) 'गृहं प्राविशेत्' इति कचिद् श्रुत्यान्तरे पाठः ।

अथ सुधाख्यलेपः वज्रलेपः, कषाय हस्त्यग्रमलेपः, उद्दालकस्य तिलकफलसमन्वयः वज्रः सन्नि ।
एषु वज्रलेपय हस्त्यग्रमलेपाय लिखितः । अन्ये च वास्तुशास्त्रे सन्ति ।

२ (†) 'एषोहि' इत्यादि प्रागुक्त पञ्च मन्त्रान् पठेत् ।

३ (‡) 'पित्रादिपुरुषशत' इत्यत्र 'मित्रादि' इति कचिन् पाठः ।

४ (०) अथ 'सम्प्रदादि गृह विशेषानुसारेण' इति कचिद्विदादयः-पुनश्चैः पाठः ।

वज्रपुराणे—'एवमन्ता गृहं राजन् सर्वोपस्करसंयुतम् । करो विष्णुपुत्रं याति श्रेयसानोऽपस्मरोग्रहेः' ॥

प्रतिग्रहिता 'देवस्य त्वा' इत्यादि मन्त्रेण प्रतिगृह्य ऐ० स्वस्तीत्युक्त्वा यथा शास्त्रम् कामस्तुतिं पठेत् । ततः कृतैतद्गृहदानं कर्म प्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णमग्निदेवतं दक्षिणात्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे, इति सुवर्ण-सहस्रमारभ्यैकं सुवर्णविरां दक्षिणां दद्यात् । ततः स्तस्मै पादुकोपानच्छत्रं चामरादिकं यथाशक्ति दत्त्वा ततः—

कृताञ्जलिभूत्वा—

सम्पन्नं वाप्यसम्पन्नं गृहोपस्करं भूषणम् ।

सर्वं सम्पूर्णमेवास्तु तत्प्रसादाद्विजोत्तम ॥ इति

सम्प्रार्थ्यं तदनुकूया स्वगृहं गत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुञ्जीतेति ।

इति गृहदानं प्रयोगः ॥

—*—

(६४) अथ मठदानम् ।

—*—

235. स्कन्द पुराणे—

कृत्वा मठं प्रयत्नेन शयनासन संयुतम् ।

पुण्यकाले द्विजेभ्योऽथ यतिभ्यो वा निवेदयेत् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति निष्कामो मोक्षं माप्नुयात् ॥

इति मठदानम् १(*०) ।

- १ (०) मठः छात्रादि निवसः । मठानि वसन्ति छात्रादयो यत्र स मठः । 'मठं मदनिसास्योः' । 'वृत्तयेति' घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् ह्रिः । कचशौला विद्याधिनन्दावाः । कृतेषु गुरुषु वा लत्यते । गुरोर्दोषाच्छादनाच्छवम् । तच्छोलत्वाच्छातः । आदिना परि-
त्राजक-सम्प्राप्ति-भिभूणां वरः ।

ब्रह्मवैवर्ण, माकंष्ट्यः—

'यावत्सन्निष्ठते भूमौ समते जगसेविते ।

तावद् वर्षं प्रमाणेन कर्त्ता च शुभभागं भवेत् ।

भगवतीपुराणे, विजयाश्वकर्मण्यं पुण्याराम मठादिकम् ।

सज्जनं कारयेत्तस्मात्पठारासादिकं नरः ।

११

'कृत्वा वासं गृहलस्य देवस्य परमेश्विनः' ।

राजस्याश्वमेधानां फलेन सङ्ग युज्यते ॥

प्रासादे सन्त्यये पुण्यं मयैतत् कथि तं हिजाः ।

तस्माद्वाकस्ये पुण्यं कृते शतगुणश्रवेत् ॥

ततो दशगुणं पुण्यं तथा शैलस्ये भवेत् ।

ततो दशगुणं लीङ्गे ताम् शतगुणमानः ।

सङ्गुणयितं रौप्यं तस्मात् फलं मवानुते ।

ततः शत सङ्ख्यं मे सीषये हिज्ज सप्तमाः ॥

अनन्तं फलमाप्नोति रत्न-चित्ते मनोहरं' इति विष्णु धर्मोत्तरे ततोयकाम्ये ॥

(६५) अथ प्रतिश्रय दानम् ।

—*—

236. भविष्य पुराणे—

प्रतिश्रये सुविस्तीर्णे कारिते सजलेन्धने ।
दीनानाथ-जनार्थाय ततः किं न कृतम्भवेत् ॥

237. मार्कण्डेय पुराणेऽपि—

कुर्यात् प्रतिश्रयं गृहं पथिकानां हितावहम् ।
निज-गोहैकदेशे वा साधून् पान्थान् निवासयेत् ॥
अक्षयं पुण्यमुद्दिष्टं तस्य स्वर्गापवर्गदम् ।
सर्वकाम समृद्धोऽसौ देवर्षिदिव मोदते ॥
प्रतिश्रयो धर्मशालेति लोके प्रसिद्धः ।

23८. यमोऽपि—

आसनं पादशौचञ्च दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
ददात्येतानि यः पञ्च स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
अन्नदः प्राणदो ज्ञेयः रूपदो वस्त्रदः स्मृतः ।
सहि सर्वप्रदो नाम यो ददाति प्रतिश्रयम् ॥
अश्वमेध सहस्रस्य राजसूय शतस्य च ।
पुण्डरीक-सहस्रस्य फल्माप्नोति मानवः १(*) ।
इति प्रतिश्रय दानम् २(†) ॥

—*—

- १ (*) 'पुण्डरीकः सिताम्बोजे सितच्छत्रं च भेषजे । पुंसि व्याघ्रं ऽपि-विह्वलानि कौशकारा-
न्धरंऽपि च' इति मेदिनी ।
'योगिष्वयस्यो नरः' इति हेमाद्रि-वृत्तः पाठः ।
२ (†) 'रामो दानं न शंखन्ति विना चाभयं दक्षिणाप ।
विद्यां कथां विजयं च दीपमन्नं प्रतिश्रयम्' ॥ इति कृतौ—'प्रतिश्रयः समायाचावर्ध-
ऽप्युपगमेऽपि च' इति मेदिनी । 'समायाच प्रतिश्रयः' । यज्ञमाया, चभागतामयच-
इति त्रयापरः ।
चोक्त इति हेमचन्द्रः ।

(६६) अथाश्रम दानम् १(✽)

—*—

239 वाराहे—

त्रिभौमं वा द्विभौमं वा कुर्यादथैकभूमिकम् ।
 मठं विचित्रशालाढ्यं विराजन्मत्तवारणम् ॥
 ध्यानाध्ययनं होमादि-व्याख्यानं स्थानं भूषितम् ।
 सुधया वा शिलाभिर्वर्त्तं समं स(म)स्त्रिम(न्न) भूमिकम् ॥
 विन्यस्तपुस्तकाधार-भूतनूतन-सङ्कुलम् (कम्) ।
 नानाकला-कुलोद्यान-राजिमण्डल-मण्डितम् ॥
 निर्मल-स्वादु-पानीय-सुसम्भृत-जलाश्रयम् ।
 यतीनां पथिकानाञ्च निवासमुपसंदुषाम् ॥
 पादुकौपानहच्छत्र-कौपिनेन्धन-वाससाम् ।
 उपयोगि-पदार्थानां-मन्येषामपि लब्धये ॥
 ग्रामञ्च विपुलं भूमिं प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः ।
 एवं समाश्रयं कृत्वा तापसानां हितावहम् ॥
 अन्येषामपि लोकानां दुःखिना माश्रयार्थिनाम् ।
 समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीयतां मे जगन्निधिः २(†) ॥
 एवं दत्त्वा महाराज ! सविचित्रं समाश्रयम् ।
 अश्वमेधं सहस्रस्य फलं माप्नोत्य संशयम् ३(०) ॥
 शिव-विष्णु पुरे स्थित्वा तद्रूप-वल-विक्रम् ।
 भोगानपि बहून् भुक्त्वा परं निर्वाणं मृच्छति ॥
 यः कारयेदिति विचित्र-विशालं शाल—
 मालाकुलं रुचिरं कुड्यं वितानयुक्तम् ।
 दिव्याङ्गना परिवृताऽथ भवेन्मुरारेः,
 पारे भवार्णव-जलस्य स सौख्यमेति ॥
 इति विधानपारिजाते आश्रयदानम् ।

- १ (०) 'आश्रमो ब्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे बने मठे, 'अस्त्रियास्' इति मेदिनी । सुगौनां निवासोवा । आश्रमस्त्रि 'अश्रमे' वा । 'असु तपसि' । ततो बज् । मोदानी-पदस्य इति इति नं स्यात् । यदा आसमन्तात् यमोऽथ । स्वधर्मं साधनलोकात् ।
 २ (†) 'जगत्पति' इति आदर्शान्तरं धृतः पाठः ।
 ३ (०) 'अश्वमेधं संप्राप्नोति मोक्षं चैवाथ गच्छति' इति आदर्शान्तरः पाठः ।

(६७) अथ कन्यादानम् ।

—*—

240. तत्र बृहस्पतिः—

सहस्रमेध धेनूनां शतञ्चानडुहां समम् ।

दशानडुत् समं यानं दशयान समं हयः ॥

दशवाजि-समा कन्या भूमिदानञ्च तत् समम् १(*) ।

तस्मात् सर्वेषु दानेषु कन्यादानं विशिष्यते ॥

241. भविष्ये—

कन्यामलङ्कृतां दद्या दनादाय नराधिप ! ।

विशार्थिने ब्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते २(†) ॥

दशाद् गुणवते कन्यां नमिकां धर्मचारिणीम् ।

अपि नो गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥

कन्या देया श्रोत्रियाय ब्राह्मणाय तपस्विने ।

साक्षादधीत-वेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

इयं कन्या, सम्बर्त्तादिभिर्दशमे कन्यका प्रोक्तेति वयोविशेषयुक्ताऽप्राप्त-रजोदर्शनैव विवक्षिता ३(‡) ।

तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां भवेदुत्तमतीं यदि । अत्र भवेदिति विशेषांतेः ।

242. हेमाद्रौ, सम्बर्त्तः—४(०)

अष्टवर्षा भवेद् गौरी नवमे नमिका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता ॥

वृषली स्वरूपन्तु—

पितु गेहेतु या कन्या रजः पश्यत्य संस्कृता ।

सा कन्या वृषली होया नतपति वृषली-पतिरिति ॥

१ (*). 'कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्वा स्वलङ्कृताम् ।

ब्रह्मर्दया विजयेत् ब्रह्मलोकां व्रजति ते ॥

कन्यादानान्तु सर्वेषां दानानां सुप्रथमं कृतम्' ॥ इति यमः ।

२ (†). 'दशयान समाकन्या' इति हेमाद्रिः ।

३ (‡). 'विजाय वेदविद्वेष कन्यादानतदुच्यते' इति हेमाद्रिधृतः पाठः ।

४ (०). 'प्राप्तदर्शनैव' इति पाठान्तरम् । ईदृशे पाठे प्राप्त-रजसो, रजोदर्शनायाः कन्याया अपि विवाह-सम्भवः । प्राप्तप्राप्त-रजस्योः कन्ययोः प्राप्त-रजस्योः शेषस्यैति विद्वां मतम् ।

243. अग्निराध—

अप्राप्त रजसा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जनकृता श्यामा कुचहीना तु नमिका १(†) ॥

244. तदर्थे काश्यपोऽपि—

सप्तवर्षा भवेद् गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारी त्यभिधीयते ॥
रोमकाले तु सम्प्राप्ते सोमोभुञ्जीत कन्यकाम् ।
रजः काले तु गन्धर्वाः शक्रस्तु कुचदर्शने ॥
तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
विवाहस्त्वष्ट्र वर्षायाः कन्यायाः शस्यते वृधैः ॥

245. याज्ञवल्क्यः—

वेदं ब्रतानि वा पारज्जीत्वाऽप्युभय मेव वा ।
अविप्लुत-ब्रह्मचर्य्यो ल क्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ॥

१ (†) कृतावन्त्यदस्ति—“सप्तवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजस्वला” ।

‘प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते’ इति श्वेत्तनमुनयःप्राहुः ।

२, श्यामान्धवलम्— ‘शीते सुखेण सन्धाङ्गी योयेच सुखशीतला ।

तप्त काञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिकीर्तिता’ ॥

‘श्यामासीवन मध्यस्था’ इत्युत्पत्तिर्भा ।

३, गौरीदानफलमुक्तं विष्णुपुराण-टीकायाम्—

‘गौरीददन्नाकलोकं वैकुण्ठं याति रोहिणीम्’ इत्यादि ।

अन्यत् रघुनन्दन महाचार्यं प्रणीतोद्वाहत्वे वीरमिवोदयेषालि ।

कन्यादान फलमुक्तं महाभारते च—

‘कृपारामप्रपाकारी तथा इवाहिरोपकः ।

कन्याप्रदः सेतुप्रदः स्वर्गमाप्नोत्य संशयम्’ ॥

४, चाष्टयपुराणम्— ‘एवं यच्छानि ये कन्यां यथाशक्या स्वच्छुश्रूषाम् ।

विवाहकाले सम्प्राप्ते यद्योक्ते सहस्रे नरे ॥

कृमान् कर्म कृतं शतमनु पूर्णं लभन्ति ते ।

सुखाकन्याप्रदानश्च पितरः पपितामहाः ।

विशुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते’ ॥

246. ब्रह्माण्डे—

कन्यान्तु परया भक्त्या अलङ्कृत्य प्रयत्नतः ।
कुलीनाय गुणज्ञाय-कन्यां दद्याद् विशेषतः १(*) ॥
कन्यां वरयमाणाय दद्यादेष विधिः स्मृतः ।

247. स्कन्द पुराणे—

सुरुपां लक्षणोपेतां अव्यङ्गाङ्गीं कुलोद्भवाम् ।
कन्यां भ्रातृमतीञ्चैव धर्मार्थार्थीं समुद्रहेतु ॥
विशाल नेत्रां सुमुखीं नीलकुञ्जितमूर्द्धजाम् ।
आताम्रपाणि पादाग्रां कम्बुग्रीवां सुमध्यमाम् ॥
विशाल जघनाञ्छारु-नितम्ब-स्थल भूषिताम् ।
आस्थूल गुल्फ-दशनां आस्यामधर-तालुकाम् २(०) ॥
अपिङ्गाक्षी मकपिलां अस्फुरच्चराणां शुभाम् ।
आस्थूलभ्रण्डफनासाग्रां शस्तामाहुर्मङ्गीषिणः ३(+) ॥
उद्वहेत्तादृशीं कन्यां रोगदोष विवर्जिताम् ४(†) ।

248. महर्षि मनुः—

चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्येह च हिताहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहाभिबोधत ॥

- १ (०) 'सुरुपाय गुणज्ञाय' इति हेमाद्रिः ।
२ (०) प्रशालचक्षमाङ्ग मङ्गाभारते—
'अपिचक्षपक्षाणां स्मितञ्चोत्खोपमं शुभम् ।
द्विज्यांशुरग्निमभिर्युक्तं दिव्यकान्तिसमीरमम् ' ॥
३ (+) अथत् सामुद्रिके पुराणेवाप्ति स्त्री पुंसोः यमलचक्षम् । अत्र 'मासायाम्' इति चादृशान्तर-
स्त्वित-'मासायाम्' इति च चादृशान्तर धृतः पाठः ।
४ (†) 'सर्वर्णानां सर्वर्णां स्त्री जायन्ते वै स्वजातयः' इति श्रुतिः ।
'नीलहेतु कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गी' न रोगिणीम् ।
नालोमिकां नाति लोमां न वाचाश्लां न पिङ्गलाम् ॥
इति अथत् श्रीमद्रघुनन्दनीयोद्वाहकृतं ज्योतिषशास्त्रे च विदितम् ।

पेटौनसिः—नाम्नोऽसुरौ राज्ञ्याय राक्षसो वैश्वस्य देशाचः यद्वयं सर्वेषामाद्यैः प्रसाधम् ।

अथत् प्रचेताः—देशाचः संकृतप्रसूतानां प्रतिबोद्धव्यानाम् ।

ब्राह्मोदैवस्तथाचार्यः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमो मतः ॥
 चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
 राक्षसं क्षत्रियस्यैव मासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥
 पञ्चानाञ्च त्रयोधर्म्या द्वावधर्म्यौ स्थिताविह ।
 पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यः कथञ्चन ॥
 एतेषां ब्राह्मादीनां लक्षणम्—१(*)

यथोक्तगुणवते वरायालङ्कृत्य कन्या यत्र दीयते स ब्राह्मः ।

249. मनुः—

यज्ञे तु वितते सम्यक् कर्म कुर्वति ऋत्विजि ।
 अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥
 एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
 कन्या प्रदानं विधिव दार्षो धर्मः स उच्यते ।
 अनया सह धर्मश्चर्यतामित्युक्ता यत्र कन्यादीयते सप्राजापत्यः ।
 छद्मादिना यत्र कन्याऽपह्नियते स पैशाचः ।
 राक्षसो युद्धहरणाद् गान्धर्वः समयान्मिथः ॥
 द्रविणादानाद् यत्र कन्या दीयते स आसुरः ।

250. वसिष्ठः—

सर्वेषामेव दानानां मेक-जन्माणुगं फलम् ।
 हाटक-क्षिति-गौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
 अष्टानां विवाहानां फलं विवाहप्रकरणे द्रष्टव्यम् ।

१ (*) चत्वारविध-विवाहलक्षणमित्यम्—

भाष्येन सत्यादक यज्ञश्च । तस्य स्वीकार उपशान्त विशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदाद् वरकन्ययोर्वि
 कर्त्तृत्वे-कर्मत्वे । सचाष्टविधः ।—(१) ब्रह्माह्वय यथाशक्तालङ्कृता कन्या यत्र दीयते स ब्राह्मः । (२)
 यज्ञस्यायत्तिर्जं कन्यादानं सर्वे देवः । (३) यत्र वराद योऽर्थं गृहीत्वा तेनैव सङ्ग कन्यादानं स च
 (४) यत्नानया सङ्ग धर्मं चरतामिति नियमं कृत्वा कन्यादानं स प्राजापत्यः । (५) यत्र धर्मं गृह्यं
 कन्यादानं आसुरः । (६) यत्र कन्यावरयोरन्योन्यानुसारात् त्वं मे भाष्यां स्यात् त्वं मे पतिरिति निश्च
 गान्धर्वः । (७) यत्र कन्यातृकारेण कन्याहरणे स राक्षसः । (८) यत्र सुमायां मत्तायां प्रमत्तायां
 कन्यायां निर्वर्त्तने गमनं स पैशाचः ।

ग्रन्थगौरवभयान्नात्र प्रयत्यते ।

—३—

251. पैठोनसिः—

सवर्णायाः करौ प्राणौ पाणिग्रहण कर्मणि ।
शरः क्षत्रियया प्राणः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा प्राणा शूद्र योत् कृष्टवेदने १(*) ॥

252. कश्यपशृङ्गः—

वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामह-पूर्वकम् ।
नाम संकीर्तयेद्विद्वान् कन्याया श्वैवमेवहि ॥

253. यमोऽपि—

नान्वीआद्रे विवाहेच प्रपितामह पूर्वकम् ॥
तिष्ठन् पूर्वमुखो दाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् ।
मधुपर्काभिंताभौना न्तस्माद्द्यात् सदक्षिणाम् २(†) ॥
उदपात्रं तथोद् गृह्य मन्त्रेणानेन दापयेत् ।
गौरी कन्या मिमां विप्र ! यथाशक्ति विभूषिताम् ॥
गोत्राय शर्मणे तस्मै दत्तां विप्र सन्नाश्रयाम् । इति
दान प्रतिष्ठा सिद्धयर्थं सुवर्णं दक्षिणान्ददेत् ।
वरस्य यस्य या शाखा तच्छाखा गृह्यचोदिता ३(:) ॥
मधुपर्कः प्रदातव्योऽप्यन्य-शाखेच दातरि ।

254. व्यासः—

मुत्तवा समुद्रहेत् कन्यां सावित्री-ग्रहणन्तथा ।
उपोषितः सुतां दद्याद्वर्षिताय वराय तु ॥

- १ (•) 'शूद्रयोक्तृ स्ववेदने' इति चादर्शान्तरधृतः पाठः ।
२ (†) 'तस्यै दद्यात् सदक्षिणाम्' इति कश्चिदादर्शः पाठः ।
" कन्या पुत्र विवाहे, नवग्रहप्रवेशादौ चान्दीया इत्यवश्यं कर्तव्यम् । तस्मिन् प्रपितामह-
पूर्वकं चतुश्चादौ नामोच्चार्य-कार्यम् ।
३ (:) स-स्य-स्यानुसरिवेत्यर्थः । यच्छान्दीयानां गोभिलीय-ग्रहणमुच्यते । यजुषां पारश्वर-
ग्रहणमुच्यते, सत्यं दिनानामपस्तम्बग्रहणमुच्यते ।
स्वकं स्वकं वेद-शाखा-शाखाच-ग्रहणमृतं स्व सौत-व्यासं ज्ञाने खदेव विधेयम् ।

255. दृष्टस्पतिः—

चतुष्पादं गृहं कन्यां दासीं च्छत्रीं रथं तरुम् ।
तिष्ठन्नेतान् द्विजो दद्याद् भूम्यग्मदावनुपवेश्य च १(*) ॥

256. याज्ञवल्क्यः—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

257. स्कान्दे—२(ः) ।

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥
माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ।
तस्यामप्रकृतिस्थायां दणुः कन्यां स्वजातयः ॥

258. स्कान्दे—

आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयान्तु कन्यकाम् ।
धर्मेण विधिना दातु मसगोत्रोऽपि युज्यते ॥

259. अनु दानानि, लिङ्गपुराणे—३(०) ।

भूमिं गाश्चैव दासीश्च वासांसि च स्वशक्तितः ।
महिष्यो वाजिनश्चैव दद्यात् स्वर्ण-मणीनपि ॥

- १ (*) इति कन्यादाने नियमः कृतः ।
१ (ः) अथ प्रदाने कन्याया विहिताधिकारी कथ्यन्ते ।
१ (०) सम्प्रदानात् परं यानि गो भूमि-हिरण्य-दास-दासी-तैजसान्मराक्षीनि दद्यानि तान्मेवानु-
दानानि कथ्यन्ते ।
अथ साङ्ख्यद्रव्याणि यथा, प्रशस्तिपात्रे, ...
मङ्गो, गन्धः शिला-धान्यं दूर्वा-पुष्पं फलं दधि-
घृतं सिन्दुरं खलिकं शङ्खः कज्जलः रोचना-
सिद्धार्थं कच्छनं रीष्यं तावत् दीपश्च हृदयम् इति ।
कौतुकान्यद्रव्याणि परिभाषायामस्य हेमाद्रौ चरन्ति ।
यथा शक्ति दद्यानि तानि, न तु वित्त-धिक्यादल्यानि, वित्तब्राह्मेणवेति ।
‘प्रभुः प्रथमकल्पस्य मोऽनु कल्पे न वर्तते ।
न साम्प्रायिककालस्य दुर्कान्ते भिद्यते फलम्’ इति चरन्ती ।

ततः स्वगृहाविधिना होमार्थं कर्मकारयेत् ।
यथाचारं विधेयानि माङ्गल्यं कुतुकामि च ॥

260. हेमाद्रौ, दक्षः—

अप्रजायान्तु कन्यायां न मुञ्जीत क दाचन १(॥) ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
नास्ति सत्त्वाच्च ते भीतिर्नास्ति ते नारकाद्भयम् ।
तीर्णस्त्वं सर्व्व दुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥

दौहित्रस्य मुखदर्शनेन नन्दन्ति पितरः सप्त ।
यत् किञ्चित् कुरुते दानन्तदानन्त्याय कल्प्यते ।
दत्त्वा कन्यां न शोचेत क्षुधिता वाङ्मितापि वा ॥
नाना दुःखाभिभूतावा तथैवाशरणा कृष्णा ।
कुर्व्यान्मन्युं न चैवास्या आगताश्चैव पोषयेत् ॥
शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यन्त्याशु तत् कुलम् ।
तस्मादेताः सदाभ्यर्च्य्या भूषणाच्छादनाशनेः २(†) ।
भूतिका मै-नरैर्नित्यं सुता पुत्रश्च सर्व्वदा ।
सन्तुष्टः स्यात्तथा पूज्यः स आद्रेषूत्सवेषु च ॥
यस्मिन्नेवं कुले नित्यं कल्याणन्तत्र वै ध्रुवम् ।
इह कीर्तिर्भवेत् स्वर्गः परत्र द्विज-सत्तम ! ॥
तिलराशिः कृतो यावद्विवाकर-समुच्छ्रितः ३(‡) ।
वर्षान्ते गृह्यते तस्मा तिल एकस्तु यावता ॥
सोऽक्षयं लभते तावद् ब्रह्मलोकं सनातनम् ।
शत गव्यूति मानेन सञ्चितं धृषरोमभिः ॥

१ (॥) दौहित्रोत्पत्तेः प्राक् सम्प्रदायान् परं कथा गृहे भोजन विधेय आद्या प्रजाया निव्यादिना ।

२ (†) 'भूषणाच्छादनादिभि'रिति कुमादीवः पाठः ।

३ (‡) 'द्विवाकर समं कृतः' इति चाक्षरान्तरकः पाठः ।

पुषः सम्बोधोपपत्तये शास्त्रीकं यक्षमपवर्णि, यथा—

'भूतिमानेनैरे' नित्यं सुतापूषच सर्व्वदे'त्यादिना ।

विशीर्ष्यते तुवा लोकं वर्षे पूर्णे सुताप्रदः १(*) ।
 तावत् स्वर्गं लभेत् सोऽपि सर्वलोभान्तु संक्षयः ॥
 महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये रथाः ।
 कन्यादानानुगाः पश्चात् समं यान्ति त्रयो रथाः ॥
 अयाचित प्रदातुश्च सत्यवादिन एवच ।
 नित्यं स्वाध्यायशीलस्य समं यान्ति त्रयो रथाः ॥
 सुकुदक्षाम्भेयी च प्राणदाता द्विजेषु च २(†) ।
 समं यान्ति रथा ह्येते त्रयो वै नात्र संक्षयः ॥

26। काश्यपः—

अग्निष्टोमाति-रात्राणां शतं शतगुणं कृतम् ३(§) ।
 लभते कन्यकान्दत्ता मन्त्र होमैरलङ्कताम् ॥
 अनडूहां सहस्राणां दशानां धूर्यवाहिनाम् ।
 सुपात्रे विधिवद्दानं कन्यादानञ्च तत्समम् ॥

साक्षात् कन्यादानासम्भवे, सम्बर्त्तः—

वैवाहिक प्रदानं वा यो ददाति दया परः ४(‡) ।
 विमानेन विचित्रेण किङ्किणी-जाल-मालिना ।
 महेन्द्र भवनं याति सेव्यमानोऽप्सरोगणै ५(०) ॥
 इति कन्यादानम् ॥

—*—

- १ (*) अन्तर्द्वयतीतिः श्रुतिः ।
 सुरिबर ऐमाद्रिमये 'सुकुदः' इति पाठः ।
 तथैव तैर्माह्याज्ञता 'अलङ्कृत्य कन्याप्रदाता-सुकुदः' इति ।
 २ (†) 'सुकुदः' इति—स-शोभनं परमं वा । कुः इषिवी । तां ददातीति सुकुदः इषिवीद्वारा,
 भूमिदाता वा इत्यर्थः । अत्र 'सुकुदः' इत्यपि पाठान्तरमस्ति ।
 ३ (§) इत्यत्र 'शतं शतगुणं शतम्' इति ऐमाद्री पाठः ।
 ४ (‡) 'दयापरः' इति कश्चित् पुस्तके पाठः ।
 ५ (०) 'सेव्यमानाप्सरोगणैः' इति आद्यं समाकर-धृतः पाठः ।

(६८) अथ द्विजस्थापनम् ।

—*—

262 हेमाद्रौ---

तत्र दक्षः

मातापितृ-विहीनन्तु संस्कारोद्बहनादिभिः ।
यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥
263 कालिकापुराणे—
कारयित्वा तथोद्वाहं ओत्रियाणां कुलेषु च ।
वेदवि(व)च्छील वृत्तेषु द्विजेष्वेकादशस्तथा ॥
अथो गृहाणि रम्याणि कुर्व्यादिकादशैव तु १(*) ।
कारयित्वा तु धान्यैश्च विविधैश्च प्रपूरयेत् ॥
वासी गो महिषीश्चापि शयनासन-पादुकाः ।
भाजनानि विचित्राणि ताम्र मृण्मयकानि च ॥
पात्राणि भोजनार्थं च कृत्स्नञ्चोपस्करञ्च यत् ।
लोहञ्च कनकञ्चैव वस्त्राणि तु विशेषतः ॥
सम्भृत्यैतं सुसम्भारं तद्गृहेषु नियोजयेत् ।
योजयेच्चैव वृत्त्यर्थं शक्तितो वा शतं शतम् ॥
पृथक् पृथक् लाङ्गलानां निवर्त्तन-शतार्द्धतः २(†) ।
विषयं स्व(क)वर्तं खेटं ग्रामं ग्रामार्द्धमेव वा ॥
योजयेत् सोममूर्तिञ्च चिन्तितेषु द्विजेषु वै ।
एकादशैव तास्तत्र दम्पत्यो मोहिनात्मकाः ३(०) ॥
विचिन्त्य परया भक्त्या तद्गृहेषु प्रवेशयेत् ।
ग्राह्ये दग्निहोत्राणि प्रवेश्यैत्यान् द्विजोत्तमान् ॥
विधिपूर्वकं यथान्यायमात्मनः श्रेयसे नरः ।
अनुष्ठु कुलजानाञ्च विधिरेषां चिरन्तनः ॥

१ (०) 'वासा गृहाणि' इति हेमाद्रिः । 'च व दामा इति वा पाठः स्यात् ।

२ (†) च च—निवर्त्तनं सूपरिमाणं परिभाषायास्तुतम् । एवं ग्राम-खेट-खण्ड-विषय-पञ्चम-
मन्त्र-च-लक्षणं वास्तुशास्त्रे उक्तम् ।

३ (०) दम्पत्यो मोहिनात्मकाः' इति आह्वयं दम्पाकरे पाठः ।

च च हेमाद्रौचः पाठश्च 'दायित्वमोहिनात्मकाः' इति ।

शिवभक्त्या विभक्तानां द्विजानां कारयेत् सदा ।
 यश्च प्रेष्यान् द्विजान् मूढो योजयेद्भव्यकव्ययोः ॥
 न भवेत्तत् फलं तस्य वैदिकीयं श्रुतिर्ब्रुवा १(*) :
 यज्ञो दानं व्रताद्यश्च तीर्थयात्रादिकश्च यत् ।
 यस्त्वेवं कारयेद् जन्तुं(ः) तेन सर्वमनुष्ठितम् ॥
 स यात्यर्क-समानाभं विमानं रत्नमालिनम् ।
 आरुह्य तत्पदं पुण्यं सुरस्त्रीभिरलङ्कृतम् ॥
 विमानैश्चापरैर्दिव्यैः सहस्रैः परिवारितः ।
 सर्वलोकगतान् भोगान् मुक्त्वा तस्मिन् प्रपद्यते ॥
 ज्ञात्वा स्व वित्तसामर्थ्यं एकं बोद्धाहयेद् द्विजम् ।
 तेन प्राप्नोति तत् स्थानं शिवभक्तो नरो ध्रुवम् ।
 स्थाने न २(†) स्थानं सम्प्राप्तिं त्विदमेतन् जायते ।
 इति द्विजस्थापनम् ॥

—*—

(६६) अथ राज्यस्थापनम् ३(‡) ।

—*—

264. आदित्यपुराणे—

भूमिपालं च्युतं राज्याद् यस्तु संस्थापयेन् पुनः ।
 तस्य वासो मुनीन्द्रेद् नाकपुष्टे न संशयः ॥

१ (•) 'वैदिकीयं श्रुतिं' इति पुल'कार-धृतः पाठः ।

२ (•) चत्वारिण इति कुत्रचिदादौ पाठाकारमस्ति ।

३ (‡) राज्यसंस्थापि यथा,—शब्दं रत्नमाल्यान् ।

—'परस्त्रीपक्षारौढं सप्तमं राज्यं मुच्यते ।

चत्वारि राट्-द्वौषि कीचौ दशस्य पञ्चमः ।

एताः प्रजातयसद्वर्तिनोऽपि ब्रह्मावृताः ।

एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमं वृषिर्वापतिः ।

सप्त प्रजातिकं राज्यं मित्वा च ब्रह्मपतिः' ।

वा१ पञ्चसूत्रे, नामके तद् व्याख्यामेष ।

अन्यथ—'लक्षाधिपत्यं राज्यं स्थानं सात्वान्यं दशकचक्रे ।

शतलक्षे सङ्ख्यानि लक्षासाव्यावृत्तयति' । इति ब्रह्मावृत्तम् ।

अन्यदशकचक्रे, दशकौतो, कालन्दकीयः, रात्रधर्मं कौस्तुभिकाणि ।

265. विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—

भूपालं यं च्युतं राज्यात् स्वराज्ये स्थायेत् पुनः ।
स याति ब्रह्म सलोक्यं यावच्छक्रावचतुर्हस्त १(३) ॥
ततो मानुष्यमासाद्य राजा भवति धार्मिकः ।
तस्माद्दानं श्रीविहीने दातव्यं भूतिमिच्छता २(†) ॥
इति राज्यस्थापनम् ॥

—*—

(१००) अथ कपिला धेनुदानम् ३(०) ।

—*—

266. तत्र व्यासः—

रुक्मशृङ्गीं रौप्यं सुरां वस्त्र-कांस्योपदोहनाम् ।
सवत्सां कषिलान्दत्त्वा वंशान् सप्त समुद्धरेत् ॥
यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया भवन्ति हि ।
सुरभी लोकमासाद्य रमते तावतीः समाः ॥

- (*) इत आरभ्य श्रीकवयं पंक्तिव्यासकं इमाद्री विंशो दृश्यते ।
” राज्यतत्त्व मन्वन्, शान्तिपर्वणि रात्रधर्मे, मांनव धर्मशास्त्रे पुष्कलमणि ।
(†) अथ 'श्रीविहीने'—स्त्रीयराज्यहीने इति ।
यश्चभूमिपालः दीर्भायादशौर्ध्वान्-प्रावक्ष्यादा, स्वरान्धं त्यक्तवान् तस्मिन् पुनः
तद्वराज्यस्त्वामित्त्वदाने शास्त्रीकं तत् फलं स्यादिति ।
(०) प्राक् कपिलादान मन्वसाव मुक्तम् । सम्प्रति—तत् पुष्कलतया सृष्टे—
'अन्नायः संपन्नस्यामि कपिलां धेनुमुत्तमां । यत् प्रहामात्रोद्याति विष्णुकोकमनुत्तमम् ।
पूर्वोक्तेन विधानेन दद्यात्तेन' सवत्सवाम् । सर्वान्तरा संयुक्तां सर्वैरवसमग्निताम्' ।
धेनुर्द्वैविधा यथा—
'याम्ना पापविनाशिन्वः पश्यते दश धेनुवः । तासां स्वरूपं ब्रह्मामि नामानि च धनाधिप' ।
(१) गृध्रधेनुः, (२) वृत्तधेनुः, (३) तिलधेनुः, (४) जलधेनुः, (५) चौर धेनुः,
(६) मधु धेनुः, (७) शर्कराधेनुः, (८) दधिधेनुः, (९) रसधेनुः, (१०) सर्वधेनुः,
सामान्यधेनुरा । तत्तद् द्रव्य-निर्मिता धेनुसप्तदास्याधेनुर्वाणाः भवति ।
इति मत्स्यपुराणे—७६ अध्याये ।

267. अस्या दानमन्त्रो मात्स्ये--

कपिले सर्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणि ।
तीर्थं देवमयी यस्मा दत्तः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

268. महर्षि यमोऽपि—

रुक्मशृङ्गी रौप्य खुरां मुक्तालङ्कुल-भूषिताम् ।
कांस्योपदोहनां धेनुं वस्त्रच्छात्रामलङ्कृताम् ॥
दत्त्वा द्विजेन्द्राय नरः स्वर्गलोके महीयते ।
दशधेनु-प्रदानेन तुल्यैका कपिला मता ॥

269. आदिस्म पुराणे—

सहस्रं यो गवां दत्त्वा कपिलाश्चापि सुव्रत ! ।
सममेव पुरे प्राह ब्रह्मा ब्रह्मविदाम्बरः ॥

270. कौर्म्ये—

दश सौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्च पलान्विताः ।
पञ्चाशत् पलिकन्ताम्रं कांस्यञ्चैतावदेवतु ॥
वस्त्रन्तु त्रिगुणं धेन्वा दक्षिणा च चतुर्गुणा ।
एतैरलङ्कृतां धेनुं घण्टाभरण-भूषिताम् ॥
कपिलां विप्रमुख्याय दत्त्वा मोक्षं मवाप्नुयात् ।
द्विगुणोपस्करोपेता महती कपिला स्मृता ॥
दत्ता सा विप्रमुख्याय स्वर्गमोक्षं फलं प्रदा ।
सप्त जन्मकृतात् पाषाणमुच्यते दश संयुतः (१७) ॥

दशभिः पुरुषैः संयुत इत्यर्थः ।

यानन्यान् प्रार्थते कामां स्तां स्तान् प्राप्नोति मानवः ।

अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलं प्राप्नोत्य संशयम् ॥

पञ्च पलान्वितेति रूप्यस्य परिमाणम् ।

वस्त्रं दक्षिणयोस्त्रैगुण्यादिकं गोदान-सामान्योपक्लृप्तवस्त्राद्यपेक्षयेति

त्रिधिस्तु गोदान प्रयोगे च वक्ष्यते ।
इयमेव वर्णभेदेन दशधोक्ता १(*) ।

271. बराहपुराणे—

सुवर्ण कपिला पूर्वा द्वितीया गौर पिङ्गला ।
तृतीया चैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुडपिङ्गला ॥
पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी च श्वेतपिङ्गला ।
सप्तमी श्वेत पिङ्गाक्षो अष्टमी कृष्णपिङ्गला ॥
नवमी पाटला ज्ञेया दशमी पुच्छ पिङ्गला २(†) ।
एता दश समाख्याताः कपिला स्ते वरानने ! ॥
सर्वा ह्येता महाभागा स्तारयन्ति न संशयः ।
सङ्गमेषु प्रशस्ताश्च सर्वे पाप प्रणाशनाः ॥

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्रीभूत श्रीमन्नागदेवतनयश्रीमदनन्ताचार्य-
विरचिते विधान पारिजाते सुवर्णादि-
दशमहादान-विधानम् ॥

—*—

(*) एकादश-प्रकार-कपिलाक्षयम्,—यथा बाराह—
'सुवर्णं कपिला पूर्वा द्वितीया गौरपिङ्गला इत्यादि + एकादश स्वरचिंता एतासां
सर्व्वेक्षयः' इत्युक्तम् । अत्र सूत्रं तु दशविधा इत्युक्तम् । बराह पुराणेतु एकादशविधा
उक्ता । एकादशविधाना मीतासां दाने फलमपि एकादशविधं स्यादिति ।
२ (†) अत्र पुराणानां पाठभेदाद् दशविधा इत्युक्तम् ।
अष्टकस्यद्वये तु तत्पुराणोक्तं वचनाद्वारि कपिला प्रसङ्गे एकादश विधेति समभिहितम् ।
बराह पुराणे—
'एकादशी स्वरचिंता एतासां सर्व्वेक्षयः ।
सर्व्वेक्षयः संतुक्ता सर्व्वेक्षकारं सुन्दरी ॥
त्राञ्जनाय च दातव्या सर्व्वं सुक्तिं प्रदायिनी ।
सुक्तिं सुक्तिं प्रदा तेषां त्रिचमार्गं प्रदायिनी' ॥ इति

(१०१) अथातिदानम् ।

—*—

272. भविष्यपुराणे—

श्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ।
नरकादुद्धरन्त्येव जप वापन-दोहनैः १(*) ।
तत्रादौ गोदानानां निरूपणम् ।

273. महाभारते—

दानानामिह सर्व्वेषां गवां दानं विशिष्यते ।
गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावना जगदुत्तमाः २(+) ॥
ऋते दधि घृताभ्याञ्च नेह यज्ञः प्रवर्त्तते ।
तेन यज्ञ विशेषञ्च गोमूलं सम्प्रचक्षते ॥

274. लिङ्गपुराणे—

अन्नधारागाराणि विप्राणां देव तायतनानि च ।
पूज्यन्ते संस्कृता यासां किं देयमधिकम्भवेत् ॥

275. हारीतश्च—

बहुक्षीराश्च यो गा वै ब्राह्मणायोप पादयेत् ।
उत्तारयेत् स आत्मानं सप्त सप्त कुलानि च ॥

276. देवलः—

सुशीलां लक्षणवतीं युवतिं वत्स संयुताम् ।
बहुदुग्धवतीं क्षिग्धां धेनुं दद्याद्विचक्षणः ॥

277. महाभारते—

प्रासादा यत्र सौवर्णाः शय्या रत्नोज्ज्वलास्तथा ।
धरा श्वाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति गोप्रदाः ॥

१ (*)

अथ जपः सरस्वत्याः । योत्रादिवापनं वृषिभ्याम् । दोहनं घेयुनाम् ।

१ (+)

अथ च नवो पावनं पूजनं वासदानं प्रदक्षिणार्घ्यैः कार्यम् । यतः सा 'माता ब्रह्माणां
पिता ब्रह्मा' असादित्वानां चक्षतस्तु नाभिः' इत्यादि मुनी पठित्वा, । 'वाप-
पावतश्च नदी वत्स रघुदा । अनासर्वां हिरन्मया' । इति, यजुः, चः ११, १८ नः

278. जाबालिः—

होमार्थं मग्निहोत्रस्य यो गां दद्यादयाचिताम् ।
त्रि-वित्त-पूर्णां पृथिवीं तेन दत्ता न संशयः ॥

279. आश्रेयः—

अकुलीनाय मूर्खाय लुब्धाय पिशुनाय च ।
हव्यं कव्यं व्यपेताय गौर्न देया कथञ्चन ॥

280. व्यासः—

न कृशां पापवत्सां वा बन्ध्यां रोगान्वितान्तथा ।
न व्यङ्गा मपरिश्रान्तां दद्याद् गां ब्राह्मणाय वै १(*) ॥

281. विश्वामित्रः—

नैकं शृङ्गाञ्च निः शृङ्गां स्फुटिताक्षीं सखलत्-खुराम् ।
न दद्यात्प्रिस्तनीञ्चैव गां शुभामेव दापयेत् ॥

282. महाभारते—

एकां गां दशगुर्यादश दद्याच्च गोशतः ।
शतं सहस्रगुर्यान् सव्वे तुल्यफलाः स्मृताः ॥

283. नन्दि पुराणे—

विधिना तु यदा दद्यात् पात्रे धेनुं सदक्षिणाम् २(+) ।
तदा तारयते जन्तून् कुलानामयुतैः शतैः ॥

—*—

(१०२) अथ गोदान विधिः ३(०) ।

—*—

284. विश्वामित्रः—

प्राक्मुखीं गामवस्थाय्यं सक्त् सान्तां सु पूजिताम् ।
पुच्छं देहेतुं दाता वै क्लृप्तो बद्धशिखो भवेत् ॥

- १ (*) 'पीतोदका जग्धवचा दुग्धदीर्घा निरिन्द्रियाः ।
अनन्दा नाम ते लोकाः सान् व गच्छति ता दहत' ॥ कठोपनिषत् । १—३ ।
- २ (+) दाता बोध्या गा पाच, ब्राह्म—
'पीतोदका जग्धवचा दुग्धदीर्घा निरिन्द्रियाम् ।
उज्जयामलं जीवाच्च वतवलां मन्त्राग्रगाम्' ॥
'इडा कुडा दुग्धेणा व्याधिताच, न दातव्या वाच कृत्वी रदसैः ।
लोभैर्विभ्रं वा फलैः संतुनक्ति, तस्या शौर्याशपकावापि लोकाः' ॥
- ३ (०) चत्वी लोहानाव्याः संस्कारः । इहमज्ञानद्वयं कायेम् । 'अनन्तदुः प्रियं पुष्टिं लोकी-
मन्त्रस्य पिष्टपम्' इति मनुः । अथ न परम पुच्छार्थं लोहामत् ।

उदङ्मुखस्तु विप्रः स्यात् पात्रलक्षण-लक्षितः ।
 आज्यपात्रं करे कृत्वा कनकेन समन्वितम् ॥
 निःक्षिप्य पुच्छं तस्मिन्स्तु घृतदुग्धं प्रगृह्य च ।
 सतिलं विप्रपाणिन्तु प्रागग्रञ्च निधापयेत् ॥
 सतिलं सकृदपि गृहीत्वा दानमाचरेत् ।
 अनेनैवतु मन्त्रेण पात्रहस्तो जलं क्षिपेत् ।
 यज्ञ साधनभूता या विश्वस्याद्य प्रणाशिनी ।
 विश्वरूपः परोदेवः प्रीयतामनया गवा ॥
 अनुव्रज्य तु तां धेनुं ब्राह्मणेन समन्विताम् ।
 गोमतीन्तु ततो बिद्यां प्रजपेत् प्रयतः शुचिः ॥
 उद्दिश्याथ वासुदेवं प्रीयतामिति चानघ ।
 जलशायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः ।
 अनन्त भोगशयनः प्रीयतां परमः पिता ॥

285. गोमती विद्या, भारते—१(†)

गावो मासुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गयः पयोमुखः ।
 सुरभ्यः सौरमेयाश्च सरितः सागरा यथा ॥
 सुरभ्यः सौरमेयाश्च सरितः सागरा यथा ।
 गाश्च पर्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा ॥

१ (†)

श्रीमच्छ्रुतपाणिनय प्रायश्चित्त विवेके च—

एषा तु गोमतीविद्या गोवासुदेवे प्रायश्चित्तान्ते च पाठ्या ।

‘सीरमेयः सूर्ध्वहिताः पवित्राः पुच्छराशयः ।

प्रतिपद्यन्तु मे वासं वाचसौलोच-मातरः’ ॥

‘गोमीमातरः सन्धां वीरुवाः पितरी जल ।

वास वासं मया दत्तं प्रतिपद्यन्तु मातरः ॥’

‘वसवसुतिं त्रिवे पुच्छे पवित्रे सूर्यसंस्थवे ।

प्रवीक्ष्यं नवा दत्तं सीरमेयि । वसोऽसु ते’ ॥

286. यमः—

गावोऽस्माकं वयं तासां यतोगावस्ततो वयम् १(†) ।
 गावः सुरभयो नित्यं गावोगुग्गुल गन्धिकाः ॥
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ।
 अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ॥
 पावनं सर्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ।
 इविषा मन्त्रं पूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ॥
 सर्वेषामेव भूतानां गावः शरणं मुक्तमम् ।
 गावः सर्वस्य लोकस्य गावो धन्याः सवाहनाः ।
 नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौर भेयीभ्य एव च ॥
 नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः ।
 ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् ।
 एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति ॥ इति ।

287. दक्षिणामाह, वशिष्ठः—

सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाफले ।
 सुवर्णं परमं ब्राह्मणं दक्षिणार्थे न संशयः २(†) ॥
 गोप्रदानन्तारयते सप्त पूर्वान् नवांस्तथा ।
 सुवर्णं दक्षिणान्दत्त्वा तावद्द्विगुणमुच्यते ॥
 सुवर्णं परमन्दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 सुवर्णं पावनं प्राहुः परिमाणं परन्तथा ॥
 अत्र परिमाणं परमिति परिमाणं विशेषोक्तः
 ऐच्छिक-परिमाणान्तरं व्यावर्त्यते ।

एतच्च शास्त्रविषयम् । अशक्तस्य तु 'यजमानस्ततो दद्याद् यथाशक्त्या तु दक्षिणा
 मिति ब्रह्मैवर्तोक्तेः सुवर्णपरिमाणा ददपस्याप्यननुज्ञानादिति ज्ञानद्योतकम् ।

१ (†)

महाभारते—

‘एवं राक्षी दिवा वापिः समिधु विचरन् युष्म ।

महाभयैषुच नरः क्षीयन्त्येव न भवति’ ॥

२ (†)

अत दक्षिणाद्वै सुवर्ण-रजसादि-परिमाणं परिभाषायास्तु कम् ।

गोदानमात्रे प्रार्थना-मन्त्रानाह—

घृतक्षीरप्रदा गावो घृतजन्या घृतोद्भवाः ।
 घृतनद्यो घृतावर्त्ता स्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥
 घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् ।
 घृतं मे सर्व्वतश्चैव घृतं मे मनसि स्थितम् ॥
 गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
 गावो मे सर्व्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ इति १(॥*) ।
 अत्र केचिद् गोपुच्छोदकेन देवर्षिं पितृ तर्पणमिच्छन्ति २(†) ।
 इति वशिष्टोक्त गोदान विधानम् ॥

—*—

(१०३) अथ मत्स्यपुराणोक्त-गोदानम् ३(०) ।

—*—

यो गां सुपरिपूर्णाङ्गीं हेमशृङ्गीं मकोपनाम् ।
 सुशीलां राजतैः पादैश्चित्र वस्त्र-सुसम्भृताम् ॥
 सलोहपात्रां कुतुपे निविष्ट-चरणान्तथा ।
 कुतुपोऽत्र नेपालकम्बलः । करणाधिकरणत्वात् ।
 सदक्षिणां प्रदद्याद् गां सोऽश्व्यं स्वर्गमाप्नुयात् ।
 गवि रोमाणि यावन्ति स प्रसूति-कुलस्थितौ ॥

१ (०)

'इत्याचम्य जपन् सारं प्रातश्च पुरुषः सदा ।

यदज्ञा कुरुते पापं तच्छात् स परिसृज्यते' ॥

२ (।)

अथ तर्पणं रोतिः, गोपुच्छः निर्गैलितीदृशेन कुत्र तिलादिद्युतेन—

'स्वधापिष्टभ्यो मातृभ्यो बन्धुभ्यो वापि तृप्तये ।

मातृपञ्चाश ये क्षेचिद् ये क्षेचिद् पिष्टपञ्चाशः ।

गुरु-बभ्रुर-बन्धूनां ये कुक्षीषु समुद्भवाः ।

ये प्रेतमावमापन्ना ये चान्ये आहवर्जिताः ।

इषोत् सर्गेण ते सर्व्वे लभन्ता प्रीतिं सुखमात्' ॥

—इति इषोत् सर्गतत्वे आर्पणरघुमन्त्राः ।

०)

मन्दिपुरादिष्वप्येव मीढोक्तम् । इदञ्च कमलकण्ठी गोदानमपरम् ।

तावतोऽब्दान् निवसति स्वर्गे दाता न संशयः ।
 स प्रसूतिरिति । प्रसूतिस्तत् सहिता कुलस्थितिः—
 कुल-परम्परा यस्याः सा तस्या मित्यर्थः ।
 एतच्छतगुणं पुण्यं कपिलादानतः स्मृतम् ।
 दश सौवर्णिके शृङ्गे क्षुराः पञ्च पलान्विताः १(+) ॥
 पञ्चाशत् पलिकं कांस्यं तान्नश्चापि-तथैवच ।
 दाता च स्वर्गमाप्नोति यावदाभूत संप्लवम् ॥
 कांस्यं—दोहनपात्रम् , तान्नं—पृष्ठ देशाच्छादकम् ।
 दक्षिणा तु सूर्वाणमित्युक्तं प्राक् ॥
 इति मत्स्य पुराणोक्त गोदान विधानम् ॥

—*—

(१०४) अथ समानवत्सा दानम् २(*) ।

—*—

288 महाभारते—

समान वत्सां कपिलां धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ।
 सुशीलां वत्ससम्पन्नां ब्रह्मलोके महीयते ॥
 अत्र समानवत्सां—समानवर्णवत्सामित्यर्थः ।
 रोहिणीन्तुल्यवत्साञ्च धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वत्ससम्बीतां इन्द्रलोके महीयते ॥
 सुव्रतां सुशीलाम् ।

समानवत्सां श्वेताञ्च धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ३(+) ।
 सुव्रतां वत्ससम्बीतां सोमलोके महीयते ॥
 समानवत्सां कृष्णान्तु धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वत्ससम्बीतां अग्निलोके महीयते ।

- १ (+) दशसौवर्णिके शृङ्गे क्षुराः । पञ्चपलपलमयाः क्षुराः कृः । तानीयुष्मन्माच्छादनायम् ।
 २ (*) इति नाम्ना यन्योक्त-नामाविधौ कपिलादान-प्रकारः 'सुव्रतां वत्ससम्पन्नां सुशीलां वत्स
 संबीतौ' इति वृत्ति-वृत्तः पाठः ।
 ३ (+) अत्र 'श्वेता'मित्यत्र-'वत्स' इति वृत्ति-वृत्तः पाठः । अत्रार्थाः कर्तव्यमित्यर्थः ।

वातरेण सुवर्णान्तु सवत्सां कामदोहिनीम् ।
 प्रदाय वस्त्रसम्बीतां वायुलोके महीयते ॥
 समान वत्सां धूम्रान्तु धेनुन्दत्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंयुक्तां यमलीके महीयते ॥
 अर्घ्यां हेमसुवर्णान्तु सवत्सां कामदोहिनाम् ।
 प्रदाय वस्त्रसम्बीतां वारुणं लोकमभ्युते १(*) ॥

‘अत्रार्घ्यां गौः २(†) ।

‘आप्यायध्वमर्घ्या’ इति श्रुतेः ।

हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कामदोहिनाम् ।
 प्रदाय वस्त्रसम्बीतां कौबेरं लोकमाप्नुयात् ॥
 इति समानवत्सा-गोदानम् ॥

—*—

(१०५) अथ दशवर्णं धेनुदानम् ।

—*—

गान्धर्वाद्वेद पूर्णाय विप्राय गृहमेधिने ।
 सुवर्णालङ्कृतां शृङ्गीं वस्त्रघण्टा-समन्विताम् ॥
 प्रत्यमां त्रिसमृद्धन्तु-ललाट-तट तर्पणाम् ॥
 राजतच्छन्न चरणां मुक्तालाङ्गुल भूषिताम् ॥
 अत्र त्रिसमृद्धां—त्रिभिः शील-क्षीर-सन्तानैः समृद्धां युक्तामिति ।
 कांस्योपदोहां तृमाश्व लवणादि तृणोदकैः ।
 गवां पुच्छं गृहीत्वा च ससुवर्णेन पाणिना ॥
 गृहस्थो वेदविद्विप्रो दापयेत्तत् प्रतिग्रहम् ।
 भीगसौख्यप्रदा श्वेता गोमाता पापनाशिनी ॥
 कृष्णा स्वर्गप्रदा क्षेया गोरी च कुलवर्द्धिनी ।
 रक्ता रूपप्रदा देया पीता दारिद्र्यघातिनी ॥

१ (*) अथ ‘वायु’ मित्यथ ‘कौबेर’ मिति वाङ्म-पुस्तकान्तरस्य पाठः ।

२ (†) अर्घ्यां पूज्या मन्त्रासूत्रा इति ।

पुत्रप्रदा कृष्णसारी नीला-धर्मविबद्धिनी ।
कपिला सर्वपापघ्नी नाना वर्णाच्च मोक्षदा ॥
इति दशवर्ण धेनुदानम् ॥

289 विष्णुधर्मोत्तरे च—

हेमशृङ्गी रौप्यसुरां मुक्ता लाङ्गुल-भूषिताम् ।
आहताम्बर-सम्बीतां तथा कांस्योप दोहनाम् ॥
त्रिरात्रं स्थण्डिल मुखः त्रिरात्रं गोरसाशनः १(*) ।
तृमान्तु तर्पिते दत्त्वा वाससां सम्बीते द्विजे ॥
त्रिरात्रं स्थण्डिलमुखः त्रिरात्रं गोरसैस्ततः ।
प्राणसंहरणं कृत्वा गवां लौके महीयते ॥
यावन्ति धेनुरोमानि तावद् वर्षाणि मानवः ।
दत्तैव कपिला विप्र ! प्राप्नोत्यभिमतं फलम् ॥
एवमनेक पुराणेषु गोदानमुक्तम् ।

—#—

(१०६) अथ देवताभ्यो गोदानम् ।

—4—

290 तत्रैव २(*) वशिष्ठ उवाच—

पुण्यन्दिन मथासाध्य सुसन्तर्प्य पितृस्तथा ।
कृतोपवासः सम्प्राप्य पञ्चगव्यं नरेश्वर ! ॥
घृत-क्षीराभिषेकञ्च कृत्वा विष्णोः शिवस्य च ।
तमभ्यर्च्य यथान्यार्थं पुष्पादिभिरनुत्तमम् ॥
उदकमुखीं प्राक्मुखीं वा गृष्टिं कृत्वा पयस्विनीम् ।
गृष्टिः—सकृन् प्रसूता गौरित्यर्थः ३(†) ।

१ (*)

”

अत्र ‘सखिस्तुला’ इति चादर्श-पुस्तकान्तरस्य पाठः ।
सखिस्तुलाः—सखिस्तुलाप्रेमयानः यज्ञसंसारतः । गोरसाशनः—गो-चौर-घृतादि
भोजनरतः इति यावौ इत्यर्थः । प्राञ्च संहरणं-प्राणायामः ।

२ (*)

विष्णुधर्मोत्तरे इति ।

३ (†)

‘गृष्टिं रित्यत्र गृष्टि रिति पाठः लाघुः । गृष्टातीति कृष् । प्रबोदरादित्यान् लाघुः ।
गृष्टि—यज्ञरी न तु गौः । गृष्टिः स्त्री चर्चस्पृहां विष्णुकालासु ना जितरी’ इति मेदिनी ।
‘अथ गृष्टिः सज्जनं प्रसूता गवी बह्वयोः स्त्रियाम्’ इति मेदिनी ।
अथानि नामानि धामि गोदानानि त्रैमास्ये दानसंख्यं विनन्दितानि ।

सुपुत्रां वत्ससम्बितां सितयज्ञोपवीतिणीम् ।
 स्वर्णशृङ्गां रौप्यक्षुरां सुवर्णां परि संस्थिताम् ॥
 शक्तितो दक्षिणायुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 गावोममाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ॥
 गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।
 यस्मात्तस्माच्छिर्वं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥
 गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्येवसाम्यहम् ।
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा धेनुं द्विजवरद्वयं तम् ॥
 इमां नः प्रतिगृहीष्व धेनुर्हस्ता मया तव ।
 स मे पापापनोदाय गोविन्दः प्रीयतामिति ॥

291. मन्त्रान्तरं बह्विपुराणे---

या धेनुः काश्यपस्यासी दन्त्रे र्वा गोतमस्य च ।
 साभिकामफला देवी इहलोके परत्रचेति १(*) ॥
 एवमुच्चार्य तं विप्रं गोविन्दं नृप ! कल्पयेत् २(†) ।
 शृङ्गमूले ब्रह्मविष्णू आवाहयामि ३(‡) ।

- १ (७) 'सर्वं कामकला' इति आदर्श-व्याख्यान-धृतः पाठः ।
 २ (†) अथ गोविन्द मूर्तिं कर्हिदे वाङ्मयं इति पुस्तकान्तर-धृतः पाठः ।
 ३ (‡) गो-प्ररौरे देवता विशेषी यथा व्याख्यारि,—
 'दन्तेषु सक्तो देवा जिज्ञायातु सरण्यती ।
 सुरमध्यतु गन्धर्वः । सुरायेषु तु पन्नगाः ॥
 सर्वं सन्धिषु साध्यस्य चन्द्रादित्यौ तु लोचने ।
 ककुद्दि सर्वगचक्रं साङ्गुली धर्म-चात्रितः ॥
 अपाने सर्वं तीर्थानि प्रसाधे आह्वयी नदी ।
 नानाशौप समाक्रीर्णं चत्वारं सारवासाया ॥
 ऋषयो रीलक्ष्येषु गोमये पद्मधारिणी ।
 रोमेषु सन्निविष्टाश्च लज्जं केशिन्वयनचक्रम् ॥
 वैष्णवं धृतिच आश्रित्य पुष्टिं मुञ्चिष्यतेवच ।
 विद्याभ्यासिर्नसिचैव सन्निविष्टः परमा तथा ॥
 गन्धर्वो मनुजश्चान्ति एता गां वै न संभवः ।
 यथ गायी जगत्तमं देवदेवः पुरोगमाः, इत्यादि ॥—इति बराह पुराणे ।

ऋक्नाम्रे सर्व्वतीर्थानि, शिरोमध्ये महादेवम् ।
 ललाटाम्रे देवान्, नासाग्रे शेष वासुकी ।
 नासापुटयोः कम्बलाश्वतरौ । कर्णयो रश्मिनौ ।
 नेत्रयोः शशिभास्करो । दन्तेषु वायून् ।
 जिह्वायां वरुणम् । हुँ कूारे सरस्वतीम् ।
 गण्डयोः मासपक्षौ । ओष्ठयोः सन्ध्याद्वयम् ।
 ग्रीवायां इन्दुम् । कुक्षौ रक्षांसि ।
 उरसि साध्यान् । जङ्घयो धर्ममम् ।
 खुरमध्ये गन्धर्वान् । खुराग्रेषु पन्नगान् ।
 खुरपश्चिमाग्रेऽन्सरोगणान् । पृष्ठे एकादश रुद्रान् ।
 सर्व्वसन्धिषु वसून् । दधिन् नर्मदां ।
 सर्पिषि हुताशनम् । रोमसन्धिषु देवकोटीन् ।
 उदरे पृथ्वीम् । स्तनेषु चतुः सागरान् ।
 आवाह्य यथाशक्त्या सम्पूजयेत्, उपकल्पयेच्च ।
 अनुब्रजेत्तु गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप ! ।
 अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति ॥
 सर्व्वकाम समृद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ।
 शिवाय विष्णवे वापि यस्तु दद्यात् पयस्विणीम् ॥
 धेनुं स्नानोपहारार्थं परं ब्रह्म स गच्छति ।
 सूर्य्यं वा शक्तिमुद्दिश्य दद्याद्वाङ्गणपन्तथा ॥
 इति देवाताभ्यो गोदानम् ॥

—*—

(१०७) अथ वृषभैकादश गोदानम् ।

—*—

292. स्थान्ते,—

गावः सर्व्वप्रयत्नेन देया एता प्रयत्नतः ।
 धेनवो यो न शक्तः स्यादेका देया प्रयत्नतः ॥

सर्वेषामेव रुद्राणां प्रीत्यर्थं सुप्रसन्नधीः ।
 दशगावः सवृषभा वृषभैकादशी स्मृता ॥
 शिवाय विनिवेद्येयं विशुद्धेनान्तरात्मना ।
 रुद्रैकादश तुल्यात्मा बलभोगादिभिर्गुणैः ॥
 शिवादि सर्वलोकेषु यथेष्टं मोदते वशी ।

293. भविष्येत्—

दशगावः सवृषभा वृषभैकादशाश्च ताः ।
 सूर्याय विनिवेद्येह यत् फलं लभते शृणु ॥
 द्वादशादित्य तुल्यात्माऽणिमादिगुणैर्युतः ।
 सौरादि सर्वलोकेषु यथेष्टं मोदते दिवि १(*) ॥

—*—

(१०८) अथ वृषभाधिक, गोशत-दानम्, २ (†) ।

—*—

294. शिवधम्मं,—

वृषभं गोशतन्दद्याच्छिवायातीव शोभनम् ।
 त्रि सप्तकुलजैः सार्द्धं शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥
 सूर्यकोटि-प्रतीकाशै विमानैः सर्वकामिकैः ३(०) ।
 अनेक यानसंख्यानैः सुरासुर सुपूजितैः ।
 शतरुद्रबलोपेतो वीरभद्र इवापरः ॥
 गत्वा शिवपुरन्दिव्यं अशेषाधिपति भवेत् ।

295. भविष्यपुराणे—

सवृषं गोशतं दत्त्वा भास्कराय नराधिपः ।
 त्रिसप्तकुलजैः सार्द्धं सूर्यलोके महीयते ॥
 सूर्यकोटि-प्रतीकाशै दिवाकर इवापरः ।
 गत्वा दिव्यपुरं रम्यं क्रीडते सूर्य-वज्रपः ॥

१ (०) 'मोदते वशीति' आदर्शपुस्तकान्तर इतः पाठः ।

२ (†) यत्र शीघ्रतं तैः साकं वृषभश्च दद्यात् ।

३ (०) 'सर्वकामिकै' रित्यत्र सर्वभीतिकैः इति ईशाग्रीव-पाठः ।

मुक्तातु विपुलान् भोगान् प्रलये सर्वदेहिनाम् ।
मोहकञ्चक मुत्सृज्य विशत्यादित्य मण्डलम् ।
सर्वज्ञः सूर्य-परमः शुद्धः स्वात्मनि संस्थितः ।
सर्वगः परिपूर्णत्वात् सूर्यवहीतिमान् भवेत् ॥
इति शिवधर्मोक्त-वृषभाधिक गोशतदानम् १ (१) ॥

—*—

(१०६) अथ स्वरूप गोदान-वचनानामेक वाक्यतया २ (*) ।

प्रयोगः प्रस्तूयते ।

—*—

सकल सम्भारान् सम्भृत्य कृतनित्यक्रियो यजमानः पर्वकाले गणेशं स्मृत्वा
कुश-तिल-यव जलान्यादायाद्येत्यादि सङ्कीर्त्य कामनातुसारेण सङ्कल्प्य श्रीपरमेश्वर-
प्रीत्यर्थं गोदानमहं करिष्ये, तदर्थं ब्राह्मणपूजनं वरणञ्च करिष्ये इत्युत्तवा ब्राह्मणं सम्पूज्य
तुभ्यमहं गां सम्प्रददे, ददस्वेति प्रत्युक्ते तद्धस्ते जलन्दद्यात् ।

ततः कर्त्तव्येऽस्मिन् गोदानकर्मण्येभि श्वन्दनाक्षत-ताम्बूल-पुगफलालङ्कार-
वासोभिः अमुक गोत्रममुक शाखाध्यायिन मसुकशर्माणमेवम्बिधोऽहं सम्प्रदानत्वेन
त्वां वृणे, वृतोऽस्मीत्युक्ते “व्रतेन दीक्षा” ३ (+)मिति पठेत् । ततो गवामङ्गेज्विति
मन्त्रेण ४(+) “सोमोधेनुमिति ५(०) वा सवन्सांगां पूजयेत् गन्धादिभिः ।

तत्र मन्त्रः—

आच्छादनं मया दत्तं शुद्धं चैव सुनिर्मलम् ।

सुरभे ! वस्त्रदानेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥ इति ।

१ (१) ‘इति दिवताभ्यो गोदानम्’ इत्यवसानोक्तिं हं श्रुते इयमपि साधीष्यात् ।

” ‘होऽसि भगवान् धर्मं यत्तुष्टादः प्रकीर्तितः ।

हवोमि तमहं भक्त्या समो रक्षतु सर्वतः’ । इति वृषभः ।

२ (*) प्रागुक्तानामविधौदान वचनानामित्यर्थः ।

३ (†) ‘व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति इच्छिनाम् ।

इच्छिना नञ्जामाप्नोति अथवा स्वत्वात्पते’ । शुक्ल यजुः १८।१०

४ (+) एते मन्त्राः प्रागुक्ताः ।

५ (०) ‘सोमोधेनुं सोमोऽर्चयामासुं सोमयोऽं कर्त्तुं ददाति । सादभं विनयं कर्त्तुं पिष्ट

अवचं यो ददात्यक्षयौ’ । तत्तेन १०.....१४।११ ।

सुरमे त्वं जगन्माता देवी विष्णुपदे स्थिता ।

ग्रामं गृह्ण मया दत्तं गोमात स्वातुमर्हति ॥ इति

अनेन गोप्राप्तं दत्त्वा १(*) गावोमे अमतः सन्तु २(x) इत्यादि मन्त्रैर्गां प्रदक्षिणी कृत्य प्राङ्मुख-स्थित-गोः पुच्छे प्राङ्मुखस्तर्पणं कुर्यात् । स्व स्व शास्त्रोक्त-विधिना देवर्षिं पितृतर्पणं कृत्वा मन्त्रान् पठन् प्रसिञ्चेत् ।

तन्मन्त्रास्तुः—

‘आब्रक्ष्णो ये पितृवंशजाताः’ इत्यारभ्य ‘तेभ्यः स्वधा तोयमिदं ददामि’ इत्यन्तः ‘पितृवंशे मृता येच’ इत्यारभ्य ‘धर्म्मतोयं मयादत्तं अक्षय्यमुपतिष्ठताम्’ ।

उच्छिन्न बान्धवा येच लुप्त-पिण्डोदकक्रियाः ।

ते तृप्तिमखिलां यान्तु गोपुच्छोदक तर्पणात् ॥

ब्रह्माद्या देवताः सर्वाः ऋषयो मुनयस्तथा ।

असुरा यातुधानाश्च मातरश्चण्डिका स्तथा ॥

दिक्पाला लोकपालाश्च गृहदेवाधिदेवताः ।

ते सर्वे तृप्तिमायान्तु गोपुच्छोदक तर्पणात् ।

विश्वेदेवा स्तथादित्याः साध्याश्चैव मरुद्गणाः ।

क्षेत्र पीठोपपीठानि नदनद्याश्च सागराः ।

पाताला नागकन्याश्च नागाश्चैव सपर्वताः ॥

पिशाचा गुह्यकाः प्रेता गन्धर्व्वोरग राक्षसाः ।

पृथिव्यापश्च तेजश्च वायुराकाश मेवच ॥

दिवि भूव्यन्तरिक्षेच ये च पातालवासिनः ।

शिवः शिवा तथा विष्णुः सिद्धिर्लक्ष्मीः सरस्वती ॥

तपोवनानि भगवानव्यक्तं परमेश्वरः ।

क्षेत्रौषधि-लतावृक्षः वनानां पतिदेवताः ॥

१ (*)

‘वास सुष्टिं पश्यन्ने साञ्जं दद्यात् यः सदा ।

चलन्त्या स्वयमाहारं स्वर्गलोके स गच्छति’ इति स्मृती ।

२ (x)

एते मन्त्रा प्रागुक्ता मोक्षान् विषये ।

कपिलः शेषनागाश्च तक्षकोऽनन्त एवच १(*) ।
 आप्या जलचरा जीवाः असंख्याता स्त्वनेकशः ।
 चतुर्दश यमाश्चैव येचान्ये यमकिङ्कराः ॥
 सर्वेऽपि यक्षराजानः पक्षिनः पशवस्तथा ।
 स्वेदजोद्भिज्ज जीवाश्च अण्डजाश्च जरायुजाः ॥
 अन्येऽपि वनजा जीवा दिवानिशि बिहारिणः ।
 अजा-गो महिषरूपाश्च येचान्ये पशवस्तथा ॥
 शान्तिदा शुभदास्ते स्युः गोपुच्छोदक तर्पणात् ।
 आब्रह्मस्तम्भ पर्यन्त मित्यारभ्येदमस्तु विलोदकमिष्यताम् ।
 पञ्चगावः समुत्पन्ना मध्यमाने महोदधौ २(†) ।
 तासां मध्येतु या नन्दा तस्यै देव्यै नमोनमः ॥
 पृष्टे ब्रह्मा गले विष्णुर्मुखे रुद्रः प्रतिष्ठितः ।
 मध्ये देवगणाः सर्वे रोमकुपे महर्षयः ॥
 नागाः पुच्छे खुराग्रेषु ते चाष्ट कुलपर्वताः ।
 मूत्रे गङ्गादयो नद्यो नेत्रयोः शशिभास्करौ ।
 एते यस्यां स्थिता देवाः सा धेनुः वरदाऽस्तु मे ।
 गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावना जगदुत्तमाः ॥
 ऋते दधिघृताभ्याश्च नेह यज्ञः प्रवर्त्तते ।
 अन्या गाराणि विप्राणां देवतायतनानि च ॥
 पूयन्ते संस्कृता ३(‡) यासां किन्देयमधिकम्भवेत् ॥ इति

१ (०)

‘अनन्तो वासुनिः पक्षो महापद्मश्च तक्षकः ।

कर्कोटः कुक्षीरः शङ्खः (शङ्खः) स्याद्यी नागाः प्रकीर्तिताः । इति पुराणे ।

जीवाश्चतुर्विधा यथा—

जरायुजा-खजोद्भिज्ज-स्वेदजाः । इति सांख्यदर्शने वैद्यके च । देवानां देवराज्या

मानसजान् । यथा—ब्रह्मणः सनकादयः मानसजनयाः ।

अथ यमादि-चित्रगुह्याश्चतुर्दश यमाः ब्राह्म प्रसिद्धाः ।

‘आब्रह्म सत्यवर्धनं जगत्प्रथयताम्’ इति ।

‘आब्रह्म सत्यं पर्यन्तमिदमस्तुतिस्तोदकैः’ इति ऋतिः ।

गोपुच्छं निर्गतीदकतर्पणमुप्रागुक्तम् ।

२ (†)

समुत्पन्न इत्यत्र ‘समुत्पन्ना’ इति पाठः साधुः ।

गवा समुत्पत्तिर्गोपुच्छितदेवानां नामोद्भेदं चक्षयः विदधति ।

३ (‡)

‘पूयन्ते संस्कृता’ इत्यत्र ‘संस्कृताः’ ‘सुसृताः’ इति च सम्यक् पाठः ।

अन्यत्र

(११०) अथ गो-प्रार्थना ।

—*—

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्व वस्थिता ।
 धेनुरुपेण सा देवी मम पापं व्यपोह्यतु ॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मी र्यां लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 लक्ष्मी र्यां लोकपालानां साधेनुर्वरदा स्तु मे ॥
 स्वधां त्वं पितृयज्ञानां स्वाहा यज्ञ भूजान्तथा ।
 सर्वपापहरा धेनु स्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे १(†) ॥

एभिर्मन्त्रैरणुमन्त्र्य पुष्पाञ्जलीन्दत्वा कुशतिलयवतुलसी जलान्यादायाद्येत्याहुः
 इमां गां रूद्र देवतां सुवर्णशृङ्गीं रौप्यक्षुरां ताम्रपृष्ठां मुक्तापुच्छां वस्त्राच्छादितां कांस्य-
 दोहामेतां अमुकगोत्रायेत्यादि पूर्ववच्चतुर्थ्यन्तं प्रयुज्य स्वगोत्रादि ग्रहण पूर्वक ममुक-
 क्षमाहं तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति तद्धस्ते जलन्दद्यात् ।

यज्ञ साधन भूता या विश्वस्याधि-प्रणाशिनी ।
 विश्वरूपधरो देवः प्रीयता मनया गवा ॥
 गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति सुवनानि चतुर्दश ।
 यस्मात्तस्माच्छिवं मेस्यादिहलोके परत्र च ॥
 जलशायी ब्रह्मपिता ऋषिनाभः सनातनः ।
 अनन्तभोगशयनः प्रीयतां परमो हरिः ॥
 इमान्त्वं प्रतिगृह्णीष्व धेनुर्वत्तां मया तव ।
 स नः पापापनोदाय गोविन्दो भवतु प्रभुः २(‡) ॥

१ (†)

२ (‡)

‘पूजने सन्मता’ इत्यत्र ‘संस्तुतः’ इति च पाठः सम्बन्धो रोचते ।

गोदानकाले इवैवानुसरं साक्षात्तिः सन् प्रार्थनमिरं कुर्यात् ।

कचिदादरे यन्मि प्रार्थनमन्ताः इत्यन्ते ।—

‘ॐ देवता याच इन्द्रादौ महारक्ष च या प्रिया ।

धेनुवपेच सा देवी मम धामिं प्रयच्छतु ॥

ॐ सर्वदेव मयीं दोषां सर्वदेवीमयीं नमः ।

सर्वलोका निमित्ताय सर्वलोका मयीं स्मिराम् ॥

प्रयच्छामि महाभागमन्त्राय यथाव तान्’ ।

अपरस्तावन्मोक्षम्—

‘ॐ चतुर्मुखाय वा लक्ष्मीः स्वाहा याच विमोचकोः ।

चन्द्रार्कं शक्तं लक्ष्मीं र्यां धेनुवपास्तु सा-विधे’ ॥

‘गोविन्दो भवतुभिज’ इति पाठान्तरं सम्मर्शनात् ।

इति पठित्वा प्रणमेत् १(*) ।

ततः प्रतिग्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा 'देवस्यत्वेति' पठित्वा २(†) प्रतिगृह्णामीत्युक्त्वा 'कोऽद्वा' दिति ३(‡) कामस्तुतिं पठेत् । ततः कर्त्ता कृतैतद् गोदान प्रतिष्ठार्थं मिमां सुवर्णदक्षिणामभिदैवतामुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति सुवर्णं दद्यात् । ततो गो सहितं ब्रजन्तं विप्रमनुब्रज्य गोमतीं पठेत् । सा यथा—

गावोऽस्माकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयम् ।

ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं परं मतम् ॥

ततो 'गावः सुरभ्यो नित्यमित्यादि—पवित्राभ्यो नमोनम'—इत्यन्तं पठित्वा 'गावोममाग्रतः सन्तिव'ति गां प्रदक्षिणीकृत्य द्विजं विस्तृज्य भूरिदक्षिणामन्येभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणान् गृह्णन्सूर्य्यं च नमस्कृत्य यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा 'यस्य स्मृत्वा'चेति फलमीश्वराय समर्प्य बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।

गौरेकस्यैव दातव्यता ।

गौरेकस्यैव दातव्या ओत्रियाय विशेषतः ।

सा तारयति परान् पूर्वान् सप्तसप्त दशैव तु ४(०) ॥

नैका बहुभ्यो दातव्या यतोदोषकरी भवेत् ॥

इति हेमाद्रावाङ्मिरसोक्तेः ।

इति प्रत्यक्षगोदान प्रयोगः ॥

—*—

१ (*) मविष्णुपुराणे—

'गामाक्षभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।

प्रदक्षिणीं कृत्वा त्रेण सप्तरीपा वसुधरा' ॥

२ (†)

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निगोर्बाहुभ्याम् ।

पृथ्वीपृथ्वाभ्याम् ॥

शुक्ल यजुः १।२४ ।

३ (‡)

'कोऽदान्कक्षा चदान्कामीऽदान् कामावादान् ।

कामीदाता कामः प्रतिग्रहीता कामेनपि' ॥ शुक्ल यजुः ७।४८ ।

४ (०)

मी प्रथमि ब्रह्मपुराणम्—

'सदा गावः प्रचक्ष्वास्तु नमस्त्वानेन पार्थिव ।

नमो नोभ्यः नमो नोभ्यः सौरमेयीभ्य एव च ।

नमो ब्रह्म सुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमोनमः ॥

नमस्तस्य चरकादिभ्य गोदान फलमाप्नुयान्' ।

(१११) अथोभयतोमुखी गोदानम् ।

—*—

296. मातृस्ये—

रुक्मशृङ्गीं रौप्यसुरां मुक्तालाङ्गुल भूषिताम् ।
 कांस्योपदहनां राजन् सवत्सां द्विजपुङ्गवः ॥
 प्रसूयमानां योदद्याद्धेतुं द्रविण संयुताम् १(॥) ।
 यावद् वत्सोयोनिगतो यावद्गर्भो न मुञ्चति ॥
 तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया सशैल वनकानना ॥
 अत्र द्रविणसंयुतामिति द्रविण मत्र (न्त्र) दक्षिणात्मकम् ।
 ज्ञातव्या द्विपला मध्ये पलास्यात् कनीयसी मता २(†) ।

297. वाराहेतु—

यश्चोभयमुखीं दद्यात् प्रभूत-कनकान्तिताम् ।
 तद्दिने पायसाहारः पयसा वापि बाह्येत ॥
 सुवर्णस्य सहस्रेण तद्वर्द्धेनापि वा पुनः ३(‡) ।
 तस्याप्यर्द्धं शतं वाथ पञ्चाशद्वा तद्वर्द्धकम् ॥
 यथाशक्त्याऽपि दातव्यं वित्तशार्थं विवर्जितम् ।
 इति परिमाणान्तरमुक्तम् ।
 इमां गृहाणोभयमुखीं भवां ज्ञाता ममाऽस्तु वै ।
 मम वंश-विशुद्धेश्च सदा स्वस्ति करी भव ॥
 'ईरावती धेनुमतीहि' ४(०) जप्त्वा 'देवस्यत्वा' तदनन्तरम् ।
 प्रतिगृह्णामि त्वां धेनुं कुटुम्बार्थे विशेषतः ॥

१ (०)

'सृष्टितारः वरे पूर्यात्' इति श्रुत्यान्तर-धृतः पाठः ।

—अथ प्रसूयमानां इति श्रुत्यान्तरः पाठः । द्रविणं लोपकार धनमप्येवम् ।

२ (†)

अनेन द्रविण-परिमाणमुक्तम् । तत्र प्राक् परिभाषायांमहादि ।

३ (‡)

'नापि तामिति' इत्यादि-धृतः पाठः ।

४ (०)

इरावती धेनुमती हि सन्तं सुवर्णमयीं मनवे दद्यात् ।

अथवा रीदही विष्णवे ते दाधये पृथिवी मभितो मयूखैः खाद्या । अतः यशुः ॥१६॥

स्वस्ति भवतु मे नित्यं रुद्रमातर्नमोनमः ॥
 'द्वौस्त्वा ददा' त्विति वदेत् 'पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णातु' १(*) ।
 'कइदं कस्माऽद्वात्' जपेन्मन्त्रं वसुन्धरे २(†) !
 विसृजेद् ब्राह्मणं देवि ! गात्रं तस्य गृहं नयेत् ॥

298. मातृस्ये—

प्रसूयमानां योदद्यात् धेनुं द्रविणसंयुताम् ३(‡) !
 ससमुद्रा गुह्यभूमिः सशैलवन कानना ॥
 चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी गोत्र संशयः ।
 यावन्ति धेनुरोमाणि वत्सस्यच नराधिप ! ॥
 तावत् संख्यामुपगणान् देवलोके महीयते ।
 पितृण् पितामहान्श्चैव तथैव प्रपितामहान् ॥
 उद्धरिष्यत्यसन्देहो नरकाद्भूरिदक्षिणः ।
 धृतक्षीरवहाः कृल्या दधिपायस कर्हमाः ॥
 यत्र यत्र गतिस्तस्य भवेच्चैप्सित कामदः ।
 गोलोकः सुलभस्तस्य ब्रह्मलोकस्य (श्च) पार्थिवः ।
 स्त्रियश्च तं चन्द्रसमानवच्छः,
 प्रतप्त जाम्बुनद-तुल्यवर्णाः ।
 महानितम्ब-स्तनमध्यवृत्ताः,
 भजन्त्यजस्रं नलिनाभनेत्राः ॥
 यावत् वत्सस्य पादौ द्वौ सुखं योन्याश्च दृश्यते ।
 तावद्भौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति ॥
 सर्व्वतः शुक्रवर्णा या पादेषु च विशेषतः ।
 कपिला सातु विज्ञेया सर्व्वपाप-प्रणाशिनी । इत्यादि ।

-
- १ (*) 'द्वौ सं प्रति ददामि, पृथिवी ते प्रतिगृह्णातीति' इति-आत्मन् ।
 २ (†) 'क इदं कस्माऽद्वात्, इति कृच्छ्र-वसुधे ।
 ३ (‡) 'यत्र प्रसूयमाना' जित्वर्थः । -प्रसूयमानमिति कश्चिदादमं कर्म पाठः ।
 " 'कपिलासातु' इत्यत्र एषा कपिला भावति ।

अथैतत्-प्रयोगः ।

299. तदाह महाच्यवनः—

एतस्याः प्रदानकालः प्रसवकालोनान्यं कालं प्रतीक्षते । व्यतीपात-विषुवायन-
षडशीति-मुख-विष्णुपदी ग्रहणान्ताः सर्व एव पुण्यकालाः, तदैव यत्र चार्द्धप्रसूता
तत्र ज्ञातो ब्राह्मणं श्रुत-शील-सत्य-शौचवृत्तजातिक्रियाद्यैर्गुणैरुपेत माहुय प्रणिपत्य
ब्रूयात् ।

भगवन्नतिचारितोऽहं भीतोऽस्मादगाधादपराधात् संसारार्णवात् समुत्तरयामि
दशपरान् दशपूर्वानात्मानम्, स्वामिन् भवन्तं दानपात्रमासाद्य तन्मय्यनुग्रहोऽस्तु
बुद्धेर्मम (मां) गां गृहाण नार्थलिप्सया, तेन तथाऽस्त्वित्युक्त्वा देशकालादि संकीर्त्य-
पुराणोक्त-फलकामो विष्णुप्रीतिकामो वा उभयतोमुखी गोदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य
प्रवराणुच्चारणपूर्वकं ब्राह्मणं धृत्वा तस्मै एतानि दत्त्वा सन्तोष्य सुवर्णशृङ्गा—

रौप्यक्षुर ताम्रपृष्ठ (कांस्य क्रोड़) कांस्यदोह—मुक्ताफल वस्त्रादिकं गोः समीपे
स्थापयित्वा तामनुमन्त्रयेत्—

‘एवमहीमवनिर्विषधेन्वा’मिति मन्त्रं पठित्वा ‘आगावोऽग्नएजभद्रमक्तमिति’
गोसूतेन गां पूजयेत् ।

ततो वत्समुखे निर्गते घृत सुवर्णयुत कांस्यपात्रे गोपुच्छं निक्षिप्य घृताक्तं कृत्वा
प्राङ्मुखोदाता सपत्नीकः, उदङ्मुखोवस्थित ब्राह्मणाय तद् गोत्राणुच्चारण पूर्वकं नाम-
संकीर्त्य स्वनामोत्कीर्तन पूर्वकं मिमासुभयतोमुखी सुवर्णशृङ्गी रौप्यक्षुरां ताम्रपृष्ठां
कांस्यदोहनाद्युपेतां रुद्रदैवतां श्रीविष्णु प्रीतये तुभ्यमहं गां सम्प्रददे न ममेत्युक्त्वा
प्राङ्मुखोवस्थित-गोपुच्छं तिलकुश जलयुतं ब्राह्मणहस्ते निक्षिपेत् ।

अत्रैवान् मन्त्रान् साखलिः पठेत्—

यज्ञ साधनभूता या विश्वस्याद्य १(१) प्रणाशिनी ।

विश्वरूप धरोदेवः प्रीयतामनया गवा ॥

जलशायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः ।

अनन्त-भोग शयनः प्रीवतां प्रत्तयाऽनया ।

इमां गृहाणोभयमुखी भवांस्त्राता ममास्तु वै ॥

ममवैश विशुद्धस्य सदा स्वस्ति करी भव ।

तत 'इरावती धेनुमवीहि' इति जप्त्वा 'देवस्येत्वे'ति चोक्ता-प्रतिगृह्णातु भवानिति वदेत् ।
ततः प्रतिग्रहीता—धेनुस्त्वां प्रतिगृह्णामि कुटुम्बार्थे विशेषतः ।

स्वस्ति भवतु ते (मे) नित्यं रुद्रमात नमोऽस्तुते ॥

इति मन्त्रं पठित्वा 'देवस्येत्वे' त्यन्ते १(*) प्रतिगृह्णामीत्युक्ता 'क इदं कस्माऽद्वा'-
दिति २(†) कामस्तुतिं पठेत् । 'द्यौ स्त्वा ददातु' 'पृथिवी त्वा प्रतिगृह्णा'त्त्विति
दातृ-प्रतिग्रहीतारौ क्रमेण पठेयाताम् ।

ततः कृतैतदुभयतो मुखीं गोदानं प्रतिष्ठार्थं शतधनुसारेण कलत्रयादि परिमितं
सुवर्णं दक्षिणात्वेन सम्प्रददे न ममेति-दक्षिणान्वत्त्वा सति विभवे रौप्यरत्नानि ग्राम-
क्षेत्रं धान्यानि वस्त्रानि रसांश्च यथाशक्ति दद्यात् । ततः प्रतिग्रहीता 'गर्भोऽस्यौषधीना'-
मिति ३(‡) मन्त्रं पठन् दक्षिण पाणिना वत्समाकर्षयेत् ।

अथ निर्गते वनसे, कर्त्ताऽग्निमुपसमाधाय गोषुच्छे 'ये देवा स्ते दिवीति' देवां-
स्तर्षयेत् । 'सहस्तोमां इति ऋषीन् ४(+)' 'उशन्त स्त्वे' ५(×) ति पितॄन् । 'इयं मे
गङ्गे' इति नदीः ६(§) 'अद्रिक्षिः सुतोमति ७(§§) रिति पर्वतान् । 'वनस्पते
शतवल्ग्व' ८(०) इति वनस्पतीन् । 'समुद्रः ज्येष्ठानाम्' ९(००) इत्युदधीन् । 'अहिरिब-
भोगेः पर्य्येति' इति १०(॥) नागान् ।

- १ (*) देवस्येत्वा सवितुः प्रसवेऽचिनीर्षाङ्ग्यां पुष्पोऽस्माभ्याम् ।
आददे नार्थं सीदन्तं रक्षन्तं यीवा अपि क्रमानि हृष्टन्ति हृष्टदवा हृष्टतौ निद्राय
नार्थं वद' । शुक्ल यजुः ५.२२ ।
- २ (†) कृष्णयजुर्लोपिरीयवाक्रमे २ काच्छे, २ प्रपाठके, २ अनुवाके ।
- ३ (‡) 'गर्भो अस्यौषधीनां गर्भोऽवनस्पतीनाम् ।
गर्भो विश्वस्य सूतस्यापे गर्भोऽपामसि' : शुक्ल यजुः १२।२० ।
- ४ (+) ऋग्वेदे ८।२।२२, १०।१६।१२ ।
- ५ (×) 'समन्तास्त्वानिधीमस्तुभ्यः समिधीमहि । समस्तुभ्यत आनङ् पितॄन् इविषे अन्विषे' ।
शुक्ल यजुः १८।७० ।
- ६ (§) ऋग्वेदे १।१८।७, यजुर्वेदे ३।२८।२, ७।१४।५ ।
- ७ (§§) ऋग्वेदे १।१८।७, १।२०।२, अथर्ववेदे ५।२०।१०, ८।२२।१६ ।
- ८ (०) ऋग्वेदे १०।१४।७ ।
- ९ (००) ऋग्वेदे ३।४।१०, ६।४७।२६, १।१९।११ ।
- १० (॥) ऋग्वेदे १।२२।४, यजुर्वेदे २८।५१, ५।४१।१६ ।
- " 'अहिरिब भोगेः पर्य्येति नार्धं जाया उतिं परिवाधमानः ।
इत्येतो विषा वजुनामि विषान् पुमान् पुमान् परिपान विवतः ।"

‘मधुवाता कृतायते’ १(*) इति औषधीः । ‘तदनुग्रहीभि’ २(†) रिति पृथिवी । ‘इले छांवा पृथिवी मही द्वयोः’ । ‘उर्वीन जगत्प्यतु’ इति तपयेत् ३(‡) ।

ततः आचम्य स्वगृहोक्त प्रकारेणाज्यभागान्तं कृत्वा ‘गोरीभिर्मयिति’ ४(+) मन्त्रेण क्षतुरशीत्याज्याहुतीहुत्वा होमशेषं समाप्य यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनं कारयित्वा सङ्कल्प्य स्वस्त्ययनं वाचयति ।

अथास्यकर्मणो व्यु (व्य) ष्टि मुदाहरन्ति ।
अभक्ष्यभक्ष्यमपेय पायिनं ब्रह्मन् सद्य एव पुणाति ।
उपाध्यायीं स्वसुतां स्वामि-भार्यां मातरं ५(x) ॥
मातृस्वसारं मातुलानीं भगिनीं भागिनेम्
शिष्यजायां धात्रीं मनागप्यगम्यां ६(o) गत्वोभय-
शिरसं सपरिवारं ब्राह्मणाय दद्यात् ।

- १ (*) ‘मधुवाता कृतायते मधुचरन्ति सिन्धवः । माष्ठीणः सन्तीषधीः मधुमक्त—सुतोषसी मधुमत् पाथिवं रजः । मधुयोरस्तुनः पिता ।’ इत्यादि-श्रुतं यजुः ११/२०—२८ ।
- २ (†) अथर्ववेदे ४।२।४. ४।२६।१२ ।
- ३ (‡) ऋग्वेदे १।११।२।१, २।१।१५, ४।१।२ ।
- ४ (+) ऋग्वेदे—१।१।२२, १।१६।४१, ८।१।२।१, अथर्ववेदे ८।२६।२१ ।
- ५ (x) अगम्या अनेष्टुमाणां स्त्री । अथ यम उवाच,—
‘या या गम्या वृषामेव नि बोध कथयामि ते ।
अ स्त्री गम्या च सव्येषां इति वेद निरूपिता ।
अगम्या च तदगम्या या इति वेदविदो विदुः ।
सामान्यं कथितं सव्यं विशेषं यजु-सुन्दरि ! ।
अगम्यासैव या याच निबोध कथयामि ताः ॥
शूद्राणां विप्रपत्नी च विप्राणां शूद्र कानिमी ।
अगम्याश्च मिन्दाश्च लोके वेदे पतिव्रते ॥
शुक्लपत्नीं राजपत्नीं सपत्नीमातरं प्रयुजः ।
स्तां पुत्रवधूं वधूं वनभानं भगिनीं सतीम् ॥
सौन्दर्यादजायाश्च भगिनीं आतकन्यकाम् ।
मित्राश्च मित्रपत्नीश्च भगिनीयस कानिमीम् ॥
आत पुत्रप्रियाश्चैवागम्या-माङ्ग-वपुः ।’ इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसूक्तं २७ अ. ।
- ६ (o) ‘समागम्यागम्या’मिति कश्चिदुच्यते पाठः । स च साधुरिति प्रतीयते ।

परिकरोऽस्याः सुवर्णं रत्नं रुप्याणि क्षेत्राणि ग्राम-धान्यानि वस्त्राणि रसान्
छवणाणां श्रन्दनाद्यान् गन्धान् शतं गवां तदर्द्धं-तदर्द्धं वा सर्वस्वं वा सहतया ब्राह्मणाय
दद्यान्महापातकं विमुक्तये इति ।

अथ ब्राह्मणं विसृज्य तेन सह गच्छन्तीं गामनुव्रज्य ततो गोमतीं विद्यां पठेत् १(*) :

सा यथा—गावः सुरभ्यो नित्यं गावोगुगुलु गन्धिकाः २(†) ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥

अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमम् ।

पावनं सर्वभूतानां क्षरन्ति च वहन्ति च ॥

हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि ।

ऋषिणामग्निहोतृणां गावो होमे प्रतिष्ठिताः ॥

सर्वेषामेव देवानां गावः शरणमुत्तमम् ।

गावः सर्वस्य लोकस्य गावो धन्याः सनातनाः ।

नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥

नमो ब्रह्म सुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ।

घृत क्षीरं प्रदा गावो घृतयोन्यो घृतोद्भवाः ॥

घृतनद्यो घृतावर्त्ता स्ता मे सन्तु सदा गृहे ।

घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितम् ॥

घृतं मे सर्वतश्चैव घृतं मे मनसि स्थितम् ३(‡) ।

गावो ममाग्रतः सन्तु गावः पृष्ठत एव ॥

१ (*) गोमती विद्यापाठस्तु प्राग्गोदानविधौ यम कृत्यकः समुल्लिखितः, गोदान प्रयोगसङ्के ।
अथ तु पुनरुच्यते गोदानं प्रसावे सञ्चते, अयं विषय भिन्नत्वात् दोषः ।

२ (†) गोमतीविद्या १७५ पृ. ।

३ (‡) गोदुग्धं सेवनं कालः तत् कलकालम्—

‘गवां प्रत्युषसि चौरं दुग्धविष्टम् दुर्धरम् ।

तस्मादक्षुहिते सूर्ये यामं यामाहमेव वा ।

समुत्पाद्यं पयोवाक्छं तत् पयं क्षीपणं क्षपु ।

विनत्सा वाक्छयत्सानां पयोदीपयलौरितम्’ ।

इति योः पयोगुणाः । तद्वत्तुगुणाश्च—

‘ज्येष्ठः श्रीः कानि-कृति-बल-मेधा-पुष्टिपिठदि-श्रवणपुःस्तीक्ष्ण-कारिणम् । वातद्वेष-

शम-पित्तनाशिनम् । विपाके मधुरम्’ इति राजनिर्घण्टे ।

गावो मे सर्व्वतः सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ इति ।
 ततः स्वगृहमेत्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा १(*)
 स्वयं क्षीराहारः पायसाहारो वा तद्दिने भवेदिति ।
 इत्यमर रत्नोक्त-उभयतोमुखी गोदान प्रयोगः ॥

—*—

(११२) अथ वैतरणी धेनु दानम् २(+)

—*—

300. ब्रह्मवैवर्त्त, युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयः—

या सा वैतरणी नाम यमद्वारे महानदी ।
 तस्याः प्रमाणं रूपञ्च शृणु सर्व्व भयावहम् ॥
 शतयोजन-विस्तीर्णा पृथुत्वे सा महासरित् ।
 अगाधानन्तरूपा सा दृष्टमात्राज्यावहा ॥
 पूयशोणित तोया सा मांस कर्म्म निर्मिता ।
 कृमिभिः सङ्कुलं भयं वज्रतुण्डैरयो मुखैः ॥
 शिशुमारैश्च मकरैः वज्र कर्त्तरि संयुतैः ।
 अन्यैश्च जल-जैर्घोरै र्युक्ता सा मर्मभेदिभिः ॥

१ (*) अथ ब्राह्मणान् आपयित्वा (अपिला) चेति शब्दान्तर इतः पाठः ।

२ (+) वैतरणीदानमन्त्रो यथा—

‘यमद्वारे महाधारे तस्या वैतरणी नदी ।
 ताञ्च तर्जुन्ददाम्येनां कृत्वा वैतरणीञ्च माम्’ ॥
 ‘नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा कषिरा यद्वा ।
 सञ्चतोवा महाविना कस्मिन्नेव तरङ्गिणी’ ॥

इति प्रायश्चित्तविधौ, यमद्वारः ।

कृत्वा वैतरणीं धेनुं यः प्रयच्छेद्भुञ्जीत ।
 सर्व्वपाप विनिर्मुक्तः वैतरणीकारते सुखी ॥

ब्रह्मपुराणे ।

श्रीमद् रघुनन्दनस्य, (स्त्रीय) दृष्टितलेऽन्वत् पुष्पकमसि । कूर्कपुराणे वादमाध्याये,
 कालिकापुराणेऽष्टादशाध्याये च तद्वृत्तान्तमुपदर्शितमस्ति । पूर्व्वं सामान्यतः वैतरणी-
 नदीदानं प्रतीयमस्ति । उक्तं तस्य पुष्पकं तद्वर्ण्यते ।

पतन्ति तत्र वै मर्त्याः क्रन्दमानाः सुदारुणाः ।
 हा भ्रातः पुत्र तातेति प्रलपन्तो मुहुर्मुहुः ॥
 क्षिरमन्तर्निमज्जन्ति श्लानिं गच्छन्ति देहिनः ।
 चतुर्विधैः प्राणिगणैर्द्रष्टव्या सा महानदी ॥
 तरन्ति तस्या दानेन अन्यथा तु पतन्ति ते ।
 धार्मिका दानशीलाश्च तां तरन्ति नरोत्तम ! ॥
 सानुकुला भवेद्दयेन नदी वैतरणी नृणाम् ।
 तच्छृणुस्व नर व्याघ्र ! कथ्यमानं युधिष्ठिर ! ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु दीयते दानमादरात् ॥
 पाटलामथवा कृष्णां कुर्याद् वैतरणी शुभाम् ।
 स्वर्णशृङ्गं रोप्यखुरां कांस्यपात्र-सुदोहनाम् ॥
 कृष्णवस्त्र युगच्छन्नां सप्तधान्य समन्विताम् ।
 कार्पास-द्रोणशिखरे आसीनान्ताम्र भाजने ॥
 यमं हैमं प्रकुर्याद्वै लोहदण्ड-समन्वितम् ।
 महामहिषमारुढं शूलपाशकूरे परे १(*) ॥
 श्मश्रुदण्डमयं वद्ध्वा उडुपं पट्टबन्धनैः ।
 उडुपोपरि तां धेनुं सूर्यदेहसमुद्भवाम् ।
 कृत्वा प्रकाशयेद् विद्वान् च्छत्रौपानहसंयुताम् ।
 अत्रौपयोगि-सप्तधान्यानि परिभाषायामुक्तानि ।

उडुपः-प्लवः २(+). ततो यममुडुपगतां धेनुश्च वासोगन्धादिभिः सम्पूज्या-
 धिवासयेदित्यर्थः ।

इममुष्णारयेन्मन्त्रं संगृह्योदक मण्डलम् ।

यमद्वारे महाघोरे दृष्ट्वा वैतरणीं नदीम् ॥

१ (*) चच 'शूङ पात्रं करे' इति क्वचिदादर्शं पुस्तके पाठः ।

२ (+) 'उडुपचन्द्र सेखरी' इति धरणिः ।

काष्ठ-वृक्ष-वृक्षादिनिर्मित-नद्यादि तरण साधन द्रव्यसङ्ग्रहः ।

तर्तुं कामोददाम्येनां कृष्णां वतरणीं च गाम् १(॥) ।

इत्यधिवासनमन्त्रः ।

अत्रैव, प्रतिग्रहीतुर्विप्रस्य वस्त्रालङ्कारादिभिर्वरणं कार्यम् ।

तद्धारण मन्त्रो यथा—

ॐ विष्णुरूप द्विजश्रेष्ठ भूदेव परं पवित्रं पावनम् ।

सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्त्वा वैतरणीत्वियम् ।

धर्मराजं विप्रं धेनुं वैतरणीन्तथा ।

सर्वं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

पुच्छं संगृह्य तद्धनोरग्रे कृत्वा च ब्राह्मणम् ।

धेनुके त्वं प्रतीक्षस्व यमद्वारे महालये ॥

उत्तितीर्षुरहं देवि ! वैतरण्यै नमोऽस्तु ते ।

ततोऽनुव्रजन मन्त्रः—

अनुव्रजे गच्छन्तं सर्व्वन्तस्य गृहे नयेत् ।

अनुव्रजे 'धेनुके त्व'मिति मन्त्रः पूर्व्वोक्तः ।

301. उत्तकालेषु दानासम्भवे ; व्यासः—

आसन्नमृत्युना देया गौः वत्सा च पूर्व्ववत् ।

तदभावे च गौरेका नरकाद्वारणाय वै २(†) ॥

तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं च गाम् ।

शक्तोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा श्रेयोदद्यान्मृतस्य च ३(‡) ॥

तदा मरणात् पूर्व्वकाले, अरुक्-रोगरहितः पुत्रादिः ।

ब्रह्मवैवर्ते च—

एवं कृते महीपालः ! सा सरित् सुखदा भवेत् ।

तरते च त्वया धेन्वा वा सरिज्जल वाहिनी ॥

-
- १ (•) 'तां तर्तुं गौ ददाम्येनां तुभ्यं वैतरणीं ममाम्' इति पुस्तकान्तरभेदादयः पाठः ।
 अथवास्व-विरचनमित्यम्—
- ॥ अथवादि खल्वेपापविनिर्मुक्तिं पूर्व्वक यमद्वारावस्थिततरे-वैतरणीगदौ सुखसमरचकामौ यथोक्ताख्यतां गौ वैतरणीं मिमां रुद्रदेवताकां यथोक्तं गोचमाख्यं ब्राह्मणायाऽन्दादिभिः इति ।
- २ (†) 'नरकोचारवायवे' इति कश्चिदादौ यथै पाठः ।
- ३ (‡) पूर्व्ववदिति—यैमय इति । अथ खतस्तेति अथवादिवादमाहेऽपि वैतरणीदामाचारः इति यद्विचर्य्यम् ।

सर्वाङ्गदानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः १(*) ।
 रोगीतु रोगनिर्मुक्तः तथैवोपरते स्मृतिः २(†) ॥
 इतीदमुक्तं तवधर्मसूतोः,
 पुण्यं मया वैतरणी प्रदानम् ।
 शृणोति भक्त्या पठतीह सम्यक् ;
 स याति विष्णोः पदमप्रमेयम् ॥
 इति वैतरणी धेनुदानम् ३(‡) ।

—*—

(११३) अथ प्रसङ्गाद् वृषभदानं मुच्यते ४ (+) ।

—*—

302. भविष्योत्तरे—

वृषदानफलं दिव्यं शृणुष्व कथयामि ते ।
 पवित्रं पापनश्वैव सर्वं दानोत्तमोत्तम् ॥
 दशधेनुसमोऽनडान् एकश्वैव धुरन्धरः ।
 दशधेनु प्रदानाद्धि वृषएको विशिष्यते ॥
 वृषभश्चापि युष्टाङ्गोऽरोगः पाण्डुनन्दन ! ।
 युवा शुद्धः सुशीलश्च सर्वदोष विवर्जितः ५(०) ।
 धुरन्धरः स्थापयति ह्येक एव कुलं महत् ॥
 ज्ञाता भवति संसारा भ्रात्र काट्या विचारणा ।
 अलङ्कृत्य वृषं शान्तं पुण्येऽङ्गि समुपस्थिते ॥

- १ (*) अत्र 'तरने' इत्यत्र 'तीर्य'ने' इति पाठान्तरमस्ति । दिव्या-चमराः । मानुषाः-मनैः ।
 २ (†) 'अथैवापदि संस्थितः' इति क्वचिदाक्षरैः यन्त्रे पाठः ।
 ३ (‡) 'नारका जलवः प्रेता नदी वैतरणी कृता' इति भरतः ।
 ४ (+) 'अथैको जीव वत्सयाः पथस्त्रिणाः सुतोऽथौ ।
 एकवर्षो विवर्षो वा यो वा व्यावृष्ट्यासुतः ।
 यथा दुष्ट तरोः जल-समोऽथानौ च यथा ।
 समानान् समपान् अनुसृष्टसारशेवुषः' इति व्याख्यायनः ।
 ५ (०) 'युव' इत्यत्र 'भद्र' इति हेमाद्रिभट्टः पाठः ।
 आहुत इत्यत्र—साङ्गण इति क्वचिद्वचनं पाठः ।

अलङ्कृत्य-स्वर्णशृङ्ग बन्धादिना ।
 रौप्यमाकुल संयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र त्वं शृणुष्व वदामि ते ॥

मन्त्रश्च—

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्द-कारकः ।
 अष्ट मूर्तेरधिष्ठान मतः पाहि सनातनः ॥
 दत्त्वेवं दक्षिणायुक्तं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 सप्तजन्मकृतं पापं वाङ्मनः-काय-कर्मजम् ॥
 तत् सर्वं विलयं यान्ति गोदानं सुकृतेन वै ।
 यानं वृषभसंयुक्तं दीप्यमानं सुशोभनम् ॥
 आरुह्य कामकं दिव्यं स्वर्लोकमधिरोहति ।
 यावन्ति तस्य रोमाणि वृषभस्य महीपते ! ॥
 तावद्वर्षं सहस्राणि गवां लोके महीयते ।
 गोलोकादवतीर्णस्तु इहलोकं द्विजो भवेत् १(*) ।
 सत्र याजी महातेजाः सर्वब्राह्मण पूजितः ।

303. यज्ञः—

दान्तं धुरन्धरं दत्त्वा छत्रोपानहं संयुक्तम् २(†) ।
 दशधेनुं प्रधानाच्च यत् फलं तत् समश्नुते ॥

304. महाभारते—

युवान् मिश्रयोपेतं शतेन सहयुयपम् ।
 गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलङ्कृतम् ॥
 वृषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परन्तप !
 ऐश्वर्यं तेऽभिजायन्ते जायमानान् पुनः पुनः ३(‡) ॥
 तत्र शतेन—स्त्री गभीनामिति शेषः ।
 इति प्रत्याक्षं वृषभदानम् ॥

—*—

- १ (*) 'विजायते' इति आदर्शान्तर धृतः पाठः ।
 २ (†) 'दान' इति कश्चिद् दन्ते पाठः ।
 ३ (‡) 'जायन्ते' इत्यत्र 'जायते' इति कश्चिदादर्शान्ते पाठः ।

(११४) अथ हेमरौप्य वृषभदानम् १(❀) ।

— * —

305. वह्नि पुराणे, वशिष्टः—

यो नश्वरो हरिद्रो वा करोति विधिना नृपः ।
 दानं सर्वगुणोपेतं तच्छृणुष्व यथा तथा २(†) ॥
 युतं धेन्वाथवा दद्याच्छक्तितो नृपसत्तम !
 या मया धेनवः प्रोक्ता वृषास्तावन्त एवहि ॥
 हरये ता नियोज्याः स्युर्हरये च तथा वृषाः ।
 सर्वभावात्ततो राजन् तिलपात्राणि नित्यशः ॥
 सर्वपाप विनाशाय दीयते नृप सत्तमः ।
 गोमयेन समालिप्ते पट्टवस्त्र समावृते ॥
 वृषं हेममयन्तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतम् ।
 तस्य नीलमये शृङ्गे मौक्तिके चक्षुषी रदाः ३(‡) ॥
 द्वात्रिंशच्छुभवस्त्राणि विद्रुमौष्ठौ च नासिका ४(+) ।
 मरकतं विनिर्दिष्टं कर्णौ वै हरितामके ॥
 पद्मरागस्य वै पादाः खुरा रौप्य मया शुभाः ५(०) ।
 राजतानि च रोमाणि क्षौमवस्त्रेण कम्बलम् ॥
 पादेन पुच्छमुद्दिष्टं सर्वपा-मप्ययं विधिः ।
 वृषणौ स्फटिकस्यापि लिङ्गे मणिः प्रकीर्तितः ॥
 तथा धेनुर्यथाऽनङ्गान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ।
 अभीष्ट देवता पूजां कुर्वीत तदनन्तरम् ॥

१ (❀)

कर्मण रजनेन निश्चितो वयः शप्य वयः । तद्दानं सामान्य वृषभदानम् कर्त्ताधिक्यम् ।

‘यो नश्वरो हरिद्रो’ इत्यपि पाठान्तर-समस्ति ।

२ (†)

‘बहानिते’ इति आदर्शं पुस्तकान्तर-धृतः पाठः ।

३ (‡)

‘शुभवस्त्राणि’ इत्यत्र शुक्लवस्त्राणि इति पाठान्तरमस्ति ।

४ (+)

‘वस्त्र’ इत्यत्र ‘तस्मैति’ पाठान्तरमस्ति ।

५ (×)

अथ विद्रु-म-मरकत-पद्मरागादीनां वृषभानां श्रीमद्-भोजराजकुत-शुभिकाव्यतरी
 व्यवस्थिते ।—अथ ‘शुभाः’ इत्यत्र ‘श्रुताः’ इति पाठभेदोऽस्ति ।

मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! तं द्विजाय निवेदयेत् ।
 यो वृषो यज्ञदानेऽभूच्छशानीकस्य निष्कलः १(*) ।
 जातरुपमयं सोऽयं तारिता मां न संशयः ॥
 एतस्य विभवादानं भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ।
 पृथुले वाऽप्यशक्ते वा तदनन्त-फलं स्पृष्टम् ॥
 निःस्वेवा प्येवमेवंहि कृत्वा दानं मतन्त्रितः ।
 तत् फलं समवाप्नोति स्वल्पदानान्न संशयः ॥
 इति सुवर्णरौप्य-वृषदानम् ।

—*—

(११५) अथ गुड़ादिधेनुदान विधानम् ।

—*—

अथात्र धेनुशब्द साधारण्यात् 'प्रथमा गुड़धेनुः स्या' दित्यारभ्य 'दशमी स्या स्वरूपतः' इत्यन्तेन वाक्येन स्वरूप गोसहपाठाद् गुड़धेन्वादि प्रदानानि निरूप्यन्ते ।

306. तदुक्तं मातृस्ये—

यास्तु पाप विनाशिन्यः पठ्यन्ते दशधेनवः ।
 तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप ! ।
 प्रथमा गुड़धेनुः स्याद् घृत धेनु स्तथा परा ।
 तिल धेनुस्तृतीया च चतुर्थी जल संज्ञिता ॥
 क्षीरधेनुश्च विख्याता मधु धेनुस्तथा परा ।
 सप्तमी शर्करा धेनु दधिधेनु स्तथाष्टमी ॥
 रसधेनुर्नवमी स्या-दशमी स्यात् स्वरूपतः । इति ।
 कुम्भा घृतादि धेनूना मितरा सान्तु राशयः ।
 वक्ष्यमाणप्रकारेण घृतादि धेनूनान्तथा २(†) ॥
 अत्र राशीकरणात् राश(स)य इति विवेकः ३(‡) ।

-
- १ (*) अथ 'यो' इत्यथ-'गो' इति आदर्शं पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।
 " अथ दानफलं विहितं निर्धन-सधनयोस्तुल्यमेव ज्ञेयम् ।
 २ (†) 'धेनूनां कुशाः' इति आदर्शं पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।
 ३ (‡) एतस्य विवरणं पश्चात् स्वयमेव वक्ष्यति ।

सुवर्णं धेनुमप्यत्र क्वचिदिच्छन्ति मानवाः १(॥) ।

नवनीतेन तैलेन तथान्येपि महर्षयः ॥

307. एतद्विधानमपि तत्रैव, मातृस्ये—

गुडधेन्वादि दानस्थ यद्रूपमिह यत् फलम् २(†) ।

तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्वपाप विनाशनम् ॥

कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्रागुप्रीवं विन्यसेद् भुवि ३(‡) ।

गोमयेनोपलि प्रायां दर्भानास्तीर्य्य सर्वतः ॥

लघ्वेणकाजिनं तद्वद्वत्सस्य परिकल्पयेत् ।

प्राक्मुखीम्प्रापयेद्धेनु मुदक्पादां सवत सकाम् ॥

अत्रैणकाजिनं बालकृष्णाजिनम् ।

प्राक्मुखी-प्राक् शिरसम् ॥

सवत्सकां-उत्तरभागस्थित वत्स सहिताम् ।

उत्तमा गुडधेनुः स्यात् स(य) दाभार मनुत्तमम् ॥

वत्स भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमः स्मृतः ।

अर्द्धभारेण वत्सः स्याद्गृह वित्तानुसारतः ४(+) ॥

भारः फल सहस्रद्वयमिति परिभाषायामुक्तम् ।

चतुर्थांशेन वत्सः स्याद्गृह वित्तानुसारतः ॥

धेनुवत्सौ घृतस्येतौ सित सुश्रमाम्बरावृतौ ।

शुक्ति कर्णाविश्रुपादौ शुचि मुक्ताफलेक्षणौ ॥

सित सूत्र शिरा लौ तौ सित कम्बल कम्बली ५(०) ॥

अत्र द्वितीय कम्बल शब्दः— गलवाची ।

ताम्रगण्डु कण्ठौ तौ सितचामर रोमकौ ॥

१ (०) 'अथ 'क्वचित्' इत्यत्र क्वचिदिति पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।

२ (†) 'गुडधेनु विधानेभ्यः' इति हेमाद्रियः पाठः ।

३ (‡) 'प्रागुप्रीवं'मित्यत्र सुप्रीवमिति क्वचित् पाठान्तरं विद्यते ।

॥ इति-व्याघ्र-सर्गाजिनेषु कृष्णसर्गाजिनं पूतं विहितम् ।

४ (+) 'कनिष्ठा भारकेन तु' इति-पाददर्शान्नर धृतः पाठः ।

५ (x) 'सित कम्बल सन्निभौ' इत्यं पाठमिदोऽस्ति । तेन गलकम्बल वाचकत्वं तस्य प्रतीयते ।—

'कम्बलो नागराजे स्यात् सान्ना प्रावारयोरेपि ।

कान्वायुनरासह सन्निभे तु नपुंसकम्' इति सिद्धिर्नौ । १ ।

'कम्बलः— कनिष्ठाशयोः । नागराजेऽपि प्रावारै वैकल्पे कम्बलं शब्दे' इति हेमः ।

अत्र गङ्गु कं—ककुत्स्थानम् १(*) ।

पृष्ठं—स्पष्टार्थम् ॥

एतौ द्वौ ताम्रमयौ काट्यौ । एव मन्यत्रापि विज्ञेयम् ।

विद्रुमभ्रु युगोपेतौ नवनीत स्तनान्वितौ ॥

क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहा विन्द्रनीलक-तारकौ ।

अत्र 'तारकाक्षणः कणोनिकाः' २(†) ॥

सुवर्णं शृङ्गाभरणौ राजतक्षुरसंयुतौ ।

अत्र क्षुर शब्दः—खुर पर्यायः छेदनसाम्यात् ३(\$) ॥

नानाफल मयैर्दन्तैर्घ्राणगन्धकरण्डकौ ।

(स) गन्धकरण्डः—कर्पूरादि परिमित पात्रविशेषः ४(S) ॥

तत्रानुक्त परिमाणानां सुवर्णादीनां सारतः परिमाणतश्च फल विशेष-
इति न्यायाद् यथाशक्ति ग्रहणम् ।

इत्येवं रचयित्वातु धूपदीपेरथार्चयेत् ॥

अत्र धूपदीपग्रहणं—पूजा साधारणीय लक्षणम्, तेन पूजा पूर्णा स्यात् ।

दद्याद् गुडमयीं धेनुं मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥

मन्त्रांश्चानु मन्त्रणेन ते स्युः ।

'एवमामन्त्रये दित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥

तद् यथा—

ॐ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ५(०) ॥१॥

१ (*)

'ककुत्स्थ ककुत्स्थे हवाङ् राजलक्ष्याय' इति विश्वः ।

अथ—गङ्गु कं-तत् घाटामलकयोर्मध्ये मांघ्रिः ।

गङ्गु-विषमं यन्नि—यथा-किमन्तर्गडु नाकालिनेति' तत्त्वकीमुदी ।

काव्य प्रकाशे च—तदेतं कात्यायनैर्गडुभूतमिति । नास्त्वमेदं लक्षणं कृतम् इति । मंत्रः

हृदयुङ्क्ते कुले' इति विश्वः ।

२ (†)

'कणोनिका तारकाऽक्षः स्यात् कनिष्ठाङ्गुलावपि' इति मेदिनी ।

३ (\$)

'खुरः स्याच्छेदनद्वये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' इति विश्वः ।

'खुरः शक्रे कोकिल' इति हेमः ।

४ (S)

'करण्डो मधुकोषासिकारण्डव दलादके' इति मेदिनी ।

करण्डो 'हि ताम्बुलाधारः । यथा ताम्बुल-करण्डं पाचिनी' इति कचित् ।

५ (०)

पूर्वं तिलहृत्, दि धेनुदामप्रसङ्गे एते सन्ता उक्ता अपि-पुनः 'कार्यक्षीकर्म्याय विशेषतो
हि उच्यते । अथ-ममपापं व्यपीडतु' इति हेमाद्रौयः पाठः ।

देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।
 धेनुरुपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥२॥
 विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ।
 चन्द्रार्कं शक्रलक्ष्मी र्या धेनुरुपास्तु सा भिये ॥३॥
 चतुर्मुक्तस्य या लक्ष्मीर्यालक्ष्मी-धनदस्य च ।
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥४॥
 स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभूजान्तथा ।
 सर्व्व पापहरा धेनुः तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥५॥
 एव मामन्त्र्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 विधानं मेतद्धेनूनां सर्वांसामिह पठ्यते १(*) ॥
 सर्वासां—पूर्व्वोक्तं तिल-घृतादि धेनूनाम् ।
 स्वरूपं धेनोस्तु पूर्व्वोक्तं शृङ्गादि करूपनमेव ।
 एतदेव विधानं स्यात्तपस्योपस्कराः स्मृताः ।
 मन्त्रावाहनं संयुक्ताः सदा पर्व्वणि पर्व्वणि ॥
 यथाश्रद्धं प्रदातव्या मुक्तिं मुक्तिं फलं प्रदाः ।
 अशेषं यज्ञफलदाः सर्व्वपापहराः शुभाः ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः ।
 गुह्यधेन्वादयो देया उपरागादि पर्व्वसु २(†) ॥
 अत्र घृतादि-धेनुषु द्रव्यपरिमाणमपि गुह्यधेनूत्तमेव स्यात् ।
 'विधानमेतद्धेनूना' मित्युक्तत्वात् , विधानमिति कर्त्तव्यम् ।
 उपस्कराः—घृतकक्षं शुक्लीशु क्षौमवासः प्रभृतयः । विशेषस्तत्र वक्ष्यते ।
 इति गुह्यधेन्वादि सामान्य विधानम् ॥

—*—

- १ (*) च व 'पठ्यते' इत्यत्र 'जायते' इति आदर्शान्न भूतः पाठः ।
 २ (†) उपरागः—सूर्याचन्द्रमहोरादृषा वक्ष्यन् ।
 'उपरागस्य पुंलि' स्याद राहुयादिः चन्द्रबीः ।
 " दुर्बले वक्ष्यन्नास्ति अत्रमेऽपि विनयते । इति रामचः ।
 यज्ञादि पदं—अयनार-संज्ञानि व्रथति पुण्यकाय-संज्ञकः ।
 वि—३३

(११६) अथ गुड्ढेन्वादि दशक-प्रयोगः १(*) ।

—*—

कर्त्ता विषुवादि-पूर्वोक्तकाले पुण्यदेशे वर्त्तमानो देशकालादि संकीर्त्य मम सकल दुरितक्षयपूर्वकाशेष यज्ञ जन्यफल समफल-प्राप्त्युत्तर मुक्तिप्राप्ति कामोऽमुक-धेनुदानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, गणेशपूजनं पुण्याहवाचने कृत्वा, यथोक्त-लक्षणमाचार्य्य यथाशक्ति वस्त्र-मुद्रिका कुण्डलादि भूषितं कृत्वा वृणुयात् ।

ततो गोमयोपलिप्तायां कुशास्तृतायां भूवि चतुर्हस्तं प्राग्भीवमुपरि लोमकं-कृष्णाजिनं प्रसार्य्य, तत्र भारचतुष्टय २(†) परिमितेन गुड्ढादिनोत्तमम् ।

भारद्वय परिमितेन मध्यमम् । एकभार परिमितेनाधममिति शक्त्यनुसारेण सम्पादित गुड्ढादिना प्राक्शिरसमुदक् पादां धेनुं कल्पयित्वा ३(‡) वक्ष्यमाणद्रव्यै-रङ्गाणि परिकल्पयेत् । तद् यथा—

मुखं घृतपूर्णपात्रेण, शुक्तिभ्यां कर्णौ ४(०), इक्षुदण्डैः पादान्, मुक्ताफलाभ्यामीक्षणे, इन्द्रनीलाभ्यान्तारके, ५(९) सितसूत्रैः शिराः, सितकम्बलैः गलकम्बलम्, ताम्रेण ककुत्पृष्ठम्, सितचामरैरोमाणि, विद्रुमैर्भ्रूयुगाम्, नवनीतेन स्तनान्, क्षौमेन पुच्छम्, सुवर्णेन शृङ्गे, रौप्येण खुरान्, नानाफलैर्हन्तान्, गन्धकरण्डिकेन घ्राणम्,—कल्पयित्वा, कांस्थदोहन पात्रवतीं सितसूक्ष्मवस्त्रावृताम् धेनोरुत्तरे देशे लघुकृष्णाजिने धेन्वर्थोपकल्पित गुड्ढादिद्रव्यचतुर्थांशेन वत्सं कृत्वा, मुखादिस्थित घृतादिद्रव्यैः सहितं कुर्यात् । मुक्तादीनां चतुर्थांशत्वान्मूल्यतो ज्ञेयम् ।

ततो धेनुं सवत्सामावाहनाद्युपचारैः प्रतिष्ठापूर्वकं 'गुड्ढेन्वै सवत्सायै नमः' इत्यादि मन्त्रैः यथाविधि अभ्यर्च्य गृहीत कुसुमाञ्जलिः ६(९९) सवत्सां धेनुं प्रदक्षिणी-कृत्य, 'या लक्ष्मीः सर्वभूताना'मित्यादि—तस्माच्छान्तिं प्रयच्छमे' इत्यन्तेन ७(००)

१ (०) प्राग्गुड्ढेन्वादौ विधानमुक्ता सम्प्रति तेषां प्रयोगपद्धतिरुच्यते ।

२ (†) अथ 'भारचतुष्टय' इत्यत्र साधुः पाठः कश्चिदस्ति ।

३ (‡) अत्र धेनुकल्पनं गुड्ढादि धेनुना तत्तद्व्यभिः लङ्प्रकारात्वा विरचनमिति ज्ञेयम् ।

४ (०) अत्र 'कर्णा' इत्यत्र 'कर्ण' इति पाठः—मेदोऽस्ति ।

५ (९) अत्रेन्द्र नीलयोर्हं च शुक्तिकल्पतरावनुसन्धेयम् ।

६ (९९) अत्र गृहीत उपान्यासविज्ञेयमात्र इत्यर्थः ।

७ (००) 'या लक्ष्मी' रित्यादि पञ्चमन्त्राः प्रायुक्ताः ।

—अत्र धेनोः परिकल्पन सामग्री घृतादि द्रव्यसुक्ताम् ।

तच्छ्लोकं पञ्चकेनानुमन्त्र्य, पुष्पाञ्जलिं धेनोरुपरि विकीर्य नमस्कृत्य धेनोः पञ्चाङ्गागे प्राङ्मुख उपविश्य, कुश-यव-तिलानादाय ॐ अथेत्यादि सम्यगुक्ता असुक-गोत्रायामुक शर्मणेऽमुक वेदान्तर्गतामुक शाखाध्यायिने ब्राह्मणाय, सकल पापक्षय-पूर्वकाशेष यज्ञजन्यफल समफल-प्राप्ति सहित मुक्तिपूर्वक(परममुक्ति) काम इमामेतावत्-परिमित गुडादिद्रव्यकल्पितामसुकधेनुं घृतास्यां शुक्तिकर्णां इक्षुपादां (शुक्ति) मुक्ताफलेक्षणामिन्त्रनीलतारकां सितसूत्रशिरां सितकम्बल-गलकम्बलाम्, ताम्र मय-ककुत् पृष्ठां सित चामर रोमिकां विद्रुम भ्रूयुगाम्, नवनीतस्तनीम्, क्षौमपुच्छां कांस्यदोहाम्, सुवर्णं शृङ्गीं, रौप्य क्षुराम्, नानाफलमयदन्तां गन्धकरण्डकघ्राणां, सित-सूक्ष्माम्बराघृतामेतद्वेन्वर्थे तत्तद्द्रव्यचतुर्थां शोपकल्पितवत्सां तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति स्वगोत्रोच्चारण पूर्वकं पुच्छदेशे दद्यात् । अथ प्रतिग्रहीता सावित्रेण यजुषा प्रतिगृह्य ॐ स्वस्तीत्युक्त्वा कामस्तुतिं पठेत् १(+)

ततोदाता, अथेत्यादि कृतैतद्गुडधेनुदान कर्म प्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णमप्रिदैवतं दक्षिणान्तुभ्यमहं सम्प्रददे इति दक्षिणान्दत्त्वा, दीनानाथपङ्कन्धादीन् यथाशक्ति तोषयित्वा आचार्य्य क्षमाप्य यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा परमेश्वराय सर्वं समर्पयेत् २(+)

इति गुडधेन्वादि दशक प्रयोगः ३(+)

—*—

यसु बह्वि पुराणादावितोऽपि न्यूनपरिमाणं द्रव्येण घृतादि धेनु कथनं तदेतद्वेन्व-पेक्षया प्रकारान्तरम् । मतस्यपुराणे त्वेकादशधेन्वामेव मन्त्रान्तरमुक्तम् ।

- १ (+) कोऽदात् कामा चदात् कामोऽदात् कामायादात् ।
कामोदाता कामः प्रतिपद्यीता कामेतत् ॥ प्रागपि एष मन्त्रः प्रोक्तः यज्ञः यजुः । ८. ४८
- २ (+) यत्करोषि यद्ब्रूषि यञ्जुकोषि ददासि यत् ।
यत्पयसि कोनोय तत् कुक्ष्य मदपयम् ॥ इति परमेष्ठापयं प्रोक्तं भगवद्गीतायाम् ।
- ३ (+) आदुर्गुणकवधे 'गुडधेन्वादि दश प्रयोगः'—इत्य' पाठोऽस्ति, परन्तु गुडधेन्वादि दश धेनुदान प्रयोग इति पाठः सहीयोगः स्यात् ।

(११७) अथ तिल धेनु प्रकरणम् ।

—*—

308. विष्णु धर्मोत्तरे—

तिलाब्धं फिनुदैवत्या निर्मिता श्वेह गोसवे १(*) ।
 ब्रह्मणा तन्मयी धेनुन्दत्वा प्रीणातु केशवमिति ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 सवक्षिणा मया तुभ्यं दत्त्वेत्युक्त्वा विसर्जयेत् ॥
 अनेन विधिना कृत्वा तिलधेनुं नराधिप ! ।
 सर्वपाप-विनिर्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 यश्च गृह्णाति विधिवद्दीयमानां प्रमोदयेत् ।
 दीयमानां प्रपश्यन्ति ये च संहृष्टमानसाः ॥
 तेऽप्येषावविनिर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिम् ।
 प्रशान्ताय सुशीलाय देव-व्रतधराय च ॥
 धेनुन्तिल मयीन्दत्वा नशोचति कृताकृते ।
 त्रिरात्रं यस्ति लाह्वार स्तिलधेनुप्रदो भवेत् ॥
 एकाहं मथ तानन्ति तद्गतेनान्तरात्मना ।
 दानाद्विशूद्ध पापस्य तस्य पुण्यं कृतो नृप ॥
 चान्द्रायणादप्यधिकं कथितं तिलभक्षणम् ।
 इति विष्णु धर्मोत्तरोक्ततिल धेनुदानम् ॥

—*—

309. अथ तच्च वराह पूराणे—

तिलधेनुं रसधेनुं जलधेनुञ्च पार्थिव ।
 देहि शीघ्रं येन भवान् क्षुत्तृषावर्जितोदिवि ॥

१ (०)

यत्किमुपपद्येत्ययं सकोटिः ।

”

तथैव वाराह च—

तिलधेनुं रसधेनुं जलधेनुञ्च पार्थिव ॥

देहि शीघ्रं येन भवान् क्षुत्तृषावर्जितोदिवि ॥

इत्यादि प्रवादः सत्यति ।

रमते यावदादित्यः नृप्यते दिवि चन्द्रमाः ।
 एवमुक्त स्ततोराजा विधानं पृष्ठवा निदम् ॥
 यथाभवेत्तिल धेनोस्तच्छृणुष्व नराधिप ! ।
 चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु पश्य एकः प्रकीर्तितः १(*) ॥
 तैः षोडशैर्भवेद्भेनु श्रुतुर्भिर्वत्सको भवेत् ।
 श्लु-वण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः ॥
 नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा ।
 पुच्छे कल्पनीया स्याद् घण्टा भरण भूषिता ॥
 ईदृशीं कल्पयित्वा तु स्वर्णशृङ्गौ प्रकल्पयेत् ।
 कांस्यदोहां रौप्यसुरां पूर्वधेनुविधानतः ॥
 तिल धेनुन्ततोदत्त्वा द्वादश्यां नियतः शुचिः ।
 आत्मानन्तारयेदुर्गा मरकामात्रसंज्ञयः २(†) ॥

अत्र सेतिकाः—कुडवः । मेथिकेलि-कचित्पाठः ।

कुडवश्च—द्वादश प्रसूति परिमितः ३(‡) तेषामुशतेः षोडशभिरित्यर्थः ।

३१०. महाभारते च—

सुदक्षिणां काञ्चन चारुशृङ्गीम् ,
 कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
 धेनुन्तिलानान्द्वत्तो द्विजाय,
 लोका वसूतां सुलभा भवन्ति ॥

१ (*) अथ वक्ता इत्येव रिति रिति क्वचित् आदर्श पाठः ।

२ (†) 'मरकतात् कामभाग्भवेदिति' शृङ्गादौः पाठः ।

३ (‡) कुडव-मानं परिभाषावाङ्मयम् । तेषां प्रसूतेः षोडशभि रिति वा आदर्शान्तरः पाठः ।
 अन्यत् परिभाषाप्रकरणे प्रायुक्तम् । तच्च चतुर्थसंस्कृतकारणे ।

” पक्षे प्रकुचसं लुटिः कुडवसश्चतुष्टयम् ।

चत्वारः कुरवा प्रसूः चतुः प्रसूतपादकम् ॥

चट्टादकोभवेद्दोहोविदोहः सपे कथ्यते ।

सार्धस्र्पोभवेत्सारी वि द्रोको गोप्युदाहृता ।

ता मेव भारं आनीयाद् वाको भारचतुष्टयम् ॥

'भारः स्याद् विषये विष्टौ पञ्चानां चित्तवृत्तये' ।

तथा—

धेन्वाः प्रमाणेन सम-प्रमाणम्,
धेनुन्तिलानामपि सम्प्रदाय ।
पानीय वापीश्च यमस्य-लोके,
न यातनां कांचिदुपैति मर्यः ॥

तत्रैव—

गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभि मन्त्र्य यः ।
रस-रत्नमयीन्दद्याद् नापि शोचेत् कृताकृते ॥

गोमती विद्यातु —

गोमतीकीर्त्तयिष्यामि— इत्यादि 'गावो मा' मित्यन्ता प्रागुक्ता १(*) ।

गावो मामनुतिष्ठन्तु हेमशृङ्गयः पयोमुचः ।
सुर-भ्यः-सौरमेर्यश्च सरितः सागरास्तथा ॥
गाश्च पश्याम्यहं नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा ।
गावोऽस्माकं वयन्तासां यतोगावस्त तो वयम् ॥
एवं रात्रौ दिवा वापि समेषु विषमेषु च ।
महामयेषुच नरः कीर्त्तयन्मुच्यते भयादिति ॥
इति लिङ्गपुराणोक्त तिलधेनुदानम् ॥

—*—

(११८) अथ विश्वामित्रोक्त-सप्तब्रोहि धेनुदानम् २(†) ।

—*—

सप्तब्रीहि मयाः सप्त धेनवः परिकीर्त्तिताः ।
यथा तिलमयी धेनुर्गोधूमा स तिला यथा ॥
मासमुद्गमयीचैव सप्रियङ्गुश्च सप्तमी ।
इत्युक्ते र्यवादि प्रत्येकं प्रकृतिः ॥

१ (*)

गोमती विद्यातु धान्धारयसुक्ता गोदानप्रसङ्गे ।

२ (†)

एतादां धेनूनां दानप्रकारनिर्देश्य विभिन्नकालत्वेन ज्ञेयः । फलवापुर्णं तत्पारतन्त्र्यं
वैतुदानप्रकारनिर्देशं वीतुः ।

उपस्करन्तु सर्वान्सु तिलधेनुवदीरितम् ।
 एतासामेव धेनूना मङ्गानि तिलधेनुवत् ॥
 सप्तग्रीहि मयाः सप्त योददातीह मानवः ।
 स याति परमं स्थानं वायुभूतः स मूर्तिमान् ॥
 ब्रह्महाच सुरापञ्च तस्करो गुरुतल्पगः ।
 धेनुदानेन पूतोऽसौ याति विष्णोः परं पदम् ॥
 अत्र 'सप्तग्रीहिमयाः' इति पदैर्ग्रीहिब्बाद्यवादि शब्दो ऽध्याहार्यः १(*) ॥
 इति विश्वामित्रोक्त ग्रीष्मादि सप्तधेनुदानम् ॥

—*—

(११६) अथ घृतधेनु दानम् ।

—*—

311. तदाह महर्षि वशिष्ठः—

तिलाभावे तथा दद्याद् घृत धेनुं दृढव्रतः ।
 येन भूप विधानेन तदिहैक मनाः शृणु ॥
 वासुदेवं जगन्नाथं घृतक्षीराभिषेचनात् ।
 सम्पुज्य घूर्णवत् पुष्पैर्गन्ध धूपादिभिर्नरः ॥
 अहोरात्रोषितो नाम्ना अभिष्टुय घृताक्षिप्त् २(†) ।
 'घृताक्षिपे जगन्नाथाय देवाय नमः' इति नाम्ना स्तुत्युत्वेत्यर्थः ॥
 गव्यस्य सर्पिषः कुम्भः पुष्पमालादि भूषितम् ३(‡) ।
 कांस्य-पिधानसंयुक्तं सित वस्त्रयुगेन च ॥

- १ (०) दक्षिणाचार्य-कृतिगार्हः । एतदुक्तं कामिके—
 पूर्ववन्मन्त्रं कृत्वा कुर्यात् मन्त्रलान्धितम् ।
 तत्रतपूजाय होमश्च सपनायमाहवच ॥
 पञ्चाङ्गसूचकं पञ्च निष्केषात् प्रकल्पयेत् ।
 दक्षिणां पूर्ववद् दद्याद् दशकं पूर्ववन्नवेदिति ॥
- २ (†) सोमनवहासुदेवनामा-नामोच्चारणपूर्वकं संपुज्य सर्वं कृत्वा पञ्चाङ्गम् । नाम्ना
 इत्यत्रकापि अन्ये 'साक्षा' इति पाठः ।
- ३ (‡) 'नव्यस्यसर्पिषः' इत्यनेन नाक्षिण्यादि सर्पिर्निर्दिष्टम् । वशादि-नव्यं हर्मं हृतं श्रेष्ठम् इति ।

हिरण्य गर्भसहितं मणिविद्रुम-मौक्तिकैः ।

अत्र पलसहस्रपरिमाणः कुम्भः १(३) ।

द्वादशपलाधिक पञ्चपल-शतपरिमाण इति केचित् ।

हिरण्य गर्भेति-मध्यवर्तिहिरण्य सहितं ब्रह्ममुत्तिसहितं वा, मणिविद्रुममौक्तिकै-
रिति सहाय्ये तृतीया ।

इक्षु याष्टि मयान् पादान् खुरान् रौप्यमयांस्तथा ।

सौवर्णेचाक्षिणी कुर्व्याच्छृङ्गे चागरुकाष्ठजे ॥

अत्र सुवर्णादि-यथाशक्ति परिमाणाज्ज्ञेयम् ।

सप्तधान्य मये पाद्वे पादोर्णेन च कम्बलम् २(+) ।

कुर्व्यात्तुरस्क कर्परैर्घ्राणं फलमयां स्तु तान् ॥

तद्वच्छर्करया जिह्वां गुडक्षीरमयं मुखम् ।

तुरस्कः-सिल्लकः सुगन्धिद्रव्य मित्यर्थः ३(+) ।

क्षौम सूत्रेण लाङ्गुलं रौमाणि सितसर्षपैः ।

ताम्रपात्रमयं पृष्ठं कुर्व्याच्छृङ्गा-समन्वितः ॥

ईदृक्स्वरूपां सङ्कल्प्य घृत धेनुं नराधिप ! ।

तद्वत् कल्पनया विद्वान् घृतवत्सं प्रकल्पयेत् ॥

तद्वद्—घृतधेनुवत् । कल्पनया—चतुर्थांशेन ।

तच्च विप्रं महाभागं मनसैव घृताब्धिषम् ॥

एतां ममोपकाराय गृहीष्व त्वं द्विजोत्तम ! ।

प्रीयतां मम देवेशः घृताब्धिः पुरुषोत्तमः ॥

इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्धेनुं नराधिप ! ।

तत्रार्य मन्त्रः—

312. स्कान्दे—

घृतं गावः प्रसूयन्ते घृतं भूम्यां प्रतिष्ठितम् ।

घृतमग्निश्च देवाय घृतं मे सम्प्रदीयताम् ४(+) ।

- १ (*) एवमेव श्वेमादौ पञ्चसहस्र परिमाणः कुम्भ उक्तः । प्राग् उपर्युक्तं परिभाषा प्रकरणे ।
२ (+) पदोर्णेन च कम्बल मिति श्वेमादौ पाठः । पदोर्णे चीतवीरेवम् ।
३ (+) “तुरस्कः खिल्लकं खञ्ज आसी क्षीरानरेऽपिच” इति विश्वः ।—तुरस्कदेवजात-
सिक्खिषः दन्तद्रव्यविशेषः ।
४ (+) विद्याभिषेच—घृत मग्निर्हं सोमः तन्मयाः सर्वदेवताः ।
घृतधेनु प्रदानेन सर्वदासुखमिति देवताः ॥ इति
“घृतं मेऽग्नीषि गृह्यता” इति पुस्तकान्तर-घृतः पाठः ।

दक्षिणाचात्र सौवर्णी, साचैक सुवर्णादिः यथा शक्ति वा । देवी पुराणेऽप्येवंविध-
घृतधेनुमुत्तवा, देवताविशेष उक्तः ।

313. यथा—

ज्ञापयित्वा भवानीम् घृतक्षीरैर्यथाविधि ।
पूजयेत् पुष्पमालाभिर्नैवेद्यैः सुमनोहरैः ॥
तद्भक्ताय प्रदातव्या मङ्गल्या शास्त्रपारगे ।
इमां ममोपकाराय गृहीष्व च द्विजोत्तम ! ॥

314. स्कान्दे—

प्रीयतां नन्दिनी देवी मङ्गला चर्चिका उमा ।
इत्युत्तवा चार्चयेद्भक्तुं कृत्वानन्दां मनोऽनुगाम् ॥
अनेन विधिना देया सर्पिषो धेनु रूतमा ।
हिरण्यरत्नधेनुश्च प्रदेया विधिनाऽमुना ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
यत्र क्षीरवहा नथो यत्र सपिर्वहा हृदाः ॥
पायसाः कर्षमा यत्र तस्मिन् लोके महीयते ।
तेषां स्वामित्वमाप्नोति मुदाऽभ्रमथोयतः ॥
दश पूर्वापरां स्तार्य आत्मानं त्वेकविंशकम् ।
भूयः पृथ्वीशतं याति इहलोके स मानवः ॥
सकामानामियं व्युष्टिर्धेनोस्तावदुदाहृता ।
देव्यालोकमवाप्नोति निष्कामो घृत धेनुदः ॥ इति
देवी पुराणे वासिष्ठोक्त घृतधेनु दानम् ॥

—*—

(१२०) आदित्य पुराणे त्वेवमेवघृत धेनुरुक्ता ।

—*—

यथाह—

आदित्यन्तु जगन्नाथं घृतक्षीराभिपेचनैः ।
सम्पूज्य पूर्ववत् पुष्पैर्गन्धधूपादिभिर्नरैः ॥

अहोरात्रोषितोभूत्वा अभिप्लुत्य घृतार्चिषा ।
 गव्यस्य सर्पिषः कुम्भं पुष्पमाला विभूषितम् ॥
 इमां ममोपकाराय गृहीष्व त्वं द्विजोत्तम ! ।
 प्रीयतां मम देवेशो घृतार्चिभिरिहोत्तमः १(*) ॥
 इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्देतुं नरोत्तम ! ।
 दत्त्वैकरात्रं स्थित्वा च घृताहारो नराधिप ! ॥
 मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः तस्य दानफलं शृणु २(+) ।
 घृत क्षीरवहानयो यत्र पायसकर्द्दमाः ॥
 तेषु लोकेषु नित्यं सः सुपुण्येषु प्रमोदते ।
 पितुरुर्ध्वं नयेत् सप्त पुरषान् तस्य येऽप्यथः ॥
 इति आदित्य पुराणोक्त-घृतधेनु दानम् ॥

—*—

(१२१) अथ नवनीत धेनु दानम् १(†) ।

—*—

315. भविष्ये—

घृतधेनु विधानेन नवनीत मयी शुभा ।
 दातव्या नृपते ! धेनुर्न्यनाधिक्य विवर्जिता ॥
 मन्त्रः स एव निर्दिष्टः घृतधेनौ च यः स्मृतः ।
 शृणु पार्थ महाबाहो ! प्रदान-फलमुत्तमम् ४(+) ॥

-
- १ (*) 'रविः तिमिरनाशनः' इति आद्यं शब्दात्तर घृतः पाठः ।
 २ (†) पितृषु ब्रह्मपुरं नयेत्' इति-पुस्तकात्तर घृतः पाठः ।
 " अथ "कांस्योपधानं संयुक्तं सितवस्त्रयुगेन च—इत्यारभ्य कल्पयित्वा तत्तत्काले प्रयतः ।
 पतिपादयेत्" इत्यस्या सप्तधेनुदानोपकारचतुष्टकाः समस्तोक्ताः ईमादौ विद्यन्ते ।
 ३ (‡) अथ प्रायुक्तं घृतघृणुविधानं यन्नवनीतधेनुदानविधानं श्रेयम् ।
 " ईमादौ तु कात्यायनीयं यत्परं घृतधेनुदानं विधानमस्ति ।
 ४ (+) 'पार्थेन' इति कश्चित् पुस्तक घृतः पाठः ।

घृत क्षीर क्वा नद्यो यत्र पायस कर्हमाः ।
 घृतधेनु प्रदोषाति यत्र कामैः प्रपूजितः १(*) ॥
 पितुरुद्धं नयेत् सप्त पुरुषां स्तस्य येऽप्यधः ।
 तान् श्रेष्ठेष्विह लोकेषु स नयत्यस्त कल्मषान् ॥
 सकामा ना मिर्य व्युष्टिः कथिता नृपसत्तमः ? ।
 निष्कल्मषं पदं यान्ति निष्कामा स्तत् प्रदायकाः २(†) ॥
 इति नवनीत धेनुदानम् ॥

—*—

(१२२) अथ जल धेनुदान प्रकारः ।

—*—

316. विष्णुधर्मोत्तरे—

तथाच—

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीतये दत्तया यया ।
 देवदेवो हृषीकेशः सर्वगः सर्वभावनः ३(‡) ॥
 जलकुम्भं नरव्याघ्र ! सुवर्णं रजतान्वितम् ।
 रत्नगर्भं विशेषैस्तु प्राम्यैर्धान्यैः समन्वितम् ।
 सितवस्त्रं युगाच्छन्नं दूर्वापल्लव शोभितम् ॥
 कुष्ठ-मांसी-मुरोशीर-बालकामलकैर्युतम् ।
 प्रियङ्गु पत्र सहितं सितवस्त्रोपवीतितम् ।

- १ (*) 'प्रपूजितः' चादर्शव्याख्यरुतः पाठः ।
 २ (†) 'प्रदायकैः' इति कश्चित् सन्वृतः पाठः ।
 ३ (‡) 'सर्वगः' इति चादर्शं पुस्तकान्तरं हृतः पाठः ।
 " बाव्यायनः प्राङ्—गवासवानि यथा विधिं हृत धेनुदद्यात् ।
 हतावानि तिलधेनुं दद्यात् ।
 तिलावानि तु जलधेनुः प्रदद्यात् ।
 हृतधेनुं गरीदद्यात्तिल धेनुं यथाज्ञानम् ।
 जलधेनुं यथा वीक्ष्यैव जलधेनुं दद्यात् ॥ इत्यादि ।

सच्छत्रं स उपानतर्कं दर्भं विष्टरं संस्थितम् ।
 चतुर्भिः सम्भृतं भूप ! तिलपात्रैश्चतुर्दिशम् ।
 स्थापितं दधिपात्रेण धृतं क्षौद्रं वता मुखे ॥
 उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं जलधरम् ।
 पुष्पधूपोपहारैश्च यथा विभवमाहृतः ॥
 सङ्कल्प्य जलधेनुं च कुम्भन्तमभि पूज्य च ।
 पूजयेद्वत्सकन्तद्वत् कुम्भं जलमयं बुधः ॥
 एवं सम्पूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सकाम् ।
 सित वस्त्र धरः शान्तो बीतरागो विमत्सरः ॥
 दद्याद्विप्राय राजेन्द्र ! प्रीत्यर्थं जलशायिनः ।
 जलशायि-जगद्योनिः प्रीयतां मम केशवः ॥
 इति चोच्चार्य भूनाथ ! विप्राय प्रतिपाद्यताम् ।
 अपक्वाभ्राशिना स्थेय महोरात्रमतः परम् ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा जल धेनुं नराधिप ! ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः ॥
 शरीरारोग्य मावाधा-प्रशमः सार्वकालिकः ।
 नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न सं शयः ॥ इति ।
अत्र जलकुम्भे यथा शक्ति परिमाणम् ।

कुम्भोऽत्र कलशो नतुपरिमाण विशेष इति दानविवेकोक्तेः १(+)

‘सुवर्णरजतान्वितत्वञ्च—सुवर्णरजतजम्भृङ्गाकृतिः ।

रजतं खुराकृतिञ्च । तिलपात्राणि ताम्रमयानि ।

दधिपात्रं कांस्यमयम् । धान्यानि पार्श्वद्वये ।

कुष्ठादीनि घ्राणदेशे । प्रियङ्गुपत्रं श्रवणे ॥

यज्ञोपवीतं शिरसि । वत्सश्चतुर्थं शेन । दक्षिणा च सुवर्णमारभ्य यथाशक्ति ।
 पतङ्गेनुचतुष्टयम्, यद्विरोधात्तत्सामान्या दितरेषु तथात्वमिति न्यायेन ज्ञेयम् ।
 आदित्य पुराणेषु जलधेनुदानमनेनैव समानार्थम् ।

विशेषस्तु—

ततः सम्पूज्य आदित्यं जलधेनुं सवत्सकाम् ।

दद्याद्विप्राय देवाग्रे प्रीत्यर्थं मिहिरस्य च ॥

आदित्यः स जगद्योनिः प्रीयतां मिहिरः सदा ।
 इति चोषार्घ्यं ताङ्गान्तु विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 हिरण्य-रत्न-धेनुश्च प्रदेया विधिनाऽमुना ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 अनेन विधिना दद्याज् जलधेनुं महामुने ! ।
 सर्वाङ्गादानवाप्नोति यांश्च ध्यायति मानवः १(†) ॥
 सर्वपाप-विनिर्मुक्तः पितरं सपितामहम् ।
 प्रपितामहं यथा पूर्व-पुरुषाणां चतुष्टयम् ॥
 आत्मानं तनयं पौत्रं तदधस्ताच्चतुष्टयम् ।
 तारयेत् स मुनीन्द्रेह जलधेनुप्रदोनरः ॥
 यच्च गृह्णाति विधिव तस्याप्येवं विधाः कुले ।
 चतुर्दश तथाचैव ददतश्चानुमोदतः ॥
 दीयमानां प्रपश्यन्ति जलधेनुश्च ये नराः ।
 तेऽप्यशेषाय-निर्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिम् ॥ - इति

अत्र विष्णुधर्मोत्तरोक्त जलधेन्वादौ न कृष्णाजिनास्तरणम् । अनुत्तत्त्वादार्था-
 भावाच्च । मत्स्योक्तेरेव तत्रत्यातिदेश वाक्यादित्यवगन्तव्यम् ।

317. हेमाद्रौ, देवीपुराणे—

तोयधेनुं ब्रुवे वत्स ! यथा देवी प्रसीदति २(‡) ।
 कुम्भं तोयसुसम्पूर्णं रत्नवस्त्र युगान्वितम् ॥
 समस्तबीजं संयुक्तं दूर्वापल्लव-शोभितम् ।
 समस्तबीजं-सर्वधान्यम् ३(+) ।
 दूर्वाक्षतशङ्ख-दधि-कुष्ठा मलक-चन्दनैः ।
 माल्यच्छत्-समायुक्तं तिलपात्रैश्च संयुतम् ॥
 दधि-क्षीर-घृतैः पात्रं विधानेनोपकल्पयेत् ।
 वत्सकं कल्पयेत्तस्या स्तद्वत्तोयमयं बुधः ॥

१ (†) 'गाय' इति पुष्पाङ्गान्तर धृतः पाठः ।

२ (‡) 'द्वे' इत्यत्र 'यच्च' इति हेमाद्रौवः पाठः ॥

३ (+) तानि धान्यानि परिभाषायां तुष्पानि ।

देवीमभ्यर्च्य विधिवत् सोपवासोऽथ नक्तवान् ।
 देवीभक्ते प्रवृत्ताख्यः सर्वान् कामानवाप्नुवात् ॥
 सर्वारि सूदनी देवी देवानां भयनाक्षिनी १(*) ।
 वेदमासम्बरे दुर्गे सर्वर्गे सुमगे ! नमः ॥
 अनेन चा(वा)ञ्च मन्त्रेण नन्दानाम्नाभि मन्त्रयेत् ।
 देवी मे प्रीयतां नित्यं यथोदित-कला शिवा ॥
 इति देवी पुराणे जलधेनुदानम् ॥

—*—

318. तच्च, स्कान्देऽपि—

जलधेनुश्च योदयात्तस्य दानं फलं शृणु ।
 प्रपां सत्त्वं तद्भागं वा कूपं वापि सुपुष्कलम् २(†) ॥
 कृत्वा कुम्भान् सुवर्णाञ्च गन्धमाल्यैरलङ्कृतान् ।
 प्रपातु—पानीयक्षाला ।
 तद्भागो—जलाशयः ।
 कूपः—प्रसिद्धः ३(‡) ।
 एतत् कृत्वा यत्फलं शास्त्रसिद्धं तत्फलं स्यादित्यर्थः ।
 सुवर्णान्—शोभनवर्णान् ।
 पुष्पैश्च विविधाकारै रभ्यर्च्य द्विजसत्तम ! ।
 भक्ष्य-भोज्यैः सुनृतानां तिलपात्राणि दापयेत् ॥
 दक्षिणा पुष्कला देया एभ्यस्त्वासंशयेत्ततः ।
 आपः शिवास्तु सौम्याश्च तर्पयन्तु पितृणमम ॥
 कामदाः कामदानाय भवन्तिवति च वै वदेत् ।
 एवन्दत्त्वातु तान्धेनुं पुनः कृत्वा च वै तदा ॥
 आवाहयेत् प्रपां देवी ब्रह्मलोक—समर्पिणीम् ।
 तिलपात्राणि दत्त्वा च तथा वक्ष्युर्गं शुभम् ॥
 सुवर्णस्य च सामिधेयं फलानि विविधानि च ।
 ततोदयाच्छुचिः कालो ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥

-
- १ (*) 'सर्वारि' इत्यत्र 'जवारि' इति पुस्तकान्तरगतः पाठः ।
 " 'यथोदित कला' इत्यत्र पाठान्तरमस्ति ।
 २ (†) कूपसत्तमपादाद् द्विजपरिमाचः यस्यपरिहरोभिन्नाकारश्च ।
 " 'सत्त्वं यत्' सदादानं व्यापनारब्धकैतव्य' इति मेदिनी ।
 ३ (‡) 'कूपः कूपकाश्चानि गत्तांस्तुपुष्पकश्च' इति व्यापिः ।

एवं विधानतो वृत्वा ब्रह्मलोके महीयते ।
इति स्कन्द पुराणोक्त-जल धेनुदानम् १(*) ॥

—*—

(१२३) अथ क्षीर धेनु दानम् ॥

—*—

319. विनता (च) उवाच २(०)—

क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तान्निबोध नराधिप ! ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम ! ॥
गोचर्म मात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः ।
तत्रोपरि महाराज ! न्यसेत् कृष्णा जिनं बुधः ॥
तस्योपरि कुण्डलिकां गोमयेन कृतामपि ।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थां शेन वत्सकम् ॥
सुवर्णं सुखभृङ्गाणि चन्दनागलकानि च ।
प्रशस्तपत्र श्रवणां तिलपात्रो परिन्यसेत् ॥
मुखंशुङ्गमयन्तस्या जिह्वा शर्करया तथा ।
फलप्रशस्त-दन्ताश्च मुक्ताफल मयेक्षणाम् ॥
श्लुपादां दर्भरोमां सितकम्बल-कम्बलाम् ।
ताम्रपृष्ठां कास्यदोहां पट्टमूत्रमयीन्तथा ॥
पुच्छश्च नृपशार्दूल ! नवनीत मयीन्तनीम् ।
स्वर्णभृङ्गां रौप्यश्लुरां पञ्चरत्नमयीं भुवि ॥
चत्वारि तिल पात्राणि चतुर्दिद्वपि स्थापयेत् ३(†) ।
सप्तब्रीहिं समायुक्तां दिक्षु सर्वांसु प्रक्षिपेत् ॥
अत्र सप्तब्रीहिः—सप्तधान्यानि ।
एवं लक्षणसंयुक्तां क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत् ।

-
- १ (*) जीवन्मूर्तेऽपि जलधेनुदानमाचक्ष्वन्, तच्च वैनाडी जीवन्मूर्तयश्चरैर्वर्चितमक्षि ।
२ (०) विनता उवाच इति कविदादयश्चम्बलः पाठः ।
" 'मयसपाच' इति क्वचित् पाठः ।
१ (†) 'चतुर्दि' च निधापये' इत्यादर्भयन्माचक्ष्वन् पाठः ।

आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्ध पुष्पैः समर्पयेत् ॥

धूपदीपादिकं नन्दत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

आच्छाद्यालङ्कृतं कृत्वा मुद्रिकां कर्णमात्रकैः १(१) ॥

पादुकोपानहौ च्छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत् ।

अत्र दीयते इति दानम् ।

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां मित्यादि नर पुङ्गव ! २(f) ।

अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरं धेनुं प्रकल्पयेत् ३(†) ।

‘आप्यायस्वे’ तिमन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसाधयेत् ४(+) ।

अत्र प्रसादयेत्—उपतिष्ठेत् ।

मन्त्रो यथा—

गृह्णामि त्वां देवि ! भक्त्या ग्राहको मन्त्रमुच्यते ।

गृह्णामि त्वां देवि ! भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः ।

भजस्व कामैर्मे (मां) सर्वैः क्षीरधेनो ! नमोऽस्तुते ॥

एवं धेनुं यः प्रदाय क्षीराहारोदिनं चरेत् ५(x) ।

त्रिरात्रन्तु पयोभक्षो ब्राह्मणो राजसत्तम् !

दीयमानं प्रशंसन्ति ते यान्ति परमाङ्गतिम् ६(ss) ।

एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तिः ॥

शतार्द्धमथवा प्यर्द्धं तथैवार्द्धं यथेच्छया ।

दत्त्वा धेनुं महाराज ! शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥

- १ (०) मुद्रिका—सुवर्णनिर्मितं भूषणम्, तथाच निताचरायां व्यवहाराध्याये—
“सीवर्षी” राजतौ तावौ चायसौ वा सुशोभिताम् ।
सखिलेन सन्नद्धीतां प्रचिपेन्न मुद्रिकाम्” ॥
क्षिपाक्षिप्यते स्वर्णमुद्रेति ।
- २ (†) ‘इत्यादिना नराधिप’ इति श्रव्यान्तरस्यः पाठः ।
- ३ (‡) ‘दिनं नयेत्’ इति पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।
- ४ (+) ‘आप्यायस्व समेतु ते विजितः सीमवृष्ट्याम् ।
अवा राजस्य सन्नद्धी’ । इति सक्त, यजुः १२।११२ ।
- ५ (x) ‘दिनं नयेत्’ इति श्रव्यान्तरस्यः पाठः ।
- ६ (ss) ‘प्रशंसन्ति’ इत्यत्र प्रपश्यान्ति इति श्रव्यान्तरस्यः पाठः ।
- ७ ‘पठेदा मन्त्रि भावतः’ इति पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु रुद्रलोके महीयते ।
 पितृ-पितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणोभवनं व्रजेत् ॥
 दिव्यं विमान मारुदो दिव्यगन्धानु लेपनः १(*) ।
 क्रीडित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 द्वादशादित्य सङ्काशं विमानैर्व्वर मण्डितैः ।
 गीतवादित्र निर्घोषै रप्सरोगण सेवितैः ॥
 तत्रोपविष्टोऽसौ राजा विष्णु सायुज्यतां व्रजेत् ।
 य इदं शृणुयाद्वाजन् पठेन्नित्यं सुभक्तितः ॥
 सर्व्वपाप विनिर्मुक्तः विष्णु लोकं स गच्छति ।
 इति क्षीर धेनुदानम् ॥

—*—

(१२४) अथ दधि धेनु दानम् ।

—*—

320. स्कन्द पुराणे, विनता उवाच—२†)

दधिधेनोर्महाराज ! विधानं शृणु साम्प्रतम् ।
 अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ! ॥
 गोचर्म मात्रान्तु पुनः पुष्पप्रकर-संयुताम् ।
 कुशैरास्तीर्य्य वसूधां कृष्णाजिन-कृतास्तराम् ॥
 दधिकुम्भश्च संस्थाप्य सप्तधान्यस्य चोपरि ।
 चतुर्थां शेन वन् सन्तु सौवर्ग-सुखमयुनम् ॥
 प्रशस्तपत्र-श्रवणां मुक्ताफल मयेक्षणाम् ।
 चन्दनागरु-शृङ्गा च तन्मुखं गन्धमालिकम् ॥

- १ (०) विमानं-ज्योत्स्नानाम्, पुष्पक मिति । “विमानं हंससंयुक्तं मितिमिच्छति श्रेष्ठजने” ।
 “हंसयुक्तविमानस्य साक्षमवकमण्डलः” इति मार्कण्डेय पुराणे । “सर्व्वेभ्योऽवसरां
 ददाति पुष्पकवत्” कथ्यतश्च-परिमलं । यातायातं; प्रतिदिनसङ्घो भिद्यमाना विमानाः”
 गङ्गाकोशे । वास्तु शास्त्रे अथर्व विमानं भूपर्य्यङ्कम् । प्रासाद मध्यस्थं वा ।
 एतस्यापादानं निम्नोत्थितं विचक्रन्मिश्रित्य गान्धे भोजराजौयसमराङ्गनमृवधारेऽपि
 —अतस्तु रसयन्त्रेण विमानपरिचायनतत्त्व वर्णितमस्मि ।

- १ (†) “विनतश्च उवाच” इति क्वचित्पुष्पकान्तरे धृतः पाठः ।

जिह्वा शर्करया राजन् घ्राणं श्रीखण्डकन्तथा ।
 फल्मूल-मयादन्ताः सितसूत्रस्य कम्बला ॥
 ताम्रपृष्ठा दर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयन्तथा ।
 फल्मूल-मयादन्ताः सितसूत्रस्य कम्बला ॥
 ताम्रपृष्ठादर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयन्तथा ।
 स्वर्णशृङ्गी रौप्य खुरां नवनीत मय-स्तनीम् ॥
 इक्षुपादां सुसं स्कृत्य सर्वाभरण-भूषिताम् ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ॥
 ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते ।
 समाधि यमयुक्ताय तादृशाय प्रदापयेत् ॥
 पुच्छदेशोपविष्टाय मुद्रिका कर्णमात्रिका ।
 पादुकोपानहौ छत्तुं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् ॥
 तन्मन्त्रस्तु—‘या लक्ष्मी’ रित्यादि ।
 अनुस्मरेत् पठेत् ॥
 ‘दधिक्राव्णे’ति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् १(*) ।
 एवं दधिमयी धेनुं दत्त्वा राजर्षिं सत्तम ! ॥
 एकाहारो दिनं तिष्ठेत् दध्नाच नृपनन्दन ! ।
 यजमानो वसेद्राजन् त्रिदिनञ्च द्विजोत्तमः ॥
 दीयमानं प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति पराङ्गतिम् ।
 यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायस कर्षमाः ॥
 मुनयः ऋषयः सिद्धा स्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ।
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ॥
 अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति २(†) ।
 इति दधि धेनुदानम् ॥

—*—

१ (*)

‘दधिकाव्णे’ति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत् ।

सुरभिणी सुखाकरत प्रवक्ष्यामि पारिषत् ॥ यजुर्वेदे ११/११ ।

२ (†)

‘य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ।

अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति’ ॥ इति आश्वमेधसमाप्तरुतः पाठः ।

(१२५) अथ मधुधेनुदानम् ।

—*—

321. स्कान्दे—

मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्व्वप्राप-प्रणाशिनीम् ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिन कुशोत्तरे ॥
 कुशेभ्य उत्तरं कृष्णाजिनम् । अस्मिन् महीपृष्ठे इति समासः ।
 धेनुं मधुमयीं कृत्वा सम्पूर्णघटपूरिताम् ।
 तद्वत्तुर्थं भागेन वत्सकं परिकल्पयेत् ॥
 सौवर्णन्तु मुखंकृत्वा शृङ्गाण्यगरुचन्दनम् ।
 पृष्ठं ताम्रमयन्तस्य पुच्छं सूत्रमयन्तथा ॥
 पादास्त्रिचक्षुमयाः कार्याः सित कम्बल-कम्बलाम् ।
 मुखं गुडं मयं कृत्वा जिह्वा शर्करयान्विता ॥
 मौक्तिके नयने तस्या दन्ताः फलमया-स्तथा ।
 दर्भरोमधरां देवीं रौप्यसुर विभूषिताम् ॥
 अश्वत्थपत्र श्रवणां नवनीतमयस्तनीम् ।
 सर्व्वलक्षणसंयुक्तां सप्तधान्यानि दापयेत् ॥
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु च विन्यसेत् ।
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन घण्टाभरण भूषिताम् ॥
 कांस्योपदोहनीन्दत्वा गन्ध पुष्पैस्तु पूजिताम् ।
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनह्वये ॥
 संक्रान्तावुपरागेष सर्व्वकालमतन्त्रितः ।
 इन्द्र्यं ब्राह्मण-सम्पत्तिर्दृष्टं मात्रेण दापयेत् १(*) ॥
 ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।
 आप्यावर्त्त-समुत्पन्न-वेदवेदाङ्गपारगे २(†) ॥
 तादृशाय प्रदातव्या मधुधेनुर्नरोत्तम ! ३(‡) ।

-
- १ (*) 'दृष्टिपात्रे श्रदापयितुं' इति बन्धान्तरं द्रुतः पाठः ।
 २ (†) 'वेदवैदाङ्गवेदे च आप्यावर्त्तोद्भवान्' इति तत्रैव बन्धे पाठान्तरम् ।
 ३ (‡) 'नराधिप' इति तत्रैव पाठान्तरम् ।

पुच्छदेशोपविष्टाय गन्धालं कारमालिने १(*) ॥
 आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन मुद्रिकां कर्णमात्रिकाम् ।
 स्वशक्त्यादक्षिणान्दत्त्वा वित्तशाच्य-विवर्जितः ॥
 उदक-पूर्वन्तु कर्तव्यं पश्चाद्दानं समर्पयेत् ।-
 रसज्ञाः सर्वदेवानां सर्वभूत हिते रताः ॥
 प्रीयन्तां पितृदेवाश्च मधुधेनो ! नमोऽस्तुते ।
 अहङ्गृह्णामि त्वां देवि ! कुटुस्वार्थं विशेषतः ।
 कामं कामदुधे कामान् मधुधेनो ! नमोऽस्तुते ॥
 'मधुवाते' तिमन्त्रेण प्रदाप्या यत चेतसा २(†) ।
 दत्त्वा धेनुं महाराज ! छत्रकोपानहौ तथा ।
 एवं यः कुरुते भक्त्या मधुधेनुं नराधिप ! ३(‡) ॥
 दत्त्वा दानं पायसेन मधुनाच दिनं नयेत् ४(+) ।
 ब्राह्मणोऽपि त्रिरात्रन्तु मधुपायस संयुतम् ५(×) ॥
 एवं कृतेतु यत् पुण्यं तन्निबोध नराधिप ! ।
 यत्र मधुवद्वा नद्यो यत्र पायस-कईमाः ॥
 ऋषयोऽमुनयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ।
 क्रीडित्वा सुचिरं कालं पुनर्मर्त्यमुपागतः ॥
 स भुक्त्वा विपुलान् भोगान् विष्णुलोकश्च गच्छति ।
 दश पूर्वान् दशपरान् आत्मानश्चैकं विशकान् ६(०) ॥
 स नये त्रिष्णु सायुज्यं मधुधेनु-प्रसादतः ।
 य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ॥
 सर्वपाप-विनिमुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ।
 इति मधुधेनु दानम् ॥

—*—

- १ (*) 'गन्धपुष्पादि पूजिताम्' इति रुमादी ।
 २ (†) 'मधुवाता कृतायते मधुधेनोऽस्मिन्' इति ।
 'माध्वीनः सन्तोषधीः' । मधुवातेति-पुस्तकमयम् । यज्ञयजुः—११।२७।१८ १८ ।
 ३ (‡) इत्यारभ्य मधुधेनुदानफल कीर्तनम् ।
 ४ (+) 'दाता ततः पायसेन' इति शब्दात्कार धृतः पाठः ।
 ५ (×) 'मधुपायसभृग् भवेत्' इति चाश्वस्यमान् धृतः पाठः ।
 ६ (०) 'विशक्तिम्' इति पुस्तकान्तर धृतः पाठः ।

(१२६) अथ इक्षुरस धेनुदानम् ।

—*—

322. स्कान्दे, विततोवाच—

रस धेनुं महाराज ! कथयामि समासतः ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिन कुशोत्तरे ॥
 रसस्य तु घटं राजन् ! सम्पूणे मैक्ष्वस्य च ।
 तद्वत् सङ्कल्पयेत् प्राज्ञः चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
 श्लुदण्डमया पादा राजत-खुर-संयुताः १(*) ।
 सुवर्णं शृङ्गाभरणा वस्त्रपुच्छा घृत स्तनी ॥
 पुष्प कम्बल संयुक्ता शर्करा मुख जिह्विका ।
 दन्ताः फलमया स्तस्याः पृष्ठन्तान्नमयं शुभम् ॥
 युष्प रोमातु राजेन्द्र ! मुक्ताफल-कृतेक्षणाम् ।
 सप्तव्रीहिं समायुक्तां चतुर्दिक्षु सदीपिकाम् ॥
 सर्वोपस्कर संयुक्तां सर्वगन्ध विभूषिताम् ।
 चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥
 ब्रह्मणे वेदविदुषे श्रोत्रियाया-हिताग्नये २(†) ।
 पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥
 तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कुटुम्बिने ।
 दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपाप—विर्वर्जितः ॥
 दाता वा ग्राहकोवापि एकाहं रस-भोजनः ।
 सोमपानं भवेत्तस्य सर्वमेव फलं भवेत् ॥
 दीयमानां तु पश्यन्ति तेऽपि यान्ति परांगतिम् ।
 धेनुश्च पूजयित्वाग्ने गन्धधूपस्रगादिभिः ॥
 पूर्वोक्ता ये च मन्त्राश्च तानेव प्रयतः स्मरेत् ३(‡) ।
 ते मन्त्राः 'या लक्ष्मी' रित्यादयः प्रागुक्ताः ज्ञेयाः ।

१ (*) 'खुरजिहिता' इति शब्दात्कारणः इवञ् पाठः ।

२ (†) 'त्रिप्राय वेदविदुषे' इति चादर्शान्तरः-पाठः ।

३ (‡) 'अरेदित्वाव' 'पदेदिति' शब्दात्कारणः पाठः ।

एषमुच्चारयित्वा तु दीयते वै द्विजोत्तमे ।
 दशपूर्वान् परांश्चैव आत्मानश्चैकविंशकम् ॥
 तन्नयेत् परमं स्थानं यस्मान्नावर्त्तते पुनः ।
 एषा ते कथिता राजन् ! रसधेनुरनूत्तमा ॥
 ददस्व च महाराज ! पुण्यश्लोकानवाप्नुहि ।
 य इदं पठते नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः ॥
 सर्वपाप-विनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यतां व्रजेत् ।
 इति श्वरसधेनुदानम् ॥

—*—

(१२७) अथ शर्कराधेनुदानम् ।

—*—

323. स्कान्दे, धिनतोवाच—

तद्वच शर्कराधेनुं शृणु राजन् यथार्थतः १(*) ।
 अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिन कुशोत्तरे ॥
 धेनुः शर्करया राजन् सदा भार-चतुष्टयम् ।
 उत्तमा कथ्यते सन्निः चतुर्थांशेन वत्सकः ॥
 तद्वर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन चाधमा २(†) ।
 तद्वद् वत्सं प्रकुर्वीत चतुर्थांशेन मानवः ॥
 अष्टमांशेन वा कुर्व्यात् चतुर्थांशेन वत्सकम् ३(‡) ।
 अष्टमांशेन—अर्द्धभारेण ।
 स्वशक्त्या कारयेद्धेनुं यथात्मानं न पीडयेत् ।
 सर्वबीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः ४(०) ॥
 सौवर्ण-मुखशृङ्गानि मौक्तिकैर्नयनानि च ।
 गुदेन च मुखं कार्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा ॥

१ (*)

राजन् कुर्वीत यथावत्तः इति श्रीमद्भारविः पाठः ।

२ (†)

'कचचा' इति चाद्वयान्नर इतः पाठः ।

३ (‡)

चचचा चेनुतः कृष्णावष्टमांशेन वत्सकम् इति श्रीमद्भारविः पाठः ।

४ (०)

'सर्वं बीजानि' इति चाद्वयान्नरस्यः पाठः । च च सर्वबीजानि-सर्वधान्यानीत्यर्थः ।

कम्बलं पट्टसूत्रेण घन्टाभरणं भूषिता १(*) ।
 इक्षु-पादा रौप्यसुरा नवनीतमयाः स्तनाः ॥
 प्रशस्तपत्र-अवणा सितचामर-भूषिता ।
 पञ्चरत्न-समायुक्ता दर्भरोम समन्विता ॥
 कांस्योपदोहना सम्यक् गन्ध-पुष्पैः समन्विता ।
 ईदृग्विधान-संयुक्ता वस्त्रैराच्छादितोपरि ॥
 गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 ओत्रियाय हरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते ॥
 वेद-वेदाङ्ग-विदुषे विशेषेणाग्नि होत्रिणे ।
 अनसूयवेच दातव्या न मत्सर-युताय वै ॥
 अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते च घन्मुख !
 एषु पुण्येषु कालेषु यदृच्छा वापि दापयेत् २(†) ॥
 सत्पात्रन्तु द्विजं दृष्ट्वा स्वागतं ओत्रियं गृहे ।
 तादृशाय प्रदातव्या पुच्छदेशे निवेदयेत् ॥
 पूर्वमुखस्थितो दाता अथवा तु उदङ्मुखः ।
 धेनुं पूर्वमुखीं कृत्वा वत्स सुत्तरतो न्यसेत् ॥
 दानकाले तु ये मन्त्रा स्तान् पठित्वा समर्चयेत् ।

अत्र मन्त्रा 'या लक्ष्मी'रित्यादयः प्रागुक्ताः ॥
 आच्छाद्य चैव तं बिभ्रं मुद्रिताकर्णं वेष्टकैः ।
 स्वशक्त्या दक्षिणान्दष्टाद् गन्धपुष्पं सचन्दनम् ॥
 धेनुं समर्पयेत्तस्य मुखं न विलोकयेत् ।
 एकाहं शर्कराहारो ब्राह्मणं स्त्रिदिनं वसेत् ॥

अत्र ब्राह्मणो ग्रहीता ।

सर्वपापहरा धेनुः सर्वकामप्रदायिनी ।
 सर्वकामः समृद्धस्तु जायते नात्र शंशयः ॥
 दीयमानं प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।
 यद्वद् शृणुयात्तस्या पठ्यते वापि मानवः ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ।
इति शर्करा धेनुदानम् ॥

—*—

(१२८) अथ कार्पास धेनुदानम् ।

—*—

324. वराह उवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासकीं शुभाम् ।
विश्वस्य गुह्यगुप्त्यर्थं ब्रह्मणा चांशुकं कृतम् १(*) ॥
गुह्यम्—गोप्यस्थानं लिङ्गादि ।
कार्पासमूलं तच्चापि तेनासानुत्तमः स्मृतः ।
सा च कार्पास-भारेण धेनुश्रेष्ठा प्रकीर्तिता ॥
मध्यमा च तदद्भेन तस्याप्यद्भेन कन्यसा ।
पूर्वव द्वस्त्रधान्यश्च हिरण्यश्च तथैव च ॥
वत्सकन्तु चतुर्थांशे दानमन्त्रो विधीयते ।
कुर्वीत पूर्ववद् वत्सं वस्त्रधान्याद्युपस्करम् २(†) ॥

अत्र पूर्ववदिति—वराहपुराणोक्त-तिलधेनुवदित्यर्थः ।

हेमकुन्देन्दु सहस्रे ! क्षीरार्णव समुद्रवे ।
सोमप्रिये सुधेन्वाख्ये सौरभेयि ! नमोऽस्तुते ॥
दत्त्वेयमिन्दुनाथाय शशाङ्कायामृताय च ।
अत्रि नेत्र-प्रजाताय सोमराजाय वै नमः ३(‡) ॥

इति दानमन्त्रः ।

यस्त्वेवं परया भक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
स याति सोमलोकांस्तु सोमेन सह मोदते ४(०) ॥

-
- १ (*) ब्रह्मणा च खयं कृतम्—
” ब्रह्मणा चांशुकं कृतम्’ इत्यादये शब्दाकारस्यः पाठः ।
२ (†) ‘समन्वितं’ इति आदर्शान्तर-धृतः पाठः ।
३ (‡) अथ आग्नेय-दत्तेयमिन्दु नाथायति च पाठान्तर-व्यवसि ।
४ (०) ‘चन्द्रलोकम्’ इति आदर्शान्तर-धृतः पाठः ।

न रोगी न ऊज्वरी कुष्ठी कुले तस्य प्रजायते ।
पुत्र-दार-समोपेतो जीवेच्च शरदां शतम् ॥
इति कार्पास धेनु दानविधिः ॥

—*—

(१२६) अथ लवणधेनु दानम् ।

—*—

325. भविष्ये, कृष्ण उवाच—

शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि लवणस्येह कल्पिताम् १(*) ।
गोमयेणोपलिप्ते तु दुर्भसंस्थर-संस्थिताम् ॥
आविकञ्चर्म्मविन्यस्य पूर्वाशाभिमुखं स्थिताम् ।
वस्त्रेणाच्छादितां कृत्वा धेनुं कुर्वीत मध्यमाम् २(†) ।
आढकेनैव कुर्वीत बहुवित्तोऽल्पवानपि ।
स्वर्ण-शृङ्गीं रौप्यसुरां इक्षुपादां फलस्तनीम् ॥
कार्य्या शर्करपा जिह्वा गन्ध-घ्राणवती तथा ।
समुद्रोदरजां शुक्ति कर्णौ च परिवेष्टयेत् ३(‡) ॥
शृङ्गे चन्दन काष्ठाभ्यां मौक्तिके चाक्षिणी उभे ।
कपोलौ सक्तुपिण्डाभ्यां यवानास्ये प्रदापयेत् ४(+) ।
कम्बलं पट्टसूत्रेण ग्रीवायां कर्णत्रिकां तथा ।
पृष्ठे वै ताम्रपात्रन्तु अपाने गुडपिण्डकम् ॥
छाङ्गुले कम्बलं दद्याद् रसान् क्षीर-प्रदेशतः ।
योनि-प्रदेशे च मधु सर्व्वतस्तु फलान्विताम् ॥
एवं सम्यक् परिस्थाप्य लवणस्य कृताञ्च गाम् ।
स्थापयेत् वत्सकञ्चापि चतुर्भागेण मानवः ५(x) ॥

१ (*) 'काव्यताम्' इति आदर्शान्तर-धृतः पाठः ।

२ (†) 'मञ्जगाम्' इति बुद्धिनाम् इति च पाठान्तर इयम् ।

३ (‡) 'परिकाव्ययेत्' इति तद्वैव पाठान्तरम् ।

४ (+) 'प्रकाव्ययेत्' इति तद्वैव पाठान्तरम् ।

५ (x) 'चतुर्भागेण' इत्यत्र लवणधेनोः चतुरं षोडशेन तत्परिमाणेन च तद् वत्सक परिकल्प्यं ज्ञेयम् ।

एवं धेनुं समभ्यर्च्य माल्यवस्त्रैर्विभूषणैः ।
 स्नात्वा देवार्चनं कुर्याद् ब्राह्मणानभिपूज्य च ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं गान्तु पुत्रभार्याः समन्वितः ।
 ब्राह्मणाय सुशीलाय वृत्तयुक्ताय वै नृप ! ॥
 दद्यात् पर्वसु सर्वेषु मन्त्रेणानेन मानवः ।
 लवणे वै रसाः सर्वे लवणे सर्वदेवताः ॥
 सर्व-देवी-मयि-देवि लवणाख्ये ! नमोऽस्तुते ।
 एवमुच्चार्य मन्त्रान्ते विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
 सम्यक् प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षिणासहितं नृप ! ।
 प्रदक्षिणा मही तेन कृता भवति भारत ! ॥
 सर्वदानानि दत्तानि सर्वसुखं फलानि च ।
 सर्वै रसाः सर्वमन्त्राः सर्वमेतच्चराचरम् ॥
 सौभाग्यञ्च परां वृद्धिं शरीरारोग्य-सम्पदः ।
 नृणां भवति दत्त्वा तु रसधेनुं न संशयः ।
 स्वर्गे च नियतं वासो यावदाभूत-संप्लवम् ॥
 पत्रो (त्तो)र्णं कम्बलगलां लवणोदकेन ,
 कृत्वा फलस्तनवतीमविचर्म-पृष्ठे ।
 दत्त्वा द्विजाय विधिवद्भस्म-धेनुमेताम् ;
 लोकं गवां सकल-सौख्ययुतं प्रयाति १(*) ॥
 इति लवण धेनुदानम् ।

—*—

(१३०) अथ कर्पूरादि-धेनुदानम् ।

—*—

326. विष्णु धर्म्मोत्तरे—

कर्पूरधेनुं वक्ष्यामि सर्वगन्धमयीं शुभाम् ।
 यान्दत्त्वा सर्वगन्धास्तु प्रदत्ताः स्युर्महीपते ! २(†) ।

१ (*) 'गोक्षोक्तमिति सकलचरतां प्रयाति' इति आदर्श पुस्तकालार-धृतः पाठः ।

२ (†) न संशय इति आदर्श पुस्तकालार धृतः-पाठः ।

चन्द्रग्रहे वाथ भानौ कार्तिक्यां विष्णुवत्स्यथ १(*) ।
 द्वादश्यामयने पुण्ये दद्यात् कर्पूरगां शुभे ॥
 ब्राह्मणाय दविद्राय शीलवृत्त-पराय च २(†) ।
 भूमावास्तीर्य नेत्रन्तु शङ्खशुक्राम्बरं शुभम् ॥
 कार्या चतुष्पला धेनुः पलमात्रन्तु वत्सकः ।
 अथवा पलिका धेनुं वत्सः कार्यन्तु कार्षिकः ॥
 स्वर्णभृङ्गा रौप्यखुरा पुच्छं कुङ्कुम-सम्भवम् ।
 मृगनाभिमया दन्ताः प्रन्थिः पर्णमयं सुखम् ॥
 अश्लिणी सिङ्गकमये कर्णौ चागुरु काष्ठजौ ।
 देवदारुमयं पुच्छं गुदं गुग्गुलु सम्भवम् ॥
 छदरे चन्दनं दद्यात् सुराग्रे नखमेव च ।
 कुष्ठैः कपोलकं प्रोक्तं उशीरं चर्म चैव तु ॥
 एवं संकल्प्य कर्पूरां धेनुं वस्त्रेण पूजिताम् ।
 विप्रं सम्पूज्य कर्पूरां वस्त्रयुगेन चैव हि ॥
 कर्पूरधेनुं विप्रेश गृह्णाण मत् सुपूजिताम् ।
 पुष्पगन्धस्थिता सा मे कमला प्रीयतामिति ॥
 अनेनैव तु मन्त्रेण दानं विप्राय दापयेत् ।
 दत्त्वा धेनुमिमां राजन् गन्धर्वाणां समो भवेत् ॥
 कल्पत्पत्रं वसेत् स्वर्गे राजराजो भवेद्विह ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति गौरी लोके महीयते ॥
 सर्वकाम प्रदा धेनुः शर्करायाः प्रकीर्तिता ।

तत्रैव, तथा—

सर्वपापहरा यस्माद्दद्याद्देनुं समाहितः ।
 सर्वरोगहरा यस्माद्दद्याद्देनुं सभक्तिकः ॥
 गुरुधेनुवदत्रापि मन्त्रावाहन पूजनम् ।
 दत्त्वा गन्धमयीन्धेनुं कामानां फलमाप्नुयात् ३(‡) ॥

- १ (*) विष्णुपदार्थः, विदुषस्त्यवेति च इति—चादकं पुस्तकस्थः पाठः ।
 २ (†) शीलवृत्त परायण इति चादकं पुस्तकात्तर इतः पाठः ।
 ३ (‡) 'पञ्चमान् भवेत्' इति श्रीमद्गीत-पाठः ।

एवं कस्तुरिकां धेनुं अद्वावित्तानुसारतः १(*) ।

पात्रे दद्यान्तृपश्रेष्ठ मन्त्रमेनमुदीरयेत् २(†) ।

एनं पूर्वोक्तं मन्त्रमिति ।

अत्र कस्तुरीपद-प्रक्षेपः कार्यः कर्पूर पदस्थाने ।

इति कर्पूरधेनु दानम् ।

—*—

(१३१) अथ सुवर्णं धेनुदानम् ३(‡) ।

—*—

327. विष्णुधर्मोत्तरे—

कथयामि रहस्यन्ते दानधर्मोप-वृंहितम् ।

सुवर्णधेनु-सम्बन्धि सर्वपापोप शान्तिदम् ॥

यद् ब्रह्मणापि राजेन्द्र ! विहितं विष्णुणा पुरा ।

तत्ते विस्तरतो राजन् ! कथयाम्यनु पूर्वशः ॥

सुवर्णस्य सुवर्णस्य शुद्धस्य परिकल्पिताम् ।

अत्र द्वितीय सुवर्णशब्दः परिभाषोक्तः परिमाणार्थः ।

शुद्धशब्दः—उत्तमार्थः ।

रौप्यवत्सक-संयुक्तां मुक्ताफल-विभूषिताम् ।

प्रबालशृङ्गोपयुतां पद्मरागाक्षि-शालिनीम् ॥

धृतपात्र-स्तनवतीं कर्पूरागुरु-नासिकाम् ।

शर्करारसनोपेतां मिष्टान्मसुख-सस्मिताम् ४(+) ॥

शङ्खशृङ्गान्तरां शुक्ति-ललाट-स्थान कल्पिताम् ।

फलदन्तां वल्लयुग्मपाद्वर्षां क्षौमसुकम्बलाम् ॥

-
- १ (*) एवम् इत्यत्र तथा इति हेमाद्रोय-पाठः । अत्रावित्त समन्वितः इति च हेमाद्रोय-पाठः ।
- २ (†) मन्त्रमेतदिति कश्चिदादशैः शब्दैः पाठः ।
—एनमिति कथितानुक्तवन्नेन या लक्ष्मी रित्वादि लक्ष्मी-बोधः ।
- ३ (‡) अथ सुवर्णं धेनुदानं प्रायुक्त-त दानविरोधाच्च सामान्य विशेषेण विवक्षितम् ।
सामान्य-त-उक्ता समग्रति विशेषेणोच्यते इति ।
- ४ (+) अष्टाङ्ग(र्ष)धनुतामिति सन्वाकरे पाठान्तरमस्ति ।

श्लुपादां नालिकेरं भवणां गुडजानुकाम् ।
पञ्चगव्यं पानवतीं कांस्यपृष्ठ-समन्विताम् ॥
सुपट्टसूत्र-लाङ्गुलां सप्तधान्य-समन्विताम् ।
फलपुरुषं समोपेतां सूत्रोपानत्-समन्विताम् ॥
सुवर्णधेनुं विप्राय प्रतिपाद्येदृशीं नरः ।

दानमन्त्रस्तु—

हिरण्यरेताः पुरुषः पुराणः कृष्णपिङ्गलः ।
तप्तहेमच्छविः स्रष्टा विश्वात्मा प्रोयतामिति ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण धेनोर्दानं प्रकीर्तितम् १(*) ।
अश्वमेध-सहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् ॥
कुलानान्तु सहस्रन्तु स्वर्गं नयति तद्बुधः ।
किमन्यैर्बहुभिर्दानैः पर्याप्तं हेमधेनुना ॥
सुवर्णधेनुं दत्त्वा हि कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्तयेत् ॥
उपवास-विशुद्धात्मा दद्यात् सोम-रविग्रहे ।
रक्षः पिशाचास्तद्गोहं न पश्यन्ति नराधिप !
कार्त्तिक्यां प्रयतो दद्याद् द्वादश्यां कार्त्तिकस्य तु ।
दत्त्वा तत्पदमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥
इति सुवर्ण-धेनुदानम् ॥

—*—

328. तच्च पुनर्बह्विपुराणे—

सुवर्णधेनुश्चाप्यत्र सुवर्णाश्च चतुर्दश ।
सुनिर्निष्क सुवर्णैश्च सप्तभिः मध्यमा स्मृता ॥
चतुर्भिः कन्यसा प्रोक्ता चतुर्थांशेन वत्सकः ।
गुडधेनुं विधानेन दत्त्वा सर्वफलं प्रदा १(†) ॥

१ (*) सुवर्णधेनुदानेऽयं मन्त्रो विशेषः । वाक् 'या चक्षोरि'त्यादिमन्त्रः प्रकीर्तनीत्यत्र धेनुदाने ।

२ (†) पूर्वं 'यदगुडधेनुविधानमुक्तं' तद्विधानानुसारेण सुवर्णधेनुदानं कथ्यम् । उक्तविधान-
शान्तात्मा ।

329. विश्वामित्रः—

हिरण्यरेता पुरुषः पुराणः कृष्णपिङ्गलः ।

रत्नहेमच्छविः स्रष्टा विश्वात्मा प्रीयतां विभूः ॥

हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् ।

सुवर्णधेनुन्दत्वा च कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥

इति बह्विपुराणोक्त-सुवर्णधेनुदानम् ॥

—*—

(१३२) अथ प्रमेहघ्न-सुवर्णधेनु दानम् ।

—*—

330. तदाह षट्दशगोतमः—

धेनुं स्वर्णमयीं कुर्यात् पूर्व्वेण विधिना ततः ।

सुवर्णं शृङ्गीं रत्नाढ्यां तथा रोप्य-सुरामपि ॥

तथाच तर्णकं कुर्यात् अष्टभागेन पूर्व्ववत् ।

अत्र तर्णको वत्सः १(*) ।

ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं वैष्णवश्च कुटुम्बिनम् २(†) ।

आचारवन्तं धर्मिष्ठं द्विज-शुश्रूषणोद्यतः ।

गृहमाहुय विधिवत् पूजयेत् पूर्व्ववच्च तम् ॥

यथा विभवतो भक्त्या हेम पूर्व्ववदेव हि ।

मन्त्रैस्तु वैष्णवैः सम्यक् पालास-समिधस्तथा ३(‡) ॥

होमान्ते तां प्रदद्याच्च मन्त्रेणानेन हेमवान् ।

चक्रं सुदर्शनं यस्य राजतेन तथैव हि ४(+) ॥

प्रमेहं हरति क्षिप्रं विष्णुर्गह्वर-बाह्वनः ।

१ (*)

‘सद्योजातस्य तर्णकः’ इत्यमरः । तर्णकः तुषरः पशुः ।—सद्योजातः गोविधुरिति ।

‘तर्णकाद्युच्येद्देह्यात् सद्योजाति च विज्ञेय’ इति कैचित् ।

२ (†)

वैष्णवं ब्रह्मण्यचक्षन् इति ब्रह्मात्मरसः पाठः ।

३ (‡)

‘समिधः क्षताः’ इति ब्रह्मात्मरसः पाठः ।

४ (+)

अत्र ‘राजते च’ इत्यपि पाठः उच्यते ।

इति तद्धेनुदान मन्त्रः ।

दान प्रमेह रोगघ्न एतत् कार्य्य मनीषिभिः ।

कृतेनानेन शाम्यन्ति प्रमेहा दारुणा अपि ॥

अत्र पूर्ववदिति-राजत-वृषभदानवदिति ज्ञेयम् ।

इति प्रमेहघ्न-सुवर्णधेनु दानम् ॥

—*—

(१३३) अथ बन्ध्यात्वहर-सुवर्णधेनु दानविधिः ।

—*—

331. वायु पुराणे—

चतुर्विधा च या बन्ध्या भवेद्वत्स वियोजनात् १(*) ।

वक्ष्ये तस्याः प्रतीकारं तत् स्वरूपं विबोध मे ॥

हिरण्येन यथाशक्त्या सवत्सां कारयेद् दृढाम् ।

धेनुं पलेन वत्सञ्च पादेन गुरुरप्रवीत् ॥

धेनुं रौप्यसुरां रत्नं तस्याः पुच्छे नियोजयेत् ।

घन्टां गले च बन्धनीयान् सवत्सां प्राङ्मुखः शुचिः ॥

चन्दनागुरुकपर्पूरैः गन्धमाल्यैः सुशोभनैः ।

उपचारैः षोडशभिर् नैवेद्यं पायसम्भवेत् ॥

मोदकञ्च तथाऽपूपं गुडं लवणमेव च २(+) ।

जीरकन्तु सुविस्तीर्णं शूर्पं वेणुमये दृढे ॥

धेनोरेकं प्रदातव्यं ब्राह्मण त्रिषु चैव हि ।

षडष्टौ दश वा दद्यात् तत् त्तरमेव च ॥

ब्राह्मणं सर्वशास्त्रार्थ कुशलं धर्मवेदिनम् ।

विद्याविनयमम्पन्नं शान्तं चैव जितेन्द्रियम् ॥

अलोलुपं सर्वजनस्याश्रयं पाप वर्जितम् ।

आहूय भक्त्या सम्पूज्य वस्त्राद्यैर् गन्धपुष्पकैः ॥

तेनैव कारयेद् पूजामाहतो धेनुवत्सयोः ।

होमञ्च कारयेत्तत्र समिदाज्यः चरुत्कटम् ॥

१ (०)

‘चतुर्विधा तु या’ इति चादर्शनादर्थः पाठः ।

२ (+)

‘शूर्पं खवचमेव च’ इति चादर्शं यज्जानारक्षः पाठः ।

अथ दानमन्त्रमाह—

‘सोमो धेनु’मिति मन्त्रं समुच्चार्य ततः पुनः १(*) ।

प्राङ्मुखोऽपविष्टाय प्रदद्यात्तामुदङ्मुखः ।

मन्त्रेनानेन विधिवत् पुच्छे हस्तं विधाय च ॥

धेनुर्याऽङ्गिरसः सातु वसिष्ठे सुरभिश्च या ।

दुहिता या तथा भानो रमेश्च वरुणस्य च ॥

याश्च गावः प्रवर्तन्ते अग्निषु पवनेषु च ।

प्रीणन्तु ता मम सदा पुत्रं पौत्रं प्रदा सुखम् ॥

प्रयच्छन्ति दिवारात्रं अविच्छेदश्च सन्ततेः ।

इति दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तद्दानं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

एवं कृते तु बन्ध्यात्वं नश्यत्येव न संशयः ॥

इति बन्ध्यात्व हर-सुवर्ण-धेनुदानविधिः ॥

—*—

(१३४) अथ प्रस्विन्नपाणि-पादत्वहर-सुवर्णधेनु दानम् ।

तत्रैव—

प्रस्विन्न—पाणिपादः स्याद् योहरेण रसादिकम् ।

वक्ष्यामि तत् प्रतिकारं होमदानादिकर्मणा २(†) ॥

पलाङ्गेन तदङ्गेन तदङ्गेनाथवा पुनः ।

कुर्यादङ्गेन सुवर्णेन वत्सस्तत्पादतो भवेत् ॥

एवं कृत्वा तु तान्धेनुं वस्त्रेणावेष्टय शोभनाम् ।

गुडस्योपरि संस्थाप्य पूजयेद् गन्धपुष्पकैः २(‡) ॥

गुडस्य च परिमाणं चत्वारिंशत् पलम्भवेत् ।

यद्वा तदर्द्धमेव स्याद् यथा विभवमे ववा ॥

१ (*) ‘सोमो धेनुं सोमो चर्मनमातुं सोमो गौरं कर्षं हराति ।

‘सादन्व’ विदन्व’ समर्थं पित्र्यवचं मोदनामहर्कैः’ । पञ्चमजुः १८।११ ।

२ (†) ‘होमदानादि’ इति आहर्माकर पुस्तके पाठान्तरमप्यस्ति ।

३ (‡) ‘गन्धपुष्पकैः’ इति आहर्माकान्तरकः पाठः ।

हव्य कव्यादि च घृत-दधि-क्षीर-चतुष्टयम् ।
 पादेष्वे कैकशः स्थाप्य पूर्वदक्षिणतः क्रमात् १(*) ॥
 शृङ्गानि च पुनस्तस्याः कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ।
 एवं विधाय तान्धेनुं आचार्यः स्वर्णहपिणीम् ॥
 होमं समारमेत् कुण्डे स्थण्डिले बाध पूजिते ।
 अग्निं प्रणयनं कृत्वा ह्याचार्यः सर्ववेदवित् ॥
 धर्मज्ञोयज्ञवेत्ताच कुशलः क्रोधवर्जितः २(+),
 अनुद्वेगाकरो नृणां पुराणार्थविद्वद्विद् ॥
 समिदाज्यः तिलैश्चापि मन्त्रैरेभिः क्रमेणतु ।
 'आयं गौ'रिति मन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते ३(+) ।
 'सोमस्ये'ति मन्त्रेण आज्य होमोद्युधैः सह ४(+) ॥
 तिलहोमो व्याहृतिभिः अष्टोत्तर सहस्रकम् ।
 एवं होमश्च निर्व्वस्य कुर्व्यात्तस्याभिषेचनम् ॥
 अग्नेः पूर्वोत्तरे देशे स्थापयेत् कुम्भमग्नणम् ।
 इवेतेन वाससा चैव मृत्तिकां गुग्गुलं तथा ॥
 गोरौचना सम्भवे च पञ्चमग्न-समिद्धते ५(x) ।
 मन्त्रे 'रथापोहिष्ठे'ति तिसृभिस्तन्तु रोगिणम् ६(०) ॥
 'हिरण्यवर्णा' मिति च 'पावमानेन' चैव हि ७-८(5) ।
 शन्नोवातोऽनुवाकेन शान्तिं प्रथम मेवहि ६(55) ॥

- १ (°) 'दधिबोधरतः क्रमान्' इति चादशं यन्मातरः पाठः ।
 २ (+) धर्मज्ञो यज्ञविद्वेभ' इति सनीबोमः पाठः ।
 ३ (1) 'आयं गौः पृथीरज्जो दसदन्नातर' पुरः पितरं च प्रयत्नः । शुक्ल यजुः १।६ ।
 ४ (+) 'होमस्य विमिरसि तवेव' मे लिखिभूयान् ।
 खलोः पाक्षो गोऽसि सक्षोऽस्य यतमसि ॥ शुक्ल यजुः १०।१५ ।
 ५ (x) पञ्चमहानयेवते इति चादशं यन्मातरि पाठः ।
 ६ (०) 'चापोहिष्ठा मयो सुव सान ऊर्जं दधातमः । मरुतराव चचसे' । 'वीरः विव-
 तनो रस सत्य भाजयतेह नः । उन्नतोरिव मातरः ।' 'तन्ना चर' मनाम वो
 यस्त चयाय जिव्यह । चापो जग दधा च नः' । शुक्ल यजुः ५०।५१/५२ चः ११ ।
 ७ (5) 'हिरण्यवर्ण'मित्यादि बोधय-—चमूनमैः । श्रीगुह्यास्तैः वेदस्य वैखानसेरिति । तन्मातरि
 'हिरण्यपात्रि सविता' इत्यादि मन्त्रैः । शुक्ल यजुः १७।२५ ।
 ८ (5) पावमानेव—'पावमानास्त्यमृत्' ।
 ९ (55) 'शन्नोवातः पवनतान्' इत्यादि । शुक्ल यजुः १५।८ । चचरा 'मन्नो उन्नापो' इत्यादि मन्त्रैः ।

कृत्वाभिषेचनं कुर्यात् शुक्लाम्बर धरस्य तु ।
आहुतानाञ्च सम्पातैः पाणिपादं च लेपयेत् ॥

अत्र दाने मन्त्राः—

ततस्तां पूजयेद्देनुं रोगी गन्धाक्षतादिभिः ।
'गावः सुरभय' इति मन्त्रेणापि च भक्तितः १(*) ॥
आचार्य्याय च तां दद्यात् प्राक् सुखाय सुदुःखसुखः ।
मन्त्रेणानेन विधिवत् पूजितायां न संशयः ॥
आदित्यस्य सुता यास्तु देवाणां याश्च धेनवः ।
पितृणामपि यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सर्वदशः ।
यक्षाणां गुह्यकान्तु वशिष्ठ-सुरभिस्तथा ।
एता स्तुष्टा मम क्षिप्रं धेनोरस्याः प्रदानतः ॥
रसचौर्येण मज्जातं वैरूप्यं पाणिपादयोः ।
तत् सर्वं नाशयन्त्यन्या धेनवः सर्वयोषिताः ॥

इति दान मन्त्राः—

अनेन विधिना स्वर्ण-धेनुदानं करोति यः ।
पूर्वं कर्म—विपाकोत्थं सर्वं दुःखं प्रणश्यति ॥
दक्षिणां ब्राह्मणे दद्याद् यथा शक्त्याऽथ भक्तितः ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्यापि बन्धून्पि च भोजयेत् ॥
स्वयं स्नात्वा च भुञ्जीत पूताहारैस्तु संयतः २(†) ।
दानेनानेन नियतं पाद प्रस्वेदजं रुजम् ॥
जयन्ति रोगिणः कार्यं पादप्रस्वे दिना यतः ।
इति पाणिपाद प्रस्वेदघ्न-सुवर्णधेनुदानम् ॥

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्रीभूतेन श्रीमन्नागदेवभट्टात्मजेन—श्रीमदनन्ताचार्य्येण
विरचिते विधानपारिजाते समस्त धेनुदान विधानानि ॥

अनेन श्रीपरश्वरः प्रीयताम् ॥

—*

१ (*) 'गावः सुरभयोनिलम्' इत्यादि प्रागुक्तं नोदानं प्रस्तावे नोमती विद्यास्य मन्त्रैः ।

२ (†) 'पुच्छी वैष्णवं पदमन्त्रे' इत्यपि पाठोऽयं लभ्यते ।

अथ 'गावः पृथ्वी सरस्वती'ति—गोदानानन्तरं (अतिदानान्तरम्) क्रमप्राप्तस्य पृथ्वीदानस्य दशदान मध्ये निरूपितत्वात् सम्प्रति तृतीय-विद्यादानं प्रस्तूयते १(*) ।

332. तद् यथा विष्णुधर्मोत्तरे—

विद्या कामदुघा धेनु किंवा चक्षुरनुत्तमम् ।
विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
विद्यावान् सर्वकामानां भाजनं पुरुषो भवेत् ।
तस्माद् विद्यां हि ददतो सर्वं दत्तं भवेद्विद् ॥
पराध्यापन श(स)क्तो हि पुरुषः पदमश्नुते २(†) ।
तपस्तत् परमं तस्य ब्रह्मलोकसमं स्मृतम् ।
सहस्रमेव धेनूनां शतं चानङ्गुहां समम् ।
दशानङ्गुत्समं यानं दशयान समोदयः ॥
दशवाजि समा-कन्या भूमिदानं ततोऽधिकम् ॥

333. तैत्तिरीय श्रुतिरपि—

स्वाध्याय प्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः ।
'तद्वि तप स्तद्वितपः ३(‡) ।
अत्र प्रवचनं प्रकृष्टवचन मध्यापन-मित्यर्थः ३(‡) ।

334. नन्दि पुराणे—

विद्याश्चतुर्दशप्रोक्ताः क्रमेण च यथा स्थिताः ।
षडङ्गाश्चतुरो वेदा धर्मशास्त्रं पुरातनम् ।
मीमांसा तर्कमिति च एता विद्याश्चतुर्दश ४(०) ॥

- १ (०) प्रागुक्तं चौष्णादुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वतीति । तेषु दानेषु सरस्वतीपदेन पुष्पादिष्वप्यविद्यादानमुच्यते । अपुना परिशिष्टनाह्वानं कथ्यते ।
- २ (†) तैत्तिरीयोपनिषदि—नवमेऽनुवाके । 'स्रतश्चाध्याय प्रवचने च' इत्यादि 'तपः' इत्यनङ्गुत्समम् । मङ्गलिं मनुना च विद्यादानं ब्रह्मदानमुक्तम्, अपि मङ्गलिं मौद्गल्य—चाङ् । 'ब्रह्मदो ब्रह्मसंयित'मित्यनेन । ब्रह्म'ति वेदोऽपि श्रेयः ।
- ३ (‡) 'अथाध्यापनेन तत्पूज्यैकतमज्यनमपि प्राप्तम् । कुचादन्वेऽज्यनमित्यपि पाठः । तथाच योमदं नभाके 'स्वाध्यायाद् योममासीत योमात् स्वाध्यायमानमेतत् । स्वाध्याय योमस्यपत्ता परमाका प्रकाशने' इति व्यासः ।
- ४ (०) 'इतिहास-पुराणे पञ्चमो वेदानां वेदः' इति श्रुतिः । तथाच 'चक्षुराणि वेदाचक्षुरी मीमांसा भावितारः । चक्षुर्मात्रं पुराणानि एता विद्याश्चतुर्दश' । मङ्गलिं याज्ञवल्क्य—“पुराणव्याख्यमीमांसा चक्षुर्मात्राङ्गमिति । वेदाः क्षान्तिविद्यानां चक्षुःश्च चतुर्दश” ॥

पुरातनम्—पुराणशास्त्रम् १(३) !

आसामेवान्तरोत्पन्नाः परा विद्याः सहस्रशः ।

आयुर्वेदः सस्यवेदः बहुभेदः प्रकीर्तितः ॥

335. सस्यवेदः—कृषिशास्त्रम् २(+) ।

‘सर्वात्माचात्मविद्या च संसारभयनाशिनी ।

सर्वदुःखान्तकरणी सर्वपापविनाशिनी’ ॥

तथाच—

‘ययैको जीवति प्राणी कयापि किल कुत्रचित् ।

सर्वत्र फलदा विद्या कुलानां शतमुद्धरेत् ॥

शिल्पविद्यां नरो दत्त्वा यान्तिवै ब्रह्मणोऽन्तिकम् ३(३) ।

फलाविद्यां नरो दत्त्वा वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ४(+) ॥

१ (०)

तवाङ्गानि षट्, यथा—शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषमिति ।
वेदाश्चत्वारः—ऋग्, यजुः, साम, अथर्वः । पूर्वलोमांसा, उत्तरलोमांसा च वैदिके ।
न्यायः दो मङ्गविं गौतमकथादप्रचीती । आयुर्वेदः—मङ्गविं आतेयादिप्रचीतः,
अथ चरक सुश्रुतादितद्वयमेतः । धनुर्वेदः—ब्रह्मा-शिव-वशिष्ठ-सदाशिव-विश्वामित्र
विक्रमाक्ष-भोजराजादि-विरचितः । गान्धर्वशास्त्रम्—हनुमद्भरत-कलौषर-शुभङ्करादि-
विरचितम् । अर्धशास्त्रम्—मनु-पराशर-व्यास इत्येवमेत-भागव-वातव्याधि-बाहुदन्तौपुत्र-
पिशुन-विद्यासाच-कौटिल्य-कामन्दकादि-विरचितम् । अन्यत् सर्वं श्रीमन्मनुस्मृत्य-
सरस्वतीप्रचीते ग्रन्थानमेदे विद्यते । आयुर्वेदस्य अथ च यस्याः मङ्गविं चारपाणि-
मेक-मनुकर्म-भरद्वाजादिभिर्विरचिताः सन्ति ।

२ (†)

कृषिशास्त्रम्—कृषिविषयकशास्त्रम्—मङ्गविं पराशरादिविरचितम् । पुराणेषु ज्योतिः
शास्त्रे च कृषिपराशरे वा कश्चित् कृषित् कृषितत्त्व-वर्धितमस्ति ।

३ (‡)

शिल्पविद्यामिति । ताएव कामशास्त्रे यथोपरीयतद्वीक्ष्य चतुःषष्टि-कलाविद्यान्मनु-
नामाविद्याः सन्ति । ताश्च मेवमन्त्रे चोक्ताः । अथ बाह्यविद्याचान्तमेतः । तत्र द्वायाः
मयमत्तम् । शिल्परतम् । बाह्यविद्या । प्रासादमण्डपम् । मनुष्याख्यवर्द्धिका ।
मूकसम्प्राज्ञम् । कुमारबाह्यशास्त्रम् । मानसारः । काम्यपीयशिल्पशास्त्रम्,
विषयकर्मप्रकाशादि । ईदमूर्तिशास्त्रम्—छन्द-पाराशरीयम् । इष्टम् पाराशरीयम् ।
सारस्य शिल्पशास्त्रम्, चामरशास्त्रम् । मूर्तिस्तम्भप्रकाशः । जयश्रीपं पञ्चरात्रम् ।
दत्तविषयेषु—मत्तमनिकैयः । संनौतमाश्रिका, मत्तमचन्द्रिका । मत्तमविद्याः ।
नीती, अर्धशास्त्रे वा इत्येवमित्यर्थः, राजधर्मकौस्तुभः । मानसोद्धारः । शुक्तिकल्पतः,
नीतिपाश्चात्यम्, वैद्यस्यावमनीति प्रवृत्तिः ।

४ (‡)

कलाविद्याः—चतुःषष्टि-कलाविद्याः मयमन्त्रोक्ताः पूर्वोक्ताः ।

कल्पमेकं न सन्वेहः स्वर्गभोग-समन्वितः ।
 शस्यविद्यां १(०) नरोदत्वा तृप्तिमान् कामसंयुतः ॥
 प्रजापतिं पुरं गच्छेद् नरकात् तारयेत् पितृण् ।
 आशुर्वेदं नरो दत्वा लोकान् प्राप्नोति निर्म्मलान् ।
 अश्विनोर्विद्व्य कामाद्यान् दिव्यमन्वन्तरं नरः ॥
 तर्कविद्यां नरो दत्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् २(†) ।
 मीमांसान्तु बुधे दत्वा शास्त्रमिन्द्रपुरे वसेत् ३(‡) ॥
 धर्मशास्त्रं नरो दत्वा स्वर्गलोके महीयते ।
 दशमन्वन्तरान् मर्त्यः तारयेन्नरकात् पितृण् ।
 वेदविद्यां नरो दत्वा स्वर्गे कल्पत्रयं वसेत् ४(+) ।
 आत्मविद्यान्तु योदद्यात्स्य संख्या न विद्यते ५(x) ॥
 पुण्यस्य गदितं सम्यगपि वर्षशतायुतैः ।
 एतावच्छक्यते वक्तुं यत् कल्पायुतमुत्तमम् ॥
 सत्यलोकं वसेद् मर्त्यो यत्र ब्रह्मा वसेत् प्रभुः ।
 पुराण विद्यादातारं स्वन्वन्तफलभागिनः ६(s) ॥

- १ (०) शस्यविद्या—कृषिपाराशराख्या. अपर। पुरावर्चिता, सापि पूर्वोक्ता ।
 २ (†) तर्कविद्या—सा 'द्विविधा, एका गौतमकथादादिभिः प्रचीता । अस्याच प्रभाकरादिभिः
 मीमांसकैः प्रचीता आत्विकी वा ।
 ३ (‡) मीमांसा च द्वे भवतः । पूर्वमीमांसा, महर्षिं मैत्रिणिप्रचीता । उत्तरमीमांसा ब्रह्म-
 मीमांसाया महर्षिं व्यास-विरचिता । चर्कप्रतिपादक शास्त्रम्—गौतमूच, चर्कूच,—
 मृच्छतूच,—मन्वादिप्रचीत—संहिताच ।
 ४ (+) वेदविद्याम्—चतुर्णां वेदानामध्यापनम् यथारौत्वा । छान्दोग्ये खनमाध्याये खननकुमार-
 नारदसंवादे बह्वीनां प्राचीनविद्यानामुल्लेखो विद्यते । अत्र—स्वर्गलोकमयं इति
 हिमाद्रीयः पाठः ।
 ५ (x) आत्मविद्याम्—आध्यात्मविद्याम् । 'ब्रह्मात्मविद्याविद्यानाम्' इति गौतमआध्यात्मविद्यायाः
 सर्वविद्यातः श्रेष्ठत्वमुक्तम् । सा च उपनिषदुक्ता । अत्र बहुविधेति ।—इति न शक्यते
 इति हिमाद्रीयः पाठः ।
 ६ (s) पुराणमष्टादशसंख्याकं कल्पपुराणम् । तत्र ब्रह्म-पाञ्च-ऐश्वर्यादि । उपपुराणानि-
 बह्विनि—शाण्डिल्यपुराण-पाराशर्य-पुराण-काण्डोपुराणादीनि । उपोपपुराणानि—कानि
 तथा—सौरपुराण-वाहिन्यपुराण-मन्दिरीयपुराणादीनि । अपरानि बह्विनि सति उपोप-
 पुराणानि ।

तथा च—

श्लोकं प्रहेलिकां गाथां अथान्यद्वा सुभाषितम् १(*) ।

दत्त्वा प्रीतिकरं याति लोकमप्सरसां सदा ॥

रामायणं भारतम् च दत्त्वा स्वर्गो महीयते ।

पुराणं तर्कशास्त्रम् च छन्दोऽलङ्कार-लक्षणम् २(†) ॥

अन्यच्च ; तत्रैव—

‘अप्येकं नीरुजीकृत्य जन्मून् यादृशस्तादृशः ।

आयुर्वेदं प्रभावेन किम्वत्तं भवेद्भुवि’ ॥

१ (•)

श्लोक—श्रीकृष्णपुलकम् । शनिश्चन्द्ररात्मकंपद्यथा अथवा,—तथाच श्लोकः—
 ‘यथा च सुविता वाक्वा मातरं पथ्युपासते । एवं सख्यांश्च भूतानि जग्निहोत्र-
 सुपासते’ इति छान्दोग्येपञ्चम प्रपाठकान्ते । सामान्येण श्लोकपदीयानुष्टुप् छन्दसा
 यथितपद्ये तद् व्यवहारः । अन्यच्च ‘श्लोकात्मसूनि दशपर्वतराजपुराणाः’ इति ।
 ‘क उत्तम श्लोक गुणानुवादात्’ इति श्रीमद्भगवते । गाथातु—‘चार्षो वैदिकीच ।
 तत्रापि यद्यप्युक्तं विशाङ्गपञ्चमी—“तामसा गाथां गात्स्यामि या स्त्रीषामुत्तमं यश्च” इति ।
 प्रहेलिका—दुर्बिज्ञानार्थः प्रश्नः । तच्च ‘व्यक्तौल्यकमप्यर्थं’ स्वरुपाथेक्ष गोपनात् । तच्च
 व्याख्यायं सम्बन्धः कथ्यते (या) सा प्रहेलिका’ विदग्धमुखमख्यनःदयः । सुभाषितम्,—
 ‘सु सुतु मनोहरं भाषितमुक्तम्, गद्यपद्यैरिति । यथा सुक्तावली, सुक्तिसुक्तावली,
 सुभाषितावली, सुभाषितरत्नसन्दीपः, सुभाषितरत्नभास्वरागारः, सदुक्ति कर्णावतन, एते
 चाधुनिकाः । महाभारतम्—पञ्चमवेदः । ‘महात्मन् पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्वेत्’ ।
 ‘वेदान्त्यापयामास महाभारतपद्यमम्’ । ‘चक्रं भारतमंहिताम्’ । ‘चतुर्थः
 सरस्वत्येभ्यो वैदिक्योऽधिकं यदा । तदा प्रथितलोकैः सिन्धुनामहाभारतमुच्यते’ । एकस्यच
 श्लोकात्मकं षष्ठादशपर्वभिर्बिभक्तं महाशयः । रामायणं—महाविंश शीमद् बाजीकिना
 प्रणीतम्, इदं प्राक्तनं भगवत् श्रीरामचरितादिपुस्तकका पूर्णम् । तच्चतुर्विधम्—
 बाण्ड्य रामायणम्, अथ्याम् रामायणम् । अष्टौ रामायणम्—‘वाचस्पत्यस्मि-
 निरयः सरितश्च महीतक्षे । तावद्भामायण्यकथा लोकेषु प्रचरिष्यति’ इति पुराणे ।
 तच्च छन्दः विविधम्—वैदिकं गायत्र्यानुष्टुभादि । महाविंश पिटृत्वाप्रणीतम् । दशराथाथ-
 विरचितं छन्दोविचित्रित्यादि । लौकिकं—छन्दोमञ्जरी, उत्तरभास्वरागारम्, तत्
 काव्यात्मकमेतत्वेति । यथा ‘छन्द’ इति साक्षां नाम । अलङ्कारः—उपमादिकम् ।
 सूत्रादिरपि । अलङ्कारयन्त्रेनेति । अलङ्कारस्वाभि, बामुभटादिप्रणीतादि ;
 सरस्वतीकण्ठाभरम् । काव्यप्रकाशः, काव्यतत्त्वप्रकाशः, उज्ज्वलनीलमणिः,
 रत्नमहाभरति । प्रायुक्तमन्यम् ।

२ (†)

सत्य-वेद प्रसादेन सम्पन्नाः शस्यशास्त्र्यः ।
 किं न(नु) नामकृतं तत्र पुण्यं भवति शास्त्रतम् ॥
 मीमांसा शास्त्र माहात्म्यं बुद्ध्या वै वेदमिर्णयः १(०) ।
 किं न नाम शुभं दातु यज्ञं कर्म प्रवर्त्तमात् ।
 आत्म विद्या च पौराणी धर्मशास्त्रात्मिका च या ।
 एता विद्या क्षयी मुख्याः सर्व्वदान-क्रियाफलैः २(+) ।
 धर्मशास्त्रं नरो बुद्ध्या यत् किञ्चिद्धर्ममाश्रयेत् ।
 तस्य धर्म-शतगुणं धर्मशास्त्रं प्रदस्य च ॥
 पुराणाख्यान-विद्वांसः पितृदेवाद्यैर्न रताः ।
 लोकान् सर्व्वान् सर्व्वकामान् यान्ति सर्व्वशुभोदयात् ॥
 पुराण-विद्या-दातारं स्व्वनन्त-फलभागिनः ।
 आत्मविद्या प्रदातारो नरा धर्म-समाश्रयात् ॥
 न पुनर्यान्ति निरयं प्रविशन्ति दूरस्थयम् ।
 उन्नीर्णाः सर्व्वपापेभ्यः सपुत्र-पशु-शान्धवाः ।
 मुच्यन्ते निरयेर्यौवै असंख्यै र्यातनात्मकैः ।
 वेद-मीमांसिकां हत्वा शिवधर्मस्तथैव च ३(†) ॥

- १ (०) आयुर्वेद-मीमांसा-सप्तवेदानां तत्त्वं प्रागुक्तम् ।
 २ (+) मीमांसायाः आत्मविद्यायाश्च वर्त्तनं पूर्व्वमुक्तम् । तयो, तयोर्विशाखयो । तयोऽवयवा
 यस्याः सा संज्ञतिः । 'विद्यामन्त्रयन्तुः साक्षां तयोर्वचं' विदुर्मुखाः । अन्वेतु तयोना-
 बद्धिः—'तयोऽन्वेदोऽसामान्ये विवेद्याश्च वर्त्तते । यथा हि तन्मन्त्रो माह्वये विषयार्थः ।
 अर्थार्थं माह्वये विषयार्थम्—
 "तस्याद्वयत्वात् तत्तद्द्वयं दुःखसन्निधिम् ।
 तयोर्वचंमन्त्रार्थं किम्पात्रफलसन्निधिम्' ।
 तस्मात्—तयोर्वचमन्त्रादिति । तयोर्तु तयोर्वचः अर्थार्थः अतः ज्ञात् ।
 ३ (†) त्रैवचर्कः जयाश्वः । अतस्तद्वी, त्रिवचर्कं, चतुष्टयं चमकनमन्त्रादितम्, त्रिवीर्यमित्रम्,
 जयाश्वोपनिषत् । त्रिवचर्कम्, वेदाश्वद्वयं च त्रैवचर्कम् । त्रैव द्वात्रिंशत् ।
 तद्वचर्कः, चार्त्तिकम्, द्वात्रिंशत् । त्रिवचर्कविधेः । त्रिवचर्कता, त्रिवचर्कता,
 त्रिवचर्कम् । त्रिवचर्कविद्याः । त्रैवचर्कमाह्वयेति ।

सप्तद्वीप-पृथिव्यान्तु नरो राजा भवेद्वि सः ।
 पाणिनीयं निरुक्तादि वेदाङ्गानि स्मृतिस्तथा १(*) ।
 दत्त्वा ज्ञानमवाप्नोति वेदान्तश्च विज्ञेयतः ।
 नित्यं देवानि राजेन्द्र गावः पृथ्वी सरस्वती २(†) ॥

—*—

(१३५) अथासां दानविधिः ।

—*—

336. गारुडे,—

स्वयं शुचिः शुचीन् विप्रान् प्रातः स्नातो जितेन्द्रियः ।
 दर्भानादाय पाणौतु पाठयेत्तान्तथा विधान् ॥
 अनध्यायान् परिहरन् नीचान् श्रावयन्नपि ३(‡) ।
 एवं विधानतो यस्तु ऋचमेकां प्रयच्छति ।

तथा च—

त्रिविन्पूर्णा च पृथिवी तेन दत्ता न संशयः ।
 (त्रिविन्पूर्णा सम्पूर्णा तेन दत्ता मही भवेत्) ॥
 न तत् कल्पसहस्रेण गदितुं शक्यते फलम् ।
 यद्वेद दाना दाप्नोति स्वप्रादपि महामते ॥
 तावन्ति वेदगीतानि पुण्यवेद प्रतानि च ।
 उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयते द्विजः ४(§) ।

- १ (*) पाणिनीयम् महर्षिं पाणिनिं विरचितं व्याकरणम् । तद्वाच्यं पातञ्जलं तद्विज्ञान-
 वरद्विधेति चिन्तयित्वाकरचम् । अष्टाध्यायेति श्रोयते । तथाच—‘इतिकारं
 वरद्विं भाष्यकारं पतञ्जलिम् । पाणिनिं सूत्रकारचेति तुमिचरं वदित्वं सुवनेऽपि ।
 निष्कर्षं वेदव्याख्यान—सूत्रम् । महर्षिं गारुडमुनिं विरचितम्, व्याख्यानवद्विदुतम् ।
 कृतिकु धर्मसंज्ञिता । ‘वेदान्तीनाम् उपनिषन् प्रमाचम्’ तद्विद्यापरिज्ञापकम् ।
- २ (†) गावः, इष्टो, सरस्वती च, प्रायुक्ताश्चेताः ।
 त्रीन् वेदान्, ऋचांशकालान् वा वेपारः तैः पूर्णा इष्येति ।
- ३ (‡) ‘नीचान् श्रावयन्नपि’ इति कश्चिद् बन्धो पाठान्तरमस्ति ।
- ४ (§) ‘हस्ताध्यापयते नरः’ इति चादभोन्तर इतः पाठः । ‘वेदोऽखिलोपार्थक्यम्’ ।
 ‘वेदप्रविष्टितीर्णः सप्तर्षेसादिपथ्यः’ । ‘गोविन्दविष्णुतैत्तिरीयम्’ इति । उपाध्यायः—
 उपसर्गोपे नियम- पूर्वकं चपीति वेदादीन् यन्मान् यन्मान् सः ।

किञ्च दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थं दर्शनम् १(*) ॥
छात्राणां योजनाभ्यङ्गं वस्त्रभिक्षामथापि वा २(†) ।
दत्त्वा प्राप्नोति पुरुषः सर्वान् कामान् न संशयः ॥
विवेकं जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थानाम्नुयात् ।
सर्वमेव भवेत्तं छात्राणाम्भोजने कृते ॥
इति विद्यार्थिनां सामान्यदानविधानम् ।

—*—

(१३६) अथ विद्या प्रतिमा दानादि ।

—*—

तत्रैव—

अथ दानविधिं वक्ष्ये रहस्यं परमं मतम् ।
यं विधाय नरो घोरान्निरया न्नोपसर्पति ॥
आम्नाय रूपाणि विधाय सम्यक् ,
हेमानि पूर्वोदित लक्षणाणि ३(‡) ।
विशुद्धमाला मणिभूषितानि,
ऋगादिवेद क्रमतो निवेद्य ॥

पूर्वोदित—लक्षणानीत्यनेन महाभूतघटदाने प्रदर्शितं, तत्र चिह्नोयमित्युच्यते ।
वासांसि देयानि यथाक्रमेण,
पीतानि शुक्लान्यथ लौहितानि ।
नीलानि चैव कुसुमानि दत्त्वा,
सस्पृश्यं गन्धाक्षतधूपदीपैः ॥

१ (*) 'दर्मितम्' इति श्रुति-इतः शाङ् ।

२ (†) 'आवा-विद्यार्थिनीऽन्नेवासिनः भिक्षा ब्रह्मचारिणः' इति । तेष्वः ब्रह्मचारि—विद्यार्थिभ्यः
निवास वासोऽन्नपुस्तक धनादीनि, चरममन्त्राणि ।
तथा च—'यस्य कुचिगतं चान्निविद्याभ्यासेन जीर्यति । स श्रावयति दातां ब्रह्मपूर्वमायु-
दशायुषाम्' इति कतिः ।

३ (‡) 'हेमानोऽयं च' हेमानोति' पाठ आदरं ब्रह्मचरिभ्यः ।
यदा 'हेमानो'ति सुवर्णनिर्भावि ।

आमोदि मोदकयुतं घृत पायसञ्च,
 सक्षौद्रमन्मथ पूषघृतं क्रमेण १(*) ।
 तेभ्यो निवेद्य प्रथितं विधिवत् प्रणम्य,
 सम्यक् प्रदक्षिण-विधिं विदधीत विद्वान् ॥
 तेषां पूजाविधिः कार्यो गायत्र्या धीमताम्बरः ।
 व्याहृत्य व्याहृतीः कुर्याद् दावाहन-विसर्जने २(†) ॥
 मन्त्रै रेतैस्ततः कुर्यादमीषा मनुमन्त्रणम् ३(\$) ।
 तान् मन्त्रानाह, — ऋग्वेद-पद्म-पत्राक्ष रक्ष रक्ष क्षिपाशुभम् ॥

—*—

(१३७) अथ वेद विद्या(प्रतिमा)दान विधानम् ।

—*—

शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि देहि मे हितमद्भूतम् ।
 यजुर्वेदं नमस्तेऽस्तु लोकत्राण-परायण ! ॥
 त्वत्प्रसादेन मे क्षेमाः निखिलाः सन्तु सन्ततम् ।
 सामवेदं महाबाहो त्वं हि साक्षादधोक्षजः ॥
 प्रसीद सुमुखो भूत्वा कृपयाऽनु गृहाण माम् ।
 अथर्वन् सर्वभूतानां त्वदायत्ते हिताहिते ॥
 शान्तिं कुरुष्व देवेश ! पुष्टिमिष्टां प्रयच्छ मे ।
 इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 प्रदद्यादेकमेकस्मिन् सुवर्णत्रिपलान्वितम् ।
 दद्यादेकपलोपेत-मेकैकमिह दुर्बलः ४(०) ॥
 अथ स्वशक्तिस्तो वापि दानमेषां विधीयते ।
 एतदेव प्रमाणं स्यात् तेषां मूर्तिविनिर्मितौ ॥

१ (०)

‘धू-पद्म’ नित्यं ‘पूष’ पाठोऽपि स्यात् ।

२ (†)

व्याहृतिभिः कुर्यादावाहन-विसर्जने ।

३ (‡)

नमैरेतैरिति ‘ऋग्वेद’ इत्यादि नमैरित्यर्थः ॥

॥

‘इराशुभम्’ इति भिन्नः पाठोऽपि ।

४ (०)

‘दुर्बलः’ इत्यत्र दुर्बलमिति पाठान्तरमस्ति । अत्र दुर्बलः एतत् कृत्ये भिन्न इति शेषम् ।
 दुर्बलमिति तु एकस्य सर्वस्य वा वेदस्य दानं भवितुं दुर्बलमिति भावः ।

अनधीत-वतो वेदान् वेददानविधिस्त्वियम् ।
सदाध्यन युक्तस्य शिष्याध्यापक मेवहि ॥
वेदाननधीतो—वेदाध्ययन वर्जितस्य पुंसः ।
अज्ञानामप्यध्यन विधि वेदाध्यन विधिना व्याख्यातः !
इति वेददानविधानम् ॥

—*—

(१३८) अथ स्मृति दानम् ।

—*—

337. नन्दिपुराणे—

भृतिः स्मृतिश्च विप्राणां चक्षुषी द्वे प्रकीर्तिते ।
काण तत्रैकया हीनो द्वाभ्यामन्यः प्रकीर्तितः ॥
स्मृतयो धर्मशास्त्राणि १(*) ।
तासां प्रणेतार ऊनविंशति-महर्षयो-याज्ञवल्क्येनोक्ताः ।
मन्वत्रि विष्णुहारीत-याज्ञवल्क्योशनाङ्गिरः—
यमापस्तम्ब-सम्भर्ताः कात्यायन-बृहस्पती ।
पराशर-व्यासशङ्खलिखिता वृक्षगोतमौ ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्र-प्रयोजकाः ॥

338. मनुना अष्टादशोक्ताः ।

—*—

तथाच—

विष्णुः पराशरो वृक्ष-सम्भर्त-व्यास-हारीताः ।
शातातपो वसिष्ठश्च यमापस्तम्बगोतमाः ॥

१ (*)

‘भृतिस्तु धर्मसंज्ञिता’ । अयमेतं वक्तावर्णौ यया सा कृतिः । वैश्वचित्कते
त्रौत-रुद्र-धर्मद्वयाचामपि प्राचीन कृतित्वम् । मन्वद्वयुवाचपीच
वेदार्थकारपूर्वकत्वेन विदितविषयसुखेनचचित्कतत्वं कृतित्वम् । तदनुयायि-धर्मशास्त्र-
निबन्धनामपि-कृतित्वम् । मन्वास्तु-मन्वाद्यन्तमरचितत्वं कृतित्वमिच्छाः । एतन्मते
भारत-रामायण-पुराणानां-मितिहासेऽकर्णितत्वमिति, परमेश्वरमपि कृतित्वमवेत् ।
भृति-कृति-पुराणानामिति वचनञ्चैकीपि दृश्यते ।

देवक शङ्ख-लिखितो भारद्वाज-शतोत्रयः १(*) ।

शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्ट स्मृतिकारकाः ॥

तथा—

भार्गवो नारदीयाश्च बार्हस्पत्याङ्गिरस्यपि २(†) ।

स्वायम्भूवस्य शास्त्रस्य चतस्रः संहिता मताः ॥

339. अङ्गिरा—

जाबालिर्नाचिकेतश्च स्कन्दोलौगाक्षि काश्यपो ।

व्यासः सनत्कुमारश्च शतश्रुर्जनकस्तथा ॥

व्यासः कात्यायनश्चैव जातुकर्णः कपिश्रुतः ।

बोधायनः कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च ॥

उपस्मृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः ३(‡) ।

340. यमः—

एतेर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वैपुरा ।

तान्येवाति प्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ४(+) ॥

स्मृतयो धर्ममूलं हि धर्मः सर्वार्थ-साधनम् ।

अतः स्मृतिषु दत्तास्तु सध्वंक्षान-फलम्भवेत् ॥

एकमेव समुद्रस्य प्राणिनं दुःखसागरात् ।

अनन्तं फलमाप्नोति किं पुनर्ज्ञानदो बहून् ॥

किमतः स हिषब्धोऽस्ति किम्वा ज्ञानस्तथाविधम् ।

अन्यद्वा तत् किमस्तीह यद्वा स्मृतिषु दृश्यते ५(x) ॥

-
- १ (*) 'सप्तम्यः' इत्यं पाठोऽस्ति । सप्तम्यै-कृतितु भारद्वाजकृतितुप्रवर्गगति । याज्ञवल्क्यः प्रागपि विप्रदितः ।
- २ (†) भार्गवोपा—तेनकीकाशकित । स्वयम्भुनामकुल श्रौता संविता श्रौतश्चवादिश्रौतासाच सभ्याःचतुर्विधाः ।
- ३ (‡) उपस्मृतयः—यथा पुराचीपपुराचीपोपपुराचानि बहुविधानि, तथा कृतयः । उपकृतयः । उपोपकृतयः । परमेताद्यानमेव विचलेऽपि सव्यासां सत्यमेकमेव यमः ।
- ४ (+) हेतुभिः—इत्यतर्केऽदकृतितुविषय तर्के वा, महन्त्यानि मेव सत्यनोयानि ।
- ५ (x) धर्मविषये बह एतास्तु कृतितु न इत्यतः तद एकदन्त किमस्तीति ?
- ” यम इति, कार्यकृत्यात् । यथा पुत्रादिद्वारा तीर्थादी । यथापनयाध्वयनमपि बुद्ध-विचयपरम्परया वा योजनम् । अनया रीत्या ज्ञान—शास्त्रवीः प्रचारीकृति, भवति ।

अतस्तासु प्रदत्तासु ज्ञानदानमिजायते ।

पारं प्राप्य च शास्त्राणां ब्रह्मलोके महीयते ॥

दानम्—साक्षादध्यापनं परम्परया पुस्तक दानं वा । अनुक्त—दक्षिणमपि तदक्षिणं देयम् ।

इति स्मृतिदानम् ॥

341. तथाहि, भविष्ये—

अदत्त-दक्षिणादानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ! ।

विफलन्तद् विजानीया ब्रह्मनीव हुतं हविः ॥

सौवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।

सर्व्वेषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणेज्यते ॥

देयद्रव्य-नृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।

अनुक्त दक्षिणे दानं दशांशं वापि शक्ति तः ॥

सुवर्णं रजतन्ताम्रं तण्डुला धान्य मेवच ।

नित्यश्राद्धं देवपूजा सर्व्वमेतद् दक्षिणम् १(*) ॥

नित्यं देयानि राजेन्द्र ! गावः पृष्ठी सरस्वती ।

दातारं तारयन्त्येते जप-वापन-दोहणैः २(†) ॥

342. वाराहेच—

विद्यादानविधिं वक्ष्ये यथा तत्त्वेन ते पुनः ।

दत्तेन तत् फलन्तस्य दातुरस्य समासतः ॥

उक्ते समारभेत् काले निम्नोन्नत-विवर्जिते ।

सु समे भूप्रदेशेच गोमयेनोपलेपयेत् ॥

पुष्पप्रकर-सम्पन्ने गीतवाद्य समाकुले ।

अमलां चतुरस्राम्बा चन्दने नैव कारयेत् ३(‡) ॥

पुस्तकं तत्र संस्थाप्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् ।

सौवर्ण-लेखनी कार्या मसीभाण्डञ्च रौप्यम् ४(+) ॥

- १ (*) एतत् सर्वं वक्ष्यिष्यम् इति ईशाद्रीये ।
 २ (†) अथ कश्चिदाहमन्त्रे 'अथवाहन-दीपनं'तिष्ठपपाठ उपपन्नम् ।
 ३ (‡) अथ 'वेदिकाचतुरस्राम्बा' इति आहर्षाचार्यतः पाठः ।
 ४ (+) 'मेषा मसी मली पचाङ्गनचक्षा' (मसिरीयो) इति विकाम्ब श्रुते । 'मसिनाः च मसी मली' इति ईशेच । 'लेखकोपिपिकरचं च आह्वरच-चपुको' इति व्याकिः । अथ न पचको मुद्याम् ।

जयशब्दं समुद्धोष्य आरमेलेखकः सुधीः १(*) ।
 विनीतश्चाप्रमत्तश्च शास्त्र-निष्पत्तिमानयेत् ॥
 ब्राह्मणस्य सुवृत्तस्य वाचकस्य विजल्पतः ।
 अनेन विधिना दत्त्वा दातु रत्नस्य यत् फलम् २(†) ॥
 तत् फलं कोटिगुणितं पुस्तकैकं प्रदानतः ३(‡) ।
 यत् पुण्यं तीर्थयातॄणां यत्पुण्यं यज्वनां नृणाम् ॥
 तत् पुण्यं कोटिगुणितं विद्यादाने न संशयः ।
 कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत् फलम् ॥
 तत् फलं समवाप्नोति पुस्तकैकं प्रदानतः ।
 शोधयित्वा तु तच्छास्त्रं देयं वै मोक्षमिच्छता ॥
 लेखके दक्षिणान्दद्याद् वस्त्रालङ्कार भूषणैः ।
 शुद्धञ्च वस्त्रयुग्मञ्च दद्याच्छास्त्रं समन्वितम् ४(§) ॥
 अत्र समन्वितं—सम्पूर्णं मित्यर्थः ।
 लिखापयित्वा तच्छास्त्रं देयं गुणवते सदा ।
 तपस्विने धर्मरते परिपालन—तत् परे ॥
 वस्त्र युग्मेन सम्भूतं पुस्तकं प्रतिपादयेत् ।
 वाचकं पूजयेच्चैव वस्त्रालङ्कार भूषणैः ॥
 क्षम्यतामिति वक्तव्यं लेखकः सुसमाहितः ५(+) ।
 अनेन च विधानेन विद्या दानात् फलं लभेत् ॥
 शुभेऽह्नि शुभनक्षत्रे मण्डपं रचयेद्बद्धः ।
 तत् कृत्यमाह ।

343. बह्विपुराणे—

शुभेऽह्नि शुभनक्षत्रे मण्डपं शुभवेदिकाम् ।
 चतुरस्रं वितानञ्च कृत्वा तत्रोप लेपयेत् ६(x) ॥

१ (*)

२ (†)

३ (‡)

४ (§)

५ (+)

६ (x)

‘जयशब्दं समुद्धोष्य’ इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

‘दुर्भिक्षे समनुग्रहे... फलम्’ इति आदर्शपुस्तकान्तर धृतः पाठः ।

‘पुस्तकैकं प्रदायक’ इति “ ” “ ” ।

‘शास्त्रं समाहितम्’ “ ” “ ” ।

‘ब्राह्मणः सुसमाहितः’ “ ” “ ” ।

ज्योतिः शास्त्रोक्तं शुभं सुहृत्ते सुहृत्ते विनामख्यायुक्ते काले तद विधेयम् । तथा च ज्योती

‘नक्षत्राजं ज्ञायते कालो यत्र तिष्ठति देवताः ।

वरमेकावृत्तिः कालो ना कालो सच कोटयः’ । इति

तत्र न्यस्यासनं दिव्यं दिव्यं गन्धादि वासितम् ।
 संस्थाप्य पुस्तकन्तत्र धर्मशास्त्रस्य धीमतः ॥
 ब्राह्मणान् वेदसम्पूर्णान् दानलक्षणं पारगान् १(॥) ।
 आनयेच्च सुसंपूज्य वस्त्रालङ्कार भूषणैः ॥
 घृत धेन्वा युतं रत्नैर्हृष्टाद् गुणवते ततः ।
 अनेनैव विधानेन ब्राह्मणान् शीलसंयुतान् २(†) ॥
 अध्याप्य ब्राह्म शास्त्रादि ब्राह्मसायुज्यतामिसात् ३(‡) ।
 स्वस्य—सामर्थ्ये तु ४(+) ।
 धनैर्वा विपुलैश्चैर्गुणैश्च सुतर्पितम् ।
 अध्यापयेच्छुभांश्छिन्नान् अभिजातान् सुमेधसः ॥
 एवं विद्या प्रदानन्तु सर्व्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 सर्व्वदा सर्व्ववर्णाणां नरकात् ब्रह्ममुत्तमम् ५(§) ॥
 इति विद्यादानम् ।

—*—

(१३६) अथ पुराण दानानि प्रसङ्गादुच्यन्ते ।

—*—

344. तत् पुराण लक्षणं सौर पुराणे—

‘सर्गाश्च प्रतिसर्गाश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
 वैश्वानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
 अत्र नोप पुराणानां खिलत्वा लक्षणं स्मृतम् ६(०) ।
 ब्राह्म पुराणं तत्राद्यं संहिताभ्यां विभूषितम् ॥

- १ (०) ‘वेद सप्तमाम्’ इति स्यात्कारे पाठः ।
 २ (†) पूर्वोक्तं प्रकाश्यात् । श्रीचाचार विद्याविनययुतान् ब्राह्मणान् इत्युक्तिः ।
 ३ (‡) ‘वर्कशास्त्रादि’ इति स्यात्कारे धृतः पाठः ।
 ४ (+) सख्येति सख्येति च पाठः स्यात् । विभवेवैपुल्ये इति तद्दानं पूर्व्वकं विद्यां यद्वैवात् ।
 ५ (§) ‘वत्पुल्य’ सख्येतीत्यानां विधिवदवस्थानात् ।
 तत्पुल्यं सख्येतीत्यानां विधिवत्पुल्यः पुल्यः ॥ इति वक्ष्यते ।
 ६ (०) ‘चट्टादयः-महापुराणं’ संख्यायां क्रमेणवर्ति ब्राह्मसिन्धादिना ।
 ‘चक्रमोच’ इत्यत्र ‘चक्रमोचपि पुराणानाम्’ इत्यं पाठान्तरमस्ति । पूर्व्वं चारमैकमुक्तं
 सख्येति विधिवत्कारे प्रसङ्गान् पुनः पुराणं इति लक्ष्यते । खिलत्वादिति,—
 परिचितत्वादित्यर्थः ।

श्लोकानां दशसाहस्रं नानापुण्य कथा युतम् ।
 पाद्यं द्वितीयं कथितं तृतीयं वैष्णवं स्मृतम् ॥
 चतुर्थं वायुना प्रोक्तं रायवीर्यमिति स्मृतम् ।
 तती भागद्वयं प्रोक्तं भागत्रय-विभूषितम् ।
 चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यत्तदनन्तरम् ॥
 मार्कण्डेयं अथामेयं नारदीयमतः परम् ।
 दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ॥
 भागद्वयेन संयुक्तं ततो वाराहमुत्तमम् ।
 संयुक्तमष्टभिः खण्डैः स्कान्दश्चैव सविस्तरम् ॥
 ततस्तु वामनं नाम भागद्वय-विराजितम् ।
 मातस्यश्च गारुडं प्रोक्तं ब्रह्माण्डश्च ततः परम् ॥
 भागद्वयेन कथितं ब्रह्माण्डमिति संक्षिप्तम् ।

345. मातस्येव—१(*) ।

पुराणानि दशाष्टौच साम्प्रतं तदिहोच्यते ।
 नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुष्व^१ ऋषिसत्तमाः ! ॥
 ब्रह्मणाभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ।
 ब्रह्मन्तद्दश साहस्रं पुराणं परिकीर्त्यते ॥
 लिखित्वा तच्च योदद्यात् जलधेनु समन्वितम् २(†) ।
 वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥
 एतदेव यदा पश्य मभूद्धैरन्मयश्चरात् ।
 तद्वृत्तान्ताभ्यं तद्वत्पाद्यमित्युच्यते बुधैः ॥
 पाद्यन्तत् पञ्चपञ्चाशत् साहस्रमिह पठ्यते ।
 तत् पुराणञ्च योदद्यात् सुवर्णकमलान्वितम् ॥
 ज्यैष्ठे मासि तिलैर्युक्तं सोऽश्वमेध-फलं लभेत् ।
 वाराह कल्प वृत्तान्तं अधिष्ठस्य पराशरः ॥
 यत्राह धर्म्मनिखिलान् तद् युक्तं वैष्णवं विदुः ।

तद्वाषाढे च योदद्याद् घृतधेनु-समन्वितम् ।
 पौर्णमास्यां सुपूतात्मा स पदं याति वारुणम् १(॥*) ॥
 त्रयोविंशति साहस्रं तत् पुराणं विषुव्वुधाः ।
 इवेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिह्राववीत ॥
 यत्रतद् वायवीयं स्याद् रुद्रमाहात्म्य-संयुतम् ।
 चतुर्विंश-सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते ॥
 श्रावण्यां श्रावणे मासि गुडधेनु-समन्वितम् ।
 यो दद्यादधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः ।
 यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्णयते धर्म-विस्तरः ॥
 वृत्रासुरबधोपेतं तद्भागवतमुच्यते २(†) ।
 सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥
 तद्भूतान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते ।
 लिखित्वा तच्च योदद्याद्देम सिंह समन्वितम् ॥
 पौर्णमास्यां प्रोष्ठपद्यां स याति परमं पदम् ।

तद्विधिस्तु—

शोधयित्वा भागवतं योदद्यान् श्रद्धयान्वितम् ।
 क्षीमवस्त्रेण सम्ब्रीतं व्यासपीठोपरिस्थितम् ॥
 ब्राह्मणाय विष्णुर्ध्याय विष्णुभक्ति-पराय च ।
 वस्त्रालङ्कारसहितं उपवीतसमन्वितम् ॥
 स्वर्चिनं स्वर्चिनायैव- गन्धपुष्पादिधूपकैः ।
 दद्यान् कृष्णपरो धीमान् जन्मबन्धापनुत्तये ॥
 भागवत नमस्तेऽस्तु साक्षान् कृष्णशरीरक ! ।
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि रक्ष मां दुःखमागरात् ॥

१ . ०)

‘विशुद्धात्मा’ पूतात्मा, पवित्रमनाः यद्वाभक्ति-युतः ।

२ . १)

श्रीकोऽयं श्रीधरस्वामिभक्त टीकायाम्बं, श्रीमद्देवो भागवतीय टीका भूमिकाशालयम् ।
 पतञ्जलये श्रीमद् देवो भागवतीय टीका सुखबन्धे पुष्कलं श्रीमद्वैष्णव-कृष्ण-वर्णितम् ।
 तेनाव इयोभागवतशोभसं सम्यग्बिचारितम् । ‘पुराण पठनं यव तव सन्निहितो हरिः’ ।

यथा श्रेष्ठं पुराणेषु त्वं वै भागवतोत्तम ! ।
 तथा मां विमलं कुर्याद्दीनञ्च शरणागतम् १(*) ॥
 इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् ।
 इदं श्रीविष्णुभक्ताय प्रीत्यर्थं चक्रपाणिनः ॥
 ब्रह्मन् त्वं सर्वधर्मज्ञ वासुदेवपरायण ! ।
 श्रीभागवत दानेन त्राहि मां शरणागतम् २(†) ॥
 एवं भागवतं दत्त्वा बैष्णवान् परिपूज्य च ।
 आशिषं तत आदाय ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
 एवं कृत्वा महाभागो विष्णु सायुज्यमाप्नुयात् ।
 अष्टादश सहस्राणि तत् पुराणं प्रकीर्तितम् ॥
 सव्याख्यानं विशेषेण दत्त्वा विष्णुबाल्यं ब्रजेत् ।
 यत्राह नारदो धर्मान् बृहत् कल्पाश्रितांस्त्वह ॥
 पञ्चविंश सहस्राणि नारदीयन्तदुच्यते ।
 तदिदं पञ्चदश्यान्तु यो दद्याद्देम संयुतम् ॥
 उत्तमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्ति-दुर्लभाम् ।
 यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्म-विचारणम् ॥
 पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ।
 परिलिख्य च योदद्यात् सौवर्ण-कटिसंयुतम् ॥ ३(‡)

१ (*) अथ 'चरणगतं' इति आदर्शयत्यान्तरे दृश्यते । भगवतो भगवत्या वा माहात्म्यं पुरं यत्प्राप्तं सहापरायणम् ।

२ (†) अथ श्रीभागवतपठेन चक्रपाणिपदेन च श्रीमद्भागवतं बोध्यम् । नापि श्रीमद्देवी-भागवतम् । 'यस्मात् पुरा ज्ञानतोदं पुराणमेव कीर्तितम्' । इति भविष्ये ।

शकुनीनाह, तत्रैव, — 'पिङ्गाक्षश्च विराधश्च सुपुत्रः सुमुखश्च यथा ।

श्रीशुपुत्राः खग श्रेष्ठाः तत्त्वज्ञाः शास्त्रचिन्तकाः' ॥

'मिथश्च कथयामास सुरथाय समाधये ।

सा कथा कथिता पश्चाद् मार्कण्डेयेन भागुरी ॥

तां कथां कथयामासुः प्रचिन्तो ज्ञेयिनि प्रति ।

अनेनैव विधानेन कथाः षड्विधिकाः क्लमात् ॥ अन्यं देवीमाहात्म्यं टीकासु ।

'इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्म सम्मितम्' । 'तद्भागवतं प्रोक्तं ननुदेवी पुराणकम्' ।

'भवसागरात्' इति श्लोकः अधिक एव दृश्यते ।

३ (‡)

अथ करीतिपाठे सुवर्ण-निर्मित-वारकोबोध्यः ।

अत्र कटिः—कटिसूत्रम् । करीति क्वचित् ।
 कार्त्तिक्यां पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलभाग्भवेत् ।
 यत्तदीशान-कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
 वशिष्ठायाग्निना प्रोक्त माग्नेयं तत्प्रचक्षते ॥
 लिखापयित्वा योदद्याद्धेमपद्म समन्वितम् १(*) ।
 मार्गशीर्षे विधानेन तिलधेन्वान्वितं तथा ॥
 एतत् षोडश साहस्रं सर्व्वकृत् फलप्रदम् ।
 यत्राधिकृत्य माहात्म्यं मादित्यं स्य चतुर्मुख ! ॥
 अधोर कल्पवृत्तान्तं प्रसङ्गेन जगत्पतिः ।
 नवमे कथयामास भूतप्राप्तस्य लक्षणम् ॥
 चतुर्दश सहस्राणि तथा पञ्च शतानि च ।
 भविष्यच्चरितप्रायं भविष्यत्तद्विहोच्यते ॥
 तत् पौषे मासि योदद्यात् पौर्णमास्यां विमतसरः ।
 गुडकुम्भं समायुक्तं मग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च २(†) ॥
 सार्वर्णिना नारदाय कृष्ण-माहात्म्य-संयुतम् ।
 यत्र ब्रह्म-वराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः ॥
 तदष्टादश साहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तं मुच्यते ।
 पुराणं ब्रह्मवैवर्त्तं योदद्यान्माघमासि च ॥
 पौर्णमास्यां स भगवन् ब्रह्मलोके महीयते ।
 यत्राग्नि-लिङ्गमध्यस्थं प्राह देवोमहेश्वरः ॥
 धर्मार्थकाममोक्षार्थं माग्नेय-मधिकृत्य च ।
 कल्पं तल्लैङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् ॥
 तदेकादश साहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति ।
 तिलधेनुसमायुक्तं स याति शिवं सात्मताम् ॥
 महावराहस्य पूर्णं माहात्म्यमधिकृत्य च ।
 मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पस्य मुनिसत्तम ! ॥

१ (*)

‘ईशयज्ञं समन्वित’मिति ईशादौयः पाठः ।

२ (†)

पक्षे, रथन्तरं नाम राक्षः वेदेषु द्वाधा ज्ञेयः । यस्मात्पक्षं नष्टं द्वाधाः कृत्वा ।

यदा रथन्तरं राक्षो नाम इति, नारदजीव क्षीतुनारादिवत् ।

चतुर्विंश-सहस्राणि तत् पुराणमिहोच्यते ।
 विष्णुनाऽभिहितं क्षौण्ये तद्वाराहमिहोच्यते ॥
 काश्वनं गरुडं कृत्वा तिलधेनु-समन्वितम् ।
 पौर्णमास्यां मधो दत्त्वा ब्राह्मणाय कुटुम्बिने १(*) ॥
 वराहस्य प्रसादेन पदमाप्नोति वैष्णवम् २(†) ।
 यत्र माहेश्वरान् धर्म्मान् अधिकृत्य च षण्मुखम् ३(‡) ॥
 कल्पे तत् पुरुषे वृत्ते चरितैरुपवृंहितम् ।
 कान्दं नाम पुराणन्तद् एकाशीतिर्निगद्यते ॥
 सहस्राणि शतश्वैकमिति मर्त्तुषु पठ्यते ।
 परिलिख्य च योदद्याद्वेमशूल-समन्वितम् ।
 शैवश्च पदमाप्नोति मकरोपगमे रवेः ।
 त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः ॥
 त्रिवर्गमभ्यधा तत्र वामनं परिकीर्तितम् ।
 पुराणं दश साहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम् ॥
 यच्छरद्विषुवे दद्याद् वैष्णवं यात्य सौ पदम् ।
 यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले ॥
 माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः ।
 इन्द्रद्युम्न प्रसङ्गेन ऋषीणां शत्रुसन्निधौ ॥
 सप्तदश सहस्राणि लक्ष्मी-कल्पानुसङ्गिकम् ।
 योदद्यादयने कुम्भं हेमकूर्मसमन्वितम् ॥
 गो सहस्रं प्रदानस्य स फलं प्राप्नुयान्नरः ।
 श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः ॥
 मत्स्य-रूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् ।
 अधिकृत्या प्रवीत् सप्तकल्पवृत्तं मुनिव्रताः ॥
 तन्माहात्म्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश ।
 विष्णवे हेमवत्सेन धेन्वाच्चैव समन्वितम् ॥

१ (*)

‘विष्णुजीके महीयते’ इति आहर्षात्तरुतः पाठः ।

२ (†)

‘प्रसादेन’ इत्यत्र ‘प्रसङ्गेन’ इति हेमाद्रि-धृतः पाठः ।

३ (‡)

‘षण्मुखः’ इत्यत्र ‘पराङ्मुखः’ इति आहर्षात्तरुतः पाठः ।

योदधात् पृथिवी तेन दत्ता भवति वाखिला ।
यदा च गारुडे कल्पे विश्राण्डाद् गारुडोद्भवम् ॥
अधिकृत्याग्रवीत् कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते ।
तदष्टादश चैकश्च सहस्राणीह पठ्यते ॥
सौवर्णं हेम मिथुन-संयुक्तं विष्णवे नरः ।
यो ददाति परां सिद्धिं माप्नोति शिवसन्निधिम् १(*) ॥
इति महापुराणानां वृत्तमुक्तम् ।

—*—

(१४०) अथोपपुराणानि ।

—*—

३१६. वामणे—

अखिलान्युपपुराणानि यानि प्रोक्तानि सूरिभिः ।
आशं सनत्कुमारोक्तं नारसिंह मतःपरम् ॥
तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारैस्तु भाषितम् २(†) ।
दुर्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतःपरम् ॥
कापिलं मानवञ्चैव तथैवोशनसंरितम् ३(‡) ।
ब्रह्माण्डं वारुणञ्चाथ कालिकाह्वयमेव च ।
माहेश्वरं तथा शाम्भवं सोरं सर्वार्थमञ्चयम् ॥
पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् ।
इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कोर्मसंज्ञितम् ॥
अतुर्द्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ।

३१७ मातृस्ये दानोद्यतेच—

सर्वेष्वपि पुराणेषु सात्त्विकादि फलं स्मृतम् ४(०) ।
सात्त्विकेषु पुराणेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ।

१ (*)

'प्राप्तोऽयं चाचमनमिति' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

२ (†)

'तृतीयं' नारदोदितं कुमारैस्तु-भाषितम्' इति आदर्शान्तरधृतः पाठः ।

३ (‡)

प्रख्यातमेतद् 'श्रीमच्छाश्वत्थसंस्कृतं' नामिदं उपपुराणम् । नामोद्भवः ज्ञानः । तस्याज्ञानं प्रमेदीयत्वम् । प्रख्यातमेतच्च सात्त्विकसत्त्वस्य 'चयोसाध्यं योम' इति प्रोक्तव्यमाख्याभूतः ।

४ (०)

'तत्त्विकेषु यत् कथम्' इति उक्तान्तरधृतः पाठः ।

राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणोविदुः ॥
 तद्वदमेकं माहात्म्यन्तामसेषु शिवस्य च ।
 संकीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणाञ्च निगद्यते ॥
 लिखित्वोपपुराणानि सहिरण्यानि पर्वणि ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छेत् स विद्यापारगो भवेत् ॥

तत्रैव—

अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीमुतः ।
 भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपवृंहितम् ॥
 लक्षणेनैकेन तत् प्रोक्तं वेदार्थपरिवृंहितम् ।
 तदेकस्य प्रदानेन वेदशास्त्र-प्रदोभवेत् ॥
 बालमीकिनापि यत् प्रोक्तं रामायणाख्यमुत्तमम् ।
 ब्रह्मणाभिहितं यच्च शतकोटिं प्रविस्तरम् ॥
 उद्धृत्य नारदेनैव वाल्मीकाय समर्पितम् १(*) ।
 बालमीकिना च लोकेषु धर्मकामार्थसाधनम् ॥
 प्रवर्तितं चतुर्विंशत-सहस्रपरिसम्मितम् ।
 भारतं लक्षसंख्याकं लोके वेदोपवृंहितम् २(†) ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां सारं भारतमुत्तमम् ३(‡) ।
 तस्यैकस्य प्रदानेन वेदशास्त्र-प्रदोभवेत् ॥
 खण्डं माहात्म्यमपि च यो दद्याद्विजपुङ्गवे ।
 तत् पुण्यस्य तुलां नास्ति लभते ज्ञानमुत्तमम् ॥

*—

१ (*)

‘वल्मीकाय’-(वाल्मीकाय)समर्पितम्’ इति आदशं यस्यान्तरस्यः पाठः ।

—याज्ञवल्करदेनैव वाल्मीकाय-समर्पितं’ इति विसादिः ।

२ (†)

‘लक्षाकं भारतं च’ इत्यन्ताधु-पाठः यस्यान्तरस्यः ।

३ (‡)

‘भारते सर्ववेदार्थः भारतार्थस्य (च) लक्षं शः ।

गीतायामसि तेनैव सर्वशास्त्रमयी हि सा’ इति गीता टीकायामेव नीलकण्ठाः ।

‘वेदान्त्यापयामास महाभारतपञ्चमाम्’ । ‘इतिहास पुराणानि पञ्चमीवेदानीं वैदः’ ।

इत्यपनिबन्धि च ।

(१४१) अथ वेदादिदानमन्त्राः ।

—*—

तेषां पूजाविधिश्च—

तेषां पूजाविधिः कार्यो गायत्र्या धीमतांवर ! ।
 स्वाहेत्याद्यन्ततां कुर्यादावाहनं विसर्जनम् ॥
 मन्त्रैरेतैस्ततः कुर्यादमीषामनुमन्त्रणम् ।
 ऋग्वेद पञ्चपत्राक्षं रक्ष मां भवसागरात् ॥
 शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि देहि मे हितमुत्तमम् १(॥*) ।
 यजुर्वेदं नमस्तेऽस्तु लोकत्राण-परायणः ॥
 त्वत् प्रसादेन मे कामाः निखिलाः सन्तु मे सदा २(†) ॥
 सामवेदं महावाहो त्वंहि साक्षादधोक्षज ! ।
 प्रसीद सुमुखोभूत्वा कृपयानुगृहाण माम् ॥
 अथर्वं सर्वभूतानां त्वदायत्ते हिताहिते ।
 शान्तिं कुरुष्व देवेश पुष्टिमिष्टां प्रयच्छ नः ॥
 इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ।
 प्रदद्यादेकमेकस्मै सुवर्णं त्रिपलान्वितम् ॥
 दद्यादेकलपलोपेन मेकैकमिह दुर्बलः ।
 अन्नस्वशक्तितोवापि दानमेयां विधीयते ॥
 इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ३(‡) ।
 एतदेव प्रमाणं स्यादेतेषां भूतिनिर्मिते ॥
 समधीतवनो वेदान् वेददान-विधिः स्वयम् ४(+) ।
 सदाध्ययनयुक्तस्य शिष्याध्ययनमेव हि ॥
 एवमेव स्मृतीनाञ्च दानं मन्वादीनामपि ५(×) ।

—*—

- १ (°) इदमधिकं श्रीवाचं पठ्यते इति प्रतीतिः ।
- २ (†) 'एतेषां भूति-निर्मितौ' 'भूतिनिर्मितौ' इति च पाठान्तरं इयं यस्यान्तरं ऽस्ति ।
- ३ (‡) अथ 'प्रतिपादयेत्' विद्याश्रीवयुक्तेभ्यो विप्रेभ्यो दद्यादिति ।
- ४ (+) 'समधीतवनो वेदान् वेददान-विधिः स्वयम्' इत्यादर्शान्तरभूतः पाठः ।
- ५ (×) यथा वेदानां पुराणाञ्च दानविधानमन्त्राद्युक्तानां धर्मशास्त्राणां दानविधानं ईदृशम् ।

(१४२) अथ सामान्यतः सर्वविधदानमन्त्राः।—

—*—

ॐ सर्वविद्या(धा)श्रयं ज्ञानं-कारणं ललिताक्षरम् ॥

पुस्तकं सम्प्रदास्यामि प्रीता भवतु भारती ।

गुरोरवज्ञया यद्वयत् स्वाध्यायाध्ययनं कृतम् ।

सरस्वति जगन्मातर्जगज्जाड्यापहारिणि ! ॥

साक्षाद् ब्रह्मकलत्रं त्वं इन्द्ररुद्रादिभिः स्तुता ।

तन्ममाध्यनोत्पन्नं जाड्यं हर वरानने ! ॥

विद्यादानेन विद्या मे भवेज्जन्मनि जन्मनि ।

तद्विज्ञानान्महाविष्णुः प्रसन्नो भवतु द्विजः ॥

इति सर्वपुस्तकदानमन्त्राः ॥

वेदशास्त्र-पुराणानि यत्किञ्चिज्ज्ञान-साधनम् ।

विद्यादानं नरः कृत्वा ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥

348. इति मदनरत्ने दानविवेकद्योते च विद्यादानविधिप्रकारः

समाप्तः ॥

लिखितं श्रीमदनन्तदेवेनवेदानां सर्वस्मृतीनां सर्वपुराणानां भारतस्य रामायणस्यान्यस्य

च श्रवणविधिस्वरसात्—मत्कृत विधानपारिजाते चतुर्थं स्तवको निरूपित इति ।

पुनरत्र विशेषेणालोच्यते १(*)

—*—

(१४३) अथ शिवशास्त्रादि-विधानम् ।

—*—

349. नन्दिपुराणे—

शुभे नक्षत्र दिवसे शुभेचापि दिने ग्रहे ।

लेखयेत् पूज्य देवेशान् रुद्र-ब्रह्म-जनार्दनान् ॥

१ (*)

इति सामान्य-पक्षः । 'विधानमूले' पयानन्द वमाने सहितोच्यते । आदर्य-
पुस्तकान्तरं पूज्य देवताभिः । अथ मदन रत्ने कृतिसम्बन्धः ।

पूर्वविग्वदनोभूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः १(*) ।
 विद्याधारं प्रकुर्वीत हेमरूप्यमयं शुभम् ।
 निरोधि-हस्तबाहुश्च मसीपात्रावधारणात् ॥
 एकान्तश्चोपकरणं यस्यासौ लेखकोत्तमः ।
 नागदन्तमयं वापि शुभदारुमयन्तु वा ॥
 अनुत्तमं गुरुं रम्यं श्लक्ष्णं यन्त्र प्रयोगजम् २(†) ।
 संक्षोचयन्त्रसंयुक्तं विकाशेन समन्वितम् ।
 तत्र विद्यां विनिहितां कुर्यात् पुस्तकसंस्थिताम् ॥

तथा—

एवं विद्यास्तु मेधावी शास्त्रं सत्कृत्य कृत्स्नशः ।
 प्रदद्याद्विभवेर्दिव्यैः सुरायनन-वेष्टमसु ॥
 लेखकोबुद्धिमान् स्नातः शुक्लमाल्याम्बरोत्करः ३(‡) ।
 आरभेत्तुर्यघोषेण पूज्यं देवान् पितॄंस्तथा ।
 ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यादौ शास्त्रं सञ्चारयेत् सुधीः ४(§) ॥
 श्लोकपञ्चकमादौ तु दशकम्यापि लेखयेत् ।
 तनो नक्षत्रयोगेन द्वितीयेऽहनि तल्लिखेत् ॥
 तादृशेनैव विधिना पुण्याहैः शुभसंयुतैः ।
 ततः समाप्ते शास्त्रे तु पुनः पुण्याहसंयुतः ॥
 कुर्यात्तद्द्विहोरात्रञ्च पान-भोजनवस्तुभिः ।
 उभयं कापि तल्लेख्यं समी कुर्याच्च वाचकम् ५(०) ॥

- (*) 'सर्वदेशाचराभिन्नः सर्वशास्त्रविगारदः ।
 लेखकः कथितोरात्रः सर्वाभि करणेषु वे ३' इति मतस्य पुराणं, (१८१) अर्थार्थ ।
 विष्णुसप्तम्यं वृद्ध्यायका च—
 'सकृदुक्त-रट्टीतार्था लघुबुद्धीजिताचर ।
 सर्वशास्त्र समालोकौ प्रकटौ नाम लेखकः' ॥
- (†) ख ड शमानातन्त्रं च—
 'सूत्रानिपरिगणितानि लिपिर्लेखनो सम्भवा ।
 शक्तिरुत्तमं संयुक्ता लिपयः पञ्चधा भूताः' ॥
 एताभिर्लिपिभिर्वासाधिरसौ शुभदा इव' इति ।
- २ (‡) पुष्पमाल्याम्बरोत्करः इति द्विमादोयः पाठः ।
- ४ (§) 'आवधेदु वृष' इति द्विमादोयः ।
- ५ (०) 'वाचयेत्' इति अस्याकरः ।

उभय-पूर्वमुत्तरञ्च लेख्यं पुस्तकं समीकुर्याद् न्यूनाधिक मात्रादि लेखन-
दूरीकरणाभ्यां पूर्वपुस्तकवच्छुद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

तथा—

एवं विद्यान्तु मेधावी शास्त्रं सत्कृत्य कृत्स्नशः ।
प्रदद्याद्विभवेर्दिव्यैः सुरायतन शेषमसु ॥
आरोप्य याने रत्नाढ्ये शुभवस्त्रपरिस्कृते ।
घण्टाचामरशोभाढ्ये रत्नदण्डातपत्रिणि ॥
गजवाजिरथस्थञ्च महाशोभा-समन्वितम् ।
पुरतोगीतनृत्ये च नर्त्तकाग वरेणतु १(५) ॥
मङ्गलैर्वेदनिर्घोषैस्तद्देवाय निवेदयेत् ।
नाना रूपोपहारैश्च सम्पूज्य तु दिवौकसः ॥
दत्त्वाच पुस्तकन्तत्र पितॄणां धर्ममादिशेत् ।
बान्धवानाञ्च ह्यगानां अनन्तफलमिच्छताम् २(†) ॥
ततोदत्त्वा विधानेन तां विद्यां शिवमन्दिरे ।
ततश्च भोजयेद् विप्रान् शिवभक्तांश्च मानवान् ३(‡) ॥
यथाशक्ति च कर्त्तव्या उत्तमाः स्वेपु वेश्मसु ।

350. दानपात्रमुक्तम्, देवीपुराणे---

सदाध्ययनयुक्ताय विद्या विद्या-प्रदायिणाप् ।
यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्याः पुण्यभाजोनराधिप ! ॥
इति शिवशास्त्रादि-दानम् ४(०) ॥

—*—

- १ (०) अथ मङ्गलैः, स्वस्ति पुण्याङ्क चङ्गादि वाचनैरिति ।
'मङ्गलं भगवान् विद्याः मङ्गलं गरुडध्वजः ।
मङ्गलं पुण्डरीकाक्षी मङ्गलाय तनं हरिः' इति पुराणे ।
'पुरतोभीतं शृण्वन् नानावाद्यवरेण' इति हेमाद्रोयः पाठः ।
- २ (†) 'कलामिच्छता' इति हेमाद्रोयः पाठः ।
- ३ (‡) 'भक्षयेद् विप्रान्' इत्यपि पाठान्तरमस्ति । विप्रान् भोजयेदित्यर्थः ।
'सदाध्ययनयुक्ताय ज्ञान-विद्याप्रदायिने ।
शिवशास्त्र-प्रदाताय ब्रह्मलोके मजीयते' इत्यन्तत् पाठान्तरम् ।
- ४ (०) 'शेवाय धर्मा राजेन्द्र । मानवोक्ता मजीयते' ।
अथेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनोविषयः ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां श्रुतिरूपे ।
शिवशास्त्रसम्बन्ध पाशक्तम् ।

—*—

सुवर्णं रत्निकानाञ्च शतेनैकेन शक्तिः ।
कार्यो ब्रह्माथ विष्णुश्च शङ्करश्च तथैवच ॥
पलद्वादश मानेन पीठं लोहेन कारयेत् ।
देवानां स्थापनार्थाय चक्रवत् परिमण्डलम् १(*) ॥
अत्र ब्रह्मादयः स्थाप्या यमदूतं पुरोन्यसेत् ।
चतुर्मुखश्चतुर्बाहुः पद्माहस्तः पितामहः ॥
शङ्करो द्विभुजः शूली वृषारुद्धस्त्रिलोचनः ।
विष्णुश्चतुर्भुजश्चक्री गदागरुड-वाहनः ॥
यमदूतः पाशपाणि ईण्डवान् विकृताननः ।
स तु लोहमयः कार्योऽ भोनोवद् इवाग्रतः ॥
ततो विधाय देवानां पूजां पुष्पफलादिभिः ।
यजमानः करे खड्गं गृहीत्वा निशितं नवम् ॥
इदं शिरश्छिन्नभीतिं दत्तस्यास्य दुरात्मनः ।
इत्युच्चार्य शिरश्छिन्ना दूतस्य यमदिक्मुखः ॥
ततश्चतुर्भिर्विप्रेस्तु कार्यं ब्राह्मण-वाचनम् २(†) ।
ततो ब्रह्मादि देवानां दानं कुर्यान् प्रयत्नतः ॥
देवालये गृहेवापि तीर्थबान्धयत्र कुत्रचित् ।
ब्राह्मणाय तु नान् दद्याद् विन्याङ्गाय च शीलने ॥
सुवर्णं दक्षिणायुक्तान् ब्रह्मादीननुपूर्व्वशः ।
अपमृत्यु भयात्तस्तो योदद्याद्देवता त्रयम् ३(‡) ॥

- १ (०) 'ब्रह्मवर्षेण मण्डलम्' इति आद्ये व्याख्यारहितः पाठः ।
 ,, 'भौतीवृद्धव' इत्यपि पात्राभरजनि ।
 २ (+) 'काव्यं पुष्पावृषाचलम्' ,, ,,
 ३ (१) यथा ब्रह्मादि-सूत्रेषु पञ्चब्रह्मदानिपञ्चब्रह्माद्याऽर्णवा मन्त्रायास्त्रिंश मन्त्राश्च स्यान् ।
 छान्दोग्ये अपि ब्रह्मनिर्दिष्टः । अथवा द्विंश मन्त्रपुराणवर्गादिना ।

तस्य मृत्युर्विनिश्चयेत दानादस्मान्न संशयः ।
 मृत्युर्ना गृह्यमाणोऽपि जीवत्येव नरः स्फुटम् ।
 चामीकरप्रतिकृतित्रितयं विधाय,
 ब्रह्मादिदानमिह यः पुरुषः करोति ।
 रोगान्निरस्य सकलानपि दुर्निवारान् ;
 नैवाप मृत्युभयमेति नरः कदाचित् ॥
 इत्यप मृत्युहर-सुवर्णं निर्मितं ब्रह्मादि-
 त्रिपुरूपदानम् ।

—*—

(१४५) अथ नवग्रह दानम् १(*) ।

—*—

ग्रहदानं क्रमं वक्ष्ये सर्व्वं सिद्धिं करं परम् ।
 सर्व्वशान्तिं करं नृणां सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥
 विषुवत्ययने राहुग्रहं शशि-सूर्ययोः ।
 जन्मक्षेत्रे सोमवारे वा पञ्चदश्यान्तथैव च ॥
 पुण्यकालेषु सर्व्वेषु पुण्यदेशेषु विशेषतः ।
 ग्रहदानन्तु कर्त्तव्यं नित्यं श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणा ॥
 हस्तमात्रं द्विहस्तां वा त्रिहस्ताम्बाथ नारद !
 चतुरस्रां समां भूमिं गोमयेनानुलेपयेत् ॥

१ (*)

‘शोकाम, शान्त, कामोत्ता, यद्वनञ्ज, समारभन्त ।

‘ब्रह्मायुः पृथिका, मोता तथैवाभि चरण पुनः ॥’—इति मत्स्यपुराणे ।

‘यज्ञेषु प्रातिकर्त्तव्यं मानुक्कलं निःशेषजम् ।

ते शेषजं वीर्याणि हरन्ति बलवन्नापि ॥’—इति वैद्यके ।

‘गोचरे वा विलम्बे वा ये यद्वा रिष्टं सूचकाः ।

पूजयन्ति प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभाश्च ॥’—इति ज्योतिषे ।

‘ब्रह्माः पूजाः सदा यक्षाद्याज्यादि प्राप्यते नरैः’—इति मातङ्गे. १०१-अध्याये ।

‘एवं चिते शैलधरे पूजयित्वा नवयष्टान् ।

अभीष्टान् लभते कामान् नरः शान्तिं तथोत्तमान् ॥’—इति कालिकापुराणे ।

रेखाः प्राच्य उदित्यश्च स्युश्चतस्र स्तथा समाः ।
 नव कोष्ठेषु पद्मानि विन्यसेत् इवेततण्डुलैः ॥
 आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुध-जीव सितार्कजाः ।
 राहुः केतुरिति प्रोक्ता महालोक-सुखावहाः ॥
 एषां हिरण्यरूपाणि कारयित्वा यथाविधि ।
 त्रिनिष्केणाथवा कुर्यात् यथाशक्त्या प्रथक् पृथक् ॥
 अत्र हिरण्य रूपाणि हिरण्यमयप्रतिमाः ।
 तल्लक्षणं मन्त्राश्च अग्रे वक्ष्यन्ते १(॥) ।
 आदित्यं मध्यमे कोष्ठे दक्षिणेऽङ्गारकं न्यसेत् ।
 उत्तरेतु गुरुं विद्याद् बुधमुत्तर पूर्वके २(+) ॥
 भार्गवं पूर्वोत्तोरन्यस्य सोमं दक्षिण पूर्वके ।
 पश्चिमेऽर्कमुतं न्यस्य राहुं पश्चिम दक्षिणे ॥
 पश्चिमोत्तरतः केतुं मन्त्रिवेश्य यथाविधि ॥
 तद्वर्णं पुष्पगन्धायै रक्षयेत् स्व स्व मन्त्रकैः ।
 दानं शूद्रोऽथवा कुर्यान् स्त्री वा तत्रतु नारद ! ॥
 भूलपनादि यत्कार्यं सर्वं विप्रेण कारयेत् ।
 स्नानकालेन सम्प्राप्ते स्नात्वा तिलकुशौदकैः ॥
 प्रयतो यजमानस्तु धौनवस्त्रं प्रसन्नाभीः ।
 अर्चयित्वा स्वयं दशाद् अहम्कर मुखान महान् ॥
 प्रत्येक मेकं विप्रेभ्यः ३(‡) स्व स्व मन्त्र मुदीरयेत् ४(+) ॥

तत्ररवेः — ५(०)

पद्मासनः पद्माकरोद्विबाहुः, पद्मशुतिः समतुरङ्गवाहनः ।
 दिवाकरो लोकगुरुः किराटी. मयि प्रसादं विद्धानु देवः ॥

- १ () 'बुध मङ्गलतः केतुः' इत्येसाधु पाठ आदशं यस्यान्तरं ।
 २ (†) अत्र योक्तव्यं आदशं उक्तकालं भास्ति ।
 ३ (‡) 'मन्त्रोवाच' इति हेमाद्रि-पुनः पाठः ।
 ४ (+) अत्र स्व पदेन इत्यादिनवपङ्क्तयः कथाः । तेषां प्रत्येकं स्वाय स्वाय मन्त्र आदिनाश्च पठेत् ।
 ते मन्त्राः पञ्चाद्व ब्रह्मन्, तथैव तेषामन्त्राः ।
 ५ (०) यद्वसवस्तु मन्त्राध्यानानि — ईश्वरियं कार्ययं वत्तं कार्पण्यं रादशाङ्गम ।
 पञ्च सप्तय पूजाननं मन्त्राश्चवाङ्मस ॥
 शिवाधिदैवतं सूर्यं वज्र प्रत्यधि देवतम ॥१॥
 ईश्वरं चो मूर्त्याय । इति सूर्यस्य मन्त्राध्याने सः ।

चन्द्रमस्तः—१(५)

श्वेताम्बरः श्वेत विभूषणश्च, श्वेतद्युतिर्दण्डधरोद्विबाहुः ।
चन्द्रोऽमृतात्मा वरदः किरीटी, श्रेयां सि मर्ह्यं विदधातु देवः ॥

कुजस्य—२(†)

रक्ताम्बरो रक्तवपुः किरीटी, चतुर्भुजो मेषगामो गदाभृत् ।
धरासुतः शक्तिधरश्च शूली, सवामम स्याद्वरदः प्रशान्तः ॥

बुधस्य—३(‡)

पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी, चतुर्भुजो देवगुरुः प्रशान्तः ।

बृहस्पतेः—४(०)

ॐ द्विजमाङ्गिरसं पीतं सैन्धवञ्च पङ्कजम् ।
ध्यायेत् पीताम्बरं जीवं सरोजस्थं चतुर्भुजम् ॥
दक्षोर्ध्वदक्षवरदं करकादण्डं माह्वयेत् ।
ब्रह्माधिदैवं सूर्यास्य मिन्द्रप्रत्यधि दैवतम् ॥
ॐ ह्रीं क्लीं हूं बृहस्पतये । इति गुरोर्मन्त्रध्याने ।

१ (५)

ॐ सासुद्रं वैश्वमातेयं जलमातं सिताम्बरम् ।
श्रुतं विवाहं वरदं दक्षिणं समद्वैतम् ।
दशाश्वं श्रुतपद्मस्थं विचिन्तो माधि दैवतम् ।
जलप्रत्यधि देवश्च सूर्यास्य माह्वयेत्तथा ॥२॥
इति सोमस्य—ॐ ऐं क्लीं सोमाय ।

२ (†)

ॐ आबन्धं क्षितिं रक्तं संपन्नं चतुर्भुजम् ।
आरक्तं मान्यं वसनं भास्वानं चतुर्भुजम् ।
दक्षिणोर्ध्वं क्रमाच्छक्ति-वराभयं गदाकरम् ।
आदित्याभि सुखं देवं तद्देवं समाह्वयेत् ।
स्तन्दाधि देवतं भीमं क्षितिप्रत्यधि देवतम् ।
ॐ ह्रीं श्रीं महालाय । इति कुजस्य मन्त्रध्याने ।

३ (‡)

ॐ मागधं बाहुलातिथं वैश्वं पीतं चतुर्भुजम् ।
वामोर्ध्वं जलतश्चर्मगदावरदं खड्गमम् ॥
सूर्यास्यं सिङ्गं सौम्यं पीतं वस्त्रमायाह्वयेत् ।
नारायणाधिदेवश्च विष्णु-प्रत्यधि देवतम् ॥
ॐ ऐं क्लीं श्रीं बुधाय । इति ध्यानमन्त्रध्याने ।

४ (०)

एतन्मूलं यन्मै प्राक् पतितम्, नववच्च विषये समग्रं प्ररक्षितं प्रवृत्तम् ।

शुक्रस्य—

ॐ शुक्रं भोज कटं विप्रं भार्गवश्च नवाङ्गुलम् ।
पद्मस्थ माह्वयेत् सूर्यमुखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
गदा क्षवर करका दण्डहस्तं सिताम्बरम् ।
शक्राधि दैवतं ध्यायेच्छची प्रत्यधि दैवतम् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं शुक्राय । इति शुक्रस्य मन्त्रध्याने ।

शनेश्च—

ॐ सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्यास्यश्चतुरङ्गुलम् ।
कृष्णं कृष्णाम्बरं गृध्रगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
तद्वद्बाणधरं शूल धनुर्हस्तं समाह्वयेत् ।
यमाधिदैवतं प्रजा पति प्रत्यधि दैवतम् ॥
ॐ ऐं ह्रीं श्रीं शनेश्चराय । इति शनेर्मन्त्रध्याने ।

राहोः—

नीलाम्बरो नीलवपुः किरीटी, करालवक्त्रः करवाल शूली ।
चतुर्भुजश्चर्मधरश्च राहुः, सिंहासनस्थोऽवर दोऽस्तु मह्यम् १(*) ॥

केतुगणस्यः—

धूम्रोद्विबाहुर्वरदोगदाधृक्, गृध्रासनस्थो विकृताननश्च ।
किरीट-केयूर-विभूषिताङ्गः, सदास्तुमे केतु गणः प्रशान्तः २(+) ॥
इत्युत्त्वा दापयेत् सर्वान् आदित्याशान्नव-प्रहान ३(†) ।
पुरुषोवाथ नारीवा यथोक्तं फलमाप्नुयान् ॥
प्रथमं गुरवे दद्याद् अन्यस्मै वा प्रदापयेत् ४(+) ।
गुरोरत्र पूजा कार्या ।
अथवा वक्षिणा देया सुवर्ण-वाससी शुभे ।

सुतउवाच—

इत्याह भगवान् ब्रह्मा नारदाय महात्मने ।
यथाह मन्त्रुवं दानं युष्माकं मुनिसत्तमाः ॥
इति नव प्रह्वदानम् ॥

—*—

- १ (*) ॐ ऐं ह्रीं राहवे । इति राहु मन्त्रः ।
२ (+) ॐ ह्रीं ऐं केतवे । इति केतो मन्त्रः ।
३ (†) इति केसादी दानखण्डे । 'अथब्रह्मवैवर्त' भाग्योऽभि ।
४ (+) 'प्रथम' मन्त्रेण 'मध्यम'मिति आदशान्नं पाठः ।

(१४६) अथ दशावतार-दानम् ।

—*—

352. तत्र विद्वा मित्रः—

दानानामुत्तमं दानं हैमं विष्णोः स्वरूपकम् ।
 तस्मात् पुण्यार्थिना देया हैमी विष्णु स्वरूपिका ॥
 मत्स्यः कूर्मोविराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
 रामोरामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्कीच ते दश ॥
 वामे शङ्खं गदा दक्षे द्विभुजो मत्स्यरूपधृक् १(*) । इति
 नराङ्गिर्मत्स्य रूपीवा मत्स्य रूपीजनार्दनः ॥
 सर्व्वेषां मेपां लक्षणमुक्तं प्राग्विश्चक्रदाने ।
 वामे शङ्ख मित्यारोत देव कूर्मलक्षणम् ॥
 यथा शक्त्या प्रकुर्व्वीत सुवर्णेन विधानतः २(†) ।
 समेन पोद्गेशेनैव समान्येतानि कारयेत् ॥

१ (*)

२ (†)

एतदेव कूर्मलक्षणं मत्पदस्थाने कूर्मं पद प्रयोगे सति ।
 'विधानतः' इत्यत्र विज्ञानता इति हेमाद्रौ पाठः ।
 चतुर्धर्माविष्णोः पञ्चरात्रे—दशावतार विधये विधिपञ्चायम्,—
 'मधुपिङ्गलं वर्णञ्च चतुर्बाह्यायुधैर्युतम् ।
 भगवत् शक्रास्यञ्च अनाकं पीनं सुभीषणम् ॥
 शील्याम कुर्परस्थातु धरालघो (लघो) पदाम्बुजो ।
 एतद्रूपधरं देवं वरा' सुक्ति सुक्तिदम् ॥
 ज्वलदग्निं समाकारं सिंहवक्त्रं नराङ्गकम् ।
 दंष्ट्रा करालवदनं खलत्रिंशं सुभीषणम् ॥
 वृषाचं जटिलं क्रुद्धं आसीदं पीनवचसम् ।
 असेय तीव्रनखरं वामोरुत दानवम् ॥
 तद्वचोदारयन् कराल्यां नखरेभ्यश्चम् ।
 गदाधक धरं बाभ्यां नरसिंहं जगत् प्रभुम् ॥
 कुण्डो कृत धरो निर्दोषमनः परिकीर्तितः ।
 अचान्नकरणी चोद मुदवर्णं परमं करं ॥
 आमदम्यः प्रकर्षत्यो रामोबाणधनुर्धरः ।
 गङ्गाचक्रधरः कार्यो नोलीतुपल दलच्छत्रिः ॥
 कृष्णोदीर्घदिवार्य सः सदैव्यचयइरः ।
 कषाय वस्त्र सन्धीतः स्तम्भ संसक्तचोवरः ॥
 पद्मासनस्थोऽसिभुजो ध्यायी बुद्धः प्रकीर्तितः ।
 खड्गोऽयतकरः कल्की विभुजः परिकीर्तितः ॥

तेषु सुवर्णास्तु षोडशेति मनूकैः । षोडश मासात्मक सुवर्णेनैवेत्यर्थः । यद्वा
षोडशधा विभक्तेन सुवर्णेनेति ।

वित्तानुरूपतो राजन् कुर्व्यादाह्वय—दरिद्रयोः १(॥*) ।

सम्पूज्य नामभिस्तेतु पुष्प धूप निवेदनैः ॥

भक्ति नम्र प्रणम्याथ निवेद्य(ः)श्रद्धया ततः ।

आहूय ब्राह्मणान् राजन् पादौ प्रक्ष्याल्य यत्नतः ॥

उपरेश्यासने सर्वान् चन्दने नानु लेपयेत् ।

सुगन्धैः कुसुमैश्चैव धूपैर्दोषैस्तथैव च ॥

आच्छाद्य वस्त्रयुग्मैश्च ग्रहणे चन्द्र सूर्ययोः ।

अयने विषुवे चैव द्वादश्यान्तु विशेषतः ॥

उपोस्त्यैकादशीं कार्यं धर्मकार्यं च सर्वशः ।

अन्यथा नरकं यातीत्येवमाह पितामहः ॥

प्राहकान् विष्णुरुपात्तानर्चयेत् विमत्सरः २(†) ।

एकैकं देवरूपन्त मेकैक स्मै समर्पयेत् ॥

अथवा विदुषे सर्वान् दद्यात् सम्पूज्य मानतः ।

नाम्रताय कदाचिच्च दद्यात् पापण्डिने तथा ३(‡) ॥

दानमन्त्रस्तु—

देवरूपं मया विप्र कारितं काञ्चनं शुभम् ४(§) ।

तद्गृहान् प्रदानेन प्रीयतां विप्ररुपधृक् ॥

एतदुच्चार्य विप्रस्य हस्ते तोयं क्षिपेत् स्वयम् ।

प्रदक्षिणा ततो देया सम्पूज्य प्रविशेद्गृहम् ।

अस्य दानस्य माहात्म्यं वदाम्येकं मुखः कथम् ।

सहस्रास्यः शतास्यो वा यदि शक्तोऽभिभाषितुम् ॥

अश्वेशतः प्रवक्ष्यामि भक्तानां भक्तिं बृद्धये ।

दशावतारदो राजन् विष्णोरैक्यं म गच्छति ॥

१ (°) 'कुर्व्यादित्य' च 'तुल्या' इति कुमादोयः पाठः । 'तु सुवर्णान्तु' इत्यपि पाठः परिभाषं
स्यात् ।

२ (†) 'शाङ्कवा विष्णुपाय आत्रोविच तिमन्सरः' इति कश्चिदादशं शब्दो पाठः ।

३ (‡) 'मावृतेऽपि कदाचित् दद्यात्पापण्डिने तथा' इति आदर्शश्यामरसूत्रः पाठः ।

४ (§) 'देवरूप'मित्यत 'देवरूप'मिति तत्रैव पाठान्तरमस्ति ।

नीरे नीरं यथा क्षिप्तं पयः संहरतेऽनलः ।
 तथा विष्णोश्च स्वारूप्यं दाता याति न संशयः ॥
 ब्रह्महाच सुरापश्च तस्करो गुरु तल्पगः ।
 यथामुखादिषीकान्तं स्तथा पापात् प्रमुच्यते १(*) ॥
 यः काश्चनेन शुभलक्षण-लक्षिताङ्गम् ,
 विष्णोः स्वरूपदशकं विधिवद्विधाय ।
 दद्याद् द्विजेषु जगदेव (क) हितेन दत्तम् ,
 यस्माज्जगन्मय वपुर्विमुनेषु देवः ।
 इति दशावतार दानानि ॥

—*—

(१४७) अथ लक्ष्मीनारायण दानम् ।

—*—

353. चतुर्वर्गं चिन्तामणौ, बौधायनः—

लक्ष्मी-नारायणं रुपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।

354. तत्प्रतिमोक्ता कामिके :—

पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धे नाथवा पुनः २(†) ।
 पद्मासनगतं कुर्यात् लक्ष्मीनाथं चतुर्भुजम् ॥
 दक्षिणाधः करे पद्मं शङ्खमूर्द्धकरे न्यसेत् ।
 वामोर्द्धे च भवेच्चक्रं लक्ष्मी पृष्ठेऽपरः करः ॥
 वामोत्सङ्गता लक्ष्मी रत्नपात्र करा भवेत् ।
 दक्षिणस्य भुजो देव्या पृष्ठे देवस्य चक्रिणः ॥ इति
 गरूरं राजतं कुर्याद् देवदेवस्य वाहनम् ३(‡) ।
 पक्षौ तस्य च सौवर्णौ सोवर्णी चैव नासिका ॥

१ (*)

‘सङ्घट्टेव जन्तूनां उद्धरेत् स इदं जगत्’ इत्यादि, यदवाप्यते इत्यन्तं चार्थज्ञोक्तत्वं
 हेमाद्रौ अधिकं पठ्यते ।

२ (†)

‘नाथवा युतः’ इति हेमाद्रौ धृतः पाठः ।

३ (‡)

देवदेवस्य-सङ्कोचोपरायस्येत्यर्थः, तत्प्रसादात् । ननु महादेवस्य ।
 अथ बौतुकमित्यत्र ‘बौतुकम्’ इति पाठान्तरम् ।

वक्षैरत्यन्त रुचिरैः परिघाप्याति कौतुकम् ।
मुक्तादाम परिक्षिप्तं चन्दनागुरु लेपितम् ।
अर्चयेत् कुसुमै र्युग्मं लक्ष्मीनारायणात्मकम् ॥
प्रसन्नं रमणीयञ्च गरुडोपरि संस्थितम् ।
ततो विप्रं समाद्वेय सुशीलं लक्षणान्वितम् ॥
आचारवन्तं धर्मज्ञं वेदवेदाङ्ग-पारगम् ।
प्रतिग्रह-निवृत्तञ्च श्रुति स्मृति पथे स्थितम् ॥
स्वयम्भक्त्या समानीय पूजयेद् वस्त्र कुण्डलैः ।
कुङ्कुमागुरु कर्पूरैः उपवीताङ्गुलीयकैः ॥
पूर्वाङ्गेन विधानेन होमं तत्रतु कारयेत् ।
मन्त्रेणानेन तन्दद्यात् सर्वलोक नमस्कृतम् ॥

मन्त्रेषु—

लक्ष्मीपते देवकी नन्दनेश, क्षीराब्धि शायिन् वचसामगम्य ! ।
गोविन्द दामोदर ज्ञानरत्न, विनाशयाशु क्षपितारिवर्ग ! ॥
नैमित्तिक दानत्वाभावेतु 'गोविन्द दामोदर-
धर्म सङ्ग' मित्यूहो दानमन्त्रे कार्यः १(*) ॥
लक्ष्मीनारायणस्यैव मूर्तिन्दत्वाति भक्तिः ।
आरोग्यवान् सुखी नित्यं जायते नात्र संशयः २(†) ॥
इति लक्ष्मीनारायण मूर्ति दानम् ॥

—*—

(१४८) अथ घण्टा दानम् ३(‡) ॥

—*—

355. ब्रह्मवैवर्ते,—

गुरुणा हननुह्नातो यो वेदाध्ययनञ्चरेत् ।
स प्रज्ञया विहीनस्तु संसारे जायते नरः ॥

- १ (*) 'धर्मसङ्ग' इत्यत्र 'सङ्गसंघ'—इत्यं पाठान्तरमप्यस्ति । 'मन्त्रम्' इति श्लोकस्यास्यादौ
क्षपितपाठोऽस्ति ।
२ (†) पिप्पल-कांक्षादिनिर्मित वाद्यविशेषः । 'कर्मवाद्यमयौ चण्डा वाद्याभावे प्रवादयेत्' इति
कृतिः । 'ब्रह्मो यस्य गृहं नास्ति चण्डा वा नरकहान्तिता । पुरतो वासुदेवस्य न स
मानवतः कस्यौ' इति पाद्ये पातालखण्डे ।
३ (‡) 'विज्ञानि वैश्वदेवांसि खनेनापूर्थं या जगत् ।
का चण्डा पातुनो देवि पापेभ्यो नः सुवामिभ' ॥ इति भाकंखेय पुराणे ।

वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं शुद्ध कांस्यमयीन्दडाम् ।
 शोभनां घाटयेद्वचष्टां शुभ रेखा विमुचिताम् ॥
 पलैस्तु कुर्याद्विशङ्गिः त्रिशङ्गिर्वा तदर्द्धतः ।
 सुस्वरां तामति इच्छन्तां पञ्चगव्येन धारयेत् ।
 श्वेत वस्त्रेण संम्बीतां तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
 तण्डुलानां परिमाणं द्रोणानां त्रयमेवच १(*) ।
 तदर्द्धमथवा ग्राह्यं परिमाणं स्व शक्तितः ॥
 आचार्य्यः सर्वशास्त्रज्ञो वेद-वेदाङ्ग पारगः ।
 धर्मशास्त्रेच कुशलः स्वाचारः विजितेन्द्रियः ॥
 आहूय परया भक्त्या स्वयमेव गृहङ्गतः ।
 तेनैव कारयेत् पूजां घण्टायाः शास्त्रचोदिताम् ॥
 उपचारैः षोडशभिर्मन्त्रेणानेनभक्तितः ।
 आवाहयेत्तु वागीशां घण्टायां परमेश्वरीम् ॥
 एषोहि देवि सर्वेशि घण्टायां सन्निधिं कुरु ।
 सर्वं सत्त्वोपकारे त्वं ज्ञान मुद्रे परात्परे ! २(†) ॥

इत्यावाहन मन्त्रः ।

एवमावाह्य तां घण्टां ब्राह्मणश्चापि पूजयेत् ।
 'ब्राह्मजज्ञान' मन्त्रेण घण्टां सम्पूज्य तां वराम् ३(‡) ॥
 मन्त्राध्यायोक्त मार्गेण प्रतिष्ठाप्याथ भक्तितः ।
 होमं कुर्यात् प्रयत्नेन समिदाज्य तिलैरपि ॥
 नैवेद्यं पायसन्वद्याद् देव्यै च ब्राह्मणे तथा ।
 'सरस्वती प्रेदमव' मन्त्रः सर्वत्र सम्मतः ४(§) ॥

356. मन्त्रोऽयं वाजसनेये प्रसिद्धः ।

गुरोरवक्ष्या यच्च स्वाध्यायाध्ययनं कृतम् ५(०) ।
 सरस्वति जगन्सातः ! जगज्जाह्यापहारिणि ! ॥

१ (*)

‘द्रोण त्रितयमेवच’ इति जैनादौयः पाठः ।

२ (†)

इति तत् पूजनमन्त्रश्च ।

३ (‡)

‘तथाप्सरम्’ जैनादौये पाठः ।

४ (§)

वाजसनेयसंज्ञितायाम् ।

५ (०)

‘सरस्वती नमसा पेशलम्’ । ‘सरस्वती बोधा नमः’ शुक्ल, यजुः, १८।८५।१८८३ ।

६ (*)

‘इत्याचारम्—’ ब्राह्मणौ लोक पावनौ’ इत्यनः श्रौतौऽधिकः जैनादौ उच्यते ।

साक्षाद् ब्रह्मकलत्रं त्वं विष्णु रुद्रादिभिः स्तुता ।
तन्ममाध्ययनोत्पन्नं जाड्यं हर वरानने ! १(*) ॥
घण्टादानेन तुष्टा त्वं ब्रह्माणि लोकपावनि ! ।
एवं दानं हि कृत्वाच तमाचार्य्य क्षमाप्यच ॥
जनेभ्य शक्तितोदया द्वाक्षणेभ्यश्च भोजनम् ।
ततः स्वबन्धुभिः सार्द्धं क्त्वात्वा मुञ्जीत मानवः ॥
एवं यः कुरुते दानं प्रज्ञाहीनो मूढोऽथवा ।
मूर्खोवाऽपि जडोऽजन्तुर्जायते वाक्पतिर्यथा २(†) ।
जायते वाक्प्रवाहश्च साक्षाद्ब्रह्मा प्रवाहवत् ।
इति घण्टादान विधिः ॥

—*—

(१४६) अथ सरस्वती दानविधिः ।

—*—

357. वायु पुराणे—

वाग्निरोधं गुरोः कृत्वा भवेद्ब्रह्मदं बान्तरः ३(‡) ।
तस्य वक्ष्ये प्रतीकारं दानेन ऋषि भाषितम् ।
पलेनाथ तदद्वेन तदद्विद्वेनवा पुनः ॥
सरस्वतीन्तु प्रतिमां कुर्याद्भुजचतुष्टयम् ।
वरदश्चाक्ष सूत्रश्च विभ्रतो दक्षिणे करे ॥
पुस्तकश्च नघं वामे दधानां हंसवाहनाम् ।
अति शुभ्रेण रौप्येण कण्ठः स्वर्णेनवा भवेत् ४(+) ॥
आसनश्च प्रकुर्वीत सौवर्णं पद्ममुत्तमम् ।
तस्यो परिवा संवेद्य देवीं वागीश्वरीं पराम् ॥
मुक्तादाम भूषिताङ्गां शुक्ल वस्त्रेण संसृताम् ।
वागीश्वरेण मन्त्रेण पूजयेत् सित तण्डुलैः ५(x) ॥

- १ (*) 'तन्ममाध्ययनं ज्ञानं साक्षाद् हर वरानने' इति पाठोऽपि आदर्शयन्मात्रेऽस्ति ।
२ (†) 'वाग्निरोधं' इति आदर्शयन्मात्रे पाठः ।
३ (‡) 'कृत्वा द्विद्वेन' इति पाठः ।
४ (+) चतुर्वर्गं विमानवाच्येतादृशः पाठोऽस्ति ।
५ (x) तन्ममाध्ययनं ज्ञानं साक्षाद् वागीश्वरीं पराम् ।

विधान-पारिजाते ।

इति पुनः इतिगान्धैः संस्कृत्य विधि पूर्वकम् ।
 वागीश्वरमन्त्रः 'पावका नः सरस्वती'त्यादि १(*) ।
 ब्राह्मणः सर्वशास्त्रः कुशलः शास्त्र-सम्मतः ॥
 मन्त्रवादः प्रवीणश्च तेन होमश्चकारयेत् ।
 पायसं जुह्यात् साज्यं शतं शालिमयन्तथा ॥
 जुह्यात् समिधश्चापि तथाज्यश्च तिलानपि ।
 'सरस्वती प्रेदमव' इति वा मन्त्र इष्यते २(†) ॥
 कृते ब्रह्मोद्वासने तामाचार्याय निवेदयेत् ।
 मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय हृदङ्मुखः ॥
 सम्पूज्य ब्राह्मणं सम्यग् वस्त्रालङ्कार भूषणैः ।
 या वक्ते ब्रह्मणोदेवी या सा वागीश्वरी परा ॥
 ब्रह्म विष्णु शिवैश्चान्यैः पूजिता सर्ववन्दिता ।
 तुष्टा भवतु दानेन दत्ते नानेन वाक् परा ॥
 वाग् विरोधं गुरोः कृत्वा यन्मे गद्गदभाषणम् ।
 तत् सर्वं क्षपय क्षिप्रं ब्राह्मी त्वं लोक पावनी ॥

इति दानमन्त्रः ।

अनुज्ञाप्य ब्राह्मणं तं स्वयं भुञ्जीत मानवः ।
 इति सरस्वती दान विधिः ॥

—*—

(१५०) अथ कुवेर मूर्त्तिदानम् ३(‡) ।

—*—

358. वायु पुराणे—

दरिद्रो जायते मर्त्यो दानं विघ्नं करोति यः ।
 ऐश्वर्यं जायते येन कर्मणा तच्छृणुष्व मे ॥

१ (*)

२ (†)

३ (‡)

'पावका नः सरस्वती वाजिभिर्वाजिनोवती । यच्च वष्टुधिया वस्तु ।' यज्ञवल्क्यवेदः ॥२०॥८४॥

वाजं सनेयं संज्ञितायाम् ।

हेमाद्रौ न दृश्यते ।

पलाद्धेन तद्वर्द्धेन तद्वर्द्धेनाथवा पुनः ।
धनदस्य प्रति कृतिं कुर्यात् स्वर्णमयीं शुभाम् ॥
द्विभुजां बाह्वनो पेशां नयनानन्द कारिणीम् ।

359. श्री मन्त्रेण—

ह्रस्व मापिङ्गलकृष्णं गदिनं पीत विग्रहम् ।
पुष्पकस्थं धनाध्यक्षं ध्यायेच्छिवसखं सदैत्युक्तम् ।
स्वर्णवर्णं कृतं पाणि मन्त्रबाहं निरीश्वरम् ।
चित्रिण्याः प्रियकृदेवं कुबेरं तमहम्भजे ॥
इति लक्षण-लक्षितां कुर्यात् १(*) ।
पद्म शङ्खनिधिन्याश्च युक्तान्तां पार्श्वयोर्द्वयोः ।
श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
तण्डुलानां परिमाणं भवेद्द्रोण-चतुष्टयम् ।
तद्वर्द्धं च तद्वर्द्धं वा वित्तशाठ्यं नकारयेत् ॥
श्वेत माल्यैस्तथा गन्धैरनुलिप्य प्रपूजयेत् ॥
आग्नेय्यां दिशि ह्योमश्च समिदाज्य तिलैर्भवेत् ॥
मन्त्रो राजाधिराजायेत्येष योज्यः सलङ्गकैः २(†) ।
व्याहृत्य तिलह्योमश्च कर्तव्यो धनकाङ्क्षिभिः ॥
आचार्यैः सर्वशास्त्रज्ञो विनीतः सर्व-सम्मतः ।
महाकुल-प्रसूतश्च धर्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः ॥
कारयेदर्चनं तेन धनदस्याति (पि) भक्तिः ।
तद्वैवत्येन मन्त्रेण सच कामेश्वरो भवेत् ३(‡) ॥
तस्मै होमं कृतवते प्रद्यात् प्रतिमान्मु ताम् ।
मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय हृदङ्मुखः ॥

- १ (*) इति वर्णित-लक्षणं लक्षितां कुबेर मूर्तिं कुर्यादित्यर्थः । श्रीमन्त्रो मन्त्रशास्त्रोक्तः यथा ।
२ (†) मन्त्रो यथा—‘कुबिराजं यवमन्त्रो यव विदयथा दानाय पूर्वं विद्युष इष्टेष्टे वा लक्ष्मि
भोजनानि ये वर्द्धन्ते नमस्तस्मिन् यजन्ति’ । गृह्य, यजुः १०।१२ । कुबेर इत्येष वायु-
मार्कण्डेय पुराण-श्रीमद्भागवतेत्यत्र । अथ च दैव विनिर्णयः । सर्वं धनेश्वरः ।
उत्तरदिक्पतिश्च ।
३ (‡) ‘कामेश्वरो भवे’ इति कतिदादः चर्मापाठः ।

दान मन्त्रस्तु—

उत्तराशापते देव कुबेर नर बाहन ! ।
 पद्म शङ्ख निधीनां त्वं पतिः श्रीकण्ठ बल्लभः ॥
 अदानेन यथा प्राप्तं दारिद्र्यं मम दुःखदम् १(*) ।
 तत् सर्वमात्म दानेन पापमाशु विनाशय ॥ इति
 एवं कुबेर दानं यः करोति विधि पूर्वकम् ।
 धनदेन समोमर्त्य धनमाशु प्रजायते ॥
 इति दारिद्र्यहर कुबेर दानम् ॥

—*—

(१५१) अथात्म प्रतिष्ठा दानम् ॥

—*—

360. भविष्योत्तरे, श्रीकृष्ण उवाच—

आत्म प्रतिष्ठतिर्नाम यच्चोक्तं कस्यचित् पुरा २(†) ।
 तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि दान मान-विबर्द्धनम् ॥
 दान कालः सदा तस्य मुनिभिः परिकीर्तितः ।
 पुण्यैः पुण्य दिनं पार्थ प्राप्यते जीवतेऽचले ॥
 हेमी प्रतिष्ठा भव्यां कारयित्वा ततो नृप ! ।
 अभीष्ट बाहन-गता मिष्टालङ्कार-संयुताम् ॥
 अभीष्ट लोक सहितां सर्वोपस्कर संयुताम् ३(‡) ।
 तत्र क्षौम-पट्टी बस्त्रैश्छादितां स्रग्विभूषिताम् ॥
 कुङ्कुमेनानुलिप्ताङ्गी कर्पूरागुरु बासिताम् ।
 स्त्री चेद्वाति शयने शयितं कारयेत् स्वयम् ॥
 यद्यदिष्टतमं किञ्चित् तत्सर्वं पादर्वतो न्यसेत् ।
 उपकारकरं स्त्रीणां पुरुषाणाञ्च तद्भवेत् ॥

१ (*)

अदानेनेत्यत्र 'दानाद्येन' इति हेमाद्रियः पाठः ।

२ (†)

यचोक्तमित्यत्र 'यचोक्तमिति' ।

'जीवते चले' इति च पाठान्तरम् । चले,—स्थिर जीवते इत्यर्थः । तथाहि,

'प्रकृतिर्भरतं शरीरिणाम्' इति ।

३ (‡)

'अभीष्ट लोकसहितां प्रियजन सहिता मित्यर्थः' इति हेमाद्रि उक्तोऽर्थः ।

तत् सर्वं स्थाययेत् पार्श्वे स्वयं सञ्चित्य चेतसि ।
एतत् सर्वं मेलयित्वा स्वे स्वे स्थाने नियोजेत् १(*) ॥
ततः शुक्लम्बरः स्नातो गृहीत कुसुमाञ्जलिः २(+) ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं विप्रस्य पुरतः स्थितः ॥

स यथा—

आत्मनः प्रतिमा येच सर्वोपस्करणैर्युता ॥
सर्व्वरत्न-समायुक्ता तव विप्र निवेदिता ।
आत्मा शम्भुः शिवः शौरिः शक्रः शिव गुणैर्युतः ॥
तस्मादात्म-प्रदानेन ममचात्मा प्रसीदतु ।
इत्युच्चार्य्य ततो दद्याद्ब्राह्मणाय युधिष्ठिर ! ॥
ब्राह्मणश्चाथ गृह्णाति 'कोदादिति' च कीर्त्तयन् ३(‡) ।
ततः प्रदक्षिणी कृत्य प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥
विधिनानेन राजेन्द्र दानमेतत् प्रयच्छति ।
यः पुमानथवा नारी शृणु यत् फलमाप्नुयात् ॥
माघं(६) वर्षशतं जीवेत् सर्व्वभोग समन्वितः ।
यत्रैवोत्पद्यते जन्तुः प्राप्त कर्म क्षयक्षणम् ॥
तत्रैव सर्व्वकामानां फलभाक् स भवेन्नृप ! ।
इष्टबन्धुजनैः सार्द्धं न वियोगं कदाचन ॥
प्राप्नोति पुरुषो राजन् स्वर्गं चानन्त मण्डने ।
यश्चात्मनः प्रतिकृतिं वरवाहन-स्थाम्,
हैमी विधाय धनधान्य समाकुलाञ्च ।
सोपष्करां द्विजवराय ददानि भक्त्या,
चन्द्रार्कवदिवि विभाति मरोज हंसः ४(०) ॥
इत्यात्मप्रतिकृति दानम् ॥

—*—

- १ * 'पूजयित्वा लोकपालान् प्रह्लादं देवो' विनायकम्—देवीशब्देनात्र श्रीदुर्गायै विनायक-
साङ्गचर्यात् इत्यधिक पाठः चतुर्थे चिन्तामणौ ।
२ (†) 'स्नात' इत्यत्र 'स्नात्वा' इति समादिभूतः पाठः । सच, सन्तः प्रतिकृतिं विषयश्च ।
३ (‡) 'कीदृशदिति' वाङ्मनेय-प्रसिद्धोमन्त्रः । स च कामस्तुतिरिति कथ्यते । शुक्लशुद्धे ।
चः ७, ४८ ।
४ (०) 'स राजराज' इति देवादीयः पाठः ।

(१५२) अथ चतुर्मुर्त्ति दानम् ।

—*—

361-362. हेमाद्रौ, ब्रह्माण्डे,—ब्रह्मोवाच ।

शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्वाधि नाशनम् १(*) ।
 चतुर्मुर्त्ति विधानन्तत् स्त्रीणां मङ्गल कारणम् ॥
 धन्यमारोग्यमायुष्यं मुक्ति मुक्ति फलप्रदम् ।
 पुत्रदं श्रीकरं पुण्यं अभीष्ट फलदं शुभम् ॥
 सर्वेषु पुण्यकालेषु चन्द्र सूर्य्यं प्रहादिषु ।
 देवागारादि देशेषु गृहे वा दान माचरेत् ॥
 चतुरस्रां समां भूमिं लिप्तां गोमय वारिणा ॥
 चतस्र स्तत्र लेखाः स्युः प्राच्योदीच्याश्च ताः समाः ।
 नव कोष्ठानि तत्र स्युः कोणकोष्ठानि वर्जयेत् ॥
 तत्र तेषु चतुर्मुर्त्तिः चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ।
 प्रागाशुत्तर पर्यन्तं जातरुपमयीः शुभाः ॥
 श्वेत तण्डुल पद्मेषु पुष्पवत्सु निवेशयेत् ।
 पुरतोबासु देवश्च सङ्कर्षण मतः परम् २(†) ।
 प्रशुम्नश्चानिरुद्धश्च चतुर्मुर्त्ति यथाक्रमम् ॥
 शङ्ख-चक्र-गदापाणि पीतबासस मञ्चुतम् ।
 श्रीवत्साङ्गं चतुर्बाहुं केयूर मुकुटोज्ज्वलम् ॥
 नीलाम्बर धरं देवमनन्त मूसलायुधम् ।
 सङ्कर्षणं चतुर्बाहुं कटकादि विभूषणम् ॥
 प्रशुम्नश्चानिरुद्धश्च शङ्खचक्र गदाधरौ ।
 पीत श्वेताम्बर धरौ केयूरादि विभूषितौ ॥

- १ (*) हेमाद्रौ 'सद्यः सधमासीनाः नैमिषारण्यवासिनः'—इत्यारम्भ 'यथाह भगवान् ब्रह्मा नारदस्य पितामहः' इत्यक्तोऽधिकः पाठोऽस्ति निषेधेऽस्ति । 'नैमिषे नैमिषचेतेत्ययः सनकादयः' इत्यादि श्लोकानामते पुष्कलतत्त्वमस्ति ।
- २ (†) एक एव भगवान् वासुदेवः, सङ्कर्षण-प्रद्युम्न-विक्रमादिभिर्युक् चतुर्धा भिद्यते । 'एक' सवित्रा बहुधा वदन्ति' इत्यादि वागसनेयमुति प्रसिद्धोर्म्मिभेदः । 'एकोऽं बहुस्मानिति' चपनिबदि । 'तदुधात्मसूत्रेति' अतौ च ।

एवं कृत्वा चतुर्मूर्तिं चतुर्वर्हुं समर्चयेत् ।
 पलाद्धेन सुवर्णेण यथाशक्ति विनिर्मितम् ॥
 प्रागाद्युत्तर पर्यन्तं देवानां मर्षं न क्रमः ।
 स्व स्व मन्त्रेण देवानामाराधनं मनुक्रमात्
 ज्ञानं वा सोयुगं चार्घ्यं पाद्यमाचमनीयकम् ।
 गन्ध-सुमनसौ धूपं दीपं नैवेद्यमेव च ॥
 धारात्रयं शुद्धं जलैः स्ताम्बुलञ्च निवेदयेत् ।
 परितो लोकपालांश्च गन्धादिभिः रथार्चयेत् ॥
 प्रदक्षिणं त्रयं कृत्वा गृहीतं कुसुमाञ्जलिः ।

उद्धास्य विप्रानाराध्य दद्यान्मन्त्रमुदीरयेत् ॥

ते मन्त्रा यथा—

नमोऽस्तु बासुदेवाय जगतां पतये नमः ।
 तव संकीर्तनादानाच्छ्रेयः स्यात्तु सदा मम ॥
 सङ्कर्षणं नमस्तेऽस्तु जगत्स्थित्यन्तं कर्मणे ।
 तव देव प्रदानेन सर्वपापं क्षयो भवेत् ॥
 प्रणम्यास्विलेशाय भक्तानां दुःखहारिणे १(*) ॥
 सदा नमोऽस्तु जगतः स्थितिकर्त्रे नमोनमः ॥
 तवमूर्तिं प्रदानेन ममपापं व्यपोहतु ।
 अनिरुद्धाय देवाय विष्णवे परमात्मने ॥
 त्वं देव दानतोऽनन्तं सर्वपापं प्रणाशतु ॥

इति दानमन्त्राः ॥

एवं दद्याच्चतुर्मूर्तिं अर्द्धायुक्तञ्च नारद ! ।
 नारी वा पुरुषोवाथ यथोक्तं फलं मण्डते ॥
 इत्याह नारदायैवं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 यथा ममापि तत्सर्वं ब्रह्मन् मुनि सत्तमाः २(०) ॥

इति चतुर्मूर्तिं दानम् ॥

—*—

१ (*)

‘नमोऽस्तु देवदेवाय भक्तानामाभिहारिणे ।

सदा नमोऽस्तु जगतः कृत्स्नस्थित्यन्तवै ॥ इति हेमाद्रौघतः पाठः ।

‘सर्वपापं’

प्रकाशय’ इत्थं पाठान्तरमस्ति ।

२ (०)

‘समापितम्’ इत्थं पाठान्तरमस्ति ।

(१५३) अथ पञ्चमूर्त्ति दानम् ॥

—*—

363. ब्रह्माण्ड पुराणे—

अथ दानं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्तिरिति श्रुतम् ।
 यत् कृत्वा पुरुषः स्त्रीवा सर्वसिद्धिं मवाप्नुयात् ॥
 यत्पापं मनसा वाचा कर्मणाच पुरा कृतम् ।
 जन्मान्तर सहस्रेषु तन्नाशं याति सर्वतः ॥
 शृणु देवर्षे ! दानन्तु सर्वपाप प्रणाशनम् १(*) ।
 दानमारोभ्यमायुष्यं श्रीकरं मुक्तिं मुक्तिदम् ॥
 चन्द्र सूर्यग्रहेवाथ विपुवत्ययनादिषु ।
 पुण्यकालेषु सर्वेषु गृहेनीर्थेऽथवाचरेन् २(†) ॥
 आचार्य्य वरयेद्विप्रं तस्या नुज्ञामवाप्य च ।
 विद्या-विनय-सम्पन्नं सर्वं तेनैव कारयेत् ॥
 लेपयेत्तु ममां भूमिं गोमयेनोदकं वा ।
 चतस्रस्तत्र रेखाः स्युः प्राच्योदिच्यस्तु ताः समाः ॥
 त्रिहस्तमात्रा स्ताः सर्वा स्तत्रस्यु नवकोष्ठकाः ।
 तत्र पञ्चैव संप्राह्याः चतुष्कोणानि वर्जयेत् ॥
 तेषु पञ्चसु कोष्ठेषु प्रत्येकं कमलं लिखेत् ।
 श्वेततण्डुल पुञ्जेषु अष्टपत्रं सर्कणिकम् ॥
 तेषु तण्डुल पत्रेषु पञ्चमूर्त्तिं निवेशयेत् ।
 सुवर्णनिर्मिताः पञ्च मूर्त्तिः कृत्वा विधानतः ॥
 ईशं मोवर्णमामांनं केयूर मुकुटोज्ज्वलम् ।
 चतुर्बाहुमुदारङ्गं कटकादि विभूषितम् ॥
 दक्षिणे परशुं हस्ते सव्ये तु मृगपोतकम् ।
 अभयं दक्षिणे मध्ये शूलं नेत्रत्रयं न्यसेत् ॥
 सशोज्ञानं वामदेव मघोरं पुरुषन्तथा ।
 सुवर्णे नेत्र कुञ्जितं प्रदानाद्दर्शमानतः ॥

१ (•) 'अथ च तच्च देवर्षे दानं सर्वाचनावानम्' इति चेमादौ पाठः ।

२ (†) 'गृहेवाचतमेषु च' इति चतुर्थेऽपि पाठः ।

सर्वा पश्चादुत्तरे वामदेवं, तथाचान्यदक्षिणेचाप्यधोरम् १ (*) ।
तच्छब्दोक्तं पुरुषं पूर्वं कोष्ठे, तेषां मध्ये चैव मीशान मेव ॥
ज्ञानं वस्त्रं चार्च्य पाद्याचमनीयं, गन्धपुष्पे धूपदीपौ हविष्यम् ॥
अभ्यर्चिताः पञ्चमूर्त्तिः क्रमेण, मन्त्रैः पञ्च ब्रह्माभिर्मान पूर्वम् २(†) ।
सम्पूज्य चैवं विधिनोदितेन, शच्या(क्रा)दि देवांश्च यथाक्रमेण ॥
सद्योजातादि लक्षणमुक्तं पुराणोक्ततिल—
पर्वतदाने हेमाद्री द्रष्टव्यम् ।
तेनैव विप्रेण च सर्वमेतन् कृत्वैव दानं स्वयमेव कुर्यात् ।
दानकाले तु सम्प्राप्ते दाता नारी नरोऽथवा ॥
स्नापितो गुरुणा तेन मन्त्रपूतैः कुशोदकैः ।
अभ्यर्च्य विप्रं गन्धाद्यैः मन्त्रानेता नुदीरयेत् ॥
प्रत्येकमेका दातव्या देवमूर्त्तिरनुक्रमान् ।
नमोऽस्तु सद्योजाताय भवाय भवसंज्ञिने ॥
भवभङ्गो भवेन्महान्तवरूप प्रदानतः ।
सोमाय वामदेवाय शिवाय शिवरूपिणे ॥
मदा मे शिव मेवास्तु तवरूप प्रदानतः ।
नमोऽघोराय घोराय जगत् संहृति कर्मणे ॥
शरणं त्वां प्रपन्नोऽमशङ्कं मम शङ्करः ।
पुरुषाय पुराणाय हराय वरदाय च ॥
तस्य रूप प्रदानान्मे श्रेयसेऽस्तु नमोऽस्तु ते ।
ईशानो जगतामीशो देवानामभयङ्करः ॥
रक्ष त्वं शेषभूतानां ईशोमां शरणं गतम् ।
त्रिप्र दक्षिण मातृन्त्य गृहीत कुमुमाञ्जलिः ॥
प्रणिपत्य ततो दद्यादन्यस्मिन् वा प्रदापयेत् ।
दक्षिणां गुरवे दद्यात् सुवर्णं चैव वामर्मा ॥
एतन्नरोऽथवा नारी नारदेह समाचरेत् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः शिव मायुज्य माप्नुयात् ॥

तत्र मुत्तवाच—

इत्येव मृषयोदानं नारदाय चतुर्मुखः ।
यथोवाच तथाप्रोक्तं मयाच पञ्चमूर्त्तिकम् ॥
इति शिवपञ्चमूर्त्तिदानम् ॥

—*—

(१५४) अथ द्वादशादित्य दानम् १(❀) ।

—#—

364. ब्रह्माण्डपुराणे—

शृणु नारद भद्रन्ते दानमादित्य संक्षिप्तम् ।
यथोक्तं लोकगुरुणा विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
कर्तुःपापहरं पुण्यं आयुष्यं श्रीकरं शुभम् ।
आरोग्यं सर्वमाङ्गल्यं दुःस्वप्नाद्भुत नाशनम् ॥
सर्वशान्तिकरं होतृ सर्वसिद्धि फलप्रदम् ।
चाक्षुष्यं सर्वरोगघ्नं मुक्ति मुक्ति फलप्रदम् ॥
विषुवत्ययने राहु-ग्रहणे चन्द्र सूर्ययोः ।
जन्मर्क्षे सौर बारे वा पञ्चदश्यां संक्रमे ॥
सप्तम्यां वाथ नक्षत्रे सावित्रेऽङ्गूतदर्शने २(†) ।
दुःस्वप्नदर्शने कुर्याद् दानमादित्य संक्षिप्तम् ॥
देवालये नदीतीरे तडागे वरूणालये ।
अन्येषु पुण्यदेशेषु देवदानं समाचरेत् ३(‡) ॥

१ (❀) द्वादशादित्याः, यथा-कश्यप्यादित-पद्मां जाताः पुत्रास्ते ।

—विष्वक्मान्, चर्यमा, पुषा, त्वष्टा, सविता, भगः, धाता, विशाता, वरुणः, मित्रः, शक्रः,
उदकमः, इति पुराणम् ।

२ (†) अङ्गूत दर्शनं, दुर्गमिप्तम् । महादुर्गिच-महामारी-संक्रामकरीमवदम् । एतद्दत्तं
वैद्यके, ज्योतिषे, पुराणेषु, अदभूतसागरैवास्ति । आचर्येण शास्त्रीच ।

३ (‡) अन्येषु प्रशान्त-कुचक्षेत्र-पुष्कर-काष्ठादिषु ।

आलिख्य वै द्वादशहस्तैर्घ्याम्,
क्षितिं तथा गोमय-संयुताग्निः ।
तस्मिन् सितैस्तण्डुल-पुष्पकैश्च,
विस्तारयेद् द्वादशपङ्क्त्यानि ॥

प्रादेश-मात्राणि शुभानि तानि,
सकर्णिकान्यष्टद्वेषु तेषु ।
हिरण्यरूपाणि रवेर्निधाय,
यथाक्रमादुत्तरतोऽपवर्गः ॥

प्रत्यङ्मुखान् प्राङ्मुख एव देवान्,
तद्गुणगन्धादिभिरर्चयित्वा ।
दद्यादपूर्णं सघृतं गुडाक्तम्,
वस्त्रैरथावेष्ट्य यथाक्रमेण ॥

प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवानाम् ;
आराध्य गन्धादिभिरादरेण ।
सम्प्रीयतामित्यप्यथ च क्रमेण,
प्रत्येकमुच्चार्य तदीयं नाम ॥

धाताश्च मित्रश्च ततः परेण,
मार्त्तण्ड नामाश्च तथार्यमाश्च ।
शक्रश्च देवो वरूणस्तथासौ,
भगो विवस्वान् नवमस्तथेषाम् ॥

आदित्यनामा सविता तथान्यः,
त्वष्टा तथैकादशमश्च तेषाम् ।
विष्णुस्तथा द्वादशमस्तु मन्त्रैः,
आराधयेद्देववरान् द्विजांश्च ॥

पुरा देवर्षये दानं प्रोक्तं कमल-योनिना १(०) ।

तथा मयापि युष्माकं प्रोक्तं मुनिवरोत्तमाः ॥

द्वादशादित्यं प्रतिमालक्षणं ब्रह्माण्डदाने उक्तम् ।

इति द्वादशाविध्यं दानम् ॥

—*—

१ (०) 'मुनिवरोत्तमैः' इत्यपि पाठास्तरम्, अथ्यं ब्राह्मणं बन्ति-पुरेति ।

नक्षत्रमधुना मयैवोच्यते ।

तथा च—'पूर्वैः पूर्वतः कृतम्' । इति ।

कक्षावपि अभ्युदयाय निःशेषमाय च कार्यम् ।

(१५५) अथ चन्द्रादित्य दानम् ।

—*—

365. विष्णुधर्मोत्तरे, श्रीभगवानुवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि दानं राजन् ग्रहेशयोः १(*) ।
 यद्वत्त्वात् बली राजा शक्रराज्यमवाप्नुहि २(†) ॥
 शक्रश्च बलिने राज्यं दत्त्वा पुन रवापह ।
 चन्द्र सूर्योपरागेच विषुवे अयने तथा ॥
 चन्द्रक्षयेच द्वादश्यां वैशाख्यां पुत्र जन्मनि ।
 कार्तिक्याञ्च महामाघ्यां दशम्यां जयायान्तथा ३(‡) ॥
 चन्द्रादित्यौच दातव्यौ सूर्यः मौर्वर्ण उच्यते ।
 शुद्धस्य रजतस्यैव मण्डलं हिम रोचिषः ॥
 द्वादशाङ्गुल वृत्तन्तु उभयोरपि मण्डलम् ।
 वृत्तौ पद्मसमाकारौ मध्ये चैवतु कर्णिकाम् ॥
 भानुन्ताम्रमये पात्रे घृत पूर्णतु निक्षिपेत् ।
 सोमं शङ्ख-क्षीर-पूर्णं उपरि स्थापयेद्बुधः ॥
 सूर्यन्तु रक्तकुसुमैः सोमं शुद्धै स्तथैवच ।
 आदित्याय तु धूपं वै सुगन्धिञ्चैव दापयेत् ।
 कुङ्कुमन्तु पतङ्गाय दीपञ्चैव घृतेनतु ॥
 एवं सम्पूज्य यत्नेन चन्द्रादित्यौ प्रथक् कृतौ ।
 अमृत मूर्तये सोमं नमोऽन्ते नव पूजयेत् ॥
 ७० भास्करायेति वै सूर्यं नमोऽन्तेन पुनः पुनः ।
 आहूय ब्राह्मणं भक्त्या वेदवेदाङ्ग-पारगम् ॥
 कुटुम्बिनं दरिद्रञ्च आहिताग्निन्तथैवच ।
 रक्तेन वाससाच्छाद्य कुङ्कुमेनानुलिप्य च ४(०) ॥

- १ (•) अथ दानं—ग्रहेशयोरित्यर्थः 'अवापह' (१) इति आदर्शपुलकालरूपतः पाठः ।
 २ (†) अवाप्नुहि, इत्यत 'समापह' इति अन्तादर्शगन्धतः पाठः ।
 ३ (‡) 'कार्तिक्याञ्च महामाघ्यां दशम्यां जयायान्तथा' इति हेमाद्रिग्रन्थः पाठः ।
 महामाघ्यां—माघमाससप्तमिमासाम् इति ।
 ४ (०) 'बनलेपयेत्' इति आदर्शपुलकालरूपतः पाठः ।

सम्पूज्य पुष्पधूपैश्च द्विजं सूर्यमिवापरम् ।
 रविर्विन्मं चन्द्रविन्मं धृतस्थन्तु निरीक्षयेत् ॥
 समर्पयेद्ब्राह्मणाय मन्त्रेणानेन भूमिप ! ।
 रुक्मश्च पुरुषश्चैव पूर्णं पुष्करमेव च ॥
 त्रयीषु विद्यासाक्षात्तु यस्याङ्गं विश्वरूपिणः ।
 स वै दिवाकरोदेवः प्रीयतां वि प्रमाचिरम् ॥
 एवमुवाच्यं भानुन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 क्षीरजं देव देवश्च द्विजराजं तथैव च ।
 अमृतमूर्ति शीतांशुं प्रयच्छामि द्विजोत्तम ! ॥
 गायत्र्या चैव सूर्यस्य अर्हणं जायते विभो ! ।
 सोम-सूर्य-स्तवं मन्त्रं जपन् शुद्धेन चेतसा ॥
 एवं चन्द्रं रविन्दत्वा वलीराज्यमवापह ।
 सर्वं तेनतु दत्तं स्याद्योदयाबन्द्रभास्करो ॥
 पूज्यते सिद्धगन्धर्वैः स्वर्गलोके महीयते ।
 इति चन्द्रादित्य दानम् ॥

* —

(१५६) अथ काल पुरुष दानम् १(☼) ।

—*—

३३६. भविष्योत्तरे, श्रीकृष्णउवाच—

दानानि बहुरूपाणि कथितानि मया तव ।
 पुनरेव प्रवक्ष्यामि यद्यस्ति तव कौतुकम् ॥
 कथितानि मया तुभ्यं कथयिष्याम्यहं तव २(†) ।
 महातीर्थेन सिद्धयन्ति प्रयच्छन्ति महत् फलम् ॥
 काम्योदानं विधिरुत उत्तमः कामवर्जितः ३(‡) ।
 मध्यमस्तु तदर्थेन क्रियमाणं यथा तथम् ॥

१ (†) 'तन्नादी बुधिरुतमाच' इति ऐमाटी पाठः ।

२ (†) एवमपि ऐमाटी पाठ्यते ।

३ (‡) 'विधिः पाथे क्रियमाणो यथा तथम्' इति अतर्वेदः चित्तामयो ।

कलाय मुनिभिः प्रोक्तोविपरीतो भयाय च ।
 ज्ञेयं निष्कशतं पार्थ ! दानेषु विधिरुत्तमः ॥
 मध्यमस्तु तदद्वेन तदद्वेनाधमः स्मृतः १(*) ।
 एवं वृक्षे रथेन्द्रे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च ॥
 अशक्तस्यापि कृष्णोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः ।
 अतोऽप्यल्पेन योदद्याद् महादानं नराधिप ! ॥
 प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःख शोक भयापहम् ।
 पुण्यन्दिनमथासाध्य भूमिभागे समे शुभे ॥
 चतुर्दश्यां चतुर्थ्याम्बा विष्ट्याम्बा पाण्डुनन्दन २(†) ।
 विष्टिर्भद्राकरणम् ।
 पुमान् कृष्णतिलैः काय्यो रौप्यदन्तः सुवर्ण-दृक् ।
 सुवर्णादि परिमाणमत्र यथाशक्ति सम्पादनीयम् ।
 खड्गोद्यत करो दीर्घो जवाकुसुम-कुण्डलः ॥
 रक्ताम्बरधरः स्याद्वी शङ्खमाला विभूषितः ।
 तीक्ष्नासि पुत्री बन्धेन विस्फारित कटीतटः ३(‡) ।
 असिपुत्री-च्छुरिका ।
 उपानशृग-युक्ताङ्घ्रिः कृष्णकम्बल पार्श्वगः ।
 गृहीत मांस-पिण्डश्च वामे करतले तथा ॥
 एवं विधं नरं कृत्वा गृहीत कुसुमाञ्जलिः ।
 यजमानः प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 सम्पूज्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेश्य च ।
 ॐ सर्वं कलयसे यस्मात् कालस्त्वं तेनचोच्यते ॥
 ब्रह्म विष्णु शिवादीनां त्वमसाध्योऽसि सुव्रत ! ।
 पूजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवश्च तथा सुखम् ॥

१ (०)

‘तदद्वे वा वरः स्मृतः’ इति आद्यं श्रुत्यान्तरव्यः पाठः ।

२ (†)

‘विष्टिः कर्माकारे मुखे भद्राङ्गप्रवेशेषु च’ इति हेमः ।

—‘दलीयादयसौ शेषे तत् पञ्चम्योस्तु पूर्वतः । लक्ष्मिविष्टिः विस्मृतवत् तासां परतिष्ठि
 ५५पि’ इति ज्योतिषे ।

३ (‡)

‘पत्नी’ ति आद्यशान्तरव्यः पाठः ।

यदुध्यते तव विभो तत् कुरुष्व नमोनमः ।
 एवं सम्पूजयित्वा तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणै स्तथा ।
 दक्षिणां भक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
 दक्षिणात्र पूर्वोक्त-मिष्कशतादिका ।
 अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
 न च मृत्युभयन्तस्य न च व्याधिकृतम्भवेत् ॥
 भवत्यव्याहृतैश्चर्य्यः सर्ववाधाविवर्जितः १.†) ।
 एवं कृते नरो देवं चिरं जीवेन्नसंशयः ॥
 देहान्ते सूर्य्यभवनं भित्वा याति परं पदम् ।
 पुण्यक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्मिकः २.(‡) ॥
 सत्रयाजी श्रिया युक्तः पुत्रपौत्र-समन्वितः ।
 सम्पूज्य कालपुरुषं विधिवद्द्विजाय ।
 दत्त्वा शुभाशुभ-फलोदय-हेतुसुतम् ।
 रोगातुरे सकलदोशमयेऽत्र देहे,
 देही न मोहमुपगच्छति तत् प्रभावात् ॥
 इति काल पुरुष दानम् ॥

—*—

(१५७) अथ कालचक्र दानम् ।

—*—

367. मृत्युञ्जये—

चक्रं रोप्यमयं कृत्वा मुक्तारश्मि मयात्मकम् ।
 कृत्वा मूर्द्धनि शरबन्ध-रश्मिमध्यान्तरस्थितम् ॥
 स्वकामांसानितु रोप्याणि गात्रेषु च समन्ततः ।
 एवं ध्यानवतस्तस्य स चन्द्रः कृष्णतां ब्रजेत् ॥

१ (†) 'अव्याहृतैर्व' इति, 'अव्याहृतः' इति पाठः ।

२ (‡) इति काल पुरुष दान फल सचनम् ।

ततोऽप्यनन्तरं पश्चात् स्थित्वा विप्रं प्रदक्षिणम् ।
 तं गृहीत्वा ब्रजेदूरं अदृष्टत्वमपि ब्रजेत् ॥
 स्वयम्भामृतसङ्घात-पूर्णकाय-स्थिति-स्थितः ।
 कालचक्रमिदं नाम्ना दानं मृत्यु-विनाशनम् १(॥) ॥
 इमन्ते राजतं चन्द्रं रश्मिजाल-समाकूलम् ।
 अपमृत्यु-विनाशाय ददामीति समुच्चरन् ॥
 सुवर्णं दक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 एवं कृते विद्वेत् अपमृत्यु न संशयः ॥
 ततोस्तस्मात् सदादेयमपमृत्यु-भयान्वितैः ।
 ज्वरादि रोगग्रस्थैर्वा महापत-पतितैरपि ॥
 ततोऽगृह्योक्तविधिना स्थापयेज्जातवेदसम् ।
 जुहुयात् फलनाम्नातु शतमष्टोत्तरं घृतैः २(†) ॥
 ततस्तु भोजयेद् भक्त्या विप्रान् द्वादशसंख्यकान् ३(‡) ।
 स्वयमक्षारलवणं भुञ्जीत सकृदेव हि ॥
 एवं कृतेनरोन्यूनं चिरञ्जीवेन्न संशयः ।
 इति काल चक्रदानम् ॥

—*—

(१५८) अथ यम दानम् ।

—*—

368. हेमाद्रौ, मृत्युञ्जये—

लोह पात्रस्थितं कांस्यं तत्र पश्यन्तु राजतम् ।
 तस्मिन् कालेश्वरः स्वर्गैः पुरुषाकारतां गतः ॥

369. यमरूपमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

महामहिषमारुढो दण्डहस्तो महाबलः ४(०) ॥ इत्यादि ।

१ (०)

दानमित्यत्र 'मु' इति चाक्षरसंज्ञाकार पाठः ।

२ (†)

'शतमष्टोत्तरावितैः' इति " " " ।

३ (‡)

'मंखया' इति कृष्णाक्षीयः पाठः ।

४ (०)

'यमोदखधरे भाङ्ग्ये संवसे यमजीहपिच' इति चित्रः ।

क्वालङ्कार-संयुक्तो भयदास्त्राणि सर्वतः ।
 त्रिलोहाकार-पुरुषैः कालदूतैश्च पाशैर्दतः ॥
 भयदास्त्राणि - खड्ग-च्छुरिकादीनि ।
 त्रिलोहं—ताम्र-कांस्य-पित्तलाख्यम् ।
 कालदूताः—पुरुषाकृतयो दण्डहस्ता स्त्रयः ।
 कृत्वाच महिषं पृष्ठे तन्दद्याद्यममालपन् १(*) ॥
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां करोति विधिनातु यः ॥
 स मुच्यते ध्रुवनाशाद् दत्त्वा घृतघटोत्तरम् ।
 घृत घट उत्तरेऽदक्षिणस्थाने यस्येति दान विवेके ।
 अन्ये सुवर्णं दक्षिणे इत्याहुः २(†) ।
 इति यमदानम् ॥

—*—

(१५६) अथपापपुरुष दानम् ।

—*—

370. स्कान्दे, नागर खण्डे—

371. आनर्त्त उवाच ।

मूर्खत्वाद्वा प्रमादाद्वा कामाद्वालस्यतोऽपि वा ।
 योनरः कुरुते पापं प्रायश्चित्तं करोति न ॥
 तस्य पापं विशुद्धार्थं किञ्चिन्मे नृद-सत्तम !
 येन मुक्तो भवेन् पापाद् यदि तुष्टोऽसि मे प्रभो ॥

372. भर्तृ-यज्ञ उवाच—

अज्ञानाज् ज्ञानतो वापि यत्पापं कुरुते नरः ।
 पापाख्य—पुरुषदानेन मुच्यते नात्र संशयः ॥

- १ (•) 'यममात्रप्राप्ति—महिषपृष्ठस्थित लोहपात्रोपरिस्थितकांक्षपात्रनिमित्त पञ्चाङ्गं धमजप-
 कृत्वा नाशाद्येदं दत्त्वा मीढुश्चारयति यथैः ।
 २ (†) नृवर्षं दक्षिणां सत्यदानेन प्रयच्छा । 'तस्मान् नृवर्षं दानेन मुवर्षं दक्षिणे चरेत्' ।
 " चदक्षिणे उत्तरे इति वा पाठः स्यात् ।
 तत्राकारः नृवर्षः स्यात् ।

378. आनर्त्त उवाच—

विधिना केन देवोऽसौ पापपिण्डो महामुने ! ।
ततो विस्तारतोद्ब्रूहि येन वक्ष्याम्यहं द्रुतम् १(*) ॥

374. भर्तृ यज्ञ उवाच—

मन्वादि-दिवसे प्राप्ते यदा सूर्य्यं दिनं भवेत् ।
तदास्य मूर्त्तिः कर्त्तव्या हैमी विप्राय तुष्टये ॥
तुलापुरुषवत् कार्य्यं कुङ्कुममुभयोर्विधिः ।
परं हेन्नः प्रकर्त्तव्यो गायत्र्या केवलं नृप ! ॥
संस्त्राप्य पञ्चगव्येन ततः स्नात्वा मनुं जपेत् २(†) ।
संस्त्राप्य प्रतिमामिति विशेषः ।
पञ्चविंशति संख्याभिः श्वेतपुष्पैर्नराधिप !

ॐ पृथिव्यै नमः । यमाय नमः । तेजसे नमः । वायवे नमः । आकाशाय
नमः । ओत्राय । त्वचे । चक्षुषे । जिह्वायै । घ्राणाय । शब्दाय । स्पर्शाय ।
रूपाय । रसाय । गन्धाय । वाचे । पाणिभ्याम् । पादाभ्याम् । पात्र्यै ।
उपस्थाय । मनसे । बुद्ध्यै । अहङ्काराय । आत्मने । परमात्मने । इति ।

एवं सम्पूज्य राजेन्द्र ! कर्पूरं दीपमाहरेत् ।
'धूरसीत्यथ मन्त्रेण ह्यग्निज्योतीति दीपकम् ३(‡) ॥
दद्याद् 'युवा सुवासेति'ति वासांसि परिधापयेत् ४(०) ।
ततो ब्राह्मणमासीनं वेदवेदाङ्गपारगम् ॥
प्रक्षाल्य चरणौ तस्य वस्त्राणि परिधापयेत् ।
कर्पूरकण्टकैश्चैव शङ्खगुलीयक मुषणैः ॥
भूषयित्वा तनुस्तस्य ततोमूर्त्तिं समानयेत् ।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! ततस्तस्मै निवेदयेत् ॥

१ (*)

'यत्याम्यहं द्रुतम्, इति आदर्शयत्याम्यहं द्रुतः पाठः । पापपुण्य इति पापकृत पुण्यो—
जीवः । मन्वादिभ्यो भूतश्रद्धा मन्वादिभ्यो वामश्रद्धास्त्य' तन्मन्त्र इति ।

२ (†)

'हंस' 'मनु' 'शिव' जपेत् इत्यादयो लेखनेदाः सन्ति ।
—आत्माभिपूजयेत् इति साधुपाठ आदर्शयत्यामने ।

३ (‡)

'धूरसिधूवैधूर्त्यन्तं' इत्यादि श्रुत्ययुः—१।८।

..

'कटकैः कर्षपूरैश्च' इत्यादि भिन्नः पाठः ।

—अग्निज्योतिर्व्योतिरपिः इत्यादि श्रुत्ययुः—१।८।

४ (०)

'युवा सुवासा' इत्यादि सक्तः प्रायुक्तः ।

मन्त्रस्तु—

एष आत्मा मयादत्तः तव हेममयो द्विज !
यत्किञ्चिद्विहितं पूर्वं पापं मे नाशयाखिलम् ॥
ततस्तु ब्राह्मणो मन्त्रमिमं राजन् समुचरेत् ।
यदेतद्विहितं पापं त्वया पूर्वमयाहि तत् ॥
गृहीतं पूर्वरूपन्ते यतस्त्वं पापवर्जितः १(*) ।

इति प्रतिग्रह मन्त्रः—

एवं दत्त्वा विधानेन ततो विप्रं विसर्जयेत् ।
एवं कृत्वा ततस्तस्य दत्त्वाथ दक्षिणान्तथा ॥
यथा तुष्टिं समभ्येति ततः पापान्-जयत्यसौ ।
एवं कृते महाराज ! प्रत्यय स्तत्क्षणाद्भवेत् ॥
शरीरे लघुतामेति ततो(पो)वृद्धिश्च जायते ।
स्वप्ने च वीक्षते रात्रौ सन्तुष्टमनसः स्थिताः ॥
स्त्रियः सितैर्वा वस्त्रैश्च श्वेतमाल्यानुलेपनैः ।
श्वेता गावश्च वृषोन्मत्ताः तीर्थानि विविधानि च ॥
एवन्ते सर्वमाल्यातं पापपिण्डस्य दीपनम् ।
श्रवणादपि राजेन्द्र ! सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अन्यत्रापि महादानं पापपिण्डोद्वेग्नरः ।
एवं जन्मकृतं पापं निजकायेन निर्मितम् २(†) ॥
शिवालये तदेवास्य सहस्रगुणितम्भवेत् ३(‡) ।
इति पाप-पुरुष दानम् ॥

—*—

- १ (०) 'यतस्त्वं पापमाजनः' इति आदर्शयत्यात्मरहितः पाठः ।
२ (†) एवमित्यत्र 'एक' इति पाठः; आदर्शयत्यात्मरे चक्षि ।
३ (‡) ऐमादौ, मार्कण्डेय उवाच—भगवान् क्षेमदानेन इत्येति श्लोकस्य अधिकं पठ्यते ।

(१६०) अथोदकुम्भ दानम् (*) ।

—*—

375. शौनकीये,—मार्कण्डेयं प्रति नारद उवाच ।

मार्कण्डेय शृणुष्वेदं ब्रह्मविष्णोः पुराणम् ।
 यदाह भगवांश्छम्भु द्वयोपृष्ट स्तयोस्तथा १(*) ॥
 श्रूयतामुदकुम्भाख्यं दानं वक्ष्यामि सुव्रतौ ।
 यतकृत्वा पुरुषः स्त्रीवा नयाति नरकं कश्चित् ॥
 स्वर्ग्यं यशस्य मायुष्यं आरोग्यं पापनाशनम् ।
 मम प्रीतिकरं पुण्यं युवयोश्च प्रियन्तथा ॥
 वैशाख्यां पौर्णमास्यांश्च कार्त्तिक्यामथ तद्दिने ।
 स्वजन्म दिवसे कार्यं दुःस्वप्नाद्भुत दर्शने ।
 भूमौ गोमय-लिप्तायां उदकुम्भं न्यसेद्बुधः ।
 पुष्पैःफलैश्च संवेष्ट्य वस्त्रेण सितरुपिणम् ॥
 विधानेन तिलैर्मिश्रं गुडं तत्रैव निक्षिपेत् ।
 धर्मराजं न्यसेद्देवं सौवर्णं शक्तिः कृतम् ॥
 सुमुखं द्विभुजं देव मासीनं दण्डं हस्तकम् ।
 वरदं कृपयायुक्तं भक्तानां हितकारकम् ॥
 एवं शुभान् घटान् कृत्वा गन्धादिभिरथार्चयेत् ।
 विप्रेभ्योदापयेत् कुम्भान् एभिर्मन्त्रै र्यथाक्रमम् ॥
 'यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभुतक्षयाय च' २(†) ॥
 एवमाराध्य तान् कुम्भान् दशदुदक पूर्वकम् ।
 प्रियताम्भगवान् देवोमन्त्रान्ते समुदाहरेन् ॥

१ (*)

‘यदाह’—इत्यत्र ‘तदाह’ इति हेमाद्री पाठः ।

२ (†)

—चौदुम्भराय दत्ताय नीलाय परमेश्वरिणे ।

इकीदराय चिताय विष्णुनाथ देवमः’ इति मन्त्र शेषः । एते चतुर्हस्त संख्यावन्ता
 तत्तत्परेऽपि ब्रह्मिणाः ।

उदकेन वारिषा पूर्वं कुम्भं सर्वादिनिमित्तं नित्यं ।

विषय संक्रान्तीदामे पञ्चाधिकं शान्ते उक्तम् ।

एवं कुम्भ प्रदानेन देवदेवः स तुष्यति ।
कर्ता कारयिता स्वर्गं प्राप्नोतीति न संशयः ॥
नयाति नरकं घोरं न प्राप्नोत्यशुभं क्वचित् ।
मम स्वरूपी भगवान् प्रीतो भवति तस्य वै ॥
यः कुम्भदानं विप्रेभ्यो ददाति च यथाविधि ।
स गच्छेत् स्वर्गलोकन्तु नाम्न कार्या विचारणा ॥
इति खड्गकुम्भदान विधिः ॥

—*—

(१६१) अथ मकरदान विधिः ।

—*—

376. हेमाद्रौ, बौधायनः ।

कुर्यात्तु मकरं सम्यग्प्राजतं ताम्र मेव च ।
पल त्रयेण द्वाभ्यां वा यद्वैकेन शुभाकृतिम् ॥
पुच्छे रत्नानि देयानि कटिं रौप्येण कारयेत् ।
नेत्रे स्वर्णमये काय्ये जिह्वां रौप्यैः प्रकल्पयेत् ॥
पादयोः प्रक्षिपे तत्र घृत पात्रे पुरद्वयोः १(*) ।
कृष्णवस्त्रेण संवेष्ट्य चन्दनागुरु-चर्चितम् ॥
ताम्रेऽथ जल पात्रेऽथ स्थापयेन्मकरं शुभम् ।
ब्राह्मणं वृत्त सम्पन्नं वृद्धं दान्तं मलोलुपम् ॥
वस्त्रैः कटक केयुरैः पूजयेद्बहुलीयकैः ।
होमो वारुणदैवत्यैर्मन्त्राध्यायोक्त मार्गनः ॥
ततस्त्वौदारिके विप्रे मकरन्तन्निवेदयेत् २(†) ।
जलाधिदेव देवेश ! पश्चिमाशापते विभो ! ॥
खड्गव्याधिनाशं मे कुरु दानेन तोयिनः ।
इति मकरदानम् ॥

—*—

१ (०) (पल त्रयं) करद्वयोः, इति वा पञ्चदशं भिन्नमिति ।

२ (†) 'परीदारिके' इत्यं पाठान्तरमिति ।

(१६२) अथ लोकपालाष्टक दानविधिः ।

— * —

377. ब्रह्माण्ड पुराणे—

दानानामुत्तमं ह्येतत् सर्वसिद्धि करं परम् १(*) ।
 करोति दानं नारी वा सायुज्यं ब्रह्मणोऽब्रजेत् ॥
 विषुवत्ययने राहुर्महणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 अन्येषु पुण्यकालेषु जन्मर्क्षेषु विशेषतः ॥
 देवालये नदीतीरे गृहे वा दानमाचरेत् ।
 पुण्यकालेषु सर्वेषु पुराणोक्तेषु नारद ! ॥
 चतुरक्षां समां भूमिं लिप्त्वा गोमयवारिणा ।
 षट्करं चाष्टहस्तं वा दश द्वादश वा करान् ॥
 प्राच्योदीच्यश्च कर्तव्या रेखाश्चतसृकाः स्मृताः २(†) ।
 नवकोष्ठानि तत्र स्युः श्वेततण्डुलकु(पु)ञ्जकैः ॥
 सितैरष्टदलैर्युक्तान् कमलान्विन्यसेच्छुभान् ।
 जातरुपमयं देवं जगत् कर्तारमव्ययम् ॥
 तेषां मध्यमकोष्ठे तु कमलं विनिवेशयेत् (०) ।
 इन्द्रमग्निं यमञ्चैव निर्ऋतिं वरुणन्तथा ॥
 वायुं सोमं तथेशानं प्रागादिषु क्रमान्यसेत् ३(‡) ।
 जातरुपमयान् देवानष्टौस्वायुध-संयुतान् ।
 त्रिपलद्वा सुवर्णात् यथा शक्तिं विनिर्मितान् ॥
 ब्रह्मणोऽभिमुखान् सर्वान् सर्वेषु-विनिवेशयेत् ।
 जातरूपान् स्वर्णमयान् यथाशक्तिं विनिर्मितान् ॥
 ब्रह्मणोऽभिमुखान् देवान् विनिवेशयेच्च वारिणा ४(+) ।
 योऽसौ कारयिता-विप्र स्त्वेव मेतत् समाचरेत् ॥

- १ (*) ईमाद्री 'ब्रह्माण्डपुराण'-इत्यत्र लिङ्गं पुराणे इति पाठः ।
 " —तदेवादी 'यस्य नारद इत्यारभ्य—'श्रीवरं यम' मित्यन्तः श्लोकोऽधिकः पठ्यते ।
 २ (†) 'चेततश्चुल्लङ्घनैः' इति ईममात्यकैः इति च पाठान्तरम् ।
 " 'चतसृकाः समाः' इत्यपि पाठान्तरं यस्यान्तरम् ।
 ३ (‡) 'वायुं सोमञ्च रुद्रञ्च' इति ईमाद्री पाठः ।
 ४ (+) 'प्रत्येकं वासवादिष्टा संश्रित्य कृष्णवारिणा' इति चतुर्भंगविनामधौ पाठः ।

दानकाले तु सम्प्राप्ते दाता क्षाति कुशा दकैः ।
 प्रसन्नचित्तवदनः परमेष्ठि-पुरोगमान् ॥
 स्वनाम मन्त्रैरभितोनमोऽन्तैः,
 आराध्य गन्धादिभिरादयेण ।
 विप्रांस्तथाभ्यर्च्य यथाक्रमेण,
 सम्प्रीयतां मे त्वय मेवमुक्त्वा ॥
 योऽसौ कारयिता विप्र सुस्मै दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 सुवर्ण-संख्या गणिता हिरण्यञ्चैव वाससी ॥
 प्रोक्तं देव-ऋषेर्दानं लोकपालाह्वयं मया ।
 किमन्यच्छ्रोतुमिच्छा ते तदिदं वद साम्प्रतम् १(*) ॥
 इति लोकपालाष्टक दानम् ॥

—*—

(१६३) अथाजादि दानम् ।

—*—

378. महाभारते—

अजाविकञ्च महिषं दत्त्वा विप्राय शक्तिः ।
 धृत क्षीरवहा नद्यो यत्र तत्र स मोदते ॥

तथाच—

अजामलङ्कृतां दत्त्वा वह्निलोके महीयते ।
 तमेव लोकं प्राप्नोति दत्त्वाजं विधिवन्नरः ॥
 सव्वान् कामानवाप्नोति ये ये चेतसि संस्थिताः २(†) ।
 इत्यजादानम् ॥

—*—

१ (०) 'अजामलङ्कृतान्' इति इमाद्री पाठः ।

२ (†) 'इतिवा' इति चरसाने पाठोऽस्ति । अथचतुर्थं चिन्तामणी पुष्पवर्मा ।

(१६४) अध्वमेवीदानं, भविष्योत्तरे ।

—*—

भगवानुवाच—

शृणुपार्थ ! परं दानं सर्व्वकिल्बिष-नाशनम् ।
 यद्दत्त्वा विविधं पापं सद्योविलम्बं सृमिच्छति ॥
 सुवर्णरोमां सौवर्णीं प्रत्यक्षांवा सुशोभनाम् ।
 सुवर्ण-तिलकोपेतां सर्व्वालङ्कार-भूषिताम् ॥
 कौपेय परिधानञ्च दिव्यचन्दन-भूषिताम् ।
 दिव्यपुष्पोपहारान्तु सर्व्वधातुरसैर्युताम् ॥
 सप्तधान्य-समायुक्तां फलमुष्पवतीन्तथा ।
 प्राग्धात्वादि परिमाणं परिभाषायामुक्तम् १(*) ।
 शतेन कारयेत्तान्तु सुवर्णस्य प्रयत्नतः ।
 यथाशक्त्याऽथवा दद्याद् वित्तशाठ्यञ्जकारयेत् ॥
 अयने विषुवेचैव ग्रहणे शशि-सूर्य्ययोः ।
 दुःस्वप्नदर्शनेचैव जन्मर्क्षे तिथि संक्षये ॥
 यदावा जायते वित्तं चित्तं अद्रा समन्वितम् ।
 तदैव दानकालं स्याद्यतोऽनित्यं हि-जीवितम् ॥
 दद्यात्तीर्थे गृहेवापि यत्रवा रमते मनः ।
 तत्र संस्थाप्य देवेश मुमया सह शङ्करम् ॥
 ब्रह्माणं सहगायत्र्या सश्रीकं श्रीधरन्तथा ।
 रत्यासह तथाजङ्गं लोकपालान् ग्रहांस्तथा २(†) ॥

शङ्करादि स्वरूपन्तु विश्वकर्माह—३(‡) ।

चर्म्माम्बर श्रतुर्व्वाहुः शूल खट्वाङ्ग-पाशधृक् ।
 वृषाङ्कः शङ्करो गौरी वामोत्सङ्गे स्थिता भवेत् ॥

१ (*) परिभाषातु चतुर्थसप्तवारश्च कलि ।

२ (†) 'तामापुष्पविधानेन गन्धपुष्प निवेदनेः' इति चतुर्थैर्विमानाजिभिः ।

३ (‡) 'जमाशङ्कर रूपमाह विश्वकर्मा' इति श्रीमादिः, विश्वकर्माजित्त्वामाजे अपर इत्यनेति ।

ब्रह्मादि रूपमाह, नारदः—

सावित्री दक्षिणे पार्श्वे गायत्री वामभागतः ।

विलोकयन्त्यौ ब्रह्माणं साक्षसूत्र-कमण्डलुम् १(*) ॥

लक्ष्मी-नारायणरूपं हेम-हस्तिदाने ज्ञेयम् ।

अन्येषान्तु परिभाषायाम् । एतानि यथाशक्ति सुवर्णनिर्मितानि कुर्यात् ।
मध्येच तैलकुम्भोपरि पूर्वोक्त प्रकारेण घटितां मेघीमुक्तोपकरणैः सहस्थापयित्वा-
गौरीशङ्करादिभिः सह पूजयेत् २(†) ।

तां संपूज्य विधानेन गन्धपुष्प निवेदनैः ।

तदग्रे कारयेद्भोमं तिलाज्येन महीतले ॥

अलङ्कृत्य द्विजं शान्तं वासोभिः परिपूज्य च ।

तल्लिङ्ग मन्त्रैर्होमश्च कर्त्तव्यो ज्वलितेऽनले ॥

ततस्तां तिलकं भक्त्या लवणामि मुखस्थितान् ३(‡) ।

पूजयित्वा विधानेन मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥

लवणामिमुख स्थितान् - इति प्रतिमातः पश्चिमायां दिशि ।

लवणाशातोऽनेन तदभिमुखत्वं सम्पद्यते ।

मन्त्रस्तु—

रोमत्वङ्मांसमेदाद्यैः सर्वोपकरणैः सदा ।

जगतः संप्रवृत्तेऽपि त्वामतः प्रार्थयेच्छिवम् ॥

वाङ्मनः कायजनितं यत्किञ्चिन्ममदुष्कृतम् ।

तन्सर्वं विलयं यातु तद्दानादुपसेवितम् ॥

एवमुच्चार्य्य तान्दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ४(+) ।

नातिभाषे ततोदत्त्वा तन्मुखं नावलोकयेत् ५(x) ॥

दुष्टप्रतिग्रहाद् विप्रो नित्यं भवति पातकी ।

नोर्णायुर्दक्षिणा हीना दातव्या ना विधानतः ॥

१ (*) ईसादौ दानवच्छेदं यच्च या निखिलमणि ।

२ (†) 'ततस्तान् तिलकुम्भस्थान्' इति ईसादिः ।

३ (‡) यच्च दिग्भागे लवणानि स्थितानि तदभिमुखं मुखस्थितानि ।

४ (+) 'यच्च-समुद्भूतो' इति ईसादौ पाठः ।

५ (x) 'नाभिभाषेत तोदयान्' इति आदशांशग्रन्थतः पाठः । 'नाभिभाषेत तोदयान्' इत्यपि पाठः सम्भवति ।

दक्षिणा विधिना हीना दुःखशोकावहा भवेत् ।
 पुरा दत्तमिदं दानं गौर्या दक्षगृहस्थया ॥
 तेन शम्भुः पतिर्लब्धः सर्वदेव नमस्कृतः ।
 इन्द्राण्या स्वर्णरोमाणां शतं दत्तं विधानतः ॥
 पतिः स्वर्गपतिर्लब्धः साद्यापि दिवि मोदते ।
 नलेन दत्तमेतद्धि राज्यं कृत्वा दिवङ्गतः ॥
 रूक्षिमण्याहं पतिर्लब्धः सौभाग्यमतुलन्तथा ।
 दानस्यास्य प्रभावेन पुत्रा बहुबलान्विताः ॥
 अपुत्रोलभते पुत्रं अधनो लभते धनम् ।
 दत्त्वा दानं शुभां कीर्त्तिं विपुलाञ्च तथा श्रियम् ॥
 य इमं शृणुयाञ्चित्यं दानकल्पमनुत्तमम् ।
 अहोरात्र कृत्वा पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 मेषीमशेषकलुषां सं(प्र)हरां सुशस्ताम् ,
 दाने सदैव रसधातुयुतां सधान्याम् ।
 तामादरेण कुरुनन्दन देहि धन्याम् , १(*)
 येनास्तप्यपतिमिरः सत्रितेव भासि २(†) ।
 इति मेषी दानम् ॥

—*—

(१६५) अथाजा दानम् ।

—*—

379. सुमन्तु :—

प्रजापतिस्तपस्तप्त्वा प्रजामुत्पाद्य यन्नतः ।
 यन्नार्थं तत्सूतं कल्प्य पशुं यज्ञस्य सिद्धये ॥
 त्रिरूपं विपुलं भूधनं कृष्णसारं युवानकम् ।
 असमाप्तेषु यज्ञानां सत्राणां पितृकर्मणाम् ॥

१ (*)

'देहि इत्या' इति आदर्शान्तर-स्वितः पाठः ।

२ (†)

'अपाञ्च पाप तिमिरः' इति आदर्शान्तर धृत-पाठः ।

तत् समं विहितं देवे स्तद्दानम् निगद्यते ।
 अजापालो महीपालो अजादानैर्दिवं गतः ॥
 अयने विषुवे चैव शुभादौ ग्रहणेषु च ।
 अमायां समजादानं पौर्णमास्याम् शस्यते १(*) ॥
 विधिं तस्य प्रवक्ष्यामि विश्वामित्रेण निर्मितम् ।
 सर्व्वरत्नोपसम्पन्नां सत्परत्नोपरि स्थिताम् ॥
 वस्त्रमाल्योपमानम् भूषितां पशुजानकीम् ।
 यज्ञनेत्रां हेमशृङ्गीं ताम्रपृष्ठां सुदोहनाम् २(†) ॥
 ससुतां रौप्यपादां कुक्षौ दद्यात्तिलोदकम् ।
 गोदानवत् प्रयुञ्जीत मन्त्रेणानेन संयतः ३(‡) ॥
 मन्त्रावासे अजे श्मशने यज्ञसम्पत् करे शुभे ।
 स्मृष्टः त्वं हरमे पापं जन्मान्तरशतैः कृतम् ॥

इत्यनुमन्त्रणम् ।

एवं समुच्चरेद् भक्त्या द्विजहस्ते जलं क्षिपेत् ।
 प्रीयतां यज्ञनाथाय वासुदेवाय वैनमः ॥
 एवं प्रदक्षिणी कृत्य सूर्य्यं समवलोकयेत् ।
 ततश्च गच्छेत् स्वगृहं हरिं संस्मृत्य मानवः ॥
 ये बालकृत्वा कृता दोषाः कामतोवाप्यकामतः ४(+) ।
 यौवने वार्द्धकेऽन्यत्र प्रसङ्गेनापि पातकम् ॥
 अजादानस्य माहात्म्या निष्पापोजायते नरः ।
 पुत्रपौत्र-समायुक्तः सदाचारमतिश्चिरम् ५(x) ॥

380. विष्णुधर्मोत्तरे—

तस्मादजां प्रयच्छ त्वं ततः सर्व्वमवाप्स्यसि ।
 मन्त्रेणानेन त्रिधिं वदलङ्कृत्य स्वशक्तिः ॥

- १ (*) 'अमावास्याम्' इति आदर्शान्तरं धृतः पाठः ।
 २ (†) अत्र 'वस्त्रनेत्रां' 'सुदोहनीम्' इति पाठद्वयं अन्यथा श्रुतं ईमादौ ।
 ३ (‡) 'संयुते' इति आदर्शपुनःकालरस्यः पाठः ।
 ४ (+) महाभारतीकं 'अमासलङ्कृत्य' इत्यारम्भ 'यत्र समोदने' इत्यनेन सार्धं द्रोणवचनं ईमादौ अधिकर्मणि ।
 ५ (x) 'सदाचार-युतश्चिरम्' इत्यपि पाठः आदर्शपुनःकालरे ।
 'विवाक्ये कृताः पापाः' इति ईमादौ ।

त्वं पुष्पं ब्रह्मणा सृष्ट्वा पवित्रा भवती परम् ।
त्वत् प्रसूतोत्थिता यज्ञा तस्माच्छान्तिकरी भव ॥

इतिदानमन्त्र ।

प्रतिगृहीत ताञ्चैव पृष्ठदेशे द्विजोत्तमः १(*) ।
एवं प्रदाय विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अश्वमेधफलं प्राप्य मोक्षं वैष्णवे पुरे ।

इत्यजादानम् ॥

—*—

(१६६) अथ मेघदानम् ।

—*—

381. हेमाद्रौ, बौधायनः—

अग्नेर्मान्यं भवेत्तस्य यस्य नाग्नि-विनाशकः २(†) ।
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
पलाद्धेनं तदद्धेनं तदद्धेनं वा पुनः ।
राजतं कारयेत् सौम्यमग्ने वाहनमुत्तमम् ॥
सौवर्णाश्च खुराः कार्याः श्वेतवस्त्रेण-वेष्टयेत् ।
श्वेतमाल्यैः श्वेतगन्धैर्धूपन्दद्यान्मधूतकटम् ॥
तण्डुलोपरि संस्थाप्य पुनस्तं पूजयेत् सुधीः ।
तण्डुलानां परिमाणं द्रोणद्वयमुदाहृतम् ॥
आग्नेय्यान्दिशि होमश्च समिदाज्यं तिलैरपि ।
आचार्येण विनीतेन सर्वशास्त्रार्थ-वेदिना ॥
बह्वृचेनच कर्तव्यस्तत्र मन्त्रानिमान् शृणु ।
'अग्निर्मूद्धे'तिमन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते ३(‡) ॥

१ (*)

विष्णुधर्मोक्तं 'उष्ट्रव्यागर्हभवापि' इत्यारभ्य 'सर्ववशफलं क्षमेत्' इत्यन्ते श्लोकद्वयं हेमाद्रौ दानखण्डेऽधिकं दृश्यते ।

२ (†)

'वक्ष्यामि-विनाशकः' इति आदर्शं पुष्पाकारे स्थितः पाठः ।

३ (‡)

'अग्निर्मूद्धां दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां देतां भि जिव्यति । इन्द्रस्य त्वीजसा सादयामि' । श्रुतवस्तुः १३।१४ ।

‘अग्नेनये’त्यांज्यहोमोऽप्यग्निनामिस्तिलाक्षतैः १(*) ।

मन्त्राध्यायोक्तमन्त्रेण चाग्निसंस्थापनम्भवेत् ।

अग्नेः प्रागुत्तरे देशे शुभं कुम्भन्तु विन्यसेत् ॥

प्रणीतामोक्ष-पर्यन्तं कृत्वा स्नानं विधीयते ।

‘आपोहिष्ठे’त्यादित्र्यृचं ‘हिरण्येति’चतुर्ऋचः २(†) ॥

पावमानानुवाकेन मार्ज्जयेद्रोगिणन्ततः ।

‘शन्नोदेव्य’नुवाकेन शान्तिञ्चापि प्रकल्पयेत् ३(‡) ॥

नस्मै हुतवते रोगी प्राङ्मुखाय ह्यदङ्मुखः ।

पूजिताय यथाशक्त्या दद्यात्तन्तु सदक्षिणम् ॥

दानमन्त्रस्तु—

देवानां योमुखो हव्य-वाहनः सर्व्वपूजितः ।

तस्य त्वं वाहनः पूज्यः देवैः सेन्द्रैर्महर्षिभिः ॥

अग्निमान्यं पूर्व्वकर्म-विपाकोत्थन्तु यन्मम ।

तत्सर्व्वं नाशय क्षिप्रं जठराग्नि-प्रवृद्धये ॥

एवं विप्राय योदशाद् अग्नेर्वाहनमुत्तमम् ।

बलवान् अग्निमान् मर्त्योऽजीवेद्वर्षशतं नरः ॥

ततः स्वबन्धुभिर्विप्रैः स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः ।

इत्यग्निमान्यहररौप्य मेषदानम् ॥

—*—

(१६७) अथ महिषी दानम् ।

*—

382. भविष्योत्तरे. श्री कृष्ण उवाच ४(०) ।

महिषी दानमाहात्म्यं कथयामि युधिष्ठिर !

पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्व्वकाम-सुखप्रदम् ॥

- १ (*) ‘अष्टमय सुपचा राये अत्रान्विजानि द्वे ववुमानि विशान् । युयोध्याः सुपचाः समी-
भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम’ । शृङ्गयजुः ५.३६ ।
- २ †) ‘आपोहिष्ठे’ त्रिविधो मन्त्रः शृङ्गयजुः प्रविष्टाः ११।५०।५१।५२ ।
—‘हिरण्येति’ मन्त्राख्याः चतस्रो ऋचः—१।१४, २।१०, १०।१६, २८।२०। शृङ्गयजुः ।
- ३ (‡) ‘ब्रह्मोदेवीरभिरुच्य आपोभवन् पौतये । शंखोरभिः सवन्तु नः’ ।
—आग्नि मन्त्राक्षरेण चः ६।१—१० । शृङ्गयजुः—३६।१२ ।
- ४ (०) कैमादौ दानवद्वयं—विजामिचोक्तौ ‘महिषी’ सुप्रज्ञा राजन् ! श्रीराज्यां युवतीमया
२०।१४ च ‘लोकस्य गच्छति, इत्यस्मी हो होकी आरभ्ये सः’ ।

चन्द्रसूर्यग्रहे पुण्ये कार्तिक्यामयने तथा ।
 शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां सूर्य-संक्रान्ति-वासरे ॥
 यदावा जायते वृत्तं चित्तञ्च कुरुनन्दन !
 तदैव देयामहिषी संसार भय-भीरुणा ॥
 सुक्षीराच्च सुजघना सुशृङ्गी सुखुरा तथा ।
 प्रथम प्रसूता युनी सुशीला दोषवर्जिता १(ॐ) ॥
 सुवर्ण-शृङ्ग-तिलका घण्टा भरण-भूषिता ।
 रक्तवस्त्रावृतारम्या ताम्रदोहनिकान्विता ॥
 पिण्याक-पिटकोपेता सहिरण्याच शक्तिः ।
 सप्तधान्ययुता देया ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
 पुराण पाठके तद्वज् ज्योतिः शास्त्र-विदे तथा ।
 देया नवेदरहिते नवक-व्रतिने क्वचित् ॥
 द्रव्यैरेभिः समायुक्ता पुण्येऽह्नि विधि-पूर्वकम् ।
 दधान्मन्त्रेण राजेन्द्र ! पुराण पठिते नतु ॥

अग्नेदं दानवाकथम्—

ॐ अथेत्याद्यमुकगोत्रप्रवरायेत्यादि समुल्लिख्य इमां महिषीं प्रसूतां तरुणीं सुवर्णशृङ्गीं
 सुवर्ण-तिलकां स्वर्णाभरणां घण्टाताम्र-दोहनिकान्वितां पिण्याकपिटकोपेतां सप्तधान्ययुतां
 पादुकावतीं यमदेवतां अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेत्युत्तवा पूर्वोक्तं मन्त्रमुदाहरेत् ।
 अमुकगोत्रप्रवरेत्यादि, एतन्महिषीदानं प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं हिरण्यं तुभ्यमहं
 सम्प्रददे नममेति ।

इन्द्रादि लोकपालानां स्वाराज्यमहिषी शुभा २(†) ।
 महिषीदानमाहात्म्यात् साऽस्तुमे सर्वकामदा ॥
 धर्मराजस्य सामीप्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः ।
 महिषासुरस्य जननी या सास्तु वरदा मम ॥

१ (०)

अथ युनी सुवती तद्वतीति यावत् । प्रथमप्रसूता—सर्वप्रसूता

१ (†)

इमीं इमीं वादयन्त्यान्तरं गताः । इमादौ विशेषो वधा,—‘एषं दत्त्वा विधानेन
 ब्राह्मणस्य गृहं गयेत् । यमापयेत्ततोविमान् सुसन्तुष्टो भवेति च । अनेन विधिना दत्त्वा
 महिषीं पित्र्यपुत्रवे । सर्वान् कामानवाप्नोति इहलोकै परलोक’ । ‘या कीं वदति
 महिषीं सा राजमहिषी भवेत् । महाराजः पुमान् राजन् व्यासस्य वचनं वधा’ ।

इति दानमन्त्रः—

दत्त्वा प्रदक्षिणी कृत्य ब्राह्मे लोके परत्र च ।
 यज्ञ याजी भवेद्विप्रः क्षत्रियोऽपि जयी भवेत् ॥
 वैश्यस्तु धान्यधनवान् शूद्रः सर्वार्थसंयुतः ।
 तस्माज्जरेण दातव्या महिषी विभवे सति ॥
 पुत्र-पौत्र-प्रपौत्रार्थं मात्मनः शुभमिच्छता ।
 दशधेनुसमां राजन् महिषीं नारोदोऽब्रवीत् ॥
 विंशद्धेनुसमां व्यासः सर्वदानोत्तमां कविः ।
 सगरेन ककुत्स्थेन धन्धुमारेण गाधिना ॥
 दत्ता संस्कृत्य विप्रेभ्यो महिष्यः सर्वकामदाः ।
 महिषी दानमाहात्म्यं यः शृणोति सदा नरः ॥
 सर्वपापं विनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ।
 दुरधाधिकां हि महिषीं नवमेघवर्णाम् ,
 सन्तुष्टार्णकवतीं जघनाभिरामाम् १(*) ।
 दत्त्वा सुवर्णतिलकां द्विजपुङ्गवाय ।
 लोकद्वयञ्च जगतीह किमत्र चित्रम् २(†) ॥
 इति महिषीदानम् ॥

—*—

(१६८) अथ कृष्णाजिनदानम् ।

—*—

३८३. मत्स्यपुराणे—३(‡) ।

कृष्णाजिनं प्रदानस्य विधिकूलं ममानघ ! ।
 ब्राह्मणञ्च समाचक्ष तत्र मे संशयो महान् ॥

- १ (*) 'तर्ककः तुल्यः श्रेष्ठः' । तादृशवत्सुखरतीनिष्ठः ।
 २ (†) 'वीरकदम्ब' इत्येकः परव्योक्तयेति ।
 ३ (‡) अथ मनुवशादेति' वैजाटोयः पाठः ।

384. मत्स्य उवाच—

वैशाली पौर्णमासीच ग्रहणे शशि-सूर्ययोः ।
 पौर्णमासीतु या माघे आषाढी कार्तिकी तथा ॥
 उत्तरायण-द्वादश्यो स्तयोर्हस्तं मया फलम् ।
 आहिताग्निद्विजोयश्च देयं वै तस्य पार्थिव ! ॥
 यथा येन विधानेन तन्मे निगदतः शृणु ।
 गोमये नोपलिप्तेतु शुचौ देशे नराधिप १(*) ! ॥
 आदावेव समास्तीर्य्य शोभनं वस्त्रमाविकम् ।
 ततः सशृङ्गं स खुर मास्तरे कृष्णमार्गणम् ॥
 कर्त्तव्यं रुक्म शृङ्गञ्च रौप्यदन्तं तथैव च ।
 लाङ्गलं मौक्तिकैर्युक्तं तिलच्छन्नं तथैव च ॥
 तिलैरात्मसमं कृत्वा वाससाच्छादयेद् द्विजः ।
 आत्मसममिति—उपविष्टस्यात्म तुल्य प्रमाण मित्यर्थः २(†) ॥
 सुवर्णं नाभन्तत् कुर्याद् दलङ्कृत्य विशेषतः ।
 रत्नैर्गन्धैर्यथा शक्त्या तस्य दिक्षु च विन्यसेत् ॥
 कांस्य पात्राणि चत्वारि दिक्षु दद्याद् यथा क्रमम् ।
 मृन्मयेषु च पात्रेषु पूर्वादिक्षु क्रमेण तु ॥
 घृतं क्षीरं दधि क्षौद्रं मेवन्दत्वा यथा क्रमम् ।

सुवर्णनाभमित्यादि, अलङ्कुर्यादित्य लङ्करण-साधनाकाङ्क्षायाम्, रत्नैर्गन्धैरित्यस्य सन्निहितत्वात् साधनतयान्वयेन निराकाङ्क्षत्वा अकांस्यपात्रैः सम्बन्धः । ततश्च तेषु चतुर्षु मृन्मय पात्रेषु पूर्वादिक्रमेण घृतादि दद्यादित्येति कल्पतरु काराभिमतोऽर्थः ३(‡) ।

पञ्चकस्य तथा शाखा मय्यं कुम्भ मेव च ।

ब्रह्मोपस्थानकञ्च कृत्वा शुभचित्तोनिवेशयेत् ॥

१ (*) 'शुचौ देशे च पार्थिव !' इति ईमाद्री पाठः ।

२ (†) उपविष्टस्य यजमानस्यात्मनः परिसितं तद्वद्व्यमित्यर्थः ।

—'तिलैस्तु तिलैश्च' इत्येति कश्चित् पाठः इति ईमाद्रीः ।

३ (‡) 'हरत्राणि कांस्यपात्राणि चतुर्दिक्षु विन्यस्यानि मृत्पात्राणि पात्राणि घृतादिर्घृताणि यजमानं पूर्वादिदिक्षु स्थापनीयानीति ईमाद्रीः ।

जीर्णवस्त्रेण पीतेन सर्वाङ्गानि च माञ्जयेत् १(॥) ।
 धातुमयानि पात्राणि पादेष्वस्य प्रदापयेत् ॥
 वक्ष्यमाण प्रकारेण समन्त्रकं निवेदयेदित्यर्थः ।
 यानि कानिच पापानि मयालोभात् कृतानि च ॥
 लौहपात्र प्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाशु वै ॥
 तिल पूर्णन्तु तत् कृत्वा वामपादे निवेशयेत् ।
 यानि पापान्यकामानि कामोत्थानि कृतानिच ॥
 कांस्य पात्र प्रदानेन प्रणश्यन्तु सदा मम २(†) ।
 एतत् पात्रद्वयं पश्चिमपादद्वये स्थापनीयम् ।
 परापवादपैशुन्या बुध्-मांसस्य भक्षणात् ॥
 तदुत्थितञ्च मेपापं ताम्रपात्रात् प्रणश्यतु ।
 कन्यानृतं गवाञ्चैव परदार-प्रधर्षणम् ॥
 रौप्यपात्र-प्रदानेन क्षिप्रं नाशं प्रयान्तु मे ।
 ऊर्ध्वपादेत्वमेकाग्र्याः ताम्रस्य रजतस्य च ॥
 ऊर्ध्वपादे—अप्रपादयोः । अत्रैकत्वं मविवक्षितम् ।
 अनेन पूर्वोक्तयोर्लौहकांस्य पात्रयोः ।

पश्चिमपादयोः स्थापनमित्यर्थात्प्रच्यते । अनयोश्च पूर्वं पात्रयोर्दक्षिणे वामेच
 न्यासः ३(‡) ।

अत्र सुवर्णपात्रस्य स्थापनानुक्ते मध्ये पात्रान्तराश्रवणान्मध्यदेशे एव स्थापनम् ।
 एतच्चाक्षत पूर्णस्थापनीय मित्याहुः ४(०) ।

१ (१) तत्रोपस्थानकमिति—‘रा(री)/दानदेशाद्विद्वत्पदमीपे स्थानं स तथोक्तः । यथा-
 मार्कशेन—‘दानान्तरं सात्वापीनेन ज्ञानेनैव याङ्गानि प्रच्छादयेत्’ । इति चतुर्वर्ग-
 चिन्तामणौ ।

” तद्विस्थापनमिति इयम् ।
 निवेदयेत्—‘दानान्तरं कामार्थमिति शेषः ।

२ (१) यानि पापान्यकाम्यानि कर्मा(नी)त्यानि कृतानिच ।
 कांस्यपात्र प्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ।
 लघुपूर्वम् तत्कृत्वा पादेष्वे दक्षिणे न्यसेत्’ । इति कुमाद्वये ।

३ (‡) ‘चव ताम्रपात्रं लघुपूर्वं दक्षिणपादे, रजतपात्रं तिलपूर्वं वामपादे स्थापनीय’मिति
 = चतुर्वर्गचिन्तामणौ ।

४ (०) ‘एतच्च सुवर्णपात्रमक्षतपूर्वं मध्यदेशे स्थापनीय’मिति कुमाद्विः ।

हेममुक्ताविद्रुमश्च दाडिमं वीजं पूरकम् ।
 प्रशस्तपात्रं सुवर्णं सुरे शृङ्गाटकानिच ॥
 एवं कृत्वा यथोक्तेन सर्वशक्यं फलानिच ।
 तत् प्रतिग्रहविधिना नाहिताग्नि-द्विजोत्तमः ॥
 क्षातो वस्त्रयुगच्छन्नः स्वशक्त्या चाप्यलङ्कृतः ।
 प्रतिग्रहश्च तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते ! ॥
 तत एवं समीपे तु मन्त्रमेतदुदीरयेत् ।
 कृष्णकृष्ण विभो देव कृष्णाजिनानघ प्रभो ! ॥
 तद्दानाद्गतपापस्य प्रीयतां मे नमोनमः ।
 त्रयत्रिंशत् सुराणां त्वमाधारत्वे व्यवस्थितः ।
 कृष्णोऽपि मूर्त्तिमान् साक्षात् कृष्णाजिनो नमोऽस्तुते ॥
 सुवर्णनाभिकं दद्यात् प्रीयतां वृषभध्वजः ।
 अनेन विधिना दद्याद् यथावत् कृष्णमार्ग(णः)शः ॥
 नस्पृश्यः स द्विजो राजन् चित्ति युपसमो हि सः ।
 दाने च श्राद्धे काले च दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 स्वगृहात् (हं) प्रेष्यतं विप्रं मण्डलं ज्ञानमाचरेत् १(*) ॥
 पूर्णकुम्भेन राजेन्द्र ! शाखया चम्पकस्य च ॥
 कृत्वा चाचार्यः कलशं मन्त्रेणानेन मूर्द्धनि ।
 'आप्यायस्व' 'समुद्रज्येष्ठा' ऋचो याश्चापि षोडश २(†) ॥
 ताश्च ऋचः 'आप्यायस्वेत्याद्यष्टौ 'समुद्रज्येष्ठा' इत्यप्यष्टौ ।
 ततो जीर्णवस्त्रेणाङ्गं प्रोक्षणम् ।
 अहते वाससो वीतः आचान्तः शुचितामियात् ३(‡) ।
 वीतः—(कृतविशुद्ध-) वस्त्रं परिधानः ।
 तद्वस्त्रं कुम्भसहितं नीत्वा क्षेप्यं चतुष्पथे ।
 इदं दानवाक्यात् पूर्वं कार्यम् ४(०) ।

१ (*) क्षानमाचरे' इति हेमाद्रिः ।

२ (†) आप्यायस्व समेतं ते विभक्तः सोमहत्याम् ।

भवा राजस्य संग्रहे । शुक्लयजुः १२।११२ । अन्ये च शानुष्मान्माः प्रायुक्ताः ।

३ (‡) 'चक्षत' चम्रवाहितं च परिहितम् । वीतः क्षतपरिधानः इति हेमाद्रौ वै ।

४ (०) 'इदं दानवाक्यं पूर्वं कार्यं' इति आदर्शान्तरं हतः पाठः ।

दानवाक्यं यथा—

अथेत्याद्युक्तं गोत्रायेत्याद्युक्त्वा इदं कृष्णाजिनं कुशोपरिगतं कम्बलोपरि स्थितं वस्त्रयुग्म-प्रच्छादितं तिलराशिः सुवर्णशृङ्गं रौप्यश्रुरं रौप्यदन्तं मुक्ताफल-लाङ्गुलं सुवर्णनाभं पञ्चरत्नालङ्कृतं गन्धपुष्पान्वितम्, चतुर्दिगवस्थित-घृत-क्षीर-दधि-मधु पूर्णपात्र चतुष्टय सहितं सधातु (कांस्य) पात्रं श्रीशिव देवतं अमुक कामस्तुभ्य-महं सम्प्रददे नममेति पात्रहस्ते जलन्दद्यात् । पुनरथेत्याद्युल्लिख्य एतत्कृष्णाजिनदान-प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं सुवर्णं तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेति ।

385. दक्षिणा मिति गौरुडे—

शतनिष्क समोपेतं तदर्द्धार्द्धं मथापि वा ।
अतोऽन्युनं न दातव्यं ह्यधि-के फल भूर्जितम् १(*) ॥
उत्तमन्तु शतेनैव मध्यमन्तु तदर्द्धतः ।
तदर्द्धेन कनिष्ठन्तु देयं कृष्णशृङ्गाजिनम् ॥
अथ शतेन निष्काणामिति शेषः ।
न वित्तशाठ्यं कुर्वीत फलदानेस्तु कारणात् ।

फलमुक्तं मतस्यपुराणे—

कृतेनानेन या तुष्टिः न सा शक्या सुरैरपि ।
वक्तुं नृपतिश्रेष्ठ तथाप्युद्देशतः शृणु ॥
समप्रभूमिदानस्य फलमाप्नोति मानवः !
सर्वान् लोकान् स चरति कामचारी विद्वज्जमः ॥
आभूत-संप्लवं यावत् स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ।
नपितृ-पुत्रमरणं वियोगं भार्यया सह २(†) ॥
धन-देश-परित्यागं न च वैहाप्रयात् कश्चित् ।
कृष्णक्षतं कृष्णशृङ्गस्य चर्म,
दत्त्वा द्विजेन्द्राय समाहिताय ।
यथोक्तं मेतन्मरणं न शोचेत्,
प्राप्नोत्यमीष्टं मनसः फलन्तत् ।

386. कालिका पुराणे—

योऽपि रुक्मादि पात्रे च हुत्वा वह्निं ददन्ति च ।
तिलद्रोण-समायुक्तं वस्त्रयुग्मेण वेष्टितम् ॥

पलाद्धार्द्रमथार्द्रं वा वित्तवान् हेमसंयुतम् ।
 सूक्ष्मवस्त्रेण युग्मेण अन्येनाच्छादयेद् द्विजम् ॥
 सोदकं चापरं रुक्मं सतिलं न्यस्य तत्करे ।
 ततः कृष्णाजिनन्दद्यात् तिल द्रोणान्विभक्तं यत् ॥
 दत्त्वा तु भोजयेत्तत्र नत्वा चैव विसर्जयेत् १(*) ।
 अनेनैव विधानेन दशद्रोण-प्रदायकः ॥
 आश्रद्धान्तर्भव कालं मोदते स पुरोत्तमे २(†) ।

387. आदित्य पुराणेच—

वशाख्यां पौर्णमास्याञ्च तिलदानं ददन्ति ये ।
 कृष्णाजिनञ्च सम्पूर्णं प्रच्छाद्याष्टौ तिलस्य वै ॥
 स्वर्णं शृङ्गं रौप्यक्षुरं मुक्तालङ्कूल-भूषितम् ।
 श्वेतवस्त्रं युगोपेतं कृष्णं चैलाद्यलङ्कृतम् ॥
 लोहपात्र-चतुष्कञ्च घृतक्षौद्र-प्रपूरितम् ।
 दधि क्षीरन्तथा चैव सम्पूर्णञ्च ततः परम् ॥
 परीक्षिते गुणाधारे ब्राह्मणे सुसमाहिते ।
 अग्निहोत्ररते शान्ते देवद्विजपरायणे ३(‡) ॥
 तस्मै तद्दीयते दानं कृष्णाजिन मनुत्तमम् ।
 इति कृष्णाजिन दानम् ॥

—*—

- १ (*) 'अथने विपुत्रे चैव चन्द्र सूर्यं यष्टे तथा ।
 युगादौवा प्रयच्छन्ति विधिना ये तु वै विज्ञे ॥
 तंऽपि तत्पक्षमासाद्य दद्यात् ब्रह्म आयुषः' इति हेमाद्रिः ।
- २ (†) 'यो घटं पायसं पूषं हंसपद्म-नियोजितम् ।
 सम्पूज्य वस्त्रयुग्मेण दद्यात् सोऽपि वज्रेद् धुं वस्' इति तत्रैव ।
- ३ (‡) नित्यं दद्यात् श्रीवपरे सर्वशास्त्राद्यलङ्कृतम् ।
 सप्त-बीज-सागरावै समस्तं वनं कामनाम् ॥
 वृषिर्वीरज-सम्पूणा' दत्त्वा भवति यत्फलम् ।
 उज्ज्वलं नरकादघोरात् कुलायै कोत्तरं शतम् ॥
 गच्छन्ति ब्रह्मलोकञ्च विमानैश्चन्द्र सन्निभैः ।
 आसुरैर्धूम्रमानस्य गीतव्यं शमनोरभैः ॥
 अक्षरीभिः परिहृतः पताकाभज-समुत्तमः ।
 त्रयचोषश्च क्षिप्रमेतस्याने सुरकिन्नरैः ॥
 ब्रह्मलोककमतः प्राप्य प्रविशन् पुरोहिताम् ।
 सर्वरजोष्मला दिव्या मुक्ताजाल-विभूषिताम् ॥

(१६६) अथ गृष्टि कृष्णाजिन दानम् १(❀) ।

—*—

388. विष्णुधम्मोत्तरे—

वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च कार्तिक्यां विषुवे तथा ।
अयने प्रहणे वापि दद्यात् कृष्ण मृगाजिनम् ॥
भूमौ गौमयणिमायां दर्भानास्तीर्य्य मानवः ।
तत्राविकन्तथावस्त्रं प्रागग्रञ्च प्रसारयेत् ॥
आविकं वस्त्र—कम्बलम् ।
तस्मिन् कृष्णाजिनं भूप निर्मा(सं) सम्प्रसारयेत् ।
प्राग्भीव मुत्तरमुखं सशृङ्गं स खुरन्तथा ॥
प्राग्भीर्वं—प्राक्सिरस्कम् ।
उत्तरदिशि कृतं मुखं सलोमकं प्रसारयेदित्यर्थः ।
स्वर्णशृङ्गं रौप्यक्षुरं मुक्ता लाङ्गुलभूषितम् ॥
अत्र सुवर्णं शृङ्गत्वादिकं यथा शक्ति कार्य्यम् ।
तिलैः संछाद्य कृष्णैस्तु यथा शक्त्या यथा विधि ।
सौवर्णं क्षीरपात्रन्तु पूर्वस्यान्दिशि धापयेत् २(†) ॥
राजतं दधिपात्रन्तु दक्षिणस्याग्निधापयेत् ।
घृतपूर्णं ताम्रपात्रं पश्चिमायां निधापयेत् ॥

१ (°)

प्रवाच्यस्वयमोभावां दीवर्चावकृतां तुने ।
त्रिंशत् कीर्त्यान् कथाणि चशीत्यधिकानि पुरा ॥
सिंहसमोपविष्टो ये तवस्त्र-परिच्छदः ।
वसन्ते तत्र वैशालं वावदाम् (३) त संक्रम ॥
वदि मातुष मायाति कटाचित्काल-पर्य्यये ।
चतुर्विंशं दृष्ट्वा जन्म जायते मङ्गलादुत्तरे ॥
उपवान् वस्त्रांश्चैव दीर्घागुः प्रियदर्शनः ।
वस्त्रभः सर्वकारीयां हाता मोक्षा तथैव च ॥ इति चतुर्विंशं चित्तामयो ।
कुमाद्री, हानेऽथ 'चघातः कृष्णाजिन-दानविधिं वक्ष्यामः ।
हस्ताग्रञ्च—विधावन्तान् प्रबान्नीसुक्ता ततः हानरीतिश्च विनिश्चयः ततः पुनर्दिशे इति-
व्यञ्जीया'दित्यनं सर्वज्ञसुक्तम् ।
'कृष्णाजिनं विधिं श्रुद्धिं मन आधव पश्यतः ।
चवाचपितु दानानि सर्वपापं हरादिच' इति तत्रैव विष्णुधर्मोत्तरे ।
० (†) 'पूर्वस्यां च निधापयेत्' इति पाठान्तरम् ।

शङ्खं सुनाभिं सुमुखं क्षौद्रपूर्णं तथोत्तरे ।
 चतसृषु तथा दिक्षु चतस्रोऽष्टिकाः क्रमात् ।
 गृष्टिः—सकृत्प्रसूता गौः, सकृत्प्रसूता मृगीवा १(*) ।
 तत् स्वरूपन्तु राजेन्द्र तिलानाच्छाद्य वाससा ।
 पश्चिमेतु तथा भागे वैधं संस्थाप्य पावकम् ॥
 तिलान् घृताक्तान् जहुयाद् व्याहृतिभिः समासतः ।
 आहिताग्निं ततो विप्रं मज्जङ्गाङ्गसुपाठकम् ॥
 प्रवक्तारं याक्षिकञ्च दातारं स्युतिवित् परम् ।
 सम्पूज्य वज्रयुग्मेण अलङ्कारैश्च शोभितः ॥
 दिक्षः सम्प्रोक्ष्य गायत्र्या तिलमिश्रेण वारिणा ।
 कृष्णाजिनं द्विजश्रेष्ठ सशिरोऽष्टिसंयुतम् ॥
 ददामि प्रतिगृह्णीष्व प्रीयतां धर्मराडिति ।
 नाभिं स्पृशंस्तन्नयेत् प्रतिगृह्णात्वसाविति ॥
 निनयेत्—प्रतिगृह्णीयात् २(०) ।
 'अदिति द्वयो' रितिजं पेतुं प्रणवेनादिना ततः ।
 गो-भू हिरण्यं संयुक्तं मार्गमेतद्दाति यः ३(†) ।
 स सर्व-पाप-कर्मपि सायुज्यं ब्रह्मणोऽप्नुयेत् ।
 गोभू हिरण्येत्यादि—

यथाशक्ति गवादियुक्त—गरुडपुराणोक्त—दक्षिणा सहितश्चेत्यर्थः ।

पौलस्त्यौक्तमपि गृष्टिकृष्णाजिनदानं मनेन समानार्थम् । इयांस्तु विशेषः चतुर्दिक्षु
 संस्थाप्य सौवर्णपात्रस्थानेषु प्रागादिक्रमात् ताम्र-कांस्य-रौप्य-सुवर्णमयानि पात्राणि,
 क्षीर-दधि-घृत-क्षौद्र-पूर्णानि स्थापयेत् । हिरण्यं नाभिकं कुर्यात्, सर्वगुणविशिष्टं
 कृष्णाजिनं ददामीति नाभिं स्पृशन् दद्यात् । प्रतिगृहीतातु 'अदितये कृष्णाजिनं
 प्रतिगृह्णाम्यसा'विति स्वनाम गोत्रादिकमुच्यते । अन्यत् सर्वं समानम् ।
 इति गृष्टिकृष्णाजिनदानम् ॥

—*—

- १ (*) 'अथ गृष्टिः—सकृत् प्रसूतगौ वदथीः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । अथ उपवासे, गृष्ट्याति ।
 ततः क्लिप् । इषोदरादित्वात् साधुः ।
 २ (०) 'सप्तचक्रं मन्त्रं प्रतिपद्यतामयोः प्रतिगृहीता जपेत्' इति वैशाखीये ।
 ३ (†) 'गोभू हिरण्यं संयुक्तं' मित्यत्र यथाशक्ता गोभू हिरण्यं दक्षिणापेति वैशाखीः ।
 'अदितिर्द्वौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता सपुत्रः । त्रिर्देवा अदितिः पञ्चमना
 अदितिर्जातमदितिर्जनिवन्' । इति शुक्ल-यजुः २५/२२ ।

(१७०) अथार्द्रकृष्णाजिन दानम् ।

389. बिष्णुधर्म्मोत्तरे,—श्रीभगवानुवाच ।

मुण्डिते नतु या प्रोक्ता प्रायश्चित्तं पुराभवत् ।
 हत्यायां ब्राह्मणस्यैव तां प्रवक्ष्यामि नारद ! ॥
 भूमिं प्राक्प्रवणां शुद्धां गोमयेनानुपेपयेत् ।
 तस्यां हरितदर्भास्तु घनानास्तीर्य्य यत्नतः ॥
 मध्येकृष्णाजिनं राजन् नार्द्रं सर्वाङ्गिकं दृढम् ।
 आस्तीर्य्य शृङ्गसहितं प्राग्भीवं शिरसा सह ॥
 केतितं ब्राह्मणं पूर्वं पात्रं लक्षण-लक्षितम् ।
 केतितम्—निमन्त्रित मित्यर्थः १(१) ।
 प्रक्षाल्य पादौ तस्यैव दद्यात् कृष्णेतु वाससी ।
 सौवर्णे कृण्डले देये हस्ताभरण मेवच २(०) ॥
 क्वादाभिमस्तु संपूज्य शृङ्गयोर्मध्यवेशतः ।
 प्राक्मुख्यं ब्राह्मणं स्थाप्य मृगं सौवर्णं शृङ्गकम् ॥
 तिलैः प्रच्छादयेत् कृष्णे ब्राह्मणं शिरसा सह ।
 यदा शिरोब्राह्मणस्य म(भ)प्रभवति-भूभुजः ! ॥
 जपेष्टे मूलमन्त्रन्तु गायत्रीवा समाहितः ।
 पापं सञ्चिन्त्य मनसा हननं ब्राह्मणस्यच ॥
 नाभिमात्रं समुद्धृत्य तिलैः प्रच्छादयेत् पुनः ।
 संच्छादिते पुनर्विष्टे जपेन्मन्त्रन्तु पूर्व्ववत् ॥
 पुनस्तद्धृत्य विप्रन्तु नाभिं यावत्तु पार्श्विच ३(०) ।
 युनः संच्छादयेत्तस्य शिरःकृष्ण-तिलैस्तथा ॥
 त्रिकृत्यन्तु निमज्ज्येवं दाता दद्यान्मृगाजिनम् ४(०) ।
 पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य तोयमप्सु विनिक्षिपेत् ॥

१ (०)

अथतु चतुर्थमिच्छामि ज्ञाने महाब्राह्मणाजिनाख्या इति ।
 'केतमप्युपश्रित्वा' निसर्गच-विवाचयोः' इत्यजयः ।

२ (१)

'कृष्णाभरण मेव' इति जेमाद्वोयः पात्रः ।

३ (१)

'नाभिमात्रं पार्श्विच' इति जेमाद्विः ।

४ (०)

'दानं दद्यान्मृगाजिनम्' .. , ।

प्रीयतां विश्वकर्मातु विश्वात्मा विश्वरूपधृक् ।
 एवं कृष्णाजिनं दत्त्वा ब्रह्म हत्यां व्यपोहति ॥
 पापिष्ठः परमं स्थानं याति यत्र नशोचति ।
 इति ते गुह्यमाख्यातं दानं सर्वार्थ-नाशनम् ॥
 मुण्डितेन तु कृच्छ्राय ब्राह्मणे चातिते सति ।
 सहस्रं दक्षिणान्दद्याद् नियतं ब्राह्मणाय तु ॥
 इत्याह्वं कृष्णाजिन दानम् ॥

—*—

390. बह्विपुराणे—

योददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयाया मुपानहौ १(*) ।
 वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां विशेषतः २(†) ॥
 यद्ददाति नर श्रेष्ठ ! तदक्षयं समभुते ।

391. भविष्यपुराणे—

माघमासे तृतीयायां गुह्यं करणस्थम् ।
 दानं श्रेयस्करो राजन् क्षीणं पुंसां तथैकम् ॥
 तथा तामेव प्रहस्य,—
 यत्किञ्चिद्दीयते दानं खलपं वा यदियं बहु ।
 तत्सर्वं ब्रह्मयं याति तेनेय मक्षया स्मृतम् ॥
 योऽस्यान्वदाति करकान् वारिपूर्णान् अनेकशः ।
 स याति पुरुषोवीरः लोकत्रै हेममालिनः ॥
 द्वादश्यां चैत्रशुक्लम्, चित्रवक्त्र-प्रबोदनरः ।
 अक्षयं फलमाप्नोति नागलोकस्थ-राच्यति ॥

392. बराहपुराणे—

मार्गशीर्षेऽथ वैशाखे द्वौमासौ मम ब्रह्मभौ ।
 अनयोर्भूमिसयोर्यस्तु द्वादश्यां नियतात्मवान् ॥

१ (*)

हेमाद्रौ, चतुर्मासे भविष्यपुराणेन विष्णुधर्मोत्तरेण पूजाहावादि विषयाः, बराह-पुराणेन विषयाश्च बह्वधा वर्णिताः सन्ति ।

२ (†)

'चतुर्मासे चतुर्विंशति चतुर्विंशति' इति हेमाद्रिः ।

द्वादशानान्तु विप्राणां योददाति बभ्रुधरे ! ।
 एकैकस्यतु गां श्रेष्ठां सर्वोपस्कर सं युवाम् ॥
 वस्त्रोपानद् युगे चैव कर्णालङ्कार मेवच ।
 आतपत्रं पादुकेच अङ्गुलीयक मेवच ॥
 विलिप्य चोपवीतञ्च मां ध्यायन् भक्ति संयुतः ।
 दद्याद् अशक्तौ पञ्चानां त्रयाणां द्वयोवेरच ॥
 अशक्तौ त्वथवैकस्य दद्याद्वेदविदेऽपि गाम् ।
 मन्वन्तराणां कोट्यस्तु दश सप्तच पञ्चच ।
 मच्छरीर गतश्चान्ते सर्ववृन्द-विवर्जितः ॥
 यद्यपि स्युर्ग्रहाः सर्वे मूर्द्धिलिङ्गे शनैश्चरः ।
 सर्वे ते सौम्यतां यान्ति द्वादश्यां विधिनाऽमुना ॥

393. यमश्च—

माम्यान्धकार-द्वादश्यां तिलैर्हुत्वा हुतासनम् ।
 तिलान्दत्त्वाच विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

394. विष्णुधर्मोत्तरे—

वेशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् पञ्च सप्तवा ।
 क्षौद्रयुक्तेस्तिलैः कृण्वैः अर्चयेद् यदिवै नरः ॥
 प्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्तते ।
 तिलैर्हृत्तेरिति शेषः ॥
 यावज्जीवकृणान् पापान् तन्क्षणादेव मुच्यते ।

तत्रैव—

सोपवासस्तथा ज्येष्ठे पूर्णेश शश-लक्षणं ।
 उपानहौ तथा च्छत्रं दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ॥
 आपादृष्टमन्नदानेन प्राप्नोत्यन्नं तथा बहु ।
 जल धेनु प्रदानेन आकृष्यां स्वर्गमाप्नुयाम् ॥
 गोदानं प्रोष्ठ पद्याञ्च पौर्णमास्यां महाफलम् ।
 आश्वयुज्यां कांस्यपात्रं घृतपूर्णं द्विजातये ॥
 समुवर्णन्तथा दत्त्वा दीप्तौजास्त्वह जायते ।
 कार्तिक्यां चन्द्रवर्णाभं अन्यवर्णमथापि वा ॥
 रत्नैर्गन्धै स्ताधान्यै बीजैर्वैस्तथैवच ।

एतैर्युक्तमिति विशेषः ।

कृत्वाचोक्तमथोक्षाणां दत्त्वा दीपं समन्ततः ।

चन्द्रोदये नरो दत्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

कान्तारे यममार्गे तु तेनासौ व्रजते सुखम् ।

प्राप्नोति पुत्रपौत्रांश्च सूर्यलोकं च गच्छति ॥

मार्गशीर्षे तथा मासि पूर्णे च शश-लक्षणे १(*) ।

महारजत रक्तेन वाससातु महीपते ! ॥

आच्छाद्य कांस्यपात्रे तु कृत्वा सोमं समाहितः ।

शशलक्षणे चन्द्रे २(†) । महारजतम्—हरिद्रा

लाक्षा वा । चन्द्रलक्षणं परिभाषायां ज्ञेयम् ।

लवणस्य तु मुख्यस्य सम्पूर्णकृष्णमार्गकम् ।

अत्र मुख्यं सैन्धवादि ।

कृष्णमार्गकम्—कृष्णाजिनम् ।

(दत्त्वा सुवर्णनाभस्य मुख्यस्य कृष्णमार्गणम्) ३(‡) ।

कृष्णाजिनं नरोदत्त्वा तस्मै चैव द्विजातये ।

सौभाग्यरूपलावण्य-युक्तो भवति मानवः ॥

गोरसं वल्लकुम्भेन पौष्णे (वे) छन्साहितो जनः ।

नव ब्राह्मण कुम्भेन सोऽभिषिक्तश्च तत्परः ॥

तदिति—प्रकृत कुम्भादिकं परामृश्यते ।

घृतेन स्नापितं विष्णुं शक्त्या सम्पूजयेत्ततः ।

घृतं जुहुयाद्वह्नौ तच्च दद्याद् द्विजातये ॥

कर्त्रे वक्ष्युर्गं दद्यात् सोपवासः समाहितः ।

कर्मणा तेन धर्मेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

माघ्यां कृष्ण तिष्ठेः श्राद्धं कृत्वा पापैः प्रमुच्यते ।

स्वास्तीर्ण-शयनन्दत्त्वा फालगुन्यां ब्राह्मणाय च ॥

१ * 'पूर्वे त्रिभिरदोषितौ' इति दातुं खल्वे हेमाद्रिः ।

१ (†) इत्यारम्भ—युगादिषु सप्तारात्रे च चव्यानि भवन्ति—इत्यन्योन्यभागः एकजिनं चादशैक्यं नास्ति । जलमार्गकम्—जलमार्गकं इत्यर्थः ।

२ (‡) चतुर्विधं दत्तं भूतस्य पाठ-संश्लेषः नास्ति ।

रूपप्रविण संयुक्तां भार्या पक्षवतीन्तथा १(॥) ।
 तेन प्राप्नोति धर्म्मज्ञः श्रियञ्चैव तद्योत्तमाम् ॥
 पक्षवती—पित्रादिबन्धुवर्गोपेताम् । तेन प्राप्नोत्यपितु प्राप्नोत्येव ।
 तथा नार्यपि भर्त्रादीन् नात्र कार्य विचारणा ।

—*—

(१७१) अत्र तिथिप्रयुक्त दानम् ।

—*—

395. भविष्ये—

पौर्णमास्यां वृषोत्सर्गं कारयित्वा विधानतः ।
 चन्द्रे रजसि निष्पन्नं वृषेणैकेन शोभनम् ॥
 पूजयित्वा च यत्नेन नैवेद्यं विनिवेद्य च ।
 दद्याद् विप्राय सत्कृत्य वस्त्रालङ्कार-भूषणैः ॥
 मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तन्निबोध मयो दितम् ।
 क्षीरोदार्णव-सम्भूत-त्रैलोक्यगण-दीपकः ॥
 उमापति-शिरोरत्नं शिवायाश्च नमोनमः ॥
 दानेनानेन नृपतिर्जायते चन्द्रवद्विभ ।
 अप्सरोभिः परिवृतो यावदाभूत संभवम् ॥

396. विष्णुधर्म्मोत्तरे—

यानि चान्यानि दानानि दत्तानि सुषट्कृत्यपि ।
 युगादिषु महाराज ब्रह्मय्यानि भवन्ति हि ॥
 अत्यल्पमपि यत्किञ्चित् प्रदद्यान्निर्द्वन्द्वोऽपि सन् ।
 ब्रह्मय्यन्तद् भवेत् सर्वं युगादिषु न संशयः २(†) ॥
 इति तिथिप्रयुक्त-दानानि ॥

—*—

(१७२) अथ वारप्रयुक्त-दानानि ।

—*—

397. ब्रह्मपुराणे—

ग्रहान् स्वर्णमयान् कृत्वा यो विप्रेभ्यः प्रयच्छति ।
तद्दिनेषु यथाशक्त्या सर्वान् कामान् स विन्दति ॥
ग्रह प्रतिमा लक्षणं प्रागुक्त—परिभाषायां ज्ञेयम् ।

398. स्कान्देऽपि—

आदिस्त्यादिषु वारेषु सहिरण्याः सदैवतु ।
यः प्रयच्छति तन्मूर्त्ती स्तस्य तुषपन्ति वैग्रहाः ॥
इति वारप्रयुक्त-दानानि ।

—*—

(१७३) अथ नक्षत्रप्रयुक्त-दानानि ।

—*—

399. विष्णुधर्मोत्तरे—

कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं बहुफलं स्मृतम् ।
रक्तवस्त्रस्य रोहिण्यां सौम्ये मे लवणस्य च १(*) ॥
कृषरस्य तथाद्वायां आदित्ये रजतस्य तु ।
घृतस्य तु तथापुष्ये गन्धानामथ सर्पमे ।
क्षेत्रस्य च तथा शाक्रे मूले मूलफलस्य च २(†) ॥
हेम्नश्च मधु युक्तस्य दानमाप्ये महाफलम् ।
वैश्वदेवेऽन्नपानस्य श्रवणे वसनस्य च ३(०) ॥
धान्यस्य वासरे विप्रा वारुणे क्षौषधस्य च ।
आजे पुराणबीजानां सस्यानां तदनन्तरे ॥

१ (*)

रीत्येमे—जीतिषोक्तं ग्रहणस्येति ।

२ (†)

अत्र 'क्षेत्र' इत्यत्र च्छ च स्याति चेन्माद्रीये पाठः ।

अत्राप्ये—वाक्ये गच्छते इति ।

३ (०)

'विश्वदेवे' इति चेन्माद्री पाठः ।

गोरसानां तथा पौष्णे स्नानानां अथचाश्विने ।
तैलादि ब्राह्मणानां स्नानानामिति ।
तिलानाञ्च महादानं भरणीषु महाफलम् १(*) ।
इति नक्षत्र (निमित्त) दानानि ।

—*—

(१७४) अथ योगादि-दानानि ।

—*—

400. विष्णुधर्मोत्तरे—

विष्कम्भे सर्वधान्यानां दानं सर्वाध-नाशनम् ।
प्रीतौ तथापि पानानां आयुष्मति मृतस्यच ॥
कुङ्कुमस्यच सौभाग्ये यवदानञ्च शोभने ।
अतिगण्डेच वस्त्राणां पायसस्य सुकर्मणि ॥
धृतौ रजतदानञ्च शूले मूलादि दानकम् ।
गण्डे मण्डन दानञ्च वृद्धौ गोदानमिष्यते ॥
ध्रुवेच पञ्चरत्नानां व्याघाते फाणितस्यच २(†) ।
हर्षणे गन्धदानं स्याद्भुजे दद्यान्मणीनपि ॥
सिद्धौ सिद्धार्थका देया व्यतीपाने तु काञ्चनम् ।
वरीयसि तिलान्दद्याद् वस्त्राणि परिधे तथा ॥
जलकुम्भा शिवे देयाः सिद्धे सिद्धान्नमिष्यते ।
साध्येऽलङ्करणानाञ्च च्छत्रदानं शुभे शुभम् ॥
शुके श्वोपानहोर्दानं शस्त्रं ब्रह्मणि सर्पिषः ।
ऐन्द्रेच दीपकन्दद्याद् द्वैधृतौ कनकं हितम् ॥
दानान्येतेषु योगेषु यथोक्तानि द्विजोत्तमाः ३(‡) ।
भक्ति युक्तो द्विजे दत्त्वा लोकं वसति चक्रिणः ४(+) ॥
इति योगदानानि ५(§) ।

- १ (•) 'महादान' नित्यं सदादानं इति पाठः ऐमादौ ।
२ (†) अथ 'फाणितं गुडं शर्करादिजातम्' मत्स्यपुराणे, तत्र च्छत्रं इति । 'मत्स्यपुराणे फाणि' खण्डविचारे ।
३ (‡) 'यथा ब्रह्मा द्विजोत्तमाः' इति ऐमादिः ।
४ (+) 'भक्तिः श्रेष्ठिजे' इति आदर्शव्याख्यानः पाठः ।
५ (§) एतेषु विष्णु आदियोगेषु उक्तानां धान्यादि दानानां दानं वैधक्यं प्रदत्तमिति भावः ।

(१७५) अथ करण-दानानि ।

—*—

करणेषु प्रवक्ष्यामि दानानि द्विजपुङ्गवाः ।
 बवे पायसदानं स्याच्छुद्धदानं^१ वालवे ॥
 कौलवे गोरसान् दद्यात्तिलांस्तैतिल-नामनि ।
 गराभिधाने लवणं वणिजे देयं मम्बरम् ।
 विष्टौच यष्टिकाभ्यानि शकुनौ सर्पिरेवच ॥
 मधुदानं चतुष्पादे शङ्खं नागेच वाससाम् १(*) ।
 दानं प्रियङ्गोः किन्तुष्मे श्रेष्ठमुक्तं द्विजोत्तमाः ॥
 इति करण-दानानि ।

- * -

(१७६) अथ संक्रान्ति-दानानि ।

—*—

401. विश्वामित्र—

मेष संक्रमणे भानो मेषदाने महाफलम् ।
 वृष संक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैवच ॥
 वस्त्राभ्युपान-दानानि मिथुने विहितानिच ।
 घृतधेनुप्रदानं^२ कर्कटे परिहास्यते ॥
 ससुवर्णं चतुर्दानं सिंहे वै विहितं सदा २(†) ।
 कन्या प्रवेशे वस्त्राणां सुरभीनां तथैवच ।
 तूला प्रवेशे धान्यानां बीजानामेव कीर्तितम् ॥
 कीट प्रवेशे वस्त्राणां वेष्टनं दानमेवच ।
 कीटो वृश्चिको-मार्गशीर्ष इति ।
 धनुः प्रवेशे वस्त्राणां यानानां^३ महाफलम् ।
 श्व प्रवेशे दारुणां दानमग्रे स्तथैवच ॥

१ (*)

‘मेष’ नागेच वाससाम् इति ईशाद्विः ।

२ (†)

‘सिंहेऽपि’ इति ईशाद्विः ।

संक्रान्ति नामानि संक्राम्यद्वाच्यं ज्योतिषतत्त्वे सति ।

श्वो मकरो माघ इति ।
 कुम्भ प्रवेशे दानन्तु गवामम्बु-नृणस्य च ।
 मीन प्रवेशे ज्ञानानां माल्यानामपि चोत्तमम् ॥
 दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्राः,
 प्रोक्तानि कालेषु नरः प्रदाय ।
 प्राप्नोति कामान् मनसस्त्वभीष्टान्,
 तस्मात् प्रसंसन्ति हि कालदानम् ॥
 इति संक्रान्ति दानानि ।

—*—

(१७७) अथ मास-दानानि ।

—*—

402. वामने—

माघे मासि तिलाः शस्ता स्तिल धेनोश्च दानव ! ।
 इध्मेन्धनदा श्रान्ये माधव प्रीणनाय तु ॥
 फाल्गुने ग्रीहयो गावो वक्त्रं कृष्णाजिनान्वितम् ।
 गोविन्द प्रीणनार्थाय दातव्यं पुरुषर्षभ ! १(*) ॥
 चैत्रे विश्वित्र वक्त्राणि शयनान्यासनानि च २(†) ।
 विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणे ध्वज ॥
 गन्धाश्चमाल्यानि तथा वैशाखे सुरभीनि च ।
 देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदन-तुष्टये ॥
 चदकुम्भाम्बुधेनुच तालवृन्तं सुवन्दनम् ३(‡) ।
 त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सदा ॥
 वषानद् युगलं छत्रं लवणामल कानि च ।
 आषाढे वामन-प्रीत्यै दातव्या नितु भक्तिः ४(+) ॥

-
- १ (*) 'भरतर्षभ' इति ईमादिः ।
 २ (†) 'वैने चिचाधि वक्त्राधि' इति तथैव ।
 ३ (‡) 'चदकुम्भाम्बु धेनुचे'ति ' ' ' । चदकुम्भः वारिपूर्णकुम्भः । चम्बु धेनुः—
 प्रायुक्तः जलधेनुः इति वा ।
 ४ (+) चम्बुव — 'लवणामलकानि च' इति भिन्न. पाठः ।

घृत^१ क्षीरं कुम्भांश्च घृतधेनुः फलानिष ॥
 श्रावणे-श्रीधर प्रीत्यै दातव्यानि विपश्चिते ।
 मासि भाद्रपदे दद्यात् पायसं मधुसर्पिषी ॥
 हृषीकेश प्रीणनार्थं लवणं सगुडौदनम् ।
 तिलां स्तुरङ्ग-वृषभं दधिताश्रायसादिकम् ॥
 प्रीत्यर्थं पद्मनाभस्य देयमश्वयुजि नरैः ।
 रजतं कनकं दीपान् मणिमुक्ता फलादिकम् ॥
 दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्तिके नरैः ।
 खरोष्ट्राश्वतरान् नागान् शूकराश्च मजाविकम् १^(*) ॥
 दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि मार्गशीर्षे नरैः ।
 प्रासादं नगरादीनि गृहं प्रावरणानि च ॥
 नारायणस्य तुष्ट्यर्थं पौषे देयानि यत्नतः ।
 दासी-दास मलङ्कारं मङ्गं षड्रस-संयुतम् ।
 पुरुषोत्तमतुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्वकालिकम् ॥
 यद्यदिष्टतमं किञ्चिद् यश्चाप्यासि(स्ति)शुभं गृहे ।
 तत्तद्वि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः २^(†) ॥

403. हृषीपुराणे च—

मार्गे रसोत्तमं दद्याद् घृतं पौषे महाफलम् ।
 अत्र रसोत्तमं लवणम् ।
 तिलान् माघे मुनिश्रेष्ठ सप्तधान्यानि फाल्गुने ।
 विचित्रानि च वस्त्राणि चैत्रे दद्याद्भुजोत्तमे ॥
 वैशाखे द्विज गोधूमान् ज्येष्ठे तोयभृतं षटम् ।
 आषाढे चन्दनन्देयं सर्कपूरं महाफलम् ॥
 नवमीतं नभोमासि छत्रं पौष्ठपदे मतम् ।
 शुद्धं शार्कर-वर्णाढ्यान् लङ्कुकानाग्निने मुने ! ॥
 दीपदानं महापुण्यं कार्तिके यः प्रयच्छति ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति क्रमेणैदमुदाहृतम् ॥

ब्रतान्ते गां शुभान्दद्यात् सवत्सां कांस्य दोहनीम् ।
 सयुगं सस्रजं वत्सं दापयेद्विधिनाऽमुना १(*) ॥
 देवीं विरर्चिष्य सूर्य्यञ्च विष्णुं वाथ यथाविधि ।
 स्वभाव-शुद्धौ विधिवत् पूजयित्वा द्विजोत्तमम् ॥
 दातव्यं वीतरागे तु काम-क्रोध-विवर्जिते ।
 ब्रतान्ते मासदान-समाप्तौ, इति ज्ञेयम् ।
 इति मासदानानि ।

—*—

(१७८) अथर्तु दानानि ।

—*—

404. विष्णु धर्मोत्तरे—

स्नानानुलेपनादीनां वसन्ते दानमिष्यते ।
 पानकानां तथाप्रोक्ष्ये छत्राणान्तदनन्तरे २(†) ॥
 शरशस्त्रस्य धर्मज्ञा वस्त्राणामपि हैमने (न्ते) ।
 वह्निर्दानं नरः कृत्वा सूर्य्यस्योदयनं प्रति ३(‡) ॥
 शिशिरे सततं वह्निं नर्पयित्वा तथानि(ति)लैः ।
 कुलमापं सघृतन्दत्त्वा यथाशक्त्या द्विजातिषु ॥
 कायाम्नि दीप्तिं प्राकाश्यं शत्रुनाशञ्च विन्दति ।
 कुलमापं स्विन्नधान्यम् ४(०) ।

405. यमश्च—

कृषरं भोजयित्वा तु स्वशक्त्या शिशिरे द्विजान् ।
 दीप्ताम्रित्व मवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
 इत्युक्तु दानानि ।

—*—

१ (*)

श्रीकोऽयं आदर्शयन्त्राकारे नास्ति ।

२ (†)

‘सयुगां सस्रजं वत्सं दापयेद्विधिना धुना’ इति च पाठो यन्त्राकारे ।

३ (‡)

‘वह्निर्दानं नरः कृत्वा’ इति तत्रैव । वह्निर्दानं—श्रीतापन-यथे’ तुषिनेवह्निर्दानं कार्यम् । वह्निर्दानमन्यत् ।

४ (०)

अन्यथ—कुलसिता माषाः कुशावाः । कुलन्यास्यमाष इति । आन्दोग्ये कुशावा उक्ताः ।

(१७६) अथायन-दानम् ।

—*—

406. स्कान्धे—

धेनुन्तिलमयं राजन् दद्याद् यश्चोत्तरायणे ।
सर्व्वकामानवाप्नोति विन्दते परमं शुभम् ॥

407. विष्णु धर्मोत्तरे—

उत्तरेत्त्रयणे विप्रा वस्त्रदानं महाफलम् ।
तिलपूर्णं मनद्वाहं दत्त्वा पापैः प्रमुच्यते ॥
इत्ययन दानम् ॥

—*—

(१८०) अथ सम्बत्सर-दानानि ।

—*—

408. विष्णु धर्मोत्तरे—

सम्बत्सरेतु दातॄणां तिलदानं महाफलम् ।
परिपूर्वं महादानं यवानां द्विजसत्तम १(*) ॥
परिपूर्वं (ण) परिवत्सरे, एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।
इदा पूर्व्वेच बन्ध्याणां धान्याणां वानुपूर्व्वके ।
इत्तुपूर्वं रजतस्यापि दानप्रोक्तं महाफलम् २(†) ॥
सम्बत्सरादयश्च ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धाः तेषां नामानि च ।

इति सम्बत्सर-दानानि ।

इति श्रीमद्विद्वज्जन कृपापात्रीभूतेनानन्ताचार्येण विरचिते विधान पारिजाते निबन्धे
कालविशेष विहित दानानि ॥

—*—

१ (•)

'परिपूर्वं तथादानं' इति द्वाविधः, साविधश्च ।

२ (†)

इदापूर्वं इति—इदावत्सरे, चतुर्वत्सरे, इवत्सरे । 'सम्बत्सरे तथादानं तिलस्य तु
महाफलम् । परिपूर्वं तथादानं यवानाञ्च द्विजोत्तमाः । इदापूर्व्वेऽन्नवस्त्राणां धान्या-
नाञ्चानुपूर्व्वके । उदासम्बत्सरे दानं रजतस्य महाफलम्' । इत्यपि पाठमिदोविष्णुधर्मो-
त्तरे । अतिः ब्राह्मे पुराणे च संवत् सराणां संक्रान्तीनां नामानि सन्ति । धर्मशास्त्रे च
संक्रान्तिषु दानं विशेष फलप्रदम् ।

(१८१) अथारोग्य दानम् ।

—*—

409. नन्दी पुराणे—(१)

धर्मार्थ-काममोक्षाणां आरोग्यं साधनं यतः ।
 अतस्त्वारोग्य दानेन नरोभवति सर्वदः १(*) ॥
 आरोग्यशालां कुर्वीत महौषध परिच्छदाम् ।
 विदग्ध-वैद्य संयुक्तां भृत्यावसथ संयुताम् ॥
 तथा—(२)
 वैद्यस्तु शास्त्रवित्-प्राज्ञो दृष्टौषध पराक्रमः ।
 औषधी-मूल-वर्णज्ञः समुद्धरण-कालविद् ॥
 रसवीर्य-विपाकज्ञः शालि-मांसौषधिगणे ।
 योगविद्देहिणां देहं योधिषा प्रविशेद्बुधः ॥
 धातु-पथ्यमयज्ञश्च निदानविदतश्चितः २(†) ।
 व्याधीनां पूर्वलिङ्गज्ञस्तदुत्तरविधानवित् ॥
 देश काल-विधानज्ञः चिकित्सा शास्त्रवित् तथा ।
 अष्टाङ्गायुर्वेदवेत्ता मुष्टियोग-विधानवित् ॥
 अष्टाङ्गानि—आयुर्वेदस्य यथा—

शल्यं, शालाक्यं, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्य, मगदतन्त्र, वाजी-
 करण, तन्त्रमिति, शुश्रुतोक्तानि ।

एवम्बिधः शुभोवैद्यो भवेद् यत्राभि योजितः ।
 आरोग्यशालामेवन्तु कुर्याद् यो धर्मसंश्रयः ॥
 सपुमान् धार्मिको लोके सकृत्तार्थः स बुद्धिमान् ३(‡) ।
 सम्यगारोग्य शालाया मौषधैः स्नेह-पाचनैः ।
 व्याधितं निरुज्जीकृत्य अप्येकं करुणायुतः ।
 प्रयाति ब्रह्मसदनं कुलसप्तकसंयुतः ॥

- १ (*) वैद्यविद—‘धर्मावकाममोक्षाणां आरोग्यमुत्तमं वक्ष्यम् । रोगाक्षय्यापहृत्तारः त्रेयसो-
 नौवितस्तत्त्वम्’ ॥
 २ (†) ‘वैद्यस्तु’ इत्याद्यर्थे ‘योगविधानवित्’ इत्यनौविषय आहर्षक्यान्तरं ईमादौषधि, मा-
 नाक्षिचैकवित् यन्त्रे । अपरं मन्दिषिचर पुराणे चालि ।
 ३ (‡) चान्द सन्ने शुश्रुते तदौषाद्याश्चिन्मिति ।

410 सौर पुराणे—

रोगिणां रोगशान्त्यर्थं औषधं यः प्रयच्छति ।
 रोगहीनः सदीर्घायुः सुखी भवति सर्वदा ॥
 आकाशस्य यथा नान्तः सुरैरप्युप लभ्यते ।
 तद्वदारोग्य दानस्य नान्तो विद्यते वैक्वचित् ॥
 इत्यारोग्य दानम् ।

—*—

(१८२) अथरत्न दानम् ।

—*—

411. मदनरत्ने, विश्वामित्रः—

यः प्रयत्नेन रत्नानि विप्रेभ्यः सम्प्रयच्छति ।
 स सर्व-गुण-सम्पन्नान् पुत्रान् विन्दति नन्दति ॥

412. सम्बर्त्तः—

समुद्रजानि रत्नानि नरो विगत-कल्मषः ।
 दत्त्वा विप्राय महते प्राप्नोति महतीं श्रियम् १(*) ॥

413. स्कन्द पुराणे, प्रतिरत्नं फलमुक्तम् ।

विदुषाणां प्रदानेन रुद्रलोकं ब्रजेद् ध्रुवम् ।
 सर्व-पातक-निर्मुक्तो मुक्तादानेन जायते ॥
 लोकमाप्नोति दानेन नरो वज्रस्य वज्रिणः ।
 तथा प्रदत्ते गोमेदैः मोदते नन्दने वने ॥

१ (*)

‘आवालिङ्गवाच—

रत्नानि च विजे दद्याद्भुक्त्यानि मानवः ।
 अलङ्कार-निर्मितं वा देवताभ्योऽति यत्नतः ।
 अपाप-ताप निर्णुक्ते मुक्तिमेव समनुते ॥
 नरसेभ्यः परं वस्तु न चास्ति भुवनतये ।
 अतस्तद्दानमोयन्त्यान् फलं तन् केन वच्छेते’ इति हेमाद्रौ दान खण्डे ।

सर्वे प्रहाः प्रतुष्यन्ति पुष्परागस्य दानतः ।
गारुत्मतेर्म (र्ग) रुतमन्तः पद्मरागैर रोगतः १(५) ॥

दत्तैरत्नैरिति शेषः ।

प्रदानादिन्द्र नीलानां लीलानां भाजनम्भवेत् ।
सुखी शङ्खप्रदानेन शक्तिं शुक्ति-प्रदानतः ॥
भूमिजानिच रत्नानि गजकुम्भोत्थितान्यपि ।
योददाति श्रियायुक्तः स देवोजायते ध्रुवम् २(†) ॥
इति रत्नदानम् ।

—*—

(१८३) अथ श्रीमुक्ताफल दानम् ।

—*—

तत्र स्कान्दे एवं प्रकारान्तरेण रत्नदानमुक्तम् ।
सर्वेषामेव दानानां रत्नदानं महा फलम् ।
सर्वसिद्धिकरं प्रोक्तं मुनिभिर्लोमशादिभिः ॥
विधानन्तस्य वक्ष्यामि शृणु शौनक ! यत्नतः ।
इन्द्राण्या हि पुरा चोर्णमिन्द्रस्य प्रियकाम्यया ॥
शापादिन्द्रे पुरा नष्टे बृहस्पति-ममोरितम् ।

॥१८३॥ पुलोमजोवाच—

बृहस्पति-सुराचार्य्य-ऋषिपत्नी-समागमान् ।
सहस्रभगतां प्राप्य लज्जितः सुरनायकः ॥
मेरो सरसि तोयाह्वये पुष्करं हि समाश्रितः ।
तत्र च्छिन्नः प्रवसति नहुषो मामभीप्सति ॥
इन्द्रत्वं प्रापितो देवैः किं कार्य्यं वद मे प्रभो ! ।

१ (०) वेदव्याख्य—'रत्नदानस्य सुमहत् पुण्यमुक्तं अनादिप ! ।

तानि विक्रीय यत्रति ब्राह्मणोऽथ भयङ्करः' ॥

२ † 'वेदुष्यः स्युः क्वच पद्मरागैरोगतः' इति ईशाऽऽदि ।

३ (†) सञ्जयव्यात् योभो नराजोये युक्ति कन्यती मानारस्य प्रत्तरये सुम्यसृष्टिं नमसि ।

415. बृहस्पतिस्त्वाच—

सुरेशः स्वापराधेन पुष्करे वसति ध्रुवम् ॥
 तद्दोषपरिहारार्थं दानमेकं समाचर ॥
 अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो ज्योतिःश्रेष्ठो दिवाकरः ।
 द्विपदां ब्राह्मणः श्रेष्ठा देवश्रेष्ठो यथा हरिः ॥
 स्वर्णदी सरितां श्रेष्ठा शब्दश्रेष्ठा यथा श्रुतिः १(*) ।
 दानानामुत्तमं दानमिदं वक्ष्ये पुलोमजे ! ॥
 मुक्ताफलमिति ख्यातं ब्राह्मणा नारदाय च ।
 सर्वपाप-क्षयकरं सर्वसम्पत्-प्रदायकम् ॥
 सर्वदुःखप्रशमनं सन्तति-प्रतिवर्द्धनम् ।
 तस्मिन्नाचरिते देवि ! दोषं प्रक्षाल्य वासवः ॥
 समायास्यति स्वर्लोकं नहुषश्च विनश्यति ।
 तत्रोपायास्त्वया कार्या नहुषस्य प्रणाशने ॥
 मुनिभिर्विहितं यानं समाम्नाय च मामिह २(†) ।
 नान्यथा नौ हि संशम्यादिति वाच्यो हि स त्वया ३(‡) ॥

—*—

(१८४) आरोग्याद्यर्थं मुक्ताफल दान विधानानि ।

—*—

ऋषिभिः शापितो यायादधोगतिमनुत्तमाम् ।
 यस्मात् सुरेशः स्वपदमिति मे निश्चिता मतिः ॥

416. इन्द्राण्युवाच—

कथं विधेयं तद्दानं कस्मिन् काले द्विजोत्तम ।
 कक्षास्य विधिरुद्विष्टस्तत् सर्वं ब्रुहि मे गुरो ! ॥

-
- १ (*) 'गायत्र्या ब्राह्मणमख्यत' । 'द्विपदां ब्राह्मणोपरः इति' विराट्पर्वणि ।
 २ (†) 'विहित'मित्यत्र 'वाहित'मिति पाठः कश्चिद्वचः ।
 ३ (‡) 'नान्यथा नौ हि संशम्यादिति वाच्यो हि स त्वया' इति आदर्शव्याकरणरहितः पाठः ।

417. बृहस्पतिस्वाच—

शुभे काले शुभे देशे चन्द्रताराबलान्विते ।
 व्रतानामुत्तमं कार्यं श्रीमुक्ताफलनामकम् ॥
 स्वस्ति वाच्या द्विजेः पूर्व कर्मसंकल्प-पूर्वकम् ।
 मनोरथानां संसिद्धयै सर्व्वरिष्ट-निवृत्तये ॥
 आचरिष्ये व्रतमिदं श्रीमुक्ताफल-संज्ञितम् ।

इति सङ्कल्प—मणत्रः ।

सखीकं विष्णुमावाह्य शङ्खचक्रादाम्बुजैः ।
 चतुर्भुजं ताक्ष्यसंस्थं प्रद्युम्नसहितं विभुम् ॥
 प्रतिमायाः सुवर्णस्य पूजयेदुपचारकैः ।
 पुष्पमण्डपमध्ये च छत्रचामर-संयुते ॥
 एकादश्याञ्च सम्पूज्य द्वादश्यां दानमाचरेत् ।
 मुक्ताफलानि प्राग् दद्यात्त्रयत्रिंशति संख्याया ॥
 यद्वा षोडश-संख्याङ्कं (कं) स्ववित्तस्यानुसारतः ।
 अतो मुक्ताफलं दानमित्याहु र्मुनयस्त्विदम् ॥
 द्वितीये ह्रीरकन्द्वादेवमेव शुभानने ।
 तृतीये चेन्द्रनीलं स्याद्गोमेदन्तु चतुर्थके ॥
 प्रवालं पञ्चमे प्रोक्तं षष्ठे वै पुष्परागकम् ।
 गारुत्मकं सप्तमे तु वैदुर्य्यञ्चाष्टमे स्मृतम् ॥
 प्रवालं नवमे दद्याद् दशमे वज्रसंज्ञितम् ।
 एकादशे पञ्चरत्नं द्वादशे नवरत्नकम् ॥
 एवं द्वादशमासेषु देयं पूर्व्व-विधानतः ।
 यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा व्यवस्थिताः ॥
 तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ।
 इति मन्त्रेण योदद्यात् पूर्व्वोक्त-विधिपूर्व्वकम् ॥
 क्षेत्रे कालान्तरे चापि सर्वाच् कामानवाप्नुयान् ।
 एकमेव फलानान्तु ज्यूतादीनां विधिः स्मृतः ॥
 दक्षिणा धान्यसहिता सम्यग् देया न चान्यथा ।

सूतउवाच—

बृहस्पतेर्मुखादेवं श्रुत्वेन्द्राण्या कृतं व्रतम् ।
 श्रीमुक्ताफलसंज्ञन्तु सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥
 रत्नान्तरप्रदाने तु तत्तच्छब्दं प्रयोजयेत् ।
 समस्तरत्नदानानामशक्तौ शक्तितो ददेत् ॥
 वशीकृतं यथेन्द्राण्या व्रतादस्मादभूच्छुभम् ।
 तथान्येषामनुष्ठानाद् व्रतस्यास्य भविष्यति ॥
 इति मुक्ताफलदानानि ॥

—*—

(१८५) अथालङ्कार दानम् ।

—*—

418. ब्रह्मवैवर्त पुराणे—

द्विजातिभ्यस्तु यो दद्यादलङ्कारान् समुज्ज्वलान् ।
 सोऽलङ्कृतः सर्वलोके क्रीडत्यप्सरसां गणैः ॥
 अलङ्कारप्रदानेन सुरुपः सुभगो भवेत् ।
 तथालङ्कारदानेन दीर्घायुश्चैव विन्दति ।
 अलङ्कारास्तु नानाविधाः ।
 ग्रन्थगौरव भीत्या न लिख्यन्ते ।
 इत्यलङ्कार दानम् ।

—*—

(१८६) अथ वस्त्रदानम् ।

—*—

419. नन्दि पुराणे—

वस्त्रं यक्षार्थिने दद्याच्छुभं चापि ग्रहच्छया ।
 स भवेद्धनवान् श्रीमान् बृहस्पतिपुरे वसेत् ॥

420. विष्णुधर्मोत्तरे—

वासो हि सर्वदेवस्य सर्वप्रायोज्यमुच्यते ।
वस्त्रदानात् सुरेशः स्याद्रूपद्रविणसंयुतः १(*) ॥
युक्तो लावण्यसौमग्यैर्विरोगश्च तथा द्विजः ।

तथाच—

दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ।
दत्त्वा सरोमन्तत्रापि फलन्दशगुणं लभेत् ॥
आविकं वसनन्दत्वा भृगूणां लोकमाप्नुयात् ।
छागन्वत्वा चाङ्गिरसं क्षौमं दत्त्वा बहुस्पतेः ॥
वसूनां लोकमाप्नोति दत्ते च मृगलोमिके ।

तथा—

सर्वदेवो वस्त्रदः प्रोक्तो मतः सर्वत्र वस्त्रवान् ।
श्रियमाप्नोति धर्मज्ञस्तद्धि तस्माद्विशिष्यते ॥

421. अथ भविष्यपुराणे—

यो वस्त्रं भानवे दद्याद्दहतश्च महाजनः २(†) ।
स चेन्द्रलोकमासाद्य वन्द्यस्तु त्रिदशैरपि ३(‡) ॥

422. आदित्यपुराणे—

ब्रह्मे वस्त्रप्रदानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।

423. नन्दिपुराणे—

वासांसितु विचित्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
स्नापितानि शिवे दद्याद् विकेशानि नवानि च ॥

१ (*)

‘वस्त्रदाने’ति इमाद्विभूतः पाठः ।

—तत्रैव ‘मोक्षं वस्त्रं तथा जीर्णं न देयं ब्राह्मणस्य तु ।

देयं वरं चाङ्गिरसं लोकं याति बहुस्पतेः’ ।

मानवे वस्त्रदाने च—

‘वासोदचन्द्रासौम्यं वसिष्ठासौम्यमवदः’ ।

तत्रैवाप्यत्र ‘न रत्नसुखं वासी न मौल्यं प्रशस्यते’ इति ।

२ (†)

‘महाधनं’ इति ईमादिः ।

३ (‡)

‘उद्विष्यतीकम्’ इति आदिर्गं यस्यान्तरस्यः पाठः ।

यावत्तद्वस्त्ररूपाणि परिमाणं विधीयते १(*) ।
 तावद्वर्षं सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 क्षापितानि—क्षालितानि ।
 विकेशानि—नरकेश रहितानि ।

424. बराह पुराणे—

क्षौमाम्बराणि योदद्यात् पत्रोर्णानि च चक्रिणे ।
 कार्पासजानि वा दद्याद्भक्त्या वित्तानुसारतः ।
 तत्र वासांसि यावन्तस्तन्तूनां परिमाणतः २(+) ॥
 तावद्वर्षं सहस्राणि विष्णुलोके महीयते ३(x) ।

425. देवी पुराणे—

अण्डजैर्वीजजैर्वीपि वस्त्रैरभ्यर्च्य शैलजाम् ४(०) ॥
 सम्भूज्याभरणैः शक्र ! चक्रवर्त्तित्वमाप्नुयात् ।

426. नन्दि पुराणे—

उष्णीषदायिनो मर्त्या जायन्ते मुकुटोज्ज्वलाः ।
 विस्तीर्ण-राजवंशेषु सितच्छत्राग्रथ लक्षणाः ॥

427. नारदीय पुराणे—

निष्किञ्चनेभ्यो दीनेभ्यः शीत-वात महातपैः ।
 अर्हतेभ्यः करुणया वस्त्रमौर्णं वृदाति यः ॥
 न तस्य सुकृतं वक्तुं शक्यते त्रिदशैरपि ।
 आधिज्याधि विनिम्मुक्तः सोऽक्षयं सुखमश्नुते ॥
 इति वस्त्रदानानि ।

*—

१ (•)

यावत्तद्वस्त्रतन्माम्' इति हेमाद्रिः ।

२ +

'तत्र वासास्त्रियावन्ति' इति वा यस्यान्तरे पाठाकारम् ।

३ (x)

'स्वर्गलोके महीयते' इति हेमाद्रिः ।

४ (०)

'अन्यत्रै'रिति हेमाद्रिः ।

(१८७ अथ शय्या दानम् ।

—*—

428. तत्र वेदव्यासः—

सुगन्धि-चित्रास्तरणोपपन्नाम् ,
दद्यान्नरोयः शयनं द्विजाय ।
रूपान्वितां पक्षवतीं मनोह्वाम् ,
भाष्यमयन्नोपचितां लभेत् सः ॥

429. अथ विष्णुसंहितायाम्—

शय्यादानञ्च बोद्धव्यस्तस्यापि शृणु विस्तरम् ।
सर्वकालेषु दातव्या तथा पुण्यदिनेषु च ॥
गजदन्तैः प्रवालैर्वा सुवर्णरजने नवा ।
कार्या गात्राणि पादाश्च बलभ्यश्च सदक्षिणाः ॥
अलामेऽपिच कर्तव्या स्तुत्यकाष्ठमयाः शुभाः ।
सन्ध्याभ्रपटलाकारै रास्तीर्णा परितः शुभैः ॥
शिरोधरैः सवितानैः प्राकारै निर्मितैरिति ।
मणिसौवर्णपात्रैश्च रौप्यैस्ताम्रैश्च संयुताः ॥
फलपुष्पसुगन्धैश्च ताम्बुलाद्यैः सुविस्तरैः ।
दर्पणैश्च पदत्राणै नानाद्रवैर्विभूषणैः ॥
चतुष्कोणेषु संस्थाप्य यथाशक्ति युधिष्ठिर ! ।
घृतकुङ्कुम-गोधूम पूर्णपात्रं जनस्य च ॥
शय्यां सम्पूज्य यत्नेन मङ्गलमनुपरायणः ।
कृताञ्जलि पटोमुत्वा कुर्याच्छय्यां प्रदक्षिणाम् ॥
नारायणाय देवाय प्रणम्य च चतुर्दशम् ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रुताध्ययन-शालिने ॥
तथा प्रज्ञान-विदुषे शय्यां दद्याद्विचक्षणः ।
तस्य दानस्य यत् पुण्यं विमानं कनकोज्ज्वलम् ॥
नाना पुरुष-संकीर्णं नानापुष्प-समन्वितम् ।
नाना दिव्याप्सरःसेव्यं नानारत्नैः समावृतम् ॥

नाना द्रव्योपसंयुक्तं विमानमधितिष्ठति ।
तस्मादिन्द्रपुरं गच्छेत् सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥
षष्ठिवर्षसहस्राणि क्रीडयित्वा तथा सुखम् ।
इन्द्रलोकात् परिभ्रष्ट इहलोके नृपोभवेत् ॥
षष्ठियोजनविस्तीर्णं स्वामी भवति मण्डले ।

430. महाभारते—

शय्यामास्तरणोपेतां सुप्रच्छादनं संयुताम् ।
प्रच्छाद्य यस्तु विप्राय शृणु तस्यापि यत्फलम् ॥
सुरूप सुभगः श्रीमान् स्त्रीसहस्राभिसंवृतः ।
दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

431. स्कान्दे रेवाखण्डे—

शय्यान्दिद्यात् प्रयत्नेन श्लक्ष्णां तुल्यती युताम् ।
प्रच्छादनपटैर्युक्तां गन्धधूपादि-वासिताम् ॥
तस्यां संस्थापयेद्देवं हरिं लक्ष्म्या समन्वितम् ।
उच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥
विज्ञेयः पाण्डवश्रेष्ठ हरिद्रा-कलशोऽम्बुधैः ।
ताम्बुल-कुङ्कुम क्षोद-कपूरागरु-चन्दनम् ॥
दीपकोपानहच्छत्रं चामरासन-भाजनम् ।
पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि ॥
शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकम् ।
भृङ्गार-करकाद्यन्त-पञ्चवर्णं वितानकम् ॥
शय्यामेवस्त्रिधां कृत्वा ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
सपत्नीकाय सम्पूज्य पुण्येऽहिं विधिपूर्वकम् ॥
प्राग्वितानैर्मथैवास्य-प्रातर्होमं समाचरेत् ।
पुरुषसुक्ते होतव्यं तिलाज्यैर्यवमिश्रितैः ॥
शत मष्टोत्तरं चैव ततः शय्यां प्रदापयेत् ।

ततो दानमन्त्रः—

यथा न कृष्ण शयनं शून्यं सागर जातया ।
शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि ॥

यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ।
 तथा ममाप्यशून्यास्तु शय्या जन्मनि जन्मनि ॥ इति
 दत्तवैवं तल्पममलं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
 एवं शय्या प्रदानस्य विधिरेषः प्रकीर्तितः ॥
 स्वर्गे पुरन्दरगृहे सूर्यपुच्छालयेऽथवा ।
 सुखं वसेदसौ जन्तुः शय्यादान-प्रभावतः ॥
 मृतस्यैकादशाहेतु विधिरेषः प्रकीर्तितः ।
 ददाति यदि धर्मार्थी बान्धवेऽबान्धवे मृते ॥
 विशेषश्चात्र राजेन्द्र कथ्यमानं निशामय ।
 तेनापि मुक्तं यत्किञ्चित् किञ्चित् पूर्वं गृहे धृतम् ॥
 तद्गात्र-लभश्च तथा वस्त्रवाहन-भाजनम् ।
 यद् यद्विष्टम् तस्यासीन् तत्सर्वं परिकल्प्यते ॥
 तमेव पुरुषं हैमं तस्यांशं स्थापयेत्तदा ।
 पूजयित्वा प्रदातव्या मृतशय्या यथोदिता ॥
 एवं कृते मृतोजन्तुः यमलोकं न गच्छति ॥

432. वेदव्यासः—

‘सुगन्धि चित्रास्तरणोपपन्न’ मिति प्रागुक्तम् १(१)

433. विष्णुसंहितायाञ्च—

‘शय्या प्रदान-ममलं तव पाण्डुपुत्र !
 सक्रीडितं सकलसौख्य-विधानभूतम् ।
 योवै ददाति विधिवन् स्वयमेव नाके,
 कल्पं विकल्परहितः स विभाति मर्त्यः २(१) ॥
 इति शय्या दानम् ॥

—*—

१ (०) शय्यादान शरणे शीघ्रः व्यासोक्तः ।

१ (१) इमाद्रीषि चतुर्वर्गचिन्तामयी दातव्ये चयनं पुष्पत्रयमिति ।

अत्र तत्त्वमित्यत्र कल्पमिति च पाठः ।

(१८८) अथ देव-शय्या दानम् ।

—*—

434. शिवधर्म्म—

हंसतुली समायुक्तां मृद्वीखट्टामलङ्कृताम् ।
 सत्त्वो पकरणो पेतां शिवशय्यां निवेदयेत् १(*) ॥
 तदूर्णातुली वस्त्राणां परिसंख्यातु यावती ।
 तावद्वर्ष सहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
 विष्णवेऽप्येवमेवं स्याच्छय्यादानं महाफलम् ।
 इति देव-शय्या दानम् ॥

—*—

(१८९) अथासन दानम् ।

—*—

435. लिङ्गपुराणे—

आसनं शयनञ्चैव योददाति यशस्विने ।
 समं सर्वेषु भूतेषु तस्य दुःखं न विद्यते ॥

436. स्कन्दपुराणे—

आसनं यः प्रयच्छेत सम्भीतं ब्राह्मणाय वै ।
 स राजस्थानमाप्नोति तेजस्वी विगत-ज्वरः २(†) ॥

१ (*)

'शिवं देवीसमाकीर्णं पीठं कृत्वा निवेदयेत् ।

शिवशय्यायैतत्सर्वं आचार्ये वा निवेदयेत् ।

'तदूर्णातुल्यवस्त्राणां परिसंख्यातु यावती' ।

'शिवशय्यायैतत्सर्वं आचार्ये वा दद्याज्विते' ।

सप्तपूज्य पञ्चपुष्पाद्यै रंजिताकृता रचामरैः ।

भोक्तृमीन्यैरश्वैश्च ततः शय्यां निवेदयेत्' । इति शय्यासनर धृतः पाठः ।

—एवमिव श्रीमद्विष्णुवाच ।

२ (†)

'स्वाराज्यं मिति' श्रीमद्विष्णुतः पाठः ।

437. आदित्य पुराणे—

सुगन्धिवित्राभरणोपशोभितम्,
यस्त्वासनं वेदविदे प्रदद्यात् ।
प्रामाधिपत्यं स लभेत शीघ्रम्,
कुले महत्त्वं लभते समग्रम् ॥
इत्यासनदानम् ।

—*—

(१६०) अथ दर्पण-दानम् ।

—*—

438. मार्कण्डेय पुराणे—

दर्पणं योनरोदया निर्मलञ्च द्विजातये ।
स चन्द्र लोकमासाद्य मोदते शरदां शतम् ॥

439. नन्दिप्रोक्ते—

शिवस्य पुरतो दद्यादर्पणं चारु-निर्मलम् ।
पर्यन्तशोभितं कृत्वा श्वेतमाल्यैश्च चन्दनैः ।
चन्द्रांशु-निर्मलः श्रीमान् सुभगः कामरूपधृक् ।
कल्पायुत सहस्राणि रुद्रलोके महीयते ।
चन्द्रमण्डल-संकाशं नक्षत्रे विष्णुदेवते ।
द्वादश्यां पुण्यकालेच विष्णुं सम्पूज्य भक्तितः ।
दर्पणं योनरो दद्यात् स्रक्चन्दन-विभूषितः ।
रूपवान् सुभगः श्रीमान् ज्ञानवान् जायते नरः १(*) ।
इति दर्पणदानम् ॥

—*—

(१६१) अथ व्यजन दानम् ।

—*—

440. भविष्य पुराणे---

तालवृन्तं द्विजेभ्यस्तु यः प्रयच्छति भक्तिः ।
 स दिव्य-भोग-सम्भोग-अरोगः सर्वदा भवेत् ॥
 महातप-परिश्रान्ति-धर्म-निर्मूल न क्षमम् ।
 न तालवृन्त-पवना दपरं सुखकारणम् ॥
 अतोदयात्तालवृन्तं धर्म-अम-निवृत्तये ।

441. महाभारतेऽपि—

यो ददाति द्विजमेभ्यो व्यजनं अमनाशनम् १(*) ।
 स नन्दन-वनामोद-मोदमानः सदानवः २(†) ॥
 वसेदशेष-कल्पान्त पथ्यन्तं स्वर्गधामनि ३(‡) ।
 इति व्यजनदानम् ॥

—*—

(१६२) अथ चामर दानम् ।

—*—

442. महाभारते—

यस्तु दद्याद्विजामेभ्यो भक्त्या चामरमुज्ज्वलम् ।
 स भूपत्वमवाप्नोति निःशेषेऽवनीमण्डले ॥

443. वायुपुराणे—

चामरं चामरेशाय यः शिवाय निवेदयेत् ।
 स सर्वकामः सम्पूर्णः स्वर्गशैलतटे वसेत् ॥

१ (*)

‘यतः सदा सुदायुक्ततावत्तं विजातये ।
 दद्यादवय-निर्मुक्तं सुक्तिसम्पत्तिहेतवे’ इति हेमाद्रिः ।

२ (†)

‘मोदमानः सदानवः’ इति तमैव पाठः ।

३ (‡)

‘स्वर्गलोकेऽवस्थायः’ इति च तमैव ।

”

‘चदिवसेतस्यसेव भूपतेः अथिप्रभं चतसुसेवचामरे’ इति महाकविः ।

मायुरं चामरं योऽपि विष्णवे विनिवेदयेत् ।
स विमानं वरारुढः बीज्यतेऽप्सरसां गणैः १(*) ॥
इति चामरदानम् ॥

—*—

(१६३) अथ वितान दानम् ।

—*—

444. कालिकापुराणे—

चन्द्रोदये सुविस्तीर्णं वर्णकैर्मिश्रितन्तथा ।
प्रलम्बि-मुक्तास्तवकैः शोभितं शृङ्गमुत्तमम् ॥
सुरक्त-पट्टसूत्रादि-बन्ध-सम्बन्ध-बन्धुरम् ।
सर्वतोभद्रमुख्यानां मण्डलानां विभक्तिभिः ॥
लिखिताभिश्च पुरतो महाविस्मयकारकम् ।
एवम्बन्धं वितानं यो विधायाथ द्विजन्मने ॥
शिवाय विष्णवे बाध पुण्येऽङ्घ्रिं प्रतिपादयेत् ।
स समुद्धरते न्यूनमात्मनः पुरुषत्रयम् २(†) ॥
स्वयं शिवपुरे रम्ये भोगान् भुक्त्वा मनोरमान् ।
क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् सुखी ज्ञानी धनी भवेत् ॥
इति वितानदानम् ।

—*—

(१६४) अथ गन्ध दानम् ।

—*—

445 अत्र सम्बन्धः—

गन्धानाभरणाद्याश्च द्विजाय यः प्रयच्छति ३(†) ।
स सुगन्धोऽमुदायुक्तो यत्र यत्रापि जायते ।

१ (*)

चामरविषये श्रीभोजाराजीये युक्तिरूपतदनुबन्धः वर्णितः सति ।

२ (†)

‘चामरतः पूर्वमुत्पद्यते’ इति श्रुतिः ।

३ (†)

‘यः प्रयच्छति चर्मविह’ ” ” ।

तत्र सुगन्धिदेहत्वं गन्धदाना दवाप्रयात् ॥
 सौभाग्यकारकं प्रोक्तं प्रदानं कुङ्कुमस्य तु ।
 तथा कर्पूरदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 मृगदर्प-प्रदानेन यशसा भुवि जायते १(*) ।
 यक्षकर्मदानेन साम्राज्यं प्राज्यमभुते ।
 इति गन्धदानम् ॥

—*—

(१६५) अथ ताम्बूल दानम् ।

—*—

446. भविष्य पुराणे—

ताम्बूलं योनरोदयात् प्रत्यहं नियमान्वितः ।
 देवेभ्योऽथ द्विजानिभ्यः स महाभाग्यमश्नुते-
 इह संसारिणां नृणां मनुष्यत्वं सुदुर्लभम् ॥
 ताम्बूलदाना तत्तृणां अनायासेन जायते ।

447. ब्रह्माण्ड पुराणे—

ताम्बूलमुज्ज्वलं दद्याद् यो विप्रेभ्यः समाहितः ।
 शिवाय विष्णवेवाथ नाग-लोके महीयते ॥

448. विष्णु धर्मोत्तरे—

ताम्बूलस्य प्रदातेह सौभाग्यमपि विन्दति ।
 दत्त्वा जातीफलं विप्रे सफलां विन्दति क्रियाम् ॥
 सुखवास प्रदानेन सुखसौभाग्यमाप्नुयात् ।
 इति ताम्बूलदानम् ।

—*—

*मृगदर्प—मृगमदः कर्णुरीति यावत् ।

—नरः सुगन्धि-देहत्वं गन्धदानादवाप्नुयात् ।

भीमवान् जायते निम्बं शरीरं नास्ति तस्यति* । इति विनाशः ।

(१६६) अथ पुष्पदानम् ।

—*—

449. महाभारते—

मनोहादयते यस्माच्छ्रियश्चापि ददाति यत् (यः) ।
तस्मात् सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृत कर्मभिः ॥
देवताभ्यः सुमनसः यो ददाति नरः शुचिः ।
स सर्व्व-कामानाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥

450. नन्दिपुराणे—

धूपदः सुरभिर्नित्यं पुष्पदः सुभगः सदा ।
तस्माद्देवाय विप्राय दातव्यं तत् सुखार्थिभिः ॥

451. लैङ्गे, (यमः)—

पुष्टिर्भवेत् सदा कालं प्रदानाद् गन्धमालययोः ।
देवता-पुष्पदानेन जायते श्रीसमन्वितः ॥
ऊर्द्धाङ्गतिमवाप्नोति यश्च धूप-प्रदोनरः ।

452. विश्वामित्रः—

देयाः सुमनसो नित्यं नरैः पुण्य-फलार्थिभिः ।
किमस्ति दैवतं तादृग् यत् पुष्पैर्नैव तुष्यति ॥
इति पुष्पदानम् ।

—*—

(१६७) अथ गीतादि दानम् ।

—*

453. नन्दि पुराणे—

यो गान वार्धं दद्यात् ब्राह्मणाय सुबुद्धिमान् १(*) ।
स गन्धर्व्वे पुरे गच्छे द्वैसेत्तत्र युगत्रयम् ॥

१ (*) 'यो गीतवार्धं' इति जेनाद्रौ पाठः ।

गायन् याति पिबन् याति खादन् याति गृहन्तथा ॥
यो भोजनस्य वेलाबां विप्राणां गेयमाचरेत् ।

454. विष्णुधर्मोत्तरे—

देवतायतने यस्तु ब्रह्मणानां गृहेषु वा ।
गानं गीतस्य मधुरं गन्धर्वाणां पुरे वसेत् १(†) ॥
अतोद्यविषया राजन् प्रीणयन् द्विजदेवताः ।
स स्वर्ग-लोकमासाद्य देवतार्थैर्विनोद्यते ॥
देवताप्रे द्विजाप्रे यो नित्यं सुनृत्यमाचरेत् ।
विनोदयन्ति तं स्वर्गे नित्यमप्सरसां गणाः ॥
योगीत-नृत्य-बाद्यानि मूल्यं दत्त्वा तु कारयेत् ।
स शक्र-भवने तिष्ठेद् यावदाभूत संभवम् ॥
योवापि मुखवागेन विनोदयति देवताम् ।
स धौत कल्मषमलः स्वर्गं याति नसंशयः ॥
वचने नेन्द्रियेणापि यः प्रीणयति मानवान् ।
विमत्सर-मना भूत्वा यस्तौति गुणिनोगुणान् ॥
स्वीयैः परकृतैर्वापि यस्तोत्रैः स्तौति देवताः ।
तस्य पुण्यवतः पुण्यमगण्यं केन वर्ण्यते ॥

तत्तु—

शङ्खचक्राद्यङ्गनञ्च नृत्यगीतादिकन्तथा ।
एकजातेरयं धर्मः नजातस्य द्विजन्मनः । इति ।

तत्तु—

वृथा वृत्त्यर्थत्वेनापि न कर्तव्य मित्येतत्पर-बिहिते-
निषेधानवकाशादतएव—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रोऽथ प्रतिलोमजः ।

शिवस्य विष्णोः प्रीत्यै वा गायन् नित्यं दिवम्भजेत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे उत्तमम् ॥

—*—

इति गीतादि-दानम् ॥

(१६८) अथ छत्रोपानङ् दानम् १(*) ।

—*—

455. तत्र बृहस्पतिः—

असिपत्रवर्नं मार्गं क्षुरधारा समन्वितम् ।
तीक्ष्णातपश्च तरति छत्रोपानत् प्रदोनरः ॥

456. आदित्य पुराणे—

निदाघ-काले वर्षायां छत्रं यः सम्प्रयच्छति ।
तस्य कश्चिन्मनोदाहः कदापि च न जायते ॥

457. महाभारते—

उपानहौ प्रयत्नादयो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
मर्हते कण्टकान् सर्वान् विषमान् सन्तरिष्यति २(†) ॥
शकटं दस्यसंयुक्तं दत्तं भवति तेन वै ।
यानश्चाश्वतरीयुक्तं तस्य स्वर्गो विशाम्पते ॥
उपतिष्ठति कौन्तेय रौप्यकाञ्चन शोभितम् ।
तत्रैव सूर्येण यमदग्रेरुपदेशे—३(‡)
तस्मात् प्रयच्छ विप्रेभ्यश्छ त्रौपानहमुत्तमम् ।
धर्मस्ते सुमहान् भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥

458. देवलः—

च्छत्रं दृष्ट्वा यथा याति यानेनोपानहप्रदः ।

459. यमश्च—

छत्रं दृष्ट्वा गृहमाप्नोति गृहदो नगरन्तथा ॥

१ (*) सोमदानेनोपानहदानमिति । अतः च—

‘इतो वर्षातपे चैव रातो दृष्ट्वाटवो सुच ।

शरीरवाचकानो वै सोपानतृकः-सदा व्रजेत् ॥

० †) ‘विषमं सन्तरिष्यति’ इति यस्यान्तर-छत्रः पाठः ।

३ ‡) सूर्यशरणात् रेषकादर्शनं कोपितव्यं जमदग्निः सूर्यं च मृदुं सन्नादः ।

460. यमदग्निः—

दक्षमानाय विप्राय यः प्रयच्छेत्पुपानहौ ।
 ज्ञातकाय महाबाहो संशिताय द्विजातये ॥
 गोलोके स मुदायुक्तो वसत्यपि हि भारत ! १(*) ।
 इति छत्रोपानन्ददानम् ॥

—*—

(१६६) अथ पात्रदानम् ।

—*—

भाजनं यः प्रयच्छेत्तु हैमं रत्न-विभूषितम् ।
 सोऽप्सरः-शतसंकीर्ण-विमाने दिवि मोदते ॥
 राजतं यः प्रयच्छेत्तु विप्रेभ्योभाजनं शुभम् ।

461. ब्रह्मपुराणे—

औदुम्बराणि पात्राणि योदद्यादायसानि वा ।
 महतीमृद्धिमाप्नोति दुर्लभां त्रिदशैरपि ॥

462. अत्रिः—

श्राद्धकाले तु योदद्याद्भाजने च उपानहौ ।
 तस्य वैविपुलं पुण्यं चाश्वदानं फलं लभेत् ॥

463. कालिकापुराणे—

रौक्मं क्षीरान्वितं पात्रं दधिपूर्णञ्च राजतम् ।
 द्विजेभ्यो यः प्रयच्छेत्तु तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥

464. वायुपुराणे—

स्वर्णरौप्यमयं भाण्डं देवतार्थे ददाति यः ।
 कुवेर-लोकमासाद्य मोदते बहुवत्सरान् ॥
 इति पात्रदानम् ॥

*—

(२००) अथापाक-दानम् १(*) ।

—*—

465. भविष्योत्तरे, आभगवानुवाच—

आपाकाख्यं महादानं कथयामि युधिष्ठिर ! ।
 दत्तेन येन कामानां पुमान् भवति भाजनम् ॥
 ग्रह तारा-बलं लब्ध्वा कुम्भकारं प्रपूजयेत् ।
 वासोभिर्मन्त्रैश्चैव पुष्पैश्चागुरु चन्दनैः ॥
 ब्रूयात्तथेदं सामान्यं यथा तुष्टोऽभि जायते ।
 त्वं मे भाण्डानि पात्राणि गुरुणि च लघूनि च ॥
 मणिकादीनि शुभानि स्थाल्यश्च सुमनोहराः ।
 घटकान् करकांश्चैव प्रणीताः कुम्भकानि च ॥
 शरावादीनि पात्राणि भाण्डान्युच्चावचानि च ।
 अलिखराः प्रतिघटाः मन्थानि कटहानि च २(†) ॥
 एवमन्यच्च यत्किञ्चिदुपभोग्यं भवेद्गृहे ।
 सम्पाद्य महाभाग ! बिम्बकर्म त्वमेव हि ॥
 भार्गवोऽपि प्रयत्नेन भाण्डौघैरन्वितं शुभम् ।
 आपाकं कल्पयेदेवं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 भार्गवः—कुम्भकारः ।
 सहस्रमेकं भाण्डानां स्थापयित्वा विचक्षणः ।
 सन्ध्याकाले मथित्वा तु दद्यादथ हुताशनम् ॥
 रात्रौ जागरणं कुर्याद् गीतमङ्गलनिःस्वनैः ।
 ततः प्रभाते विमले ज्ञात्वा निर्वर्त्तयितुं शनैः (तैः) ॥
 रक्तवस्त्रैः समासाद्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ।
 यजमानस्ततः स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः शुचिः ॥
 हेम रोप्याणि भाण्डानि ताम्रलोहमयानि च ।
 परितः स्थापयित्वा च स्वशक्त्या चापि शोडश ॥

१ (०)

अथ 'मन्त्रैः' 'मन्त्रैः' इति पाठस्य संभवति ।

२ (†)

'आपच्यते इत्यापाकः' पक्क-वृद्धादि पाठम् ।

अनरेतु 'सर्वमाचपनं भाण्डं' पात्राण्युच्चावचभाजनम् इत्युक्तम् ।

अपरितु—कुम्भकारस्तु पात्रादिद्वन्द्वसामानापाकं वदति ।

तानि चत्वारि चत्वारि न्यसेत् पूर्वादि दिक्कृमात् ॥

पूजयित्वा प्रयत्नेन कृत्वाचापि प्रदक्षिणम् १(*) ।

नार्च्यश्चाविधवास्तत्र समानीय प्रपूजयेत् ।

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

आपाक ब्रह्मरूपोऽसि भाण्डानीमानि जन्तवः ।

प्रदानात्ते प्रजापुष्टिः स्वर्गश्चास्तु ममाक्षयः ॥

भाण्डरूपाणि यान्यत्र कल्पितानि मयाकिल ।

भूत्वा सत्त्वानु रूपाणि उपतिष्ठन्तु तानिवै ॥

अत्रेदं दानवाक्यम् ।

ॐ अद्येत्यादि यथाकालादि कीर्त्तनानन्तरं मिदमापाको नामभाण्डरचितं यथोप-
क्लृप्त-द्वेमादि पात्र सहितं श्रीविष्णुदेवतं सौभाग्यारोग्यावैधव्यसर्व्वगुणोपेत-गृहप्राप्ति-पुत्र
पौत्रादि सन्तति—सदाभर्त्र-वियोग-सदासुखोत्तमरूपावाप्ति कामोऽहं २(†) नानाजनेभ्यः
समुत्सृजामीत्युत्सृज्य यथाशक्त्या सुवर्णादि दक्षिणा देया ।

अथ—यथार्थं भाण्डेन तस्मै तत् प्रतिपादयेत् ।

स्वेच्छया चैव गृह्णन्तु न निवार्य्यस्तु कश्चन ॥

अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।

विश्वकर्म्म भवेत्पुष्टः तस्य जन्मत्रयं भवेत् ३(‡) ॥

नारी दत्त्वाच सौभाग्यमनुलं प्रतिपाद्यते ।

गृहं सर्व्वसुणोपेतं भृत्य मित्र जनैर्बृंहितम् ॥

अवियोगं सदा भर्त्रा रूपश्चानुत्तमं लभेत् ।

प्रदानमेतन्निर्दिष्टं प्रकारेण तवानघ ! ॥

विद्यते बहुभिर्भेदैर्भूमिरेषा नरोत्तम ।

निष्पाद्य भाण्डनिचयं प्रवरं प्रयत्नान्,

आपाकदानमिह या कुरुते वरस्त्री ।

सा पुत्र-पौत्र-पशुवृद्धिर्लुप्ता सुखानि लब्ध्वा,

प्रेत्याहु भर्तृसहिता सुखिनी सदास्ते ॥

इत्यापाक-दानम् ।

१ (*)

‘कृत्वाचापि प्रयत्नेन’ इति हेमाद्रिः ।

२ (†)

‘स्वाव्ययीष्य सदासुख कामोऽहं’ इति हेमाद्रिः ।

३ (‡)

‘तस्य जन्मत्रयं भवेत्’ इति तत्रैव पाठः ।

(२०१) अथान्नदानम् १(०) ।

—*—

466. स्कान्दे—

अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदा ।
तस्मादन्न-प्रदानेन सर्वदान-फलं लभेत् ॥
धर्मार्थ-काम-मोक्षाणां देहः परम-साधनम् ।
स्थिति स्तस्यान्नदानाभ्यामत स्तत् स्वर्ग साधनम् ॥
अन्नं प्रजापतिः साक्षात् अन्नं विष्णुः शिवः स्वयम् ।
तस्मादन्नं समं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

467. ब्रह्मवैवर्त्ते—

तस्मादहं रहै ह्येयं मन्त्रमेव विचक्षणैः ।
अपरीक्ष्यैव सर्वभ्य इति स्वायम्भुशासनम् ॥

तथाच—

आममन्नं गृहस्थाय नैव पक्वं कदाचन ।
नाध्वगाय निषिद्धं तदिति देवोऽप्रवीद्धरः ॥
आद्द-यज्ञे गृहस्थाय देयमन्नं विशेषतः २(†) ।
नात्र पात्रपरीक्षा स्यान्नकाल नियमस्तथा ॥
नच देश परीक्षाऽत्र देयमन्नं सदैव तत् ।
श्रभ्यश्च श्रपचेभ्यश्च पतितेभ्य स्तथैवच ॥
कृमिकीट पतङ्गेभ्यः देयमन्नं सदैवतु ।
यस्यान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो त्रियते द्विजः ! ॥
तान्तु योनिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ।
भक्ष्यदः स्वर्गमाप्नोति शक्रलोकन्तु भोज्यदः ॥
लेह्यदोऽप्सरसां लोकं बलूनामपि चोष्यदः ।

१ (०),

अथ प्रजापतिरन्नान्नदानं माहात्म्यं प्रकटितम् ।

२ †)

इत्युच्यते ईशाद्री—

अन्नं धार्यते सर्वे जगद्विचाराचरम् ।

—‘सर्वेषामेव दानानां अन्नदानं विगिष्यते ।

अन्नं दानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

वारुणं लोकमाप्नोति तथा पान प्रदोनरः ।
परमाप्त प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती ॥

468. ब्रह्माण्ड पुराणे—

यस्यान्नपानपुष्टाङ्गं कुरुते पुण्यसञ्चयम् ।
अन्नप्रदातु स्तस्यार्द्धं कर्तुं श्राद्धं न संशयः ॥

469. ब्रह्मवैवर्ते—

सर्वावस्थ मनुष्येण न्यायेनान्नमुपाजितम् ।
कार्यन्तत् पात्रसादत्र तदेव परमा गतिः ॥
यस्यत्वन्नं समभाति ब्राह्मणानां शतं सदा ।
हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्ह्यगू गतिर्भवेत् ।
ब्राह्मणानां सहस्राणि दशभोज्यं नरर्षभ ! ॥
नरोऽधर्मात् प्रमुच्येत पापेष्वपि रतः सदा ।
भोजयित्वा दशशतं नरोवेद-विदां नृप ! ॥
न्यायविद्वर्म्मविदुषां स्पृ(श्रु)तिभाष्यविदान्तथा ।
न याति नरकं घोरं संसारश्च न सेवते ॥

470. स्कन्दपुराणे—

एकं पाशुपतं भक्त्या भोजयित्वा प्रणम्य च ।
नानाविधैर्महाभक्ष्यैः शिवलोके महीयते ॥

471. देवलः—

मृष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा पश्चात् कन्दं ततो लघु ।
ब्राह्मणान् भोजयेन्मूर्खान् निरये चिरमावसेत् ॥
गृहस्थ मिष्टमुक् भिक्षां यतिभ्यो न प्रयच्छति ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ मुक्तिमवाप्नुयात् ॥
प्रासमात्रा भवेद्भिक्षा नित्या यत्र प्रदीयते ।
तद्गृहं गृहमन्यत् इमं शानमिव दृश्यते ॥
पापं गृही क्षालयति ददद्भिक्षां दिनं प्रति १(*) ।

472. व्यास—

यस्त्वैक पङ्क्त्यां विषमं ददाति,
स्नेहाज्जयाद्वा यदिवार्थं हेतोः ।
देवैश्च दृष्टं मुनिभिः प्रगीतम्,
तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ।
इत्यन्नदानम् ॥

—*—

(२०२) अथामासन्नदानम् ।

—*—

473. विष्णुधर्मोत्तरे—

धान्यानामुत्तमं दानं कथितं मुनिपुङ्गवैः ।
धान्येभ्योऽपि परं दानं रक्तशालिः प्रकीर्तितः ॥
षष्टिकान्नं प्रदानेन लोकं नैर्ऋतिकं लभेत् ।
सर्षपीन-षणकन्दत्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥
वायव्यञ्च मसूराणि राजमाषाणि धान्यदः ।
अन्येषां शमीधान्यानां दानान् स्वर्गमाप्नुयात् ॥
इक्षु मृद्रीकयोर्हानान् परं सौभाग्यमाप्नुयात् ॥
कलसानां प्रदानेन शक्रलोके महीयते ॥
काष्ठशालिं नरो दत्त्वा अलकायां स मोदते ।
रक्तशालिं नरो दत्त्वा सूर्यलोके महीयते ॥
दत्त्वा तथा सुगन्धाढ्यं गन्धर्वैः सह मोदते ।
यव प्रदानेन नरः इन्द्रलोके महीयते ॥
तथा गोधूम दानेन वसूनां लोकमाप्नुयात् ।
प्रियो भवति लोकस्य प्रियङ्गुं यः प्रयच्छति ॥
ददाति यस्तु इयामार्कं तस्य प्रीणन्ति देवताः ।
मुद्गादः शक्रलोकन्तु यमलोकन्तु माषदः ॥
यथेष्टं लोकमाप्नोति तथा विप्रस्तिष्ठप्रदः ।

पक्वान्नदानात् फलं नृलोके,
 शुष्कान्न मुक्तं हि तद्वधमस्मात् १(॥) ।
 यजन्ति यज्ञैश्च ततो द्विजेन्द्राः,
 तस्मात्तु तत् पुण्यतमं प्रदिष्टम् ॥
 इत्यामान्नदानम् ॥

—*—

(२०३) अथोदक दानम् ।

—*—

474. स्कान्दे—

त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतम् ।
 पवित्रममृतं तस्मात्तदेयं पुण्यमिच्छता ॥

475. भविष्योत्तरे—

प्रीप्ते चैव वसन्ते च पानीयं यः प्रयच्छति ।
 वक्तुं जिह्वा-सहस्रेण तस्य पुण्यं न शक्यते ॥

476. नन्दो पुराणे—

योऽपि कश्चित्पृथार्ताय जलपानं प्रयच्छति ।
 स नित्यमृतो वसति स्वर्गे युगशतं नरः ॥

477. गारुडे—

मूल्येन कृत्वा धर्मज्ञ जलदानं प्रयच्छति २(†) ।
 स याति चन्द्रसालोक्यं शुभमानांशुकावृतः ॥
 क्षीरकुल्यांस्तमायान्ति तथा यान्ति मधुस्रवाः ।
 घृतं दध्युदकास्तस्य समुद्रा वशवर्त्तिनः ॥

478. देवलः—

सतोयां पथिके विप्रे योदद्यात् कर पात्रिकाम् ।
 फलं स कूप स्वातस्य न्यूनं माप्नोति मानवः ॥

479. महाभारते—

पिपासया नम्रियते स्वोपच्छन्दश्च जायते ।
न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान् यः प्रयच्छति ॥

480. आदित्य पुराणे—

यो ददाति घटी पात्रं कुण्डिकां करकांस्तथा ।
तृष्णार्तस्तु तथा धर्मे लभते शीतलं जलम् ॥
इत्युदकदानम् ॥

—*—

(२०४) अथ धर्मघटदानम् ।

—*—

481. तत्र विष्णुः—

शीतलेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटम् ।
शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पमालोपशोभितम् ॥
दध्योदनयुतं कुर्याच्छरावं तस्य चोपरि ।
उपानच्छत् संयुक्तं धर्मार्थं कल्पयेद् घटम् ।
पुष्पाक्षतं गृहीत्वा तु इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
ॐ नमो विष्णुरूपाय नमः सागर-सम्भवे ! ॥
अपां पूर्णोद्धरास्मां स्त्वं दुःखसंसारसागरात् ।
उदकुम्भोमया दत्तो ग्रीष्मकाले दिने दिने ॥
उदकुम्भ-प्रदानेन प्रीयतां मधुसूदनः ।

482. भविष्योत्तरे—

प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टितो नवः ।
ब्राह्मणस्य गृहे नेयः शीतामल-जलः शुचिः ॥
वसन्त ग्रीष्मयोर्मध्ये यः पानीयं प्रयच्छति ।
पले पले सुवर्णस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
मार्गशीर्षात् समारभ्य उदकुम्भन्तु योददत् ।
दिने दिने सहस्रस्य गवां पुण्य फलं लभेत् ॥
तस्यै वोद्यापनं कार्यं मासि मामि नरोत्तम ।
मण्डका वेष्टकाभिश्च पक्वान्नैः मार्गश्रमिकैः ॥

उद्देश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माणमथवा पितृण् ।
सतिलं प्रोक्षयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः ॥

मन्त्राश्च— १(*)

एषधर्मं घटोदत्तो ब्रह्म विष्णु-शिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात् सततं मम सन्तु मनोरथाः ॥
अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति ।
वसन्त ग्रीष्म समये प्रपादानं फलं लभेत् ॥
प्रपादानं फलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ।
इति धर्मघटदानम् ।

—*—

(२०५) अथाश्वत्थ सेवनम् २(†) ।

—*—

483. भविष्योत्तरे—

एदकुम्भं प्रदानेऽपि ह्यशक्तो यः पुमान् भवेत् ।
तेनाश्वत्थतरोर्मलं सेव्यं (च्यं) नित्यं यतात्मना ॥
सर्वपापप्रशमनं सर्वदुःखप्रणाशनम् ।
सर्वरोगप्रशमनं नित्यं सन्ततिवर्द्धनम् ॥
अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दनः ।
इत्युच्चार्य नमस्कृत्य प्रत्यहं पापनाशनम् ॥
यः करोति तरोर्मले सेकं मासं चतुष्टयम् ।
सोऽपि तत् फलमाप्नोति श्रुतिरेषा सनातनी ॥
इत्यश्वत्थ सेव(च)नम् ॥

—*—

१ (०) अथ १ मन्त्री—

‘पानीयं प्राचिनां प्राचाः पानीयं पावनं मङ्गलं ।
पानीयस्य प्रदानेन वरुचः प्रीयतां मम ॥’
‘धर्मस्य’ घटोदत्तेन ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
त्वयि दत्तेऽद्यां नीला मम सन्तु निरासयाः’ ॥

२ (†) अथ २ मन्त्रः—

‘चक्षुः स्यात् भुजस्यन्दं तथा दुःखत्र दशनं ।
अनुवाच सप्तत्यामसप्तत्यं शमयाशुमे ।
अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दन ।’

(२०६) अथ तरुपुलक विधिः ।

—#—

484. नन्दि—पुराणे—

तरुपुत्रन्तु यः कुर्याद्विधिवद्बहिः सन्निधौ ।
स महापातकैर्मुक्तः समुद्रतः कुलत्रयम् ॥
नरकेभ्यो नरो याति प्रजापति-पुरं शुभम् ।

485. पद्मपुराणे—

अपुत्रस्यच पुत्रत्वं पादपा इह कुर्वते ।
यच्छन्ति रोपकेभ्य स्ते स तीर्थे तर्पणादिकम् । १(*)
तीर्थे पुत्रसहस्राणामेक एव करिष्यति ॥
पुत्र सहस्राणां कर्तव्यमिति शेषः ।
धनीन्वाश्रित्य वृक्षेण ह्यशोकः शोकनाशनः ।
पूक्षो यज्ञप्रदः प्रोक्तश्चिन्तात्वायुःप्रदा स्मृता ॥
जम्बुः कन्याप्रदा प्रोक्ता भार्यादा दाडिमी तथा ।
अरलः रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदस्तथा ॥
प्रेतत्वं जायते तस्य रोपयेद् यो विभीतकम् ।
कङ्कालः कुलवृद्धिः स्यात् खदिरे चाप्यरोगता ॥
निम्बप्ररोपको यस्तु तस्य तुष्टो दिवाकरः ।
श्रीवृक्षे शङ्करो देवः पाटलायान्तु पार्वती ॥
शिंशपायामप्सरसः कुन्दे गन्धर्व मत्तमाः ।
तिन्तिडीके दासवर्गो वकुलो दस्युदस्तथा ॥
सौभाग्यदक्षम्पकः स्यात् करीरः पारदारिकः ।
अपत्यनाशकस्तालो निदीशः कुलवर्धनः ॥
बहुभार्या नारिकेले द्राक्षा सर्वाङ्ग सुन्दरी । २(†)
रतिप्रदा तथा केली मोषकी शत्रुनाशिनी ॥

(*) 'स तीर्थे' पुनः कृतं तर्पणादि—कन्यादि जन्मकाल रोपकस्य ते तरुः प्रशस्तनीत्यर्थः ।

यन्नेनापिच राजेन्द्र पिदपत्न्यारोपणं कुर्व' । पितृर्षी — पितृव्यः ।

(†) 'पद्मः सर्वाङ्ग सुन्दरः' इति चारुङ्गः बन्धान्तरस्यः पाठः ।

मोचकः—शालमलि वृक्षः ।

एवमन्येऽपि ये वृक्षा स्तेऽपि नानाफल स्मृताः ।

इत्यादयस्तथा येऽन्ये येनोक्ता स्तेऽपि दायकाः १(५) ।

प्रतिष्ठान्ते गमिष्यन्ति ये नरा वृक्षरोपकाः ॥

486. स्कान्देऽपि—

महादेवो महादेवी मिदं वचनमब्रवीत् ।

शृणुष्व येन विधिना गृह्यतेऽवनिजः सुतः ॥

अवनिजः—वृक्षः ।

सुपुत्रार्थं भूमिरुहं प्रहीष्यामीति पार्वती ।

सोपवासा भवेन्नारी शुचिवस्त्रा शुचिभ्रता ॥

ततश्चैव सहस्रांशावस्त शृङ्गगते सति ।

उदिते विमले वापि तथादा विन्दु सन्निभे ॥

विप्रानामन्त्रयेद्वात्रौ पावनान् वेदवादिनः ।

शुचीनां मन्त्रयित्वा तु शुचिवस्त्रा शुचिभ्रता २(†) ॥

शयीत सनमस्कारा सदर्भा भूमिमाश्रिता ।

गमयित्वा तथा रात्रि सवितर्युदिते सति ॥

भक्ष्यं भोज्यं समादाय ब्रजेद्यत्र भवेत्तरुः ।

तत्र तं स्नापयित्वा तु सातपत्रं सभूषणम् ॥

तन्तरुन्तरुणी कृत्य ततश्छायायानुगामिनम् ।

यथोपपन्नं अन्नान्तान् भोजयित्वा द्विजांस्ततः ।

पुण्याहं वाचयित्वा तु ऋत्विज्जिरथवात्मना ॥

नृपानां ब्राह्मणानां वै तत्त्वेनाकृतमात्मना ।

निवेश्य कृतमुद्दिश्य सद्भावेन परेणतु ॥

अपुत्रा भगवन्तोऽहं पुत्रप्रतिकृतिं तरुम् ।

प्रहीष्यामि ममानुज्ञां कर्तुमर्हत सत्तमाः ॥

पुत्रप्रतिकृतिं—पुत्रसदृशमिति शेषः ।

अतस्तैरभ्यनुज्ञातं तरुन्तरुणायुषम् ३(‡) ।

१ (०)

इत्यहं शोचो बन्ध्याकारे नास्ति ।

२ (†)

'यधि विधा शुचिभ्रता' इत्याहर्बन्ध्याकारे दृतः पाठः ।

३ (‡)

'तदवाक्यमिति' इति चतुर्थगणितानामथौ पाठः ।

भूमिदेव-समक्षं वै गृहीयात्तनयं प्रिये ! ॥
 भूमिदेव समक्षम् — ब्राह्मणाग्रतः ।
 अनेन विधिना यस्तु गृहीतस्तरुपुत्रकः ।
 पितृणां निरयस्थानां मधुघारां स वर्षति ॥
 गृहीतो विधिनानेन सुदु(भ्रु) भूमिरुहात्मजः ।
 शुभावहः स भवति विपरीतेतु दुःखदः ॥
 स पुत्राणां शताच्चापि पीनश्रोणि-पयोधरे १(*) ! ॥
 एकोऽपि भूरुहः श्रेष्ठः पुत्रत्वे कल्पितः शुभः ।
 इति तरुपुत्रक-ग्रहण विधानम् ॥

—*—

(२०७) अथाश्वत्थोपनयनम् ।

—*—

487. शौनकाये—

शौनकोहमप्रवक्ष्यामि श्वत्थस्योपनायनम् ।
 स्थापनादष्टमे वर्षे द्वादशैकादशेऽथवा ॥
 शस्ताः कालास्त्रय स्तेषु कुर्यान्नस्योपनायनम् ।
 तत्रोत्तरायणं श्रेष्ठं गुरौ शुक्ले प्रकाशिते २(†) ॥
 माघ फाल्गुनयोः कुर्यात् बैत्र-वेङ्गाख-मासयोः ।
 क्षयमासेऽधिप्रासेच न कुर्यान्मौखि बन्धनम् ॥

तत्तन् स्थानीयतया तत्तद्वर्णनापत्तो नत्तद्वर्णं वदुस्संस्कार कालस्यैवोचितत्वान् ।
 अनग्नौ शूद्रादि जयमानकेऽश्वत्थसंस्कारे पौराणिकाग्राम प्रतिष्ठाभात्रं कर्त्तव्यम् ।
 नचोपनयनं, शूद्रसम्बन्धिन स्तस्य प्रागुक्तन्यायेनोपनयन संस्कारा नर्हत्वादिन्याहुः ।

न कुर्याच्छेदिनाऽश्वत्ये विद्युद्वावाग्निनाहने ।
 उपनीतिं प्रकुर्वीत स्कन्दपूर्णाङ्कुरान्विते ॥
 शुक्लपक्षे शुभर्षच सुवार स्योप लग्णम् ।
 अपराह्णेचोपनीतः पुनः संस्कार मर्हति ॥

१ (*) 'सुपुत्राणां शतं वापि' इति वृत्तादि—धनः पा३. ।

२ (†) गुरौ जीवे शुक्ले भावेन प्रकाशिते नास्ति नोवा वक्तातिथारि, शुक्ल इत्यर्थः ।

इत्यग्निष्टोमोक्तेः १(*) ।

दन्तानां धावनं कृत्वा कर्त्ता स्नात्वा सचेष्टकम् ।
 कृत्वैव नित्यकर्मणि पूजयित्वेष्टदेवताम् ॥
 नान्दीश्राद्धं प्रकुर्वीत गृहे पुण्याहं व्यूर्बकम् :
 तस्मिन्नेव दिने कर्त्ता चान्नहम फलादिभिः ॥
 कृ(क)त्वा शीर्व्वचनं गृह्य ततो गच्छेत् समाहितः ।
 तूर्य्यं वोषैश्च विविधैः पुण्यस्त्रीभिः समन्वितः २(†) ॥
 पण्यस्त्रीति कचित् पाठः ।
 ब्राह्मणैर्वेदचोषैश्च पुण्यवादित्र-निःस्वनः ।
 ब्रह्मयज्ञोपवीतादी न्मौञ्जी दण्डाजिनादिकम् ॥
 पूजाद्रव्यञ्च हैम्यञ्च गृहीत्वाश्वत्थ सन्निधौ ।
 गत्वा प्रक्षालिताङ्गिश्चेत्याचम्योपविशेद् भुवि ३(‡) ॥
 त्रिपञ्चदशहस्तं वा गोमये नोपलिप्यते ।
 धातुपिष्टेन समपूज्य रङ्गमालिकया तथा ॥
 अश्वत्थेशानदिग्भागे कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
 आचार्य्यवरयेत् पश्चाद्ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
 आचारवन्तं धर्मज्ञं कुलीनञ्च कुटुम्बिनम् ।
 सर्वावयव-सम्पूर्णं रोगदोष-विवर्जितम् ॥
 शान्तं तपस्विनं दान्तं सर्व्वप्राणि-हितैरतम् ।
 पक्षोपवीतगन्धाट्यै रङ्गुलीयक-कुन्तलैः ॥
 कर्त्ता तम्पूजयेद्भक्त्या वित्तशाच्यं नकारयेत् ।
 तेनैव कारयेद्विद्वान् अश्वत्थस्थोपनायनम् ॥
 कुर्यात् पञ्चामृतैः स्नानं तत्तन्मन्त्रैः पृथक् पृथक् ।
 अश्वत्थपुर्व्वदिग्भागे होमं कुर्यात् स्वशाखया ॥
 उपलेपादि यत्तन् चान्ध्र्यं तं प्रकरूपयेत् ।
 बल्लथुगमं ततोदद्याद् धूपं वस्त्राणि मन्त्रतः ३(०) ॥

१ (०)

‘इतोऽतोः’ इति श्रुत्यान्तरं दत्तः पाठः ।

२ (†)

‘आचार्य्योपवीतो भुवि’ आदर्शान्तरः दत्तः पाठः ।

३ (‡)

भूषणानि मन्त्रतः ।

यज्ञोपवीतं दद्यात् 'यज्ञोपवीत'मित्यपित्यपि १(*) ।
 मेखलाश्च त्रिरावेष्ट्य प्रदेयामिति मन्त्रतः ॥
 तूष्णीं कृष्णाजिनं दण्डं प्रदद्याच्च यथाक्रमम् ।
 गन्धपुष्पाक्षतैःशुक्रः अश्वत्थस्यच पश्चिमे ॥
 'अश्वत्थेवोपनिषदन' मित्युक्ता पूजयेत् सुधीः २(†) ।
 ॐ भूर्भुवःस्वः पूर्वन्तु गायत्रीन्त्रिजपेदथ ।
 निरीक्ष्येत्तथाश्वत्थं 'देवस्यत्वे'ति मन्त्रतः ३(‡) ॥
 'आत्वे'तिध्रुवसूक्तेन व्याहृति त्रितयेनच ४(+) ॥
 अश्व(त्थ)नामचोच्चार्य्य विभक्त्यातु द्वितीयया ।
 शलाकया सुवर्णस्य स्थापयामि पदं पठेत् ॥
 हुत्वा स्विष्टकृतं पश्चाद्धोमशेषं समापयेत् ।
 गन्धाक्षतैः शुक्रपुष्पैः धूपदीपोपचारकैः ॥
 भक्ताद्यैः फलताम्बुलैः स्तथाश्वत्थं प्रपूजयेत् ।
 पुरस्तादुपविष्टाश्च हुत्वा व्याहृतिभिः क्रमात् ॥
 जुहुयादाज्यमग्नौतु 'आपु षन्'इत्यनुक्रमात् ५(×) ।
 'या औषधी'याःफलिनी'रश्वत्थे वदति त्वथ ॥
 'बनस्पते शतबलो' 'ह्रासुपर्णा' इति क्रमात् ६(०) ॥
 समिद्धिश्चरुणाश्चैव पालाशोभिः पृथक्पृथक् ।
 हुत्वा द्वादशभिः सम्यगेवं कृत्वा समाहितः ॥

वस्त्रोपवीतालङ्कारादिभिस्तावच्छयेत् । अथाचार्योऽश्वत्थस्योपनयनं यजमानानु-
 ज्ञातः करिष्ये इतिसङ्कल्प्याश्वत्थ-पश्चाज्जागे प्राङ्मुख उपविश्य दुग्धादि प्रकाशकैः पञ्चामृत-

- १ (*) 'यज्ञोपवीतं'गरमं पवित्रं दण्डमितिर्न सङ्गं पुरस्तात् ।
 'आवृण्वन्मया' प्रतिमुञ्चयन् 'यज्ञोपवीतं वनस्पते ज्ञः' ।
 यज्ञोपनिषदि । अथ 'धूपं पुष्पाणि' इत्याद्यः पाठः ।
 अथ दण्डमत्यन्तं देहिष्यन् 'मन्त्रापनयेदिति' पाठोऽपि चास्ति ।

- २ (†) शुक्रं यजुर्वेदे १३-४ ।
 ३ (‡) „ „ ८-१८ ।
 ४ (+) „ „ १२-११ ।
 ५ (×) „ „ १२-८३ ।
 ६ (०) „ „ १३-८८ ।

मन्त्रैः पृथक्त्वेन पञ्चामृतैरश्वत्थं संस्नाप्य शुद्धोदकेन स्नापयित्वा गन्धपुष्पादिभि-
रलंकृत्याश्वत्थपुर्व्वदिग् भागे होमार्थं स्थण्डिलं विधाय होमसामग्रीमासाद्य स्वशाखोक्त-
विधिनोपलेपनेनोल्लेखनादिकं कृत्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधानं विधाय वायुसूर्यादि वक्ष्य-
माणदेवतोद्देशेन चरुं श्रपयित्वाज्यभागान्तं कुर्यात् । अश्वत्थपञ्चाद्भागे प्राङ्मुखोपविष्ट-
आचार्यः 'युर्व्वस्त्राणी'ति मन्त्रेण वस्त्रद्वयेनाश्वत्थमावेष्ट्य, 'यज्ञोपवीत' मिति(१)
मन्त्रेण यज्ञोपवीतं प्रतिमुच्य, 'प्रावे वामे'ति मन्त्रेण मेखलां त्रिरावेष्ट्य तूष्णीमजिनं
दण्डञ्च दत्त्वा 'अश्वत्थेवो निषदनं (२) इतिमन्त्रेण श्वेतगन्धपुष्पाक्षतैर्माल्यैः संपूज्य
सप्रणववाहूतित्रयां गायत्रीं त्रिवारं जप्त्वा, (३) 'देवस्यत्वे'ति मन्त्रेणाश्वत्थः निरीक्ष्य.
'आत्वाहार्थमन्तरभूत्' (४) इति ध्रुवसूक्तं पठित्वा ॐ भू भुवः स्वरित्युक्त्वा अश्वत्थं
स्थापयामीति स्वर्णशलाकया संस्पृशेत् ।

ततः स्थण्डिलमेत्याज्येन ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये नमः । ॐ भुवः स्वाहा इदं
वायवे नमः । ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्यायः । 'ॐ अग्न आर्यषि - दुच्छुनाम्'(५)स्वाहा
इदमग्नये पवमानाय । ॐ 'अग्निर्ऋषिः - महागयम्' (६) स्वाहा इति पूर्व्ववत्यागः
ॐ 'अग्ने पवस्व - पोषं' स्वाहा पूर्व्ववत् । (७) ॐ 'या ओषधीः = सप्तच स्वाहा' इदं
मोषधीभ्यः । (८) ॐ 'याः फलिनीः = हसः स्वाहा' । त्यागः पूर्व्ववत् । ॐ 'अश्वत्थेवः
पुरुषं स्वाहा' (९) पूर्व्ववत् । ॐ 'वनस्पते शतवलशः = रुहम स्वाहा' इदं पिप्पलाय ।
ॐ द्वा पुपर्णा - चाकशीति स्वाहा' इदं पिप्पलाय नमः । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा
इदं प्रजापतये नमः ।

एतैरेव मन्त्रैः पालाशीभिः समिद्धि श्ररुणा प्रथक् प्रथग् हुत्वा स्विष्टकृदादि
होमशेषं समाप्याश्वत्थ पश्चिमे देशे गन्धाक्षत-स्वर्णपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलताम्बुलैः, 'ॐ
अश्वत्थेव' इति मन्त्रेण सम्पूजयेत् ।

गन्धाक्षतैः स्वर्णपुष्पैः धूपदीपोपहारकैः ।

भक्ष्याद्यैः फलताम्बुलैः स्ततोऽश्वत्थं प्रपूजयेत् ॥

अश्वत्थ पश्चिमे देशे प्राङ्मुखश्चोपविश्यच ।

दक्षिणे नैव हस्तेन स्पृष्ट्वाश्वत्थं समाहितः ॥

धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय सवत्सकाम् ।

अश्वत्थस्याच्छांदनं वस्त्रं आचार्याय प्रदापयेत् ।

अन्येषामपि विप्राणां स्वशक्त्या पूजयेत्ततः ।

ब्राह्मणे दक्षिणान्दद्याद्धेमं वित्तानुसारतः ॥

ब्राह्मणान् भोजयेद्दृष्टौ भुञ्जीयाद्वन्धुभिः सह ।
एवं यः कुरुते भक्त्या ह्यश्वत्थस्योपनायनम् ॥
कुलकोटी समुद्रुत्य विष्णु सायुज्यमाप्नुयात् ।
इति शौनकीये ऽश्वत्थस्योपनयन विधिः ॥

अथास्य प्रयोगः ।

यजमानः कृतनित्यक्रियो मन्त्रपूर्वकं दन्तधावनं कृत्वा जिह्वां समुल्लेख्य सचेलं स्नात्वा शुल्काम्बरधरः कृताचमनद्वयं शुद्धासने उपविश्य कुशतिलयवानादायाद्येत्यादि संकीर्तनान्ते सकलपापक्षयपूर्वक-कुलकोटिसमुद्धरण-विष्णुसायुज्यकामोऽश्वत्थोपनयन-महकरिष्य इति सङ्कल्प्य ततः पुण्याहवाचनं नान्दीआर्द्रं स्वगृहे कृत्वा तस्मिन्नेव दिने पूर्वाह्ने तुर्य्यघोष-वेदध्वनि सहित पुण्यस्त्रीब्राह्मणैः सह सर्वसम्भाराणादाय अश्वत्थ-सन्निधिं गत्वा प्रक्षालितपाणिपादोऽश्वत्थेशानदिग्भागे त्रिहस्तं पञ्चहस्तं दशहस्तं वा स्थलं गोमयेनोपलिप्य धातुपिष्टेन रङ्गमालिकयाऽलङ्कृत्य पुण्याहं वाचयित्वा, आचार्य्य-मुख्यं गुणवन्तं धृत्वा ब्राह्मणं धृणुयान् ।

अथ यजमान स्तत्रैवोपविश्य दक्षिणहस्तेनाश्वत्थं पृष्ठा प्रणम्य स्वदक्षिणतः उपविष्टा योदङ्मुखायाचार्याय सवत्साम् गान्दथात् ।

कृतैतदश्वत्थोपनयनप्रतिष्ठासिद्धयर्थं यथाशक्त्यालङ्कृत सवत्सां गां रुद्रदेवताममुकगोत्रा यामुकशर्मणे तुभ्यमहंसम्प्रददे, इति प्रयोगेन दत्त्वाऽश्वत्थाच्छादन-वासोद्वयं तस्मैदत्त्वा वृत्तेभ्यो-ब्राह्मणेभ्योऽन्येभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः पूजापूर्वकं यथाशक्ति दक्षिणान्दत्त्वा, अग्न्यादि देवताप्रीतयेऽष्टौब्राह्मणान् भोजयित्वा दीनाऽनाथान् सन्तोष्य बन्धुभिः सह स्वयं भुञ्जीत । य एवं कुर्यान् स कुलकोटीः समुद्रुत्य विष्णुसायुज्यमाप्नुयान्, इत्याह भगवान् शौनकः ।

इति अश्वत्थोपनयन प्रयोगः ।

—*—

(२०८) अथ गलन्तिकादानम् १(*) ।

—*

488. भविष्योत्तरे—

वसन्त समयं ज्ञात्वा गत्वा देवालयं परम् ।

यत्र स्वायम्भुवं लिङ्गं आप्त्वा देवपूजनम् ॥

१ (*) गलन्तिका—'कर्मयोग-गलन्तिका' । 'कर्मयोगादभेदेना दत्तं कादमे विष्' इति विष्णुः ।

कर्मयोगेऽपि दत्तपत्रं लिङ्गं यजमानाद्यनयावसिन्धुः ।

तस्य गभंगुहान्तस्थं घटन्तोयेन सम्भृतम् ।
 कुर्यात् सुरभिगन्धैश्च वासितं वस्त्रगालितम् ॥
 स्रवन्तश्च दिवा रात्रं तज्जलं लिङ्गमूढ^१नि १(*) ।
 एवं यः कारयेत् कुम्भं श्रद्धामक्ति समन्वितः ॥
 शिवस्य विष्णोरर्कस्य ईशदेवस्य वा पुनः ।
 स्रवन्तंकारयेन् कुम्भं अच्छिद्रं देवमस्तके ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा नरोमास चतुष्टयम् ।
 ततः कर्कटके प्राप्ते देवं पञ्चामृते नतु २(+) ॥
 संस्नाप्य पूजयेद् गन्धैर्नैवेद्यैश्च मनोहरैः ।
 प्रणिपत्य महेशानं मन्त्रमेतदुदीरयेन् ॥
 ॐ नमः शङ्करः शम्भु भवोदाता शिवोदरः ।
 प्रीयतां मे महादेव जलकुम्भ प्रदानतः ॥
 एवं सङ्कल्प्य दातातु पञ्चादागत्य वेश्मनि ।
 स्व शक्त्या शिव भक्तानां विप्रमुख्यांश्च भोजयेत् ॥
 एवं यः कुरुते प्रीप्ते जलदान—क्रियां हरे ! ।
 यावद्विन्दुनि लिङ्गस्य पतितानि जलस्यच ॥
 स वसेच्छाङ्करे लोके तावत् कोट्योनरेश्वर ! ।
 इति गलन्तिकादानम् ॥

—*—

(२०६) अथ मणिकदानम् ।

—*—

489. भविष्ये, युधिष्ठिर उवाच—

मणिकस्य कथं दानं कस्मिन् कालेच दीयते ।
 किं फलं तस्य दानेन तदाचक्ष्व जनार्दन ! ॥

१ (१)

त्रिङ्गुसक्तके निर्भरजलविन्दुवत् पातनं युक्तम् ।

१ (२)

मन्त्रशोधितपञ्चगव्येनापि स्नापनसूचितम् ।

श्रीकृष्ण उवाच—

प्रपा दातुं अशक्तेन विशेषाद्दर्म्ममिच्छता ।
दानन्तेन प्रकर्तव्यं मणिकस्य युधिष्ठिर ! ॥
वैशाखस्य तृतीयायां पौर्णमास्यां विशेषतः ।
वसन्ते प्रीष्मकालेच मणिकन्तत्र दीयते ॥
चत्वारिंशदघटैः श्रेष्ठं त्रिंशद्भिर्मध्यमं स्मृतम् ।
विंशत्या कन्यसं प्रोक्तं अतोहीनं न कारयेत् ॥
जलपूर्णन्ततः कुर्यात् सहिरण्यं स्वशक्तितः ।
शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदामोपशोभितम् ॥
सम्परिच्छाद्य वस्त्रेण रत्नभाण्डकृतोपरि ।
तस्यो परि न्यसेद्देवं पूर्णहोम-विनिर्मितम् ॥
सदक्षिणन्तु विप्राय दद्यात् संस्मृत्य केशवम् ।
आपोनारा इति प्रोक्ता आदित्योवरुणोपमः ॥
मणिकः पृथिवीं सर्वां दातुः शान्तिं प्रयच्छतु ।

पूजामन्त्रोऽयम् ।

ॐ आपः पवित्रं लोकानां अप्सु शेते जनार्दनः ।
मणिकस्य प्रदानेन प्रीयतां जलशायिकः ।

अयश्च दानमन्त्रः ।

अनेन विधिना दत्त्वा मणिकं द्विजपुङ्गवे ।
दाता यत्फलमाप्नोति तच्छृणुष्व नरोत्तम ! ।
वियोगो नैव तस्यास्ति पुत्रैर्भानुर्धनैर्न च ॥
गृहसंभारवैकल्यं न प्राप्नोति नरः क्वचित् ।
या स्त्री वदति मणिकं तस्याः पुण्यफलं शृणु ॥
अपुत्रा लभते पुत्रं दुर्भगा सुभगा भवेत् ।
विधवा न पुनर्जन्म लभेत् मणिवन्मदा ॥
गृहदानफलं प्राप्ता विष्णुलोके महीयते ।
अभ्ययुजि नक्षत्र्याश्च हरिवासरे कृते फलाधिक्यम् ।
प्रीष्मप्रवेशे मणिकं दद्यात् सर्व्वसुखावहम् ।
तस्य पुण्यफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ।

आश्वयुज्ये नवम्याञ्च शुक्लायां भरतर्षभ ! ।
 संरुद्धः पुष्पके दिव्ये आखण्डल-पुरे वसेत् ॥
 इति मणिकदानम् ॥

—*—

(२१०) अधान्यद् मणिकदानम् ।

—*—

190. तत्र देवलः—

भीष्मप्रवेशे मणिकं ददाति द्विजसन्धानि ।
 योऽम्बु पुरितमाप्नोति स तद्भागं फलं लभेत् ॥
 इत्यपरं मणिकदानम् ।

- *

(२११) अथ प्रपादानम् १(०) ।

---*---

191. भविष्योत्तरे---

अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे ।
 पुण्येऽङ्घ्रि विप्र कथिते मण्डपं कारयेत्ततः ॥
 पुरस्य मध्ये पथिच चैत्यवृक्षतलेऽथवा ।
 सुशीतलं सुरम्यञ्च विचित्रासन-संयुतम् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेद्गम्यान् मणिकुम्भांश्च शोभनान् ।
 अकालमूलान् करकान् वस्त्रंरावेष्टिताननान् ।
 ब्राह्मणः शीलसम्पन्नो भूतिन्दत्त्वा यथो चिताम् ।
 प्रपापालः प्रकर्त्तव्यो बहुपुत्र परिच्छदः ।
 पानीयपान मश्रान्तो यः कारयति मानवान् ।
 एवं विधां प्रपां कृत्वा शुभेऽङ्घ्रि-विधिपूर्वकम् ॥

१ (०)

‘प्रपादानस्य माहात्म्यं’ इदं देवेश लिखितम् ।

कचन्देवा कदा देया दानमस्माकं किं फलम्’ इति तत्र बुधितिर वाक्यम् ।

यथाशक्त्या नरश्रेष्ठप्रारम्भे भोजयेद्विज्ञान् ।
 ततश्चोत्सर्जयेद्विप्रान् मन्त्रेणानेन मानवः ।
 प्रपेयं सर्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादितां ॥
 अस्य प्रदानात् पितरः तृप्यन्तु प्रपितामहाः ।
 अनिवारितं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ॥
 त्रिपक्षं वा महाराज जीवानां जीवनं परम् ।
 गन्धाढ्यं सरसं शीतं निर्मलं भाजने स्थितम् ॥
 प्रदद्यादप्रतिहतं मुखं स्वमवलोकयेत् ।
 पिवतां सारासारत्वे मुखेन प्रविलोकयेत् ॥
 विप्रान् मन्त्रेण चानेन मानयेदित्यथः ।
 प्रत्यहं कारयेत्तस्यां भोजनं कारयेद्विज्ञान् ॥
 अनेन विधिना यस्तु प्रीप्ते तापप्रणाशनम् ।
 पानीयमुत्तमं दद्यात् तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 कपिलाशतदानस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलम् ।
 तत् पुण्यं फलमाप्नोति सर्वदेवैः सुपूजितम् ॥
 पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं विमानमधिरुह्य सः ।
 याति देवेन्द्रनगरं पूज्यमानोप्सरारंगणैः ॥
 त्रिंशत्कोट्योहि वर्षाणां यक्षगन्धर्वसंविनः ।
 पुण्य-फलादिहागत्य चतुर्वेदो द्विजो भवेत् ॥
 ततः परपदं याति पुनरावृत्तिर्दुर्लभा १(५) ।
 इति प्रपादानम् ॥

— १ —

(२१२) अथ पान्थापचारः ।

— * —

492. गारुड —

पान्थं परिचरेद्यस्तु शयनासन-भोजनैः ।
 स स्वप्नेन प्रयासेन सर्वत्र फलं लभेत् ॥

‘द्वन्द्वम्’ इति आदर्शपुस्तकान्तरभूतः पाठः ।

प्रतिश्रयं सुनिर्वाणं (तं) शुचि भूमितलं शुभम् ।
 अध्वनीनाय संपाद्य सद्योदहति पातकम् ॥
 वर्षासु तूष्ण १(*) भवने हेमन्तशिशिरेषु च ।
 ग्रीष्मे च शीतलं पथ्यं विश्राम्य नाकभाग्भवेत् ॥
 दत्त्वा वासो विवस्त्राय रोगिणे रुक्प्रतिक्रिया ।
 तृष्णात्तयि जलन्दत्त्वा शृतमन्नं वुमुक्षवे २(†) ॥
 पथिकाय पादत्राणं सर्वं तरति दुष्कृतम् ।
 अध्वन्यमनुमान्यापि शाकमूलफलैर्जलैः ॥
 सकृत् सत्कृत्य पथिकं श्रेयसे भाजनम्भवेत् ।

तथा —

अभावे तृणभूस्यम्बु (पा)पत्रे धन फलानि च ॥
 दत्त्वा ध्वगाय निर्विघ्नं सर्वं यन्ति च निर्द्विनाः ।

493. विष्णुघर्मोत्तरे —

उपानद्वांश्च छत्रेण श्रान्तोऽसौ योग्य मानवः ॥
 संस्थाप्य शुभदेशे तु क्षणाद्बहु फलं लभेत् ।

तथा —

मूलेन बाहयित्वाऽपि परभारं विचक्षणः ॥
 जश्ममेधाख्य यागस्य फलं दशगुणं लभेत् ।

तथा —

चौरैर्भ्योरक्षणं कृत्वा शकलोके महीयते ॥

494. स्कान्दे ।

यस्तु मार्गं परिश्रान्तं द्विजाति श्रमकर्षितम् ।
 तैलेनाभ्यञ्जयेत् प्राज्ञः स सुखी मोदते विवि ॥
 सर्पिसा कपिला धेनु रथवान्येन सर्पिसा ।
 उत्तरायणमासाद्य योऽभ्यञ्जयति धूज्जटिम् ॥
 महापूजां घृतेनैव तस्मिन्नेव दिने शिवे ! ॥
 कृत्वा मनुष्यो लभते राज्यं निष्कण्टकं सदा ॥

सर्पिः पलसहस्रेण गोविन्दस्य शिष्यस्य च ।
महास्नानं नरः कृत्वा ब्रह्महत्यां तरिष्यति ॥

495. नन्दिपुराणे—

पादाभ्यङ्गन्तु योदद्यात् पान्थाय परिस्त्रे दिने ।
स शुभाभरणैः सर्वैर्वन्दिभिर्नित्यं वन्दितः ।
भवेन्नृपो महाभागो मण्डलं दशयोजने ।
संवाह्याध्व-परिश्रान्तं पादाभ्यङ्गादिना नरः ॥
धर्मस्य पुरमाप्नोति सर्वकाम गुणाञ्ज्वलः ।
दत्त्वा वारि मुखस्पर्शं पादाभ्यङ्गं द्विजातये ॥
उच्छिष्टं मार्जनाच्चापि गोदानफलमभुते ।

496. भविष्यपुराणे—

ब्राह्मणस्य तु यो भक्त्या पादौ प्रक्षाल्य यत्नतः ।
घृतेनाभ्यक्ष्य पादौ तु विष्णुलोके महीयते ॥
इति पान्थोपचारः ॥

—*—

(२१३) अथ गो-परिचर्या ।

—*—

497. तत्र विष्णुः—

गवां कण्डुयनं चैव सर्व-कल्मषनाशनम् ।
गवां प्रास प्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥

498. आदित्यपुराणे—

लवणञ्च यथाशक्त्या गवां भुक्त्यै ददन्ति च ।
तेषां पुण्यकृतां लोका गवां लोकं व्रजन्ति च ॥

499. महाभारते—

कृत्वा गवां वै शरणं शीतवातक्षमं महत् ।
आसप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम ! ॥

500. हारीतश्च—

द्वौमासौ पायये द्वत्सं द्वितृतीये स्तनं दुहेत् १(*) ।
चतुर्थे द्विस्तनश्चैव यथान्यायं यथाबलम् ।

501. ब्रह्मपुराणे—

आदौ विचार्य वयसः परिमाणं बलं रुचिम् ।
आकस्मिकन्तु दातव्यं पुण्यार्थन्तु गवाहिकम् ॥

502. विष्णुधर्मोत्तरे—

गवां कण्डुयने चैव सर्वं कल्मष नाशनम् ।
तासां शृङ्गोदकं नाम जाह्नवी जलसन्निभम् ॥
तथा,—दत्त्वा पर गवे प्रासं पुण्यं सुमहदाप्नुयात् ।
शिशिरं सकलं कालं प्रासं परगवे तथा ।
दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति सम्बत्सरशतानि पट् ।
अप्रभक्तं नरोदशान्नित्यमेव तथा गवाम् ।
नित्यमतन्त्रितः ।

द्वितीयं स्वर्गमाप्नोति तेन सम्बत्सरं नरः ।
गवां लोकमाप्नोति यावन्मन्वन्तरं द्विजः ॥
प्राण-त्राणं गवां कृत्वा गृहे पुरुषसत्तमः ।
वासवं लोकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
प्राण प्रयाने पानीयं दत्त्वा पुरुषसत्तमः ।
वारुणं लोकमाप्नोति कीडत्यप्सरसां युतेः ॥

तथा—

सिंहव्याघ्र भयात्त्राणं पङ्कलमां जले गताम् ।
समुद्धृत्य नरः स्वर्गे कल्पभागमुपाश्नुते ॥
तासां सम्प्राशनं धन्यं सर्वकल्मष-नाशनम् ।
दाने जलं तथा तामां कुलान्यपि-समुद्धरेत् ॥
उदक्या सूतिकादोषो नैव तत्र गृहे भवेत् ॥
इति गो-परिचर्या ॥

* —

(२१४) अथ यज्ञोपवीतदानम् १(❀) ।

—*—

503. तत्र शौचायनः—

यज्ञोपवीतदानेन जायते ब्रह्मवर्चसम् (सी) ।
तस्मात्तानि प्रदेयानि ब्राह्मणेभ्यो विपश्चिता ॥

504. अत्रिः—

क्षौमजं वाथ कार्पासं यादृक्सूत्रमथापिवा ।
यज्ञोपवीतं योदद्याद् धृतवर्णं शुशोभनम् ॥
यथा शक्त्या विधानेन ह्यग्निष्टोमफलं लभेत् ।

505. नन्दि-पुराणे—

यज्ञोपवीतदानेन सुरेभ्यो ब्राह्मणाय वा ।
भवेद्विप्रश्चतुर्वेदः शुद्धयी नात्र संशयः ॥

506. विष्णुप्रोक्ते—

उपाकर्मणि विप्रेभ्योदत्त्वा यज्ञो पवीतकम् ।
आयुष्मान् जायते तेन कर्मणा मानवोमुत्रि ॥
इति यज्ञोपवीतदानम् ॥

—*—

(२१५) अथ यष्टि-दानम् ।

—*—

507. स्कान्दे—

यष्टिं येतु प्रयच्छन्ति दृष्टिहीनेऽथ दुर्बले ।
तेषां सुविपुलः पन्था फल मूलोपशोभितः ॥
पेयं भोज्यञ्च पान्येभ्योदीनेभ्योऽपि दयालवः ।
यष्टिदानं प्रकुर्वन्ति नीरोगास्ते न संशयः ॥

१ (०)

“यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं भज्यापनेयैस्तुल्यजं पुरातनम् । आयुष्मन् यज्ञं प्रतिमुञ्च यत्नं
यज्ञोपवीतं वक्ष्यन्त्यु तैजः” । तथा शौचायनः “कौन्दीनं विस्मृतं यज्ञोपवीतमावाहः” ।
अथ कौन्दीनं विस्मृतं पश्यन्त्यादिमयमित्यर्थः । शीतं कार्पासोद्भवम् । अथ न संसार
वीतमावी वाति ।

पङ्क्तौश्चरण कार्याणि यष्टिः प्रकुरुते सदा ।
 गो-सपर्यादि वृत्तिश्च जायते यष्टि धारणात् १(*) ॥
 भीतानां शरणं यष्टि गच्छतां निशि वा वने ।
 शङ्कां पङ्क्तादि मार्गोत्थां नियमेन निरस्यति ॥

508. स्कान्दे—

यत्तिभ्योवैणवन्दण्डं द्विजेभ्योऽपि खनित्रकम् ।
 प्रदाता परलोकेऽसौ यमदण्डं न गच्छति ॥

तत्रैव—

प्रददाति पथापन्ने योदण्डं ब्रह्मचारिणि ।
 समद्वा पुरुषोलोके ब्रह्मवर्चसमभुते ॥
 इति यष्टिदानम् ॥

—*—

(२१६) अथेन्धन दानम् ।

—*—

509. बह्विपुराणे—

य इन्धनानि काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 सर्वार्थास्तस्य सिध्यन्ति तेजस्वीचापि जायते ॥
 हेमन्ते शिशिरे चैव धन्योऽग्निं यः प्रयच्छति ।
 सर्वलोक-प्रतापार्थं पुण्याङ्कृतिमवाप्नुयात् ॥

510. यमः—

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।

511. महाभारतेच—

यश्चेन्धनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 प्रतापनार्थं राजेन्द्र प्रवृत्ते शिशिरे नरः ॥
 सिध्यन्त्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि त्रिविधानिच २(†) ।
 उपर्युपरि शत्रूणां वपुषा दीप्यते नरः ॥

१ (*)

'गोसर्पादि' इति पुस्तकान्तरधृतः पाठः ।

१ (†)

'कार्याणि त्रिविधानिच' इति चादौ सञ्ज्ञान्तरधृतः पाठः ।

†

अत्रैव-पाकयोग्यं काष्ठमच्छन् ।

न तु काष्ठसामान्यमाह्वयमादि ।

भगवांश्चास्य सुप्रीते वह्निर्भवति नित्यदः ।
नतं जयन्ति पशवः संग्रामेषु जयन्त्यपि ॥
इतीन्धन दानम् ॥

—#—

(२१७) अथाग्निष्टिका-दानम् ।

—#—

512. भविष्योत्तरे,—श्रीकृष्ण उवाच १(४) ।

आदौ मार्गशीर्ष मासि शोभने दिवसे शुभे ।
अग्निष्टिकां कारयित्वा सुखासीनवतोददाम् ॥
देवाङ्गने पथि हृष्टे विस्तीर्णे चत्वरं तथा ।
सुत्वक्षकः संग्रहं कृत्वा सुशुद्धं काष्ठसम्भयम् ॥
ततः प्रज्वालयेदग्निं हुत्वा व्याहृतिभिः क्रमात् ।
ब्राह्मणान् भोजयेद् भक्त्या तेभ्योदद्याच्च दक्षिणाम् ॥
अनेन विधिना कृत्वा प्रत्यहं ज्वालयेत्ततः ।
यदि कश्चित्क्षुधात्तः स्याद्भोजनं तस्य कल्पयेत् ॥

ॐ अष्टेत्यादि—हेमन्तशिशिराख्यमृतुद्वयं यावत्—प्रत्यहं शीतार्त्त-प्राणि-तापार्थ-
मिमामग्निष्टिकां श्रीविष्णुदैवतां षष्ठिसहस्र-षष्ठिशतावच्छिन्न-ब्रह्मलोकमहित्वानन्त-सर्वार्थ-
सम्पन्न-चतुर्वेदित्व प्राणि-तापार्थं मिमामिष्टिकामहमुत्सृजे ।

दानफलन्तु—

विमानेष्वार्कं संकाशे समारूढोमहातेजाः ।
षष्ठिवर्षसहस्राणि षष्ठिवर्षशतानि च ।
अर्चितोत्पन्न-सन्तुष्टो ब्रह्मलोके महीयते ।
इह लोकेऽवतीर्णश्च चतुर्वेदी द्विजोभवेत् ॥

नीरोगः सत्यवादीष अग्निदेजाः प्रभावतः

चैत्रे सुरालयसभावसथेषु नयाम्,

येऽग्नीष्टिकां प्रचुरकाष्ठवतीं प्रदद्युः ।

हेमन्तशिशिरकृतौ सुखदां जना(ला)नाम् ।

कार्य्याग्नि दीप्तममलञ्च पुरं वहन्ति ॥

इत्यग्निष्टिका दानम् ॥

—*—

(२१८) अथ दीपदानम् ॥

—*—

513. तत्र सम्बर्त्तः—

देवागारेद्विजानांवा दीपं दत्त्वा चतुष्पथे ।

मेधावी ज्ञानसम्पन्नश्चक्षुष्माश्च सदा भवेत् ॥

514. गारुडे—

नीलकण्ठस्य मोक्षेण गङ्गायाञ्च तिलोदकैः १(*) ।

वर्षासु दीपदानेन पितृणामनृणो भवेत् ॥

नीलकण्ठस्य वृषभस्य ।

यस्तु ब्राह्मणगेहेषु दीपमालां प्रयच्छति ।

स निर्जित्य तमोघोरं ज्योतिषां लोकमाप्नुयात् ॥

515. भारतेच—

दीपप्रदानं वक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम् ।

पथा येन यदा चैव प्रदेया यादृशाश्च ये ॥

ज्योतिस्तेजः प्रकाशं वा ऊर्द्ध्वं गत्यापि वर्द्धनम् ।

प्रदानं तेजस्तस्मात्तेजोवद्भूय(प) तेनूणाम् ॥

अन्धन्तमस्तमिह प्रक्षीणमायत मेवच ।

उत्तरायणमेतस्मादीपदानं प्रशस्यते ॥

यस्माद्दूरे गातस्तत्तमस श्रैव मेषजम् १(३) ।
तस्माद्दूर्ध्वगतिर्दातु भवेत्तत्रेति निश्चयः ॥

516. विष्णु-धर्मोत्तरे—

महावर्त्तिः सदा देया भूमिपाले महाफला ।
कृष्णपक्षे विशेषेण तत्रापिच विशेषतः ॥
अमावस्या विनिर्दिष्टा द्वादशीच महाफला ।
अश्वयुज्यामतीतायां कृष्णपक्षस्य या भवेत् ॥
अमावास्या तदा पुण्या द्वादशीच विशेषतः ।
देवस्य दक्षिणे पाश्वे देया तैलेनतूष्णला ॥
पलाष्टकयुता राजन् ! वर्त्तिः स्तब्धैव दापयेत् ।
वाससाच समप्रेण सोप वा सोजितेन्द्रियः ॥
तद्द्वयमीदृशं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ।
स्वर्गलोकं चिरं मुक्त्वा जायते भूतले यदा ॥
तदा बसति लक्ष्मीवान् रूपसौभाग्य-संयुतः ।
ग्रामे वा जायते यस्मिन् देशे वा नगरे तथा ॥
कुले वा राज शार्ङ्ग-स्तत्र स्या दीपवत् प्रभा ।
अत्युज्ज्वलश्च भवति युद्धेषु कलहेषुच ॥
ख्यातिं याति सदा लोके सज्जनानाञ्च सद्गुणैः ।
एकामन्यथ योदया दभीष्टमतयोर्द्वयोः ॥
मानुष्यं सर्वमाप्नोति यदुक्तं ते मयाऽनघ ! ।
स्वर्गे तथा समाप्नोति भोगकालञ्च यादव ! ॥
सामान्यस्यतु दीपस्य राजन् दानं महाफलम् ।
किं पुनर्महत्तमैव फलस्यान्तोनविद्यते ॥
दीपदानं परं पुण्यं अन्यदानादपि ध्रुवम् ।
किं पुनर्देवदेवस्य अनन्तस्य महात्मनः ॥
गिरिच्छेत्रेषु दातव्यं नदीनां पुलिनेषुच ।
चतुष्पथेषु रज्यासु ब्राह्मणानाञ्च वेश्मसु ॥

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तार-गहनेषु च ।
 दीप दानेन सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात् ॥
 यावन्त्यक्षिनिमेषाणि दीपः प्रज्वलते नृप ! ।
 तावन्त्येवच राजेन्द्र ! वर्षाणि दिवि मोक्षते ॥
 दीपमालां प्रयच्छन्ति ये नराः शार्ङ्गिणोगृहे ।
 भवन्ति ते चन्द्रसमाः स्वर्गमासाद्य मानवाः ॥
 केशवायतने दत्त्वा दीपवृक्षं मनोहरम् ।
 अतीव भ्राजते लक्ष्म्या दिवमासाद्य मानवः ॥
 दीपा नदीषु दातव्याः कार्त्तिक्याञ्च विशेषतः ।
 बलिद्वारेषु तेदेया महादीपाः फलेप्सुभिः ॥
 आवण-द्वादशी योगे कृष्णपक्षे विशेषतः ।
 धृतेन दीपा दातव्या स्तिलतैलेन यादव ! ॥
 वसामज्जादिभिर्दीपा नतु देयाः कदाचन ।
 दत्त्वा दीपं न कर्त्तव्यं तेन कर्म विजानता ॥
 निर्बापणञ्च दीपस्य हिंसनञ्च विगर्हितम् ।
 दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणोनिर्बापकोभवेत् ॥
 दीपदानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 अप्रिष्टोमफल न्तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 प्राणिनां नीलरक्तां वा दीपर्त्तिञ्च वर्जयेत् ।
 विशेषेणच दातव्या पट्टसूत्रभवा नृप ! ॥
 प्रोज्ज्वाल्य देवदेवस्य कर्पुरेणच दीपकम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥
 दीपदानेज्वल्लोभः परदीपं प्रबोधयेत् ।
 एतन्मयोक्तं तव दीपदाने, फलं समग्रं बहुवर्षचन्द्र ॥
 श्रुत्वा तथा च सततं देया, दीपास्तयो विप्रसुरालयेषु ।
 इति दीप दानम् ॥

(२१६) अथाभय-दानम् ।

—*—

517. तथाच सम्बर्त्तः—

भूताभय प्रदानेन सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
दीर्घमायुष्यं लभते सदाच सुखितोभवेत् ॥

518. रामायणेच—

बद्धाखलिपुटं दीनं यावन्तमपराधिनम् ।
नहन्त्याच्छरणं प्रादात् सतां धर्ममनुस्मरणम् ॥

519. महाभारते—

लोभाद्वेबाद्भयाद्वापि यस्त्यजेच्छरणागतम् ।
ब्रह्महत्या-समन्तस्य पापमाहूर्मनीषिणः ॥
शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि ।
शरणागत-हन्तॄणां नदृष्टा निष्कृतिः कचित् ॥

तथाच—

प्राणिनं बध्यमानंहि यः शक्तः ससुपेक्षते ।
स याति नरकं घोरं यावदिन्द्रा श्रतुर्दश ॥

520. बह्वि पुराणे—

एकतः क्रतवः सर्वे समग्रा वरदक्षिणाः ।
भीतस्य प्राणिनं श्वेव रक्षणं वरमेकतः ॥
वरमेकस्य सत्त्वस्य प्रदत्तं जीविता-भयम् ।
नच विप्रसहस्राणां हेमादिभिरलङ्कृतम् ॥
हेम-धेनु-धरा दाता सुलभोजगती तले ।
दुर्लभः पुरुषोलोके सर्वभूताभयप्रदः ॥
अभयं सर्वसत्त्वेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य क्षयो नास्ति कुतश्चन ॥
इष्टं तपोजपोदानं अर्थसेवा श्रुतन्तथा ।
सर्वस्याभयदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

521. विष्णु धर्मोत्तरे—

तमः प्रवेश-भीतस्य परित्राणं करोति यः ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति नात्र काव्या विचारणा ॥

तमः प्रवेशोनाम चक्षुरुत्पाटनादिनान्धीकरणमिति हेमाद्रिः
 वधादपि परं पापं चक्षुषातु वियोजनम् ।
 पार्थिवेन नतत्कार्यं कदाचिदपि कस्यचित् ॥
 तमः प्रवेशनं कृत्वा परेषां पुरुषाधमः ।
 अन्धत्वं ध्रुवमाप्नोति प्रजाभिर्जायते नरः ॥
 नरः कृतपरित्राणः पुरा यत् किञ्चिदाचरेत् ॥
 भागी तस्य परित्राता नरः पुण्यस्य कर्मणः ॥
 इत्यभय दानम् ।

—*—

(२२०) अथ पात्र-दानम् ।

—*—

अथातः सर्वपापघ्नं पात्रदानं ब्रवीमि ते ।
 येन दत्तेन नाप्नोति भयं क्षुत् तृट्-समुद्भवम् ॥
 लक्ष्मं पल्लवश्चिश्च चत्वारिंशत् मध्यमम् ।
 द्वादशेनेन्धनं पात्रं ताम्रमत्रायसं स्मृतम् ॥
 वासांसि वरणैर्हत्वा आयसं-लोह-विहारितम् ,
 लोहशब्दोऽत्र धातुमात्रपरः ।
 चन्दनेनच ताम्बूलैर्विप्रं सम्पूज्य भक्तिः ।
 घृतादि-द्रव्यं सम्पूर्णं हेमगर्भं सवस्त्रम् ॥
 प्रतिष्ठाप्यतु तत्पात्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
 ततः शक्त्या सुवर्णन्तु प्रतिष्ठार्थं द्विजायवे ॥
 सर्वेषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणेप्यते ।
 चन्द्रलोके वसेत्तावद् यावदिन्द्राक्षतुर्हस ॥
 घृतञ्च नवनीयञ्च दधि दुग्धं तथैवच ।
 शर्करा घृत तैलानि तिला मधु जलन्तथा ॥
 लवणं फलजातञ्च रस रत्न-समन्वितम् ।
 एवञ्च तुर्यशयुषं दातव्यं विधिना नृप ॥

चतुर्विंशत्युत्तमिति । चतुर्विंशतिभिर्वृत्तादि द्वयैः पर्णानि पात्राणि दद्यादित्यर्थः ।
युत्तमिति जातवेक वचनम् ।

गुणाधिकाय विदुषे ब्राह्मणाय जगत्पूजे ॥
उद्धरेद्गुर्गमाद्घोराद् दुःख संसार सागरात् ।
आत्मनः सकलं वंशं स नयेत् ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥

522. पात्र —

सर्वेषामेव दानानां उत्तमं पात्रमिष्यते ।
यथाविधि प्रदातव्यं वित्तशाठ्य-विवर्जितम् ॥
अत्यन्तं निर्द्वन्द्वोवापि सोऽपि दद्याद् यथाविधि ।
चतुर्विंशतिर्द्वन्द्वं वा दद्यादिति फलेच्छया ॥
अयमत्र पात्रदान प्रयोगः ।—

स्वशास्त्रनुसारेण सम्पादित-पात्रादि-सम्भारः कर्त्ता गोमयादि-स्त्रिंशे शुद्धे देशे प्राग्मेघे दुर्भेधे घृतादि पात्राण्युदक् पश्चादति १(*) क्रमात् स्थापयित्वा ग्रन्थोक्त फल-प्राप्त्यर्थमेतावन्ति पात्राणि दास्ये इति सङ्कल्प्य पात्राण्यासादन क्रमेण प्रतिष्ठापूर्वकं यथावदभ्यर्च्य प्रतिगृहीत् ब्राह्मणाय वेदविदे वस्त्रगन्ध-माल्यादिभिः समपूज्य घृतादि-पात्राणि घृतादि दानमन्त्रैर्हत्वा दान प्रतिष्ठार्थं यथाशक्ति वा दक्षिणां दद्यात् । आज्यादि-मन्त्रास्तु तत्र वक्ष्यन्ते ।

बाराहे—षोडश पात्राण्युक्तानि, यथा—
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि पात्रदानमनुत्तमम् ।
कृत्वा ताम्रमयं पात्रं यथाविभवविस्तरम् ॥
उभया सहितं शम्भुं हरिं सश्रीकमेव च ।
कृत्वा तु काञ्चनीं दिव्यां सम्पूज्यावाहनादिभिः ॥
प्रतिमां ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
एकं मधुमयं पात्रं द्वितीयन्तु तिलस्य च ।
तृतीयं घृतपात्रन्तु चतुर्थं गुण(ङ्)संयुतम् ॥
पञ्चमं लवणैः पूर्णं षष्ठं गोक्षीर-पूरितम् ।
सप्तमं रस पात्रञ्च नवनीतन्तथाष्टमम् ।
नवमं शर्करापात्रं दशमं दधि पूरितम् ॥
एकादशं तैलपात्रं द्वादशं दुग्ध पूरितम् ।
त्रयोदशं रत्नपात्रं अन्नपात्रं चतुर्विंशम् ॥

फलपात्रं पञ्चदशं कुर्यात् षोडशं सं स्मृतम् ।
 एतानि दत्त्वा राजासौ-सप्तजन्मान्तरे भवेत् ॥
 सुभगो दर्शनीयश्च नारीवा पुरुषो भवेत् ।
 इति पात्रदानम् ॥

—*—

(२२१) अथ कल्पदानम् ॥

—*—

423. मातृस्ये, मत्स्य उवाच—

कल्पानुकीर्तनं वक्ष्ये सर्वकाम-फलप्रदम् ।
 यस्यानुकीर्तनादेव वेदपूण्येन पूज्यते ॥
 प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः ।
 वामदेवस्तृतीयस्तु ततोरथन्तरोऽपरः ॥
 रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः ।
 सप्तमोऽथ वृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते ॥
 सद्योऽथ नवमः प्रोक्तः ईशानोदशमः स्मृतः ।
 व्याल एकादशः प्रोक्तः तथा सारस्वतः परः ॥
 त्रयोदश उदानस्तु गारुडोऽथ चतुर्दशः ।
 कौर्मः पञ्चदशः प्रोक्तः पौर्णमासः स्मृतोऽपि सः ॥
 षोडशो नार सिंहस्तु समानस्तु ततः परः ।
 आप्रेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथापरः ॥
 मानवोर्विशतितमः ततपुमानिति चापरः ।
 माहेश्वरः ततः प्रोक्तः त्रिपुरोयत्र या चितः ॥
 पितृकल्पस्तथेति स्याद् या कुहु ब्रह्मणः स्मृता ।
 इत्येवं ब्रह्मणोमासः सर्व-पातक-नाशनः ।
 आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते ।
 तत्तस्य कल्प-तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा ॥
 यस्तु दद्यादिमान् कृत्वा हेमान् पर्वणि पर्वणि ।
 ब्रह्म-विष्णु पुरे कल्पं मुनिभिः पूज्यते दिवि ॥

सर्वपापहरं नित्यं आरोग्यं श्रीफल प्रदम् १(*) ।
 मुनिरूपां स्ततः कृत्वा दद्यात् कल्पान् विवक्षणः २(†) ॥
 पुराण-संहिताचेर्यं तवभूप ! मयोदिता ।
 अत्रापि दान प्रयोगो यावदुन्नेयः ।
 इति कल्पदानानि ॥

—*—

(२२२) अथ नानादानानि ॥

—*—

524. तत्र मनुः—

वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्य मन्नदः ।
 तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥
 भूमिदोभूमिमाप्नोति दीर्घायुश्च हिरण्यदः ।
 गृहदोऽग्न्याणि वेष्टमानि रूप्यदो रूपभुत्तमम् ॥
 यासोदश्चन्द्र सालोक्य मश्विसालोक्यमश्वदः ।
 अनङ्गदः श्रियं पुष्टां गोदोऽग्नस्य त्रिष्टपम् ॥
 यान-शय्या-प्रदो भार्य्या मेष्टव्यमभय-प्रदः ।
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदोऽब्रह्मसार्ष्टितम् ॥
 ब्रह्म-समानागति स्तद्भवतीत्यर्थः ।
 'ऋषगतो' इत्यस्माद्गतो...क्तिनि रूपम् ।

525 अत्र यमः—

दत्त्वा प्रतिश्रयं लोके तथाऽत्रैव निरामयम् ।
 गात्रं दत्त्वा तथा विप्रे ब्रह्मलोके महीयते ॥
 प्रतिश्रयः—प्रवासिनां नामाश्रयः । (धर्मशालेति प्रसिद्धिः) ।
 छत्रदोऽग्न्याप्नोति गृहदो नगरस्तथा ।
 उपानहः प्रदानेन शरीरारोग्य माप्नुयात् ॥

१ (*) 'सर्वपापघ्नकरं कलहानं यतोऽनघैत्' इति ईमाद्रिधनः पाठः ।

२ (†) मुनिरूपां सुखाकारान् तान्मुनीनां लक्षणानां निति ज्ञेयम् ।

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।
गवां प्रास प्रदानेन सर्व्व पापैः प्रमुच्यते ॥

526 सम्बर्त्तः—

नानाविधानि द्रव्याणि धर्म्मणोपाजितानितु ।
आयुष्कामेन देयानि स्वर्गमक्षय्य मिच्छता ॥
गुडं मिश्रु रसश्चैव लवणं व्यञ्जनं शुचि ।
सुरभीनिच वासांसि दत्त्वा ऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

527 देवी पुराणे—

न्यायतोऽन्याय-वाप्तानि शाकान्यपि नृपोत्तम ।
तानि देयानि देयास्तु कन्यका योषितस्तथा ॥

528 विष्णु पुराणे—

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य(न्यद्) दयितं भवेत् ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

529. नारसिंह पुराणे—

एकविंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरु मूर्धनि ।
आह सदानकर्त्तारो यज्ञानां तपसान्तथा ॥
एतेषु निवसन्त्यस्मिन् नरा क्रोध-विर्वर्जिताः ।

530 एकविंशति स्वर्गानाह—

अन्तः प्रवेशी चानन्दं प्रमोदं वह्नि-साहसी ।
भृगु-प्रयाती सौख्यन्तु रणेचाभि मुखे हतः ॥
अनशनेतु सन्नयासे मृतोगच्छेत् विष्टपम् ।
क्रतु याजी नाकपृष्ठं अग्निहोत्री च निर्वृतिम् ॥
तद्भाग-कूप-कर्त्ता च लभते पौष्टिकं द्विजः ।
सुवर्णं दायी सौभाग्यं लभते सुमहत्तरम् ॥
शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति योनरः ।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गमप्सरसां लभेत् ।
हिरण्यदाने गोदाने कन्यादाने च मङ्गलम् ।
द्विजानां तर्पणं कृत्वा दत्त्वा कक्षाणि भक्षितः ॥

इवेतेषु क्थते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति १(०) ।
 कपिला गो प्रदानेन परमार्थे महीयते ॥
 एकान्न भोजी योमर्त्यः नक्तभोजी च नित्यशः ।
 उपवासी त्रिरात्रादिन्यन्ते स्वर्गे महीयते ॥
 एकान्न भोजी—एककालभोजी ।
 एकाहारी जित-क्रोधः ब्रह्मचारी दृढ-व्रतः :
 निर्मलं स्वर्गमाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥
 यस्तु सत्त्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रच्छति ।
 स प्राप्य न निवर्त्तते स्वर्गं शान्तमनामयम् ।
 येन येन हि भावेन, यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
 तत्तत् स्वर्गमवाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥

531. विष्णुधर्मोत्तरे—

आयुधानां प्रदानेन शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।
 राज-लिङ्गप्रदानेन राजा भवति भूतले ॥
 राजनिष्ठं-छत्रं चामरादि ।
 देव मात्स्यायानयनं देवागार-समूहनम् ।
 देवमात्स्यायनयनं—देवार्चं मात्स्यसंग्रहः ।
 मात्स्यं सर्वदेवानां गोप्रदान-समस्मृतम् ॥

532. याज्ञवल्क्यः—

शतं सत्त्वाह्नं रोगि-परिचर्या-सुरार्चनम् ।
 पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं प्रगोदासमम् ॥
 प्रगोदासमं—उत्तमगोदानतुल्यं मिति ।
 इति नाना दानानि ॥

—*—

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।
गवां प्रास प्रदानेन सर्व्व पापैः प्रमुच्यते ॥

526 सम्बर्त्तः—

नानाविधानि द्रव्याणि धर्म्मणोपाजितानितु ।
आयुष्कामेन देयानि स्वर्गमक्षय्य मिच्छता ॥
गुडं मिश्रु रसञ्चैव लवणं व्यञ्जनं शुचि ।
सुरभीनिच वासांसि दत्त्वा ऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

527 देवी पुराणे—

न्यायतोऽन्याय-वाप्तानि शाकान्यपि नृपोत्तम ।
तानि देयानि देयास्तु कन्यका योषितस्तथा ॥

528 विष्णु पुराणे—

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य(न्यद्) दयितं भवेत् ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

529. नारसिंह पुराणे—

एकविंशत्यमी स्वर्गा निविष्टा मेरु मूर्द्धनि ।
आह सद्दानकर्त्तारो यज्ञानां तपसान्तथा ॥
एतेषु निवसन्त्यस्मिन् नरा क्रोध-विवर्जिताः ।

530 एकविंशति स्वर्गानाह—

भन्तः प्रवेशी चानन्दं प्रमोदं वह्नि-साहसी ।
भृगु-प्रयाती सौख्यन्तु रणेचाभि मुखे हतः ॥
अनशनेतु सन्नधासे मृतोगच्छेत् विष्टपम् ।
क्रतु याजी नाकपृष्ठं अग्निहोत्री च निर्बृतिम् ॥
तडाग-कूप-कर्त्ता च लभते पौष्टिकं द्विजः ।
सुवर्णं दायी सौभाग्यं लभते सुमहत्तरम् ॥
शीतकाले महावह्निं प्रज्वालयति योनरः ।
सर्व्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गमप्सरसां लभेत् ।
हिरण्यदाने गोदाने कन्यादाने च मङ्गलम् ।
द्विजानां तर्पणं कृत्वा दत्त्वा कक्षाणि भस्मिताः ॥

इवेतेषु कृमते स्वर्गं यत्र गत्वा न शोचति १(०) ।
 कपिला गो प्रदानेन परमार्थे महीयते ॥
 एकान्न भोजी योमर्त्यः नक्तभोजी च नित्यशः ।
 उपवासी त्रिरात्रादित्यन्ते स्वर्गे महीयते ॥
 एकान्न भोजी—एककालभोजी ।
 एकाहारी जित-क्रोधः ब्रह्मचारी दृढ-व्रतः :
 निर्ममं स्वर्गमाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥
 यस्तु सत्त्वाणि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रच्छति ।
 स प्राप्य न निवर्त्तत स्वर्गं शान्तमनामयम् ।
 येन येन हि भावेन, यद्यद्दानं प्रयच्छति ।
 तत्तत् स्वर्गमाप्नोति यद्यदिच्छति मानवः ॥

531. विष्णुधर्मोत्तरे—

आयुधानां प्रदानेन शत्रुनाशमवाप्नुयात् ।
 राज-लिङ्गप्रदानेन राजा भवति भूतले ॥
 राजनिष्ठं-छत्रं चामरादि ।
 देव मात्स्यायानयनं देवागार-समूहनम् ।
 देवमात्स्यायानयनं—देवार्थं मात्स्यायनम् ।
 मात्स्यायनं सर्वदेवानां गोप्रदान-समस्मृतम् ॥

532. याज्ञवल्क्यः—

शतं सन्वाहनं रोणि-परिचर्या-सुरार्चनम् ।
 पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनं प्रगोदासमम् ॥
 प्रगोदासमं—उत्तमगोदानतुल्यं मिति ।
 इति नामा दानानि ॥

—*—

(२२३) अथ यत्यादि वपन दानम् ।

—*—

533. विह्वामिन्नः—

ब्रह्मचारि-यतिभ्यश्च वपनं यस्तु कारयेत् ।
 न स्व (स्व) कर्माणि कुर्वाणः चक्षुष्मान् जायते नरः ॥
 यतिभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो पथिकेभ्य स्तथैवच ।
 अन्येषामपि दीनानां प्रकुर्वन् केश कृन्तनम् ।
 नखानां धावनञ्चैव कृत्यरूपयुतोभवेत् ॥
 यस्तु सर्व-जनार्थाय केशहमश्रु-नखादिकम् ।
 क्रियां समुद्दिश्य भृतिं नापिताय प्रयच्छति ॥
 देवागारेषु तीर्थेषु श्रिया परमा युतः ।
 स बाहनाश्व गोलोके वीतशोकः प्रजायते १(*) ॥
 इति यत्यादि वपनदान विधिः ।

—*—

(२२४) अथाश्वत्थ विवाहविधानम् ।

—*—

534. सप्त शतातप-प्रोक्तः—

प्रतिमाया भङ्गकोत्थ-प्रतिष्ठाश्च प्रजायते ।
 सम्बत्सर-त्रयं सिञ्चेत् अश्वत्थं सानु वोषरम् ॥
 षड्वाहयेत्तमश्वत्थं समं शय्या विधानतः ।
 अश्वत्थश्चात्र सेवकादि स्वकीय परीक्षीतरो वात्र ग्राह्यः ।
 ननु पूर्वप्रतिष्ठितः ।

अदि शमी स्वतः समीपे स्थिता तदा तयासह पिचुमर्हेन वा विवाहः १(*) ।
 अथ यदि न लभ्यते तदा वृक्षोत्सर्ग इव सवत्साम्, शमीशाखाम्, तदभावे कुशस्तम्बम् वा
 समानीय स्वशाखोक्त-विधानतो विवाहः कार्यः । शिष्टाचार प्राप्तं विधानञ्चैतत् ।
 शुभे दिने चन्द्रतारावछान्किते ऽश्वत्थ समीपे पश्चाद्भूमिं गोमयादिना शुद्धां कृत्वा,
 ब्राह्मणानुपवेश्य ; स्वस्तिवाचनं कृत्वा, नान्दीश्राद्धं विधाय, आज्यसिक्त-हरिद्राकुङ्कुम-

गन्ध-पुष्प-यज्ञोपवीतादिभिरश्वत्थशमीञ्जालङ्कृत्य, मधुपर्कन्दत्वाग्निं प्रतिष्ठाप्य, व्याहृतिभिः तिलाज्याञ्जाम्नाबुद्देशेन पृथक् पृथगष्टोत्तरशतं वा हुत्वा गृह्योक्तविधिना शमीं तस्मै भार्यात्वेन प्रतिपाद्य, ब्राह्मणान् भोजयित्वा, यथाशक्ति दक्षिणान्दत्त्वा, परमेश्वराय समर्पयेदिति । एवमश्वत्थोद्वाहनं विधाय, तत्र—

विनायकमश्वत्थ मूले संस्थापयेदित्याह,—तत्र संस्थापयेद्देवं विन्नराजं सुपूजितम् इति । तत्राश्वत्थमूल समोपे विनायक मूर्तिं दारु-पाषाणादिभिर्निर्माय यथाविभवमालयं विधाय स्थापयेत् । तत्रायं प्रयोगः—

देशकालादीन् स्मृत्वाऽश्वत्थमूले विनायक स्थापनं करिष्ये इति सङ्कल्प्य, ॐ भूः विनायक इहागच्छ, ॐ भुवः विनायक इहागच्छ, ॐ स्वः विनायक इह तिष्ठ, ॐ भूर्भुवः स्वः विनायक इह तिष्ठेति मन्त्रेणावाह्य, गन्ध-पुष्पाक्षतैः प्रतिमायां विनायकं सम्बोध्य, विनायक-प्रकाशकमन्त्रैः षोडशोपचारैः सम्पूज्य तिलाज्याञ्ज जुहुयात् । यथाशक्ति-व्याहृतिभिरिति विनायक-प्रतिष्ठा ॥

तत्राश्वत्थविवाहो विनायक प्रतिष्ठा चेति द्वे कर्मणी मिलित्वा(S)प्रतिष्ठितत्वं.... इरेः ? । प्रीत्यर्थम् अभ्युदयार्थत्वेतु प्रत्येकमभ्युदय हेतुः । द्वितीय होमेगिनः पूर्वस्थापित एव ।

अयं विवाहसंस्कारः अश्वत्थस्य पूर्वकृतोपनयन-संस्कारस्यैव । उपनयन-प्रयोगः प्रागभिहितः ।

इत्यश्वत्थ विवाहविधानम् ॥

—*—

(२२५) अथ शालग्रामदान विधानम् ।

—*—

535. पद्म पुराणे—१(४)

शालग्राम शिलाचक्रं योदद्याद्वा नमुत्तमम् ।
भूचक्रं तेनदत्तं स्यात् सशैल वन काननम् ॥
हृदि सूर्ये जले चाग्नौ प्रतिमा स्थण्डिलेषु च ।
सम्यगर्च्य हरिं यान्ति नरास्ते वैष्णवं पदम् ॥
अथवा, सर्वपाप प्रणाशनम् ।
तच्च पुण्य प्रदं वैश्य सर्वधामपि मुक्तिदम् ॥

१ (०)

‘शालग्रामशिलातोय पीत्वा याति पराङ्गतम् । अपि पाप समाचारी ब्रह्मचर्या युतोऽपि वा’ ॥ पद्म पुराणे पातालखण्डे १० चः ।
‘वः कुर्याद्दानमत्तम्’ इत्यपि पातालनरमिति ।

यः पूजयेद्दरि चक्रे शालग्राम-समुद्भवे ।
 स दक्षिणं राजसूर्यं येनेष्टं प्रतिपासरम् ॥
 वदामनन्ति वेदानां ब्रह्मनिर्गुण-मच्युतम् ।
 तत् प्रसादोभवेद्गुणां शालग्रामशिलार्चनात् ॥
 महत्कष्टे स्थितो बह्निर्मध्यमानः प्रकाशते ।
 तथा हरिः सर्वव्यापी शालग्रामे प्रकाशते ॥
 अपि पापं समाराध्य कर्मण्य नधिकारिणः ।
 शालग्रामार्चनाद्वैश्यो न व याति यमालयम् ॥
 न तथा रमते लक्ष्म्यां न तथा स्वपुरे हरिः ।
 शालग्राम-शिलाचक्रे यथा स रमते सदा ॥
 अग्निहोत्रं हुतं तेन दत्त्वा पृथ्वीं ससागरम् ।
 येनार्चितो हरिश्चक्रे शालग्रामः शिलोद्भवे ।
 शिखाद्वादश भो वैश्य ! शालग्राम-समुद्भवाः ॥
 विधिवत्पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ।
 कोटि द्वादश लिङ्गैस्तु पूजितैः स्वर्गपङ्क्तयैः ॥
 यद्वा द्वादश कल्पैस्तु दिनेनै केन तद्भवेत् ।
 यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्राम-शिलाशतम् ॥
 ऊषित्वा सुरलोके च चक्रवर्तीह जायते ।
 कामक्रोधैस्तु विविधैर्व्याप्तो यस्तु नराधमः ॥
 सोऽपि याति हरेर्लोकं शालग्राम-शिलार्चनात् ।
 विना तीर्थे विनायज्ञैः विनादानैर्विनामतिम् ।
 मुक्तिं याति नरोऽवश्यं शालग्राम-शिलार्चनात् ॥
 नरकं गर्भवासञ्च तिर्य्यक् च क्रिमि योनिषु ।
 न याति वैश्य ! पापोऽपि शालग्राम-शिलार्चकः ॥
 स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वसत्येषु दीक्षितः १(॥) ।
 शालग्रामशिलातोयैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥

१ (०)

‘शालग्रामेऽप्युत्तारकः’ इति चादौ पुनराकर्तव्यतः पाठः ।

‘वीटिचिह्नचर्चैर्वात् पूजितैर्जाह्नवीनटे ।

काञ्चीवासादपुष्पाढी दिवे वैष्णवं तदुभवेत्’ । पुराणे ब्रह्मवैवर्ते १८ अः ।

गङ्गा गोदावरी रेवा नद्यो मुक्तिं प्रदास्तु याः ।
 निवसन्ति हि तीर्थास्ताः शालग्राम-शिलाजले ॥
 नैवेद्यैर्विविधैः पुष्पैर्धूपदीपैर्विलेपनैः ।
 गीत-वादित्र-स्तोत्राद्यैः शालग्राम-शिलार्चनान् ॥
 कुरुते मानवो यस्तु कलौ भक्ति-परायणः ।
 कल्पकोटि-सहस्राणि रमते सन्निधौ हरेः ।
 लिङ्गैस्तु कोटिभिर्दृष्टैः यत्फलं पूजितैर्भवेत् ।
 शालग्राम-शिलायान्तु यः श्राद्धं कुरुते नरः ॥
 पितरस्तस्य तिष्ठन्ति तृप्ताः कल्पशतं दिवि ।
 ये पिबन्ति नरा नित्यं शाल-ग्रामशिला जलम् ॥
 पञ्चगव्य-सहस्रैस्तु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ।
 शालग्राम-शिलाचक्रं द्वारका-चक्रं संयुतम् ॥
 पात्रघण्टाशङ्खयुतं यो दद्यात् पर्वणि द्विजः ।
 तस्य पुण्यस्य संख्यानं नालं वक्तुं चतुर्मुखः ॥
 ब्रह्महत्या सहस्राणि दातुर्नश्यन्त्य संशयम् । इति

—*—

(२२६) शालग्राम-शिलामूर्तिलक्षणम् १(✽) ।

—*—

शालग्राम-शिलाद्वार-गतं चक्रं द्विलम्बकम् ।
 मुक्ताभो वासु देवाख्यः सेव्यः सश्रीगदाधरः ॥
 लम्बो द्विचक्रो रक्ताभः पूर्वभागेषु पुष्करः ।
 सङ्कर्षणोऽथ प्रभुर्भूतः सुभूत चक्रस्तु पीतकः ॥
 सु दीर्घः शुभिरश्छिद्रो यो निरुद्धस्तु वत्तुलः ।
 नीलो द्वार त्रिरेखश्च अथ नारायणः मिनः ॥
 मध्ये गदाकृति-रेखा नानिचक्रं महोन्नतः ।
 पृथुचक्रो नृसिंहाख्यः कपिलो वा त्रिविन्दुकः ॥

१ (१)

‘ब्रह्मचक्रगदाधर-श्री वा श्रीगदाधरः ।

शालग्रामोदकीयक इती नारायणो विष्णुः ॥

स चक्रगदाधर इती माधवः श्रीगदाधरः ।

गदाधर ब्रह्मचक्रो वा गोविन्दोऽर्चाविदाधरः’ इति भाष्ये—४५ पः ।

अथवा पञ्चविन्दुस्तत् पूजनं ब्रह्मचारिणः ।
 वराहः शक्त-लिङ्गाख्यः विषमोरुपचक्रकः ॥
 नीलस्त्रिरेखः शूलोऽथ कूर्ममूर्तिः सविन्दुमान् ।
 कृष्णः स वर्तुलावर्तः यस्तु चोन्नत-पृष्ठकः १(*) ॥
 श्रीधरः पञ्चरेखः स्याद् वनमाली गदाङ्कितः ।
 शङ्खी वामनो वर्तुलो ह्रस्वोवामः सुरेश्वरः ॥
 नानावर्णोऽनेक मूर्तिर्नाग-भोगी त्वनन्तकः ।
 स्थूलच्छिद्रः स्थूलचक्रः कृष्णो विष्णुश्च विल्ववत् ॥
 इयमीवोऽङ्गुष्ठाकारः पञ्चरेखः स कौस्तुभः ।
 स्थूलोदामोदरो नीलः मध्ये चक्रः सनीलकः ॥
 सङ्कीर्णो द्वारकोणे स्याद् अथ ब्रह्मा सुलोहितः ।
 सदीर्घ रेखः शुषिरः एकचक्राम्बुजः पृथुः ॥
 वैकुण्ठोमणि-रत्नाभः एकचक्राम्बुजोषितः ।
 मत्स्यो दीर्घाम्बुजाकारो द्वाररेखः स पातु वः ।
 वामचक्रो दक्षरेखः इयामो वाच्यस्त्रिविक्रमः ।
 शालग्रामे द्वारकायां स्थिताय गदिने नमः ॥
 एकेन लक्षितोयश्च चक्रेणतु सुदर्शनः ।
 लक्ष्मीनारायणोद्भाभ्यां त्रिभिर्मूर्ति-त्रिविक्रमः ।
 चतुर्भिश्च चतुर्व्यूहं वासुदेव स्तु पञ्चभिः ।
 पद्मभूतः षड्भिः रेखः स्यात् सङ्कर्षण इतस्ततः ॥
 पुरुषोत्तमोद्भाभ्यां स्यान्नवव्यूहो नवाश्रितः ।
 दशावतारो दशभिः अनिरुद्धोऽवतादथ ॥
 द्वादशात्मा द्वादशभि रत ऊर्ध्वमनन्तकः ।
 विष्णोर्मूर्तिमयं स्तोत्रं यः पठेत् स दिवस्त्रजेत् ॥
 इति गारुडे २(†) ।

१ (*)

'पातुचोन्नत' इत्यं पाठान्तरमस्ति ।

२ (†)

'न जातु चित् स्त्रियाकार्यं शालग्रामस्य पूजनम् ।

भक्त्युद्दीनाय सुभगा सर्वलोक हितैषया ॥

मोक्षान् स्पृशेत् मङ्गला जन्मशीलं शुभाश्रिता ।

विद्यापुत्र्यं समुच्चलु सत्त्वं नरकं व्रजेत् ॥

स्त्रीपाणिस्तुतं पुष्पाणि शालग्राममङ्गलोपरि ।

परैरपि पापाणि बद्धानि ब्राह्मणोत्तमाः ॥ ब्रह्मवैवर्ते २१ चः ।

536. अथ नारदीये—

श्यामवर्णाच्च पीताच्च नीलवर्णा तथैवच ।
 पाण्डुरा रक्तवर्णाच्च कपिलाचेति वर्णकाः ॥
 पत्नीहरास्यात् कपिला नीला लक्ष्मी प्रदायका ।
 पुष्टिं वृद्धिप्रदा श्यामा शुद्धा मोक्ष प्रदायिनी ।
 पीता-धनकरी ज्ञेया रक्ता राज्य प्रदायिनी ।
 अतिरक्ता रोगदाच कृष्णा कीर्त्ति प्रदा शुभा ॥
 पापघ्नी पाण्डुरा नित्यं रक्तचोद्वेगकारिणी ।
 स्थूला निहन्ति चैवायुर्वक्त्रा दारिद्र्यं दायिनी ॥
 क्षिप्वा सिद्धिप्रदा शम्भुर् निष्कला स्यादलाच्छता ।
 कपिला वद्धचक्राच्च त्रिकोणा बन्धु-नाशकृत् ॥
 अधोमुखं क्षयकरं ऊर्ध्वमुखाटनं स्मृतम् ।
 आयुष्यं हरते मुष्टं करालं कुलनाशनम् ।
 कर्तुं स्फुटितं दग्धं त्रिकोणञ्च विवर्जयेत् ।
 अथ स्फुटितं चक्रञ्च वद्धचक्रं न्तयेवच ॥
 बहुरेखा बहुछिन्ना तिर्यक् (चक्रा) वक्त्रं तथा त्यजेत् ।
 भ्रजवक्त्राङ्कुशैः पीतो वामे चक्रं सुवर्तुलम् ॥
 लक्ष्मीनारायणो ज्ञेयः शङ्खचक्रं समन्वितः ।
 पूजनीयः सदा सज्जिः वैष्णवैर् मोंक्षमिच्छुभिः ॥
 चतस्रो यत्र दृश्यन्ते रेखायाश्च समीपगाः ।
 द्वे चक्रे मध्यदेशेच सा शिला स्याच्चतुर्मुखी ॥
 कूर्मचक्रमधोभागे श्वेतभाग-क्षुरान्विता ।
 शिवनाभिरिति ज्ञेया मुक्तिमुक्ति-फलप्रदा ॥
 इष्टाच्च यस्य या मूर्त्तिः स तां यत्नेन पूजयेत् ।
 लिङ्गञ्च स्थापयेत् स्थाणोः शालग्रामं समुद्रभ्रमम् ॥
 ज्ञेयो योगेश्वरोनाम्ना ब्रह्महत्या व्यपोहनि ।
 सुदर्शनाख्यमेकेन द्वाभ्यां नारायणः स्मृतः ॥
 त्रिभिर्धर्करच्युतः स्यात् चतुर्ध्वकी जनार्दनः ।
 पञ्चभिर्वासुदेवः स्यात् षष्ठः प्रद्युम्न एवच ॥

सङ्कर्षणः सप्तभिः स्यात् अष्टभिः पुरुषोत्तमः ।
 नवव्यूहस्तु नवभिर्द्दशभिर्द्दशजन्मकृत् ॥
 रुद्रचक्रैः स्तु रुद्रः स्याद् द्वादशैर्द्दशशात्मकः ।
 एतेभ्योऽधिकं चक्रो यः परमात्मा स उच्यते ॥
 दोषरेखा समोपेतो दक्षिणे सुषिरान्वितः ।
 दीर्घो दक्षिण-वामास्यो मत्स्यः काञ्चनवर्णभृत् ॥
 बिन्दुत्रयं समायुक्तः अर्द्धशङ्की ततः स्मृतः ।
 एतल्लक्षणं संयुक्तो विभाति काय-पञ्चकः ॥
 कूर्ममूर्त्तिं रसो-चक्रः हृदि कोस्तुभं लाञ्छितः ।
 वराहोव्यक्तचिह्नैश्च चक्रे च विषम-स्थिते ।
 इन्द्रनोल-निभः स्थितः स्त्रिरेखा लाञ्छितः प्रभुः ।
 वामपादवै स्थिते चक्रे कृष्णवर्णं सविन्दुके ॥
 लक्ष्मीनृसिंहोऽविल्यातो भुक्तिमुक्ति-फलप्रदः ।
 कदम्ब-कुसुमाकारो रेखापञ्च-विभूषितः ॥
 वर्तुलश्चाति ह्रस्वश्च वामनः परीकीर्तितः ।
 पीतश्च चाप-परशु-मूसलेन सुलक्षितः ॥
 रामोरामश्च रामश्च ज्ञेयो मृत्यु-हरः क्रमात् ।
 अतसौ पुष्पसंकाशो बिन्दुना परिभूषितः ॥
 पुरुषोत्तम उक्तोऽसौ सर्वसौभाग्यवर्द्धनः ।
 सर्वभौमाख्य-वृद्धिकृत् ॥
 इत्यादि मूर्त्तिलक्षणम् १(*) ।

विषयान्तरमाह—

शालग्राम-शिलायाश्च प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।
 महापूजान्तु कृत्वादौ पूजयेत्तां ततो बुधः ॥

१ (*) गा. ३६ मूर्त्तिध्याने ४४ पं.— ।

‘शालग्राम शिलाभया पूजनीया स चक्रका ।

खण्डिता, चटिता वापि शालग्रामशिला शुभा’ ॥

नलेन भूता हावमयी प्रतिमा पूज्या । खण्डयो वापि तदेषा पूज्या ।

बृहस्पता वत्सलमा वद्धचक्राऽथवा पुनः ।
 या स्याच्छीलादप्र चक्रा साच ह्येया त्वधोमुखी ॥
 भग्ना सुरक्ता कपिला भीषणा भग्ना चक्रिका ।
 पजयेद् यः प्रमादेन दुःखं वै लभते सदा ॥
 एतत्तु काम्यार्चनं विषयम् ।

537. अथ एवाह भगवान्—

खण्डितं स्फुटितं भग्नं पाद्वे छिद्रं बिभेदितम् ।
 शालग्राम-समुद्भूतं शैलं दोषावहं नहि ।
 चक्रंवा केवलं पद्मं समेन सह संयुतम् ।
 केवला वनमालावा हरिलङ्घ्या सहस्थितः ॥
 शालग्राम-हते नष्टः स्थिराया मुद्गवार्चने ।
 स्थिरायां द्विविकल्पः स्यात् शालग्रामत्व मेवहि ॥
 शालग्रामार्चनेनैव ह्यावाहनं विसर्जने ।
 शालग्रामेतु भगवान् आदिभूतो हरिर्यथा ।
 न तथान्यत्र मूर्ध्यादो वेकुण्ठेऽपिच सर्वदा ॥ इति

—*—

(२२७) तद्वान विधिस्तु कूर्मपुराणे उक्तः—

—*—

योददाति शिलां विष्णोः शालग्रामं समुद्भवाम् ।
 विप्राय विष्णुभक्ताय तेनेष्टं क्रतुभिः शनैः ॥
 शालग्राम-शिलाचक्रे जगदेतन् प्रतिष्ठितम् ।
 नस्मिन् दत्तेतु दत्तं स्याज्जगदेतन्वराचरम् ॥
 पुण्यक्षेत्रे पुण्यकाले दानं शतगुणम्भवेत् ।
 अस्मिन्दाने नच क्षेत्रं पुण्यकालं न चिन्तयेत् ॥
 शालग्राम-शिलायुक्तं तन्क्षेत्रं वेण्णवं ध्रुवम् ।
 अयने विपुत्रे चैव व्यनीपाने दिनं श्रये ॥
 चन्द्र सूर्योपरारोच एकादश्यां विशेषतः ।
 वेण्णवेषुच तीर्थेषु काश्यां वै तीर्थराजके ॥

शालग्राम शिलान्दद्यात् सर्वलक्षण-संयुताम् ।
 पात्र-घण्टादि संयुक्तां द्वारका चक्रसंहिताम् ॥
 असम्भवे शिलामात्रं विदुषे ब्राह्मणाय च ।
 वैष्णवाय सुशान्ताय सात्वताय पूताय च ॥
 वेदशास्त्रविदे चैव विष्णुभक्तिरताय च ।
 एवमिदं समाहूय पूजयेद्गन्ध-भूषणैः ॥
 वासोभिरुपवीतेन आत्म-वित्तानुसारतः ।
 शिलान्तु पूजयेत्पूर्वं मुपचारैस्तु षोडशैः ।
 द्वादशाक्षरमन्त्रेण गन्ध-पुष्प-सुधूपकैः ।
 नैवेद्यैः सोपहारैश्च ब्राह्मणाय शिलान्ददेत् १(*) ॥
 महाकोशनिवासेन चक्राद्यैरुप शोभितम् ।
 शालग्राम-प्रदानाच्च मम सन्तु मनोरथाः ॥
 शालग्रामशिलाचक्रे भुवनानि चतुर्दश ।
 यस्माद्वसन्ति तद्दानात् सर्वदत्तमिहास्तु मे ॥
 इति मन्त्रैः समुच्चार्य दद्याद्विप्रकरे जलम् ।
 ततो वै दक्षिणान्दद्याद् यथासम्भवमादरात् ॥
 सम्पूर्ण-पृथिवीदानाद् यत्फलं समवाप्यते ।
 पृथिवीदानतुल्यत्वाद् उक्तमुण्यं लभेद्भुवम् ॥
 सम्प्रदानस्य माहात्म्यं वक्तुं वर्षशतैरपि ।
 चतुर्मुखोऽपि नालं स्यात् किमन्ये दुर्धियो जनाः ॥

538. अथैतस्य प्रयोगः ।

यथासम्भवं शालग्राम-शिलादि-सम्पाद्याभीष्टकाले सम्प्रदानाभूतविप्रमाहूय पुरुष-सूक्तेन,
 द्वादशाक्षरेण मन्त्रेण शालग्राम-शिलां षोडशोपचारैः सम्पूज्याद्येत्याद्युक्ताऽमुकगोत्राया-
 मुकशर्मणे (तुभ्यम्) मम सर्वपापक्षयपूर्वकं विष्णुलोकं प्राप्त्यर्थं कूर्मपूराणोक्त-
 विधिना शालग्रामशिलाचक्रदानमहं करिष्ये, इति सकृल्लभ्य ब्राह्मणवरणं कृत्वा वक्षोपवीत-
 गन्ध-पुष्प-धूपदीपैरलङ्कारैश्च तं सन्तोष्य पुनः षोडशोपचारैः शिलां सम्पूज्यामुकगोत्राया-
 मुकशर्मणे तुभ्यं अमुकगोत्रासुकदेवशर्मण्यहं सर्वपापक्षयपूर्वकं विष्णुलोकं प्राप्त्यर्थमिदं
 शालग्रामशिलाचक्रं गण्डकीसमुद्भूतं वज्रक्रीटं निर्मितं विष्णुदेवतं यथासम्भवोपस्कार-

सहितं सम्प्रददे नममेति ब्राह्मणहस्ते जलम्दत्त्वा, ॐ महाकोष निवासेनेत्यादि,
सर्वदत्त मिहास्तुमे इत्यन्तं मन्त्रं पठेत् ।

ब्राह्मणस्तु पञ्चोपचारैः शिलां सम्पूज्य, प्रदक्षिणी कृत्यं प्रणम्य गायत्रीमुक्त्वा इदं
शालग्रामशिलाचक्रं गण्डकी समुद्रतं वज्रकीट निर्मितं विष्णुदेवतं श्रीविष्णुप्रीत्यर्थं प्रति-
गृह्णामि । ॐ स्वस्ति, देवस्येत्वेति वदेत् । ततोदात्ता—

शाल ग्रामशिलाचक्रे जगदेतन् प्रतिष्ठितम् ।

तस्मिन् दत्ते तु दत्तं स्यात् जगदेतच्चराचरम् ॥

इति प्रार्थयित्वा, अथोत्पादि-कृतैतत् शालग्रामशिलाचक्र-प्रतिष्ठासिद्धयर्थं सुवर्णादि-
दक्षिणान्दत्त्वा स्तुवीत १(*) ।

त्रिलोकनाथ देवेश ! सर्वभूत दयानिधे ! ।

दानेनानेन तृप्तः सन् यथोक्त-फलबोभव ॥

मन्दिरं कारयित्वातु ब्राह्मणाय समर्पयेत् ।

तद्दान मन्त्रस्तु—

त्वया जगद्व्याप्तमिदं समस्तं इत्यादि अग्रेऽभि धास्यते ।

इति शालग्राम शिलाचक्रदानविधिः ।

—*—

(२२८) अथ विष्णुप्रतिमा दानविधानम् ।

—*—

539. कूर्मपुराणे—

एवमेव चरंहानं प्रतिमाया हरः खलु ।

त्वया जगद्व्याप्तमिदं समम्नं,

त्वं विष्णुरित्येव वदन्ति मन्त्रः ।

त्वत्स्थानि सर्वाणि वदन्ति देव !.

त्वया धृतं विश्वमनन्तमूर्त्ते ! ॥

१ (०) 'ब्राह्मणशिलाचक्रौ खलु तिष्ठति क्षेत्रः ।

तत्र देवासुर-यक्षा मुच्यन्ति चतुर्दश' इत्यादिभाषा रत्नम् ।

'ब्राह्मणशिला चक्रौ यन्मै मन्त्रमि प्रतिमासुच ।

मित्यन्तु श्रीहरेः पूजा क्षेत्रमिदं ज्ञेयम् ।' इति पञ्चपुराणे १० चः ।

तत्त्वत् प्रदानादनघो भवामि,
 यथा जगत्कारण कारणेन ।
 तथा कुरुत्वं शरणं प्रसङ्गम्,
 मयि प्रभो देववर प्रसीद ॥
 इति विष्णुप्रतिमादान विधानम् ।

—*—

(२२६) अथ लिङ्गदानविधानम् १(✽) ।

—*—

540. शिवधम्मं, पार्दत्युवाच—

देवदेव महादेव लिङ्गदान विधिं वद ।
 लिङ्गदान फलश्चापि वद सर्व कृपानिधे ! ॥

श्रीशिव उवाच—

काश्मीर काञ्चनादीनि लिङ्गानि विविधान्यपि ।
 देयान्यत्यन्त यत्नेन मत् प्रित्यर्थं मुमुक्षुभिः ॥
 देवेभ्य एव देयानि दत्तस्यानन्त्य मिच्छुभिः ।
 शिवरात्रौ सोमवारे ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 संक्रान्तिष्वपि कर्त्तव्यं शिवक्षेत्रे विशेषतः ।
 उपोष्य पूर्वदिवसे शैवान् सम्पूज्य सादरम् ॥
 प्रार्थनीयास्तदा शैवाः लिङ्गदानार्थं मादरात् ।
 ततो देयानि लिङ्गानि क्षीराज्यैर्विधिपूर्वकम् ॥
 अभिषिच्यार्चनीयानि विल्वपत्रादिभिः शिवे ।
 सौवर्णे राजते वापि ताम्रे वा भाजने नवे ॥
 नववस्त्रे समास्तीर्णे शिवलिङ्गानि वेशयेत् ।
 ततः पुनः प्रयन्तेद भस्मयिल्वङ्गलादिभिः ॥

१ (०)

‘२२६ लिङ्गधर्मं मार्थं ज्ञातवान्महयं तथा ।

३ चक्रे दारकावाप्तु मार्थं सूर्यं महयं तथा’ ।

सम्पूज्य क्षीरपकाभ-नैवेद्यानि समर्पयेत् ।
 राजौ जागरणं कार्यं भक्तिं श्रद्धापुरःसरम् ॥
 नैवेद्यं देयममलं मह्यं यामचतुष्टये ।
 ततः प्रातः समुत्थाय स्नातोविप्रं समर्च्य च ॥
 ततः सुवर्ण-सहितं वस्त्रयुग्म-समन्वितम् ।
 ग्राह्यं सपात्रं हस्तेन शिवलिङ्गं सदात्मकम् ॥
 शिवलिङ्गे शिवाकारे भुवनानि चतुर्दश ।
 तस्मादस्य प्रदानेन प्रीयतां भगवान् शिवः ॥
 इति मन्त्रं समुच्चार्य मङ्गलाय प्रदापयेत् ।
 देवस्यत्वेति-राजेति इति मन्त्रांस्ततः परम् १(*) ॥
 प्रतिग्रहिता यत्नेन पठनीया यथाक्रमम् ।
 दक्षिणाञ्च ततोदत्त्वा शिवे सर्वं समर्पयेत् ॥
 एकस्मिन् शिवलिङ्गेऽपि दत्ते दत्तं जगत्तयम् ।
 बहूनान्तु फलं वक्तुं लिङ्गानां कः क्षमोभवेत् ॥
 एवं यः कुरुते भक्त्या लिङ्गदानं यथाविधि ।
 स महापापसङ्गोभ्यः सद्यएव प्रमुच्यते ॥
 यं समर्थं समुद्दिश्य लिङ्गदानं करोति यः ।
 स तन्तमर्थप्राप्नोति मत्प्रसादान्मनोरमे ! ॥
 लिङ्गदानसमं दानं नास्ति कुत्रापि शैलजे ।
 तस्मात् सर्वं यत्नेन लिङ्गदानं समाचरेत् ॥
 मन्त्रत्रिविधो देवेशि ! सकासाद् गदतो मम ।
 ॐ देवासुराणाममृतं विधाय,
 हालाहलं संहृतमेव यस्मात् ॥

१ (*) 'तद्विष्णु' इति च त्रयं चक्षुषं लघुलगादा ।
 प्रत्येकं त्रिविधं त्रयं विष्णुं तदुभयात्मकम् ।
 प्रासादे स्थापितं विष्णुं चक्षुषं तच्छिवादिभक्तम् ।
 स्थापितमक्षुषं त्रींशु विष्णुं चक्षुषिभक्तम् ।
 पञ्चधा तत् स्थितं विष्णुं स्वयम् देवपात्रकम् । इत्यादि त्रीन्मन्त्रोदये निबन्धे ।

यथा सुराणां त्रिपुरम्ब दग्धम् ,
 एकेषुणा लोकहितार्थमीश ! ।
 तद्रूपदानादहमप्यशेषः,
 दोषैर्विमुक्तस्तु गुणान् प्रपद्ये ॥
 यथा कुरु त्वं शरणं प्रपद्ये,
 मयि प्रभो देववर प्रसीद ॥

इत्युक्त्वा मामकीं मूर्तिं दद्यादक्षिणां संयुताम् ।
 पद्मेव गणेशस्य दुर्गायाः सूर्य्यं वेधसोः ॥

अन्येषामपि देवानां प्रतिमां प्रतिपादयेत् ।
 तत्तल्लोकमवाप्नोति सर्वत्र जयमाप्नुयात् ॥
 भग्नां वा खण्डितां वापि कृत्वा दोषमवाप्नुयात् ।
 तस्माल्लक्षणं सम्पन्नां प्रतिमां सर्वदाऽर्पयेत् ॥
 महदैश्वर्य्यं माप्नोति स्वर्गलोके महीयते ।

इति श्रीमदनन्ताचार्य्य-विरचिते-दान-पारिजाताभिधे-निबन्धे-शालग्राम-
 विष्णुमूर्ति-लिङ्ग-शिवमूर्ति-दानविधानानि सम्पूर्णानि ॥४॥
 इति विधानपारिजातस्य चतुर्थः स्तवकः
 समाप्तः १(४) ।

—*—

विधान-पारिजाते ।

चतुर्थस्तवकः ।

—*—

तत्रादौ परिभाषा निरूप्यते १(❀)

(१) अत्राधिकारिणो व्यासेणोक्ताः—

वर्णानां आश्रमाणाञ्च चातुर्वर्ण्ये प्रतिष्ठितः ।
दानधर्मं प्रवक्ष्यामि यथा व्यासेन भाषितम् ॥

(२) स्कान्दे—

अद्वावान् पापभीरुश्च मद-दम्भ विवर्जितः ।
पूर्वनिश्चय माश्रित्य यथावत् कर्मकारकः ॥
अवेद-निन्दको धीमा नधिकारी व्रतादिषु ।
आदिशब्देन दानादिकं गृह्यते ।

(३) शूद्रे विशेषमाहः, जानूकर्णः—

अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्वधर्मे न वैदिके ।
पूर्वं दानादिकम् । अन्यत्र वापी कूपतडागा दिकम् ।

- १ (०) कश्चिन् धर्मेकस्ते कियन्मानं द्रव्यं दिव्यं तद्वचोचते । परिभाष्यते विषयो द्रव्यं वा निरूप्यते यथेति । 'अत्र भाष्यकार्या वाचि, इत्यन्नाह्वतीः परिपूर्व्यात् (भाष्, धातोः), अ-प्रत्ययः (१-१-१०९) लुप्तात् । 'परिभाषा अपि' । 'परिभाषाच ततो अभिषिञ्चि' इति । 'विद्युमति च' (१।१।९६) पाणिनेः, लुप्ते भाष्यात् । अन्वयः शाब्दिका चाहुः । 'अनियमे नियमकारिणो या सा परिभाषा' इति । वेदाशेष—'बर्कैरात्राभरौन्दे च परिभाषा विलम्बते' इति । वेदाशेष—'वीरश्रीनां परिभाषा' इति । 'परिभाषाशरीपः' इति लङ्घनः । शिष्याशास्त्रे वदुषु द्रव्ये तु एवमेव शक्ति, -वास्तु-प्रतिमा-मेतु विमान-इत्यादि-परिभाषेषु ।

(४) त्रैवर्णिकानामधिकारविशेषमाह, याज्ञवल्क्यः—

पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः ।

अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु ॥

पूर्वोक्त प्रकारश्चोच्यते ।

याज्ञवल्क्यः—

आर्षं च्छन्दश्च दैवत्यं विधियोगं स्तथैवच ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्याद् याजनाध्यापनं जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत् ॥

तथा—

यश्च जानाति तत्त्वेन आर्षं च्छन्दश्च दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणांश्च मन्त्रार्थं ज्ञानं कर्मच १(ॐ) ॥

एकैकस्य ऋषिः सोऽपि वक्ष्णात्यतिथिवद् भवेत् ।

देवतायाश्च सायुज्यं गच्छन्त्यत्र न संशयः ॥

येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तस्योक्तं ऋषेर्भावस्तदार्थकः २(†) ॥

छादनाच्छन्द उद्दिष्टं वाससी इव वा कृतः ।

आत्मा संच्छादितो देवैर्मृत्योर्भीतो तु यत् पुनः ३(‡) ॥

आदित्यैर्वसुभिः रुद्रैः स्तेनच्छन्दांसि तानि वै ।

यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या ४(+) ॥

तदाकारम्भ वेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते ५(×) ।

पूरा काले समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थं मेवच ॥

१ (०) 'मन्त्रं ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इति ।

२ (†) 'ऋषिगणैः, ऋषिभिः ज्ञानं विदादौन् । ततः श्रीवादिनाम् 'इगुपधात्तुम्' (३।१२०) ।

'ऋषयो मन्त्रद्वारः साक्षात्कृतं धर्मोऽयम्' इति निबन्धे ।

३ (‡) 'आर्षं तु विज्ञानं योगिषामुद्गीतसाम्' इति तत्त्वकोमुद्यो मित्राः ।

४ (+) श्रीमत्संज्ञाः कालाच प्राहुः । मन्त्राकक्षाः सर्वे देवाः इति ।

५ (×) अथवा शास्त्रादिवरिमाणा पश्याद वक्ष्याते । 'तद्विनेन चतुर्थां वा मन्त्रविज्ञेन वापुनः । देवतायाविधिः' इत्यादि ।

अनेन चेदं कर्तव्यं विनियोगः स उच्यते ।
 तैरुक्तं यच्च मन्त्रस्य विनियोगः प्रयोजनम् ॥
 प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणस्तद्विद्मोच्यते ।
 एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् १(५) ।
 होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ।
 इति संक्षेपेण परिभाषा ॥

—*—

अथ प्रतिमा(ना)दीनां द्रव्यपरिमाणानुक्तौ विशेषः ।

भविष्य पुराणे—

अनुक्त-द्रव्यतत्संख्या देवता प्रतिमादिषु २(†) ।
 सौवर्णी राजती ताम्री वृक्षजा मार्त्तिकी तथा ॥
 चित्रजा पिष्टलेपोत्था निजवित्तानुरूपतः ।
 आपद्विलयपर्यन्ता कार्या शाठ्यवर्जितै रिति ॥

अत्रैव विशेषः, पुराणान्तरे—

अङ्गुष्ठपर्व प्रभृति वितस्त्यवधिका स्मृतेति ।
 कलश-लक्षणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे —
 हेम-राजत-ताम्राश्च (इम) मृण्मया लक्षणान्विताः ।
 यात्रोद्वाह-प्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषेचने ॥
 पञ्चाशाङ्गुल वैपुल्या उत्सेधे षोडशाङ्गुलाः ।
 द्वादशाङ्गुलमूलाः स्युर्मुखमष्टाङ्गुलं भवेत् ॥
 पञ्चाशेति—पञ्च अशाश्च पञ्चाशाः ।
 अत्राशाशब्दो दशशब्द पर्यायः ३(‡) ।
 तेन पञ्चदशाङ्गुलेर्मध्ये विस्तार इत्यर्थः ।

- १ (०) चत्वारं देवानां भाव-टीकादि प्रारम्भेऽपि श्रीमद्भागवत-भाषिणः । तथैव श्रीत-धर्म-ग्रन्थसूत्र-
 तत्त्वार्थ-सूत्रे च निधनकाले गङ्गातीर्षादीनामर्थ-नौकर-पञ्चविध-योगः विधेयः । तदभावे
 यज्ञे तत्प्राप्तये पुण्यद्वयैः पञ्चवाटिका कर्तव्या ।
- २ (†) 'प्रतिमानिषु' इति पाठान्तरमस्ति । 'वित्तसिद्धादृष्टानाम्' ।
- ३ (०) 'पञ्चाशाशब्दोदयदिन-पञ्चकः' । 'द्विषष्ट', 'ककुभः', 'काटा', 'पाच' । 'पञ्चाशद्विधो-
 विधवान्' इति च शीघ्रकृतः । 'पञ्चमादृतुनि व्याघ्रानि पुष्पादिभंगान्' इति ।

देवी पुराणे—

कलसस्य मुखे ब्रह्मा प्रीवायाञ्च महेश्वरः ।
 मूलेतु संस्थितो विष्णु मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
 शेषेतु देवता सर्वा वेष्टयन्ति चतुर्दिशम् ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि कलसेच वसन्ति हि १(*) ॥

तेच नवदेवा यथा—

महशान्तिश्च-पुष्टिश्च प्रीतिश्च मतिरेवच ।
 ऋग्वेदश्च-यजुर्वेदः सामवेद स्तथैवच ॥
 अथर्ववेद सहिताः सर्वे कलश संस्थिताः ।

अथ पञ्चरत्नान्युक्तानि, आदित्यपुराणे—

सुवर्णं रजतं मुक्ता राजावर्तं प्रवालकम् ।
 पञ्चरत्नकमाख्यातं शेषं वस्तु ब्रवीम्यहम् २(†) ॥

तथा—

अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत् ।
 रुद्रवीजं परं पूतं यतस्तद्धेम सर्वदा ॥

पञ्चामृतं मुक्तं शिवधर्मे—

पञ्चामृतं दधि-क्षीरं सितामधुषृतं नृप ! ।

पञ्चगव्यानि तु स्कान्दे—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
 पञ्चगव्यमिति ख्यातं सर्वपातक नाशनम् ॥

१ (*) 'कलसे नव सतिष्ठि' इति पाठात्कर' दृश्यते । अत्र 'नवदेवताः' पञ्चदशदि-पञ्चदश-
 ता उक्ताः ।

२ (†) मत्तान्तरे पञ्चरत्नानि,—
 'सुवर्णं रजतं मीरं पञ्चरागव्यं मौक्तिकम् ।
 पञ्चरत्नमिदं मौक्तिकमितिः पूर्वदर्शितम् ।

गीताः प्रोक्तुः—'सुवर्णरजत-प्रवाल-मौक्तिक-राजपञ्चकं' पञ्चरत्नानि ।

तथा—

ताम्रा रुण-श्वेत-कृष्णवर्णानां गवामाह,—
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि-सर्पिः कुशोदकम् १(०) ।
 'गायत्र्या' चैव गोमूत्रं 'गन्धद्वारेति' गोमयम् ।
 'आप्यायस्वेति' वै क्षीरं 'दधिक्राव्णे'ति वै दधि ॥
 'तेजोऽसि शुक्रं' मित्याज्यं 'देवस्यत्वा' कुशोदकम् ।
 एभिस्तु पञ्चभिर्युक्तं पञ्चगव्यं प्रचक्षते ॥
 एतदेव महापुण्यं ब्रह्मकूर्वमिति स्मृतम् ॥

पञ्चपल्लवान्युक्तानि, ब्रह्माण्डे—

अश्वत्थो दुम्बुर-प्लक्ष-चूत-न्यग्रोध-पल्लवाः ।
 पञ्चगन्धा इति प्रोक्ताः सर्वं कर्म सुशोभनाः ॥

चतुः समादि-गन्धानां स्वरूपमुक्तं गारुडे—

कस्तुरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्यतु ।
 कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिनश्च चतुःसमम् ॥
 अत्र शशी कर्पूरः ।
 कर्पूर-चन्दनागुरु तथैव कुङ्कुमांशकम् ।
 सर्वगन्धमिति प्रोक्तं समस्त-सुखमुत्तमम् २(†) ॥

तथा—

कर्पूरमगरुश्चैव कस्तूरीचन्दनं तथा ।
 ककोलञ्च भवेदेभिः पञ्चभि र्यक्षकहर्मः ३(‡) ॥

- १ (०) पञ्चमन्त्राः गृह्ययज्ञः संहितायां सन्ति ।—१२ ऋ.; मः ११२ । २१ ऋ.; १२ मः ।
 २१ ऋ.; मः १ । पञ्चमन्त्रमिदं प्रोक्तं महापातक नाशनम् । इति मित्रः पाठः कश्चिन् ।
 पञ्च वर्णानां गवां पञ्चगव्यं याज्ञम् ।
 २ (†) 'समस्तसुखदायकः' इत्यन्तः पाठः ।
 ३ (‡) 'विमधु—मन्त्रशास्त्रे तद्विवादि ।
 यक्षकहर्मः, यथा—'कर्पूरमगरुश्च कस्तूरी ककोलपुष्पचामिष ।
 एकीकृत्यैव सर्वं यक्षकहर्मं इत्यने' इति व्याधिः ।
 'कुङ्कुमागुरुश्च कर्पूरश्चन्दनमथा ।
 महासुगन्धिरित्युक्तं नामतो यक्षकहर्मः' इति भव्यकारिः ।

स्कान्देतु—

कस्तूरिकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुङ्कुमस्य च ।
चन्दनस्य त्रयोभागाः शशिनस्त्वेक एवच ॥
यक्षकर्म इत्येषः समस्त सुखवल्लभः ।

मधुत्वयमाह, कात्यायनः—१(०) ।

आज्यं मधु तथा क्षीरं मधुत्रयं समुच्यते इति ॥

सर्वोषध्य उक्ताः, छन्दोगपरिशिष्टे—२(९) ।

कुरुटं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेय-चन्दनम् ।
वचा चम्पक मुस्ताश्च सर्वोषध्यो दश स्मृताः ॥

सप्तधान्यानि, यथा—षट्त्रिंशन्मते—

यवगोधूम धान्यानि तिलाः कङ्गु कुलत्थकाः ।
श्यामाकं चीनकश्चैव सप्तधान्यमुदाहृतम् ।
अत्र धान्यं-ब्रीहिः ।

अष्टादश धान्यानितु, स्कान्दे—

यवगोधूम धान्यानि तिलाः कङ्गु कुलत्थकाः ।
माषा मुग्धा मसूराश्च निष्पाव-श्याम-सर्षपाः ॥
गवेषूकाश्च नीवारा (वाना) आढक्योथ सचीनकाः ।
चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैवतु ॥
अत्र श्यामाः—श्यामाकाः । सचीनकाः—कलायाः ।

१ (०)

विमधु, मन्मथाले तथैवास्ति । यद्यपि प्रकरणे—मन्मथाले—‘मुरा मांसी वचा
कुट्ट’ शैलेयं रजनीदिवम् । अटी चम्पकमुक्ताश्च सर्वोषधिगणः उक्तः ॥

१ (९)

षष्ठपुराणे उत्तरखण्डे—‘श्याममाषमसूराश्च आढकोद्वयं सर्षपाः । मुष्टको राजमाषाश्च
तन्मुरी मुसुरकाश्च ॥ यवगोधूममुग्धाश्च तिलकङ्गु कुलत्थकाः ॥ गवेषूकाश्च नीवारा-
चातकाश्च कलायकाः ॥ माषको वचकोरङ्गः कौषको वल्कलाश्च । तिलकाश्चमाषाश्च
धान्यानि कथितानि वै’ इति ।

सप्तदश धान्यानि तु, मार्कण्डेय पुराणे—

ग्रीह्यश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुकास्तिलाः ।
प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदोषाः सजी(वी)नकाः ।
मासा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः स कुलत्थकाः ।
आङ्गुका श्रणकाश्चैव शाणाः सप्तदशाः स्मृताः १(५) ॥

सौभाग्याष्टकमुक्तम्, पाद्मे—

इन्द्रवः स्तवराजश्च निष्पावा जाजिधान्यकम् ।
विकारवच्च गोक्षीरं कुसुम्ब कुसुमन्तथा ॥
लवणं चाष्टमं तत्र सौभाग्याष्टकमुच्यते ।
अत्र स्तवराजः—कपूर् शर्करा वा ।

नवरत्नान्युक्तानि, विष्णुधर्मोत्तरे—

मुक्ताफलं हीरकश्च वैदुर्यं फलरागकम् ।
पुष्परागश्च गोमेदं नीलश्च गारुजं (तं) तथा ॥
प्रवाल्युक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव २(†) ।

षड्रसा उक्ता, भविष्यपुराणे—

मधुरोऽम्लश्च लवणः कषायस्तिक्त एव च ।
कटुकश्चेति राजेन्द्र ! रसषट्कं मुदाहृतम् ॥

१ (०) धान्यानि सप्तदशधा भिन्नानि यथा, महाभाष्ये—‘धान्यशब्देन सप्तदशधान्यानि लक्ष्यन्ते’ । तानि च—ग्रीहि-यव-मसूर-गोधूम-मुद्ग-माष-तिल-अणक-अणु-प्रियङ्गु-कोदण्ड-मधुष्टक-कषाय-कुलत्थ-पठ-सर्षप-अतसी इति । पाणिनेः सूत्रे (४।१।४) भाष्ये ‘माषाः सप्तदशानि धान्यानि’ इत्येवम् । ‘ग्रीहिः सामान्यधान्येभ्योऽन्तः’ । धान्यं ग्रीहि-सामान्यकः’ इति च कोषज्ञतः । ‘धाने पीषये साधु’ ४४८८ इति मुद्रान् यत्प्रत्ययेन सिद्धम् ।

२ (†) नवराशब्दे ग्रीकाणि नवरत्नानि, यथा—
‘मुक्ता माचिकश्च वैदुर्यगोमेदान् वच्चविदुमी ।
पञ्चराजं मरकतं नीलश्चेति सप्तान्नान्’—इति तत्त्वहारः । चत्वारिंशत्तिलकस्यतरी भोज-
रात्रीये पुष्कलमसि ।

रसद्रव्याणितु स्कान्दे—

दधि-क्षीर-मथाज्यश्च माक्षिकं छवणं गुडः ।
तथैवेक्षुरसाश्चेति रसाः प्रोक्ता मनीषिभिः १(*) ॥

अष्टाङ्गार्घ्यं स्वरूपमुक्तं, भविष्यपुराणे—

आपः क्षीरं कुशाम्राणि दध्यक्षत तिलास्तथा ।
यवाः सिद्धार्थकाश्चैव मर्घोऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः २†) ॥

धातु सप्तक मुक्तं, तल्लैव—

सुवर्णं रजतं ताम्रं मारकूटं तथैवच ३(‡) ।
लोहं त्रपु तथासीसं धातवः परिकीर्त्तिताः ॥

अत्रारकूटं पित्तलम् । नव कौतुकानि, तल्लैव—

दूर्वाजवाङ्कुरक्षैव बालकं चूतपल्लवः ।
हरित्राद्वय-सिद्धार्थ-शिखी च यत्रीण त्वचः ।
कङ्कलौषधय स्त्रेताः कौतुकाख्या नव स्मृताः ॥

- १ (०) 'तुवर-मधुर-खवच-कटु-तिक्त-अस्वाधेति षड्रसाः स्युः । मतान्तरितु तुवरादयः सप्त भवन्ति । 'वड्मौषिधु' इति कथनात् षडेव रसाः । 'षड्रसा, षटतयः षट् च, षडेव रिपयः स्यात्' । इति व्याधिः । 'रससु रसनायास्ते मधुरास्वादिकौमताः' इति न्यायविद् । अन्वद वैद्यकेऽस्ति ।
- १ (†) क्षीरेक्षुरसादौ साधुव्यम्, तिमिरिकादौ अस्मता, मरीचादौ कटुत्वम्, पटोलपत्रादौ तिक्तता, सैन्धवादौ लावण्यम्, हिलमौषिकामौषकादौ कषायत्वमिति । अरकौता रसादि सप्त-शरीर-धातवः । भिषगासुपदेशेन षड्रसाः स्याः ।
- ” कस्तौ पुराणे काशीखरं च पाठान्तरं यथा,—
'आपः क्षीरं कुशाम्राणि-दधि-सर्पिच तच्छुक्ताः ।
यवाः सिद्धार्थकाश्चैव अष्टाङ्गार्घ्यः प्रकीर्त्तितः' ॥
'आपः क्षीरं कुशाम्राणि सप्तं मधु तथा दधि ।
रज्जानि करवीराणि तथारक्तञ्च अन्वदम् ।
अष्टाङ्ग एव अर्घ्यो वै भागवते परिकीर्त्तितः' ॥ आगममात्रेऽप्येवमस्ति ।
- ” अन्वदौता धातवो यथा—
'सुषुम्भप्यतामाधि हरितालं मगःजिलाः ।
गैरिकाञ्जनकाशीसं-तथातिगसहिं कुङ्काः ।
मन्थकौऽथकमिवाद्या धातवो गिरि संभवाः' ॥ इति अन्वदमात्राणाम् ।

पञ्चरजास्युक्तानि, पञ्चरात्रे—

रजांसि पञ्चवर्णानि मण्डलार्थे हि कारयेत् ।
 शालितण्डुल चूर्णेन शुद्धं वा यवसम्भवम् ॥
 रक्तं कुसुम्भसिन्दूरं गैरिकादि समुद्भवम् ।
 हरितालोद्भवं पीतं रजनी-सम्भवं क्वचित् ॥
 कृष्णं दग्ध यवैश्चैव हरितं पीतं (कृष्ण) मिश्रितम् १(*) ।

दशाङ्गधूप उक्तः, गन्धयुक्तौ—

पङ्कज-कुष्ठं द्विगुणोगुरुक्ष,
 लाक्षात्रयं पञ्चच तस्य भागः ।
 सुरस्रकी सर्व्वरसः समांसी,
 भागैकमेकं त्रिलवं शिलास्रम् ।
 घनस्य चत्वारि मुरस्य चैव ;
 धूपोदशाङ्गः कथितो मुनीन्द्रैः ॥

अत्र द्विगुणौ-दूषः । लाक्षात्रयं—लाक्षाया भागत्रयम् । त्रिलवं—भाग-
 त्रयम् । शिलास्रं—शैलेयम् । घनोमुस्ता । मु (पु) रोगुगुलः २(†) ।

१ (*) तन्मसारिच मध्यमपञ्चद्वर्णानि, यथा—

‘पीतं हरिद्राचूर्णं स्नात् पीतं तण्डुलसम्भवम् ।

कुसुम्भचूर्णमद्वयं जम्बू दग्धपुष्पाककम् ।

बिल्वादि पत्रजं श्याममित्युक्तं वर्णकं कृतम् ॥

२ (†) पञ्चाङ्गधूपोयथा, तन्मशास्त्रे—‘चन्दनं कुङ्कुमं नमं कर्पूरं गुग्गुलीः । धूपोऽयं चतस्रंशुः

पञ्चाङ्गः समुदाहृतः’ (१) तत्रैवाष्टाङ्गधूपः—

गुग्गुलुगुलकं तैजपत्रं मलयसम्भवम् । कर्पूरं बालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुममथा ।

चट्वाङ्गः कथितो धूपः देवानां प्रीतिदयम् । तत्रैव, दशाङ्गधूपः—

‘कर्पूरं कुङ्कुमगुग्गुलुसंयोज्यम् । कैशरं बालकं पत्रं तन्मशास्त्रिकोऽयमुत्तमम् ।

सर्व्वमेतद्वृत्तयुतं दशान्गोऽप्युपरितः’ । तत्र तु द्वादशाङ्गो यथा—

” ‘गुग्गुलुचन्दनं पत्रं कुङ्कुमगुलकमुत्तमम् । जातोऽत्रैव कर्पूरं जटामांसी च बालकम् ।

त्वग्मीरश्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्तितः’ ।

” तत्रैव चोदशाङ्गधूपो यथा,—

‘सुवासनं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयीद्वयम् । देवदाहजटामांसी जातोऽत्रैव बालकम् ।

सुराणां सौ कुङ्कुमं त्वग्मीरश्च कैशरम् । एषा तथा तैजपत्रं सर्व्वमेतद्वृत्तमात्मकम् ।

” धूपोऽसौ चोदशाङ्गः स्नाद देवताप्रीति कारकः’ ॥

दर्भेषु विशेषमाह, मरीचिः—

मासे नभस्यमावास्या तस्यान्दर्भोऽक्षयो मतः ।
अजातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

कात्यायनः—

हरिता यक्षिया दर्भाः पीतकाः पञ्चयक्षियाः ।
समूला पितृदैवत्याः कलमाषा विश्वदैविकाः ॥
हस्ताः प्रचरणीयाश्च कुशा दीर्घाश्च वर्हिषाः ।

प्रचरणं कर्मसु तदर्हः ।

लघुहारातः---

पथि दर्भां श्वितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षड् दर्भान् परिवर्जयेत् ॥
पिण्डार्थं ये धृ(कृ)ता दर्भा येः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टप्रलिप्तेषु तेषां त्यागो विधीयते १(३) ॥
नीवी मध्येच ये दर्भा ब्रह्मसूत्रेच ये धृताः ।
पवित्रा स्तद् विजानीयाद् यथाकायस्तथा कुशाः ॥
अनन्तर्गर्भिणं साध्रं कौशं द्विदलमेवच ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

१ (३)

'धृतेः कृतेषु विष्णवे त्यागोपां विधीयते' इति शेषार्थे लोकात् ।

अत्र धृतरिपुष्यचक्षणेन वतीया, धृतेर्दर्भः पुरुषोपचक्षितेन ।

दर्भं षट्पञ्चमाह, राजाकरे—'ऊर्ध्वैर्गोभवेद्वज्रा लम्बैरेव विष्टरः ।

दक्षिणावर्तकोत्रज्ञा नामावर्तसु विष्टरः ॥'

त्राक्षिद्विपिकायाञ्च—

'वृत्तमिः (पञ्चमिः) चापि सार्वमिथय वेष्टितम् ।

ऊर्ध्वारिच न सन्धुष विष्टः कुप्यात् कुम्भविष्टम्' ॥

'वज्रबाहुनि सुष्टाञ्च लम्बे वज्रवटी तथा ।

दर्भसंख्या न विहितानि विष्टराकारेण्यपि' ॥ एतत्तच्छब्दोक्तैराणां विषये बोध्यम् ।

'नितयवेष्टित' मित्यत्र नितय वेष्टित मिति केचन ।

तदेवं दर्भपिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।
आज्यस्योत्पन्नार्थाय तद्वद्व्ये तावदेवतु १(*) ॥

परिशिष्टेच—

कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरो मतः ॥
पञ्चाशद्भिर्भवेद्ब्रह्मा तदर्थं न तु विष्टरः २(†) ।
दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥
तत्रैव, आपणुपदिश्यते कर्म कर्तुरङ्गं नचो(वो)च्यते ३(‡) ॥
कर्मणां प्रधानाङ्गन्तु तेषु दक्षिणाः ।
तास्तु—विज्ञेयाः कर्मणां प्राणा इति ।

कर्मसु दिगुच्यते—

यत्र दिङ्निययो नास्ति जपहोमादि कर्मसु ।
तत्र शिव-दिशः प्रोक्ता ऐन्द्री सोम्यापराजिताः ४(+) ॥
अत्र, अपराजिता, ऐशानी दिक् ।

कृत्याधिकारो—

आसीन ऊर्ध्वः प्रहोवा नियमो यत्र नेहशः ।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न ब्रह्मेण न तिष्ठता ५(×) ॥
ब्रह्मेण—नष्टेन ।

वशिष्ट—

जपहोमोपवपवासेषु धौतवस्त्रधरो भवेत् ।
अलङ्कृतः शुचिर्मोनी अर्द्धावान् विजितेन्द्रियः ६(०) ॥

- १ (*) 'चाम्यन्तीत्पवनाद्ये वसन्' इति भिन्नः पाठः ।
२ (†) तत्रापि वक्ष्यामः,—'पञ्चाशद्भिः कुष्ठैर्ब्रह्मा तदर्थं न तु विष्टरः । तदर्थं मोपयमनः तदर्थं न विजः कृतः' ॥
३ (‡) 'यस्योपदिश्यते' इति पाठान्तरमस्ति ।
४ (+) 'तत्र दिशः दिशः' इति भिन्नः पाठोऽस्ति । यत्र शिवदिशः शुभप्रदाः ककुभः ईशदिशः ।
५ (×) चागमे च, दिग्निर्वाद्येवम् । 'पूर्वपूर्वकयोर्मध्यं प्राचीति चोत्तरे द्वे' । तद्वद्विषयं इति चक्षुःशोभनं चोत्तरं मतम् । 'वृष्टन्तु पश्चिमं च संवत्सरे प्रकल्पयेत् ।'
यत्र ब्रह्म—ब्रह्मन्तुमुच्यते ।
० तत्रैव, 'आसः प्रहोवा-धरः धौताङ्गि-पाश्यामनः' इत्यादि ।
६ (०) 'चाम्यन्तुः कृतः' इति पाठान्तरं दृश्यते ।

याज्ञवल्क्यः—

यदि वाग्यम लोपः स्यात्तपादिषु कथञ्चन ।
व्याहरे द्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥
उपवीतिना विहितं सर्वं द्विजेन कार्यम् ।

तत्र कात्यायनः—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्वशिखेनतु ।
विशिखोव्युपवीतश्च यत् करोति न तत्कृतम् १(*) ॥

बौधायनः—

कार्योयुक्तोनरो नामेरघः स्पर्शञ्च वर्जयेत् ।

मनुरपि—

षण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः इवा तथैवच ।
रजस्वलाश्च षण्डश्च नेक्षेरन्नहनतो द्विजान् ॥
होमे प्रदाने भोज्येच यदेभिरभिवीक्षितम् ।
देवे हविषि पित्र्ये वा तद्गच्छत्य यथायथम् ॥

स्कान्दे—

पाषण्डिनश्च पतिता ये च वै नास्तिका द्विजाः ।
पुण्य कर्मणि तेषां वै सन्निधिर्नैष्यते कश्चित् ॥

कात्यायनः—

पित्र्य मन्त्रानुद्भवेन आत्माख्ये अवैक्षणे २(†) ।
अधोवायु-समुत्सर्गे प्रहासेऽनृत भाषणे ॥

-
- १ (०) विष्णोः करचं—तविष्णोः—परमम् इति । 'इदं विचरि'ति च करेत् । अथवा ईविचरि
इति च अपेत् । अथयं समातमम् । तत्रैव 'यः करेत् पुच्छरीकाचं सवाङ्माभ्यन्तरः पृषिः'
१ (†) 'निविष्टश्च अविचरि' इति भिन्नः पाठः ।
" तत्रापि 'विष्णो तिविष्णो कर्म कुर्व्यात्' । 'गायत्र्यानु श्रद्धां वशा नैष्य'त्यापुष्करभूतः
तूर्ध्वोभूत्वा समाधाय गीतञ्च विविधोक्तयेत् ।
अथत् पाररक्तपृष्ठं सुत-हरिहर-गहाधर-भाष्वादिभक्ति ।
" देशात्पुण्ये विष्णोः करचनाचलनं इति च अथचं वा अपेत् ।

मार्जारं मूषकं स्पर्शं आकृष्टे क्रोधं सम्भवे ।

निमित्ते ध्वेषु सर्वत्र कर्म कुर्वन्नुपस्पृशेत् ॥

अत्रात्मात्मने—यज्ञादौ हृदयस्पर्शं । अवेषणे—यज्ञादिविहिते अधमेषणे
इति—कचित्पदम् १(*) ।

वायुपुराणे—

कण्डणं पेषणञ्चैव तथैवोलेखनं परम् ।

सकृदेव पितृणां स्याद् देवताया स्त्रिरुच्यते ? ॥

बिष्णुधर्मोत्तरे—

मन्त्रेणौऽङ्कारं पूतेन स्वाहान्तं च विचक्षणः २(†) ।

स्वाहावसाने जुहुयाद् ध्यात्वैवं मन्त्रं देवताम् ॥

कात्यायनः—

बह्वक्ष्यं वा स्वशास्त्रोक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं भवेत् सदा ३(‡) ॥

यत्राज्ञातं स्वशास्त्रोक्तं पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्मसु ॥

अग्निहोत्रादीति,—यथा छन्दोगादिभिर्यजुर्वेद—

विहितमग्नि होत्रादि कृत्य-सकलमनुष्ठीयते तद्वदित्यर्थः ।

प्रवृत्तमन्यथा कुर्यात् प्रमादात् कथञ्चन ४(+) ।

यतस्तत्त्वन्यथाकृतं तत्तु एव समापयेत् ।

प्रवृत्तं मारब्धम्, अन्यथा भूतं वैपरीत्यमात्रम् ५(०) ॥

समाप्तौ यदि ज्ञानीयान्मयेनदन्यथा कृतम् ।

तावदेव पुनः कुर्यान्नावृत्तिः सर्वं कर्मणः ॥

१ (*) कचित्पदं प्राक्काण्डोक्तयोर्लक्षितम् । (?) देवशारङ्गकं देवविचारमिति श्रियम् ।

२ (†) 'सर्वमन्त्रप्रवीणेषु छन्दोगादौ प्रयुज्यते ।

तेन संपरिपूर्वाणि यद्योक्तानि भवन्ति' इति श्रुतिः ॥ 'स्वाहास्तेन' इति भिन्नः पाठः ।

३ (‡) 'कर्मभवेदितम्' कचित् पाठान्तरमस्ति ।

४ (+) अथ 'यदि होत्रात् कथञ्चन' । 'यदि कथञ्चन कथञ्चन' इत्यं पाठान्तरञ्च दृश्यते ।

५ (०) यत्, विहितं कृत्यमारब्धं प्रमादाद् यदि विपरीतं याति तदैव पुनरनुष्ठेयम्, इति ।

भट्टपादः—

प्रधानास्या क्रिया यत्र साङ्गन्तत् क्रियते पुनः ।

तदङ्गस्या क्रिया यत्तु (यातु) नावृत्तिर्न च तत्क्रिया ॥

यत्र प्रधानस्याकरणं विस्मृतेः तत्र तत्साङ्गं पुनः कर्तव्यम्, यत्र त्वङ्गस्यैवाकरणं तत्र नाङ्ग प्रधानं करणं १(*) नाप्यङ्गमात्रं करणम् । किन्त्वं गाकरण-निमित्ते प्रायश्चित्तमेव कार्यमित्यर्थः ।

यथोक्तं वस्तु सम्पत्तौ भ्राष्टं तदनु कारयेत् ।

यवानामिव गोधूमा श्रीहीणामिव शालयः ॥

आज्यं द्रव्यमना(नोद्देशे) जुहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापति रिति स्थितिः ॥

अनादेशे—द्रव्यान्तरा विधाने इति ।

मन्त्रस्य देवतायाश्चाविधाने प्रजापति देवता प्राजापत्यो मन्त्रश्च ज्ञेयः । स च महाव्याहृत्यात्मकः २(†) ।

प्रतिनिधि प्रस्तावे पैठीनसिः—

अप्राप्तं प्रथमं द्रव्यं तदभावेतु माहिषम् ३(‡) ।

बौधायनश्च—

आज्यहोमेषु सर्वत्र गव्यमेव भवेद् घृतम् ॥

तदभावेतु माहिष्यं आजमायिकं मेव च ।

तदभावेतु तैलं स्यात्तदभावेतु जर्त्तिलम् ॥

तदभावेतु कौसुम्वं तदभावेतु सर्षपम् ।

जर्त्तिलाः,—आरण्यतिलाः । आरण्यजं जर्त्तिलम् ।

१ (*) 'तत्र न सांग्रधानकरणं' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

२ (†) कुमादौ ज्ञेये महावाहृत्यात्मक इति । अन्ये तु प्रोक्तः, 'मन्त्राणां दिशि गायत्री' तथा हि 'गायत्री वा इदं सर्वं यत्किञ्च' इति आन्दीग्ये । वैष्णवास्तु देवतामादिषु विचारेव । मन्त्राणां दिशि तत्कर्मरेव तत् कारकं वेति । प्रथमद्रव्यं—गव्यघृतम् ।

३ (‡) 'गव्यघृतं घृतश्रेष्ठम्' । अजादभवं 'आज्यं' वा । अज्ञाः शिष्या भवं चापि च । माहिष्याभवं माहिष्यम् । गोः प्रभवं घृतं गव्यं मिति । साम्प्रतिकं वामपात्यं घृतम् । जर्त्तिलम्, तद्वैवे, पैते च अयाज्यम् । जर्त्तिलास्तु शुक्रयजुः संवितायां होमि विहितः ।

ब्रह्मवैवर्ते—

सुबाहुना प्रभे कृते विश्वामित्रः, तत्राह ।
 दानकाले देवतात्वं प्रतिमादेः प्रकीर्तितम् ।
 धेनुनामपि धेनुत्वं श्रुत्युक्तं दानयोगतः ॥
 दातुर्वै दानकाले तु धेनवः परिकीर्त्तिताः ।
 विप्रस्य ज्येष्ठकाले तु द्रव्यं तदिति निश्चयः १(*) ॥
 दान सम्बन्धि-विप्रेण द्रव्यमादाय गच्छता ।
 तत् सर्वं विदुषा तेन विक्रेयं स्वेच्छया विभो ! ॥
 कुटुम्ब भरणं कार्यं धर्मकार्यं च सर्वशः । इति २(†) ॥
 अन्यथा नरकं यातीत्येव माह पितामहः ॥

अथ दर्शना निरूपणम् ।

भविष्यपुराणे—

अत्र सामान्यतो दानादि प्रक्रम्योक्तम् ।
 अदत्त-दक्षिणं दानं व्रतञ्चैव नृपोत्तम ! ३(‡) ॥
 विकलं तद्विजानीयाद् भस्मनीव हुतं हविः ॥

षट्त्रिंशन्मते—

अर्द्धायुक्तः शुचिर्दान्तो दानन्दघातु सदक्षिणम् ।
 अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

- १ (*) 'व्यपकालितु' इति पाठान्तरम् ।
 १ (†) तथाच श्रुतिः 'हवी च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः मिथः ।
 अथ कार्यगतं कृत्वा भर्तव्या मनुरन्नरोत्' । अथ कुटुम्बा मावाहयः ।
 पीण्यवर्गः—'माता पिता गृहभार्या प्रजादीनाः समाश्रिताः ।
 अन्धगतीतिथिदाधिः पीण्यवर्ग उदाहृतः' इति चाक्रिकाचार तत्त्वं ।
 १ (‡) 'ब्रह्मपूज्यं यद् दानं दानमाय कल्पते' इति श्रुतिः । अथ—
 'कर्म कर्मणि सम्पूर्णं तत्तत्त्वा देव दक्षिणम् ।
 नददाद् ब्राह्मणेभ्यश्च देवेनाश्रितोऽयथा ।
 सुदुर्गं समतीतेन विगृह्य सा भवेद्भुवम्' । इति श्रुती ।
 मैत्रायणी परिशिष्टे—'दक्षिणाक्षामे मूल्यानां भव्यानां ददाति न त्वं दद्रेत्' ।
 अथ व्रतपथ श्रुतिश्च—'तस्माद्दानं दक्षिणं हविः स्यादिति' ।

गृह्यपरिशिष्टे—

दक्षिणा लामे मूलानां फलानां भक्ष्याणां दक्षिणान्ददातीति । विशेषविहित-गो-
वस्त्रादि दक्षिणा दान व्यतिरिक्तेषु सामान्यतो विहित-दक्षिणेषु गवादि दानेषु ।

तत्र व्यासः—

सुवर्णं परमन्दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सर्वेषां च दानानां सुवर्णं दक्षिणेभ्यते ॥

रामायणेऽपि श्रीरामं प्रति वसिष्ठः—

सुवर्णमेव सर्वत्र दक्षिणासु विधीयते ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति भवेयुस्ते पूताः सदा ॥

भविष्योत्तरे—

काम्यं यद्दीयते किञ्चित्तत् समग्रं सुखावहम् ।
असमग्रन्तु दोषाय भवतीहपरत्र च ॥
तस्मात् दक्षिणाहीनं विधान—विकलं न च ।
देयं दानं महाराज ! समग्रफलकाक्षया ॥

दक्षिणामानानुक्तौ विशेषः १(❀)स्कान्दे—

देयद्रव्यं तृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत् ।
अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तिः ॥
होतृणां च सर्वेषां त्रिंशत्पलमुदाहृतम् ।
अध्येतृणां तदद्धेन द्वारपानां तदद्धं इति ॥

अयं दक्षिणा विभागोऽनुक्त—विभागविशेषेषु दानान्तत्त्वपि अवगन्तव्यः ।
तत्रैव तुला पुरुषादि प्रक्रम्योक्तम् २(०) ।

दक्षिणाच्च शतं चार्द्धं तदद्धं वा प्रदापयेत् ।
ऋत्विजां च सर्वेषां दशनिष्कान् प्रदापयेत् ॥

१ (०) 'नद्यादि दक्षिणां करोः' इति पाठाक्षरम् ।

२ (०) चिह्नपुराणे इति ईमादी पाठः ।

भविष्यपुराणे उत्तरभागे—

ज्ञेयं निष्कशतं पार्थ ! दानेषु विधिरुत्तमः ॥
 मध्यमस्तुतदद्धेन तदद्धेनाधमः स्मृतः ।
 मेव्याञ्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्सुच १(*) इति ।
 अत्रान्येषु तिलगर्भादिषु ।
 एवं वृक्षे रथेध्मेच धेनोः कृष्णाजिनेऽपिच ।
 अशक्त स्यापि प्राप्तोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः २(†) ॥
 अतोऽप्यल्पेन यो दद्यान्महादानं नराधमः ३(‡) ।
 प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःखशोकावहं भवेत् ॥
 अयञ्चात्यशक्त विशेषो(शये) ज्ञेयः ।
 शत निष्कसमोपेतं तदर्द्धार्द्धमथापि वा ।
 अतोऽन्यूनं नदातव्यं अधिकं फलपूर्व(कु)जितम् ॥
 इति गरुड पुराणोक्तेः ।

—*—

व्यासः—

सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेववा(च) ।
 नित्यभ्राष्ट्रं देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम् ४(०) ॥
 नित्यं देयानि राजेन्द्र ! गावः पृथ्वी मरस्वती ।
 क्षातारं तारयन्त्येते पाठ-वाप(ह) प्रदोहनेः इति ॥

अत्र सुवर्णादि दाने यानि, सुवर्णं दद्यात्, रजतं दद्यादित्यादिरूपेण विहितानि तान्येव
 ज्ञेयानि, नतु सुवर्णनिर्मित ब्रह्माण्डभद्रनिध्यादि दानानि तत्रच दक्षिणा विधानम् ।

-
- १ (*) 'महत्सु'—महादानानि दानादिषु यामानरं च वा ।
 २ (†) 'रथेध्मे' 'रथेध्मे' इति च ईमाद्रादौ पाठान्तरमस्ति ।
 'कृष्णाजिनव्यच' सम्यक् पाठः । 'च मरुत्यापि ज्ञतोऽयं, मिति सम्यक् पाठः ।
 ३ (‡) 'च' 'नराधिप' इति मिश्रः पाठः ।
 ४ (०) 'सर्वमेव सदक्षिणम्' इति पाठान्तरमस्ति । यतः 'इतो यज्ञस्वदक्षिणः' । 'यष्टाव
 दक्षिणाधीन' इति च । 'तानां सर्वेषां सम्यक्' तत्पञ्चा द्वेव दक्षिणाम् ।
 नदद्याद्भ्राष्ट्रव्यच इत्यादि दोष मुनि वचनेः 'सर्वमेव सदक्षिणम्' इत्यं पाठः संयान् इति ।

मातृस्ये—

पितृणां राजतं पात्रं अथवा रजतान्वितम् ।
 शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तं पितृवल्लभम् ॥
 अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितम् ।
 रजतं दक्षिणा माहुः पितृकार्येषु सर्वदेति ॥
 इति दक्षिणा निरूपम् ।

—*—

अथ द्रव्य मानम् ।

—*—

तत्र सुवर्णपरिमाणमाह, मनुः—

जालान्तर गतेभानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः १(†) ।
 प्रथमं तत् प्रमाणानां त्रस रेणुं प्रचक्षते ।
 त्रसरेण्वष्टकं ज्ञेयं लिखिका परमाणुतः ॥
 ता राजसर्षपस्तिष्ठ स्ते त्रयो गौरसर्षपः ।
 सर्षपाः षड् यवो मध्य स्त्रियवन्त्वेक कृष्णतः (लः) ॥
 पञ्चकृष्णलको माष स्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दश ।
 द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ।
 ते षोडशस्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ॥
 कार्षापणस्तु विज्ञेयस्तान्निकः कार्षिकः पणः ।
 धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ॥
 चतुः सौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ।
 एक कृष्णल, एक गुग्गा । ते सुवर्णास्तु षोडशेति ।
 ते पञ्च कृष्णलकाः षोडश माषकाः सुवर्ण इत्यर्थः ।
 अस्त्येव कर्ष इति संज्ञान्तरम् ।

तथाच विष्णुगुप्तः—१(०)

प्रकारान्तरेणाह, सुक्षेत्रे यथावन्मध्यपाककाले निष्पन्ना धान्यमाषाः । दश-
सुवर्णमाषः, पञ्चवा गुञ्जाः, सुवर्णमाषकः । ते षोडश सुवर्णः, एवं प्रमाण—
एवं प्रमाणसिद्धस्य संज्ञाकर्ष इति । चतुः कर्ष पलमिति । ते पूर्वोक्ताः पञ्चकुण्डलका-
माषाः ।

वृहत् पराशरेच—

पञ्चगुप्तैर्मवेन्माषः कर्षोऽष्टादशभिश्च तैः ।

तैश्चतुभिः करं प्रोक्तं दण्ड(श)मानश्च पेशसः ॥

अत्र पेशसः—सुवर्णस्य ।

याज्ञवल्क्यः—

किष्णलः पञ्चते माषः ते सुवर्णं चतुष्टयस्य निष्कसंज्ञापिच २(*) ।

तथाच विष्णुः—

राजसर्षपे स्त्रयं गौरसर्षपः, ते षड्यवः, तत् त्रयं कृष्णलम्, तत्पञ्चकं माषः,
तद्द्वादशकमक्षार्द्धं, तत् चतुर्माषकं सुवर्णः, तच्चतुसौवर्णिकोनिष्कः इति ।

ब्रह्मप्रीक्ते—

पलानां विंशतिर्वीशः पञ्चवीशाः स्तुला मता ।

उदतौलिकः सप वस्याद् भारो विंशति तौलिकः ॥

मतान्तरेतु—

भारस्तु विंशतिवीशः पञ्चविंश्यस्तुला मता ३(†) ।

इति संक्षिप्तं ब्रूयमानम् ॥

—*—

१ (०) विष्णुगुप्तः श्रीटिप्पणः, तदीयार्थं शास्त्रं । हेमाद्रौ विषयसंज्ञान् परिभाषाप्रकारेण वृ-
था वक्षितमस्ति । अत्र तु तत्त्वान् संक्षिप्योक्तम् ।

अत्र याज्ञवल्क्यः—पराशरेण-विद्या-राजसर्षप-गौर-यव-कृष्णल-माष-सुवर्ण-अक्ष-उदतमाष-
स्तमान-निष्कापचादीनुवाच । पराशरे, एवमेव विष्णुगुप्तौ प्रोक्तम् । एवं श्रुतिवैच-
तयेवागच्छादित्येवाज्ज्ञेयम् ।

२ (०) याज्ञवल्क्यः पञ्चते माषास्तै सुवर्णेषु वी ३३ ।

पलं सुवर्णचत्वारः पञ्चपि प्रकीर्तितम् ॥ इति याज्ञवल्क्यः ।

३ (†) विष्णुगुप्तः—‘विंशति तौलिकोभारः, एतेन भारेण उदतौलिक इति विंशती संज्ञा’ ।
‘तुलाः कताः’ इति भिन्नः पाठः ।

अथ रौप्यपरिमाणम् ।

—*—

अत्र विष्णुगुप्तः—१(०) ।

रूप्यस्य सुवर्णाद्रिभ्रं मानमभिधीयते । अष्टाशीति गौरसर्षपा रूप्यमाषकः ।
ते षोडशधरणं निष्पावा विंशतिर्वा । रूप्यपलञ्च । दशधरणकम्, तत्पलानां शतं तुला,
तत्तुलाविंशतिर्भार इति ।

मनुश्च—

द्वे कृष्णले समधृते विज्ञे यो रौप्यमाषकः ।
ते षोडशस्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः ।
कार्वापणस्तु विज्ञेयः ताम्रिकः कार्षिकः पणः ।
धरणानि दशज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
चतुः सौवर्णिको निष्क विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥

धरणस्यैव संज्ञान्तरं पुराण इति । चतुः सौवर्णिको निष्क इत्यत्र सुवर्णग्रहणं
सुवर्णपरिमाणं प्राप्स्यर्थम् ।

ततश्च सुवर्णचतुष्टयपरिमितं राजतं राजतो निष्क इत्युक्तं भवति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

द्वे कृष्णले रूप्यमाणो धरणं षोडशशैव ते ।
शतमानन्तु दशभिर्धरणैः प(क)लमेवतु ॥
निष्कः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः ।
अत्रापि सुवर्णपदं पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

—*—

अथ ताम्रपरिमाणम् ।

—*—

मनुः—

कार्वापणस्तु विज्ञेयः ताम्रिकः कार्षिकः पणः २(†) ।

१ (०)

अथ निष्पावा इत्यत्र निष्पा इति पाठः ।

२ (†)

इति याज्ञवल्क्येन प्रस्ताव प्रसङ्गात् पुनरुच्यते ।

कार्षिकः कर्षपरिमितः, ताम्रिकः पण इति । कर्षपरिमितः ताम्रिकः पणः, स कार्षापण इत्यर्थः ।

याज्ञवल्कोऽपि—

कार्षिकस्ताम्रिकः पण इति । कर्षपरिमितं ताम्रं ताम्रपण-इत्यर्थः । कर्ष-शब्देण सुवर्णपरिमाणं लक्ष्यते । ते षोडशाक्ष्यः (क्षः) कार्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम्—इति निघण्टुवचनात् । ते पूर्वकृताः । पञ्चगुण्या माषाः । षोडशाक्ष्यः (क्षः) स एव च कर्ष इत्यर्थः ।

बृहस्पतिः—

ताम्रकर्ष कृता मुद्रा विज्ञेयः ताम्रिकः पणः ।
स एव निष्पावाज्ञेयाः, ताम्र पञ्चगुण्यामाषाः । षोडशाक्षः स एव कर्ष इत्यर्थः ।
स एवाह—स एवच (यत्) पाविका ज्ञेया स्ताश्चतस्रस्तु धानक इति ।

नारदः—

कार्षापणस्तु पूर्वस्यां दिशि रौप्ये प्रवर्तते ।
पणैर्निबद्धः पूर्वस्यां षोडशैव पणः सतु ॥
एतत् पणसंज्ञकः । स्वरूपन्तु, स्मृत्यन्तरे—षोडशपणः पुराणः ।
पणो भवेत् काकिनी चतुष्केण, पञ्चाहतैश्चतुर्भि-
र्वराटकैः काकिनी चैका ।
वराटकादि समुदयान्तानां संख्यानां स्वरूपमुक्तम् ।

आदित्य पुराणे—

एकं दंशं शतञ्चैव सहस्रं चेति सप्तम ।
यथोत्तरं दशगुणं सहस्राणि दशायुतम् ॥
शताहतं सहस्रन्तु प्रोच्यते नियुतं बुधैः २(†) ।
तथा शत सहस्राणि दश नियुतं मुच्यते ॥
शतं शत सहस्राणि कोटिरित्यभिधीयते ।
अर्बुदं दशकोट्यश्च वृन्दं कोटिशतं विदुः ।

१ (५) अत्र 'षोडशाक्षः' इति सम्यक् पाठः स्यात् । 'इमाद्री' तत्रैवास्ति ।

२ पूर्वस्यान्दिभिः—प्राग्दिशि बह्व-प्राग्कोटिद्वय-कामरुपादी ।

३ (†) 'नियुतम्' इत्यत्र सप्त 'नियुत' मित्यत्र नियुतमिति केचित्तदस्ति ।

सहस्रं कोटयश्चापि खर्व्वमाहुश्च तद्विदुः ।
 दशकोटि सहस्राणि निखर्व्वमिति संक्षिप्तम् ॥
 शतं कोटि सहस्राणां शङ्कुरित्यभिधीयते १(*) ।
 सहस्रं कोटयश्चापि पद्ममात्रन्तु तद्विदुः ॥
 सहस्रन्तु सहस्राणां कोटीनां दशधा पुनः ।
 गणितं तु समुद्रं वै प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥

भास्करीये—

वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिनी २(†) ।
 ताश्च पणश्चतस्र इति । गोमूल्य विषयेऽपि—
 द्वात्रिंशत् पणिका गावः वत्सः पौराणिको मतः ३(‡) ।
 वृषे षट्कार्षापणका अष्टावनडुहि स्मृताः ॥१॥
 दशकार्षापणो धेनो रश्वे पञ्च दशैव तुः ।
 हिरण्ये कार्षापणकाः पणा नव तथाधिकाः ॥२॥
 वस्त्रे कार्षापणाश्छागोऽष्टौ पणा द्वादशाविके ।
 वृषल्यामथ पञ्चाशन्मूल्यं कार्षापणाः स्मृताः ॥३॥
 वृके पञ्चाशदेवस्याद् गजे पञ्चशतानि च ४(§) ।
 पञ्चकार्षापणाः प्रोक्ताः दोलायां पञ्चरथे तथा ॥४॥
 गृहेऽष्टौ कार्षापणकाः तान्ने कर्षापणः स्मृतः ।
 तान्ने कर्षेपि च पण इति मूल्य प्रकल्पना ॥
 अधिकं कल्पयेन्मूल्यं न्यूनं वित्तानुसारतः ।

इति मूल्यदक्षिणा विषयकः आवश्यकदाने मुख्यासम्भवे प्राप्तम् । अथमोक्षार्थं
 पणः सति वित्ते नाश्रयणीयः ।

निष्काः पञ्चप्रदातव्या धेनोः पञ्च पौराणिकाः ॥
 धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ।
 निष्कं तद्वद् पादं च तद्वद्द्विंशमथाऽपि वा ॥

-
१ (*)	चण्डव 'बहः' इति पाठात्तरमिति, ब्रह्माष्ट पुराणे ।
२ (†)	भास्कराय लीलावत्याम् । इतोऽप्यद्वयमिति ।
"	प्रायश्चित्त प्रस्तावे गोमूल्यावधारणे ।
३ (‡)	'वत्सः कार्षापणो वरः' इत्यत्रपि भिन्नः पठः ।
४ (§)	'वृके' इत्यत्र वने वृक्षे वा इति च भिन्नः पाठः ।

तुरीयां शः प्रदातव्यः पञ्च कार्पाणानि च ।
त्रयः कार्पाणान्नेव शक्तितो मूल्यकल्पना १(६) ॥
निष्कोदीनारः । दीनारस्तु भवेत् कर्षः शतैः कार्पाणैस्तथा ।

विष्णुगुप्तः—

दीनारोरौपकेष्टा विंशत्या परिकीर्तितः ।
सुवर्ण—सप्ततितमोभागो रौप्यक इत्येते ॥
सुवर्णश्च, कृष्णलः पञ्चते माषा स्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
पणः कार्पाणः । षोडशमाषाः कर्षः सुवर्णस्य ।
सुवर्णैः षोडशपणः ।
पुराणानां भवेत्काकिनी चतुष्केण पञ्चाहृतैश्चतुर्भि-
र्वराटकैः काकिनी चैका इति २(१) ।
पञ्चगुत्ता भवेन्माषः ससुवर्णस्तु षोडश । माषः कर्षः ।
वराटकानां दशकद्वयञ्च याः साः काकिनी ताश्च पणश्चतस्रः ।
तेषोडशद्रव्यस्य मिहैव वाच्यम् ३(११) ।
द्रव्यैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ।
सुवर्णपक्षमाश्रित्य सुवर्णाद्धि मथापिवा । वाच्य इति ।
पञ्चकार्पाणानि वेत्युक्तं कार्पाणक्रमः ।
पुराण इति पर्यायः ।
सुवर्णं वाथ दातव्यं निष्कं वाप्यथ कल्पयेत् ।

- १ (१) अत्रादशं पुनरुक्ते पाठे व्यत्ययोभसोवेत्यनुमीयते । विष्णुगुप्तोऽस्मात्सिद्धादीनां । कात्यायन-
मते—ते षादशं सुवर्णं दीनारम् त्रिकः कृतः । तन्—षादशभागैरिति सुवर्णः
स्यात् । त्रिकेण दीनारः भवति । अश्विभिश्चतस्रं च—भवेत् षोडशः माषैः
सुवर्णैः पुनः कृतम् ।
- २ (१) कात्यायनः—
'माषो विंशतिभागस्तु द्वयः कार्पाणस्यत् ।
काकिनी चतुर्भागे माषस्य च पणस्य च' इति ॥
- ३ (१) अथ पाठस्य सङ्गत्य व्यत्ययो दृश्यते । धनोः पञ्चभिश्चतस्रं माषानां चत्वारिंशद्विंशति' इति ।
'दीनारी रौप्यकैरेष्टा विंशत्या परिकीर्तितः' । इति विष्णुगुप्तः । 'ते षादशं सुवर्णं
दीनारम् त्रिकः कृतः' इति कात्यायनः । ते धानका इत्यर्थः । स सुवर्णं इति, ते
सुवर्णं इति च पाठान्तरम् ।

तथा, तदद्वाद्धं मयापिवा निष्काः पञ्चप्रदातव्याः ।
 धेनोः पञ्च पौराणिक इति पथ्यायः ।
 दीनारस्तु भवेत् कर्षेः शतैः कार्यपणैस्तथा ।
 इति संक्षिप्तं मूल्याध्यायः ॥
 तथा कात्यायनोक्तं द्रव्यपरिमाणञ्च ।

—*—

अथ धान्यादि मानम् १(ः) ।

—*—

भविष्य पुराणे—

पञ्च कृष्णलकोमाषस्तैश्चतुः पष्टिभिः पलम् ।

स्कान्दे च—

पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम् ।
 चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः आढकस्तैश्चतुर्गुणैः २(॥) ।
 आढकैस्तैश्चतुर्भिस्तु द्रोणश्च कथितोबुधैः ।
 कुम्भोद्रोण द्वयं सूर्यः खादी द्रोणास्तु षोडश ॥
 द्रोणद्वयस्यैव संज्ञा, ताश्च सूर्य इति केचन ।

बराह पुराणे,—

पलद्वयन्तु प्रसृतं मुष्टिं रेकपलं स्मृतम् ।
 अष्ट-मुष्टिं भवेत्कुम्भः कुञ्चरष्टौच पुष्कलम् ॥
 पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः ।
 चतुराढको भवेद् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ३(ऽ) ॥

-
- १ (ः) 'यव-गोधूम-धान्यानि तिलाः कण्डू-साधेयश्च ।
 क्षामाकं योगकश्चैव समधान्यसुहाहतम् ॥' इति षट्-त्रिंशत्वाते ।
 २ (॥) 'चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ।
 ३ (ऽ) चतुर्भिः सैतिकाभिश्च प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः' इति-हैमाद्रिः ।

विष्णु धर्म्मोत्तरे—

पलन्तु कुडुवः प्रस्थ आढकोद्रोणएव च !

धान्यमानेषु षोडश्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥

द्रोणैः षोडशिः खादी(री)विंशत्या कुम्भ उच्यते ।

कुम्भैस्तु दशभिर्वाधो(क्षो) धान्यसंख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

‘विंशत्या’ इत्यत्र द्रोणैरित्यनु सज्यते । तेन कुम्भोद्रोणद्वयमिति पूर्वोक्तपक्षाद्
विंशति द्रोणमितः कुम्भ इत्यपरः ।

षट्सहस्र परिमितः कुम्भ इति केचित् ।

एतेषाञ्च पक्षाणां देशकालात्माद्यपेक्षया व्यवस्था ज्ञेया १(*) ।

स्कन्दपुराणेच—

पलद्वयेन प्रसृतं द्विगुणं कुडुवं मतम् ।

चतुभिः कुडुवैः प्रस्थ आढकस्तैर्तुर्गुणैः ।

चतुराढको भवेद् द्रोण इत्येतद् द्रव्यमाणकम् ॥

चतुर्गुणैर्भवेद् द्रोण इत्यन्यत्र पाठः ।

द्रव द्रव्यमान मित्यर्थः ।

ग्रन्थान्तरे च—

लाज-पायस-नालिकेर सलिले सूत्रेजले..... ।

द्वात्रिंशत्पलिकः पलैर्धूमिमितैः प्रस्थैश्च षट् सम्मतः ।

तैल क्षौद्रघृतेषु विंशति पलैर्दध्नस्तु पञ्चोत्तरैः ।

प्रस्थः क्षीरगतो बुधे निर्गदितस्त्रिंशत्पलैरेवतु ॥

अत्र धृतिरष्टादश संख्येति ।

१ (*)

तथाहि चूती,—

‘द्वेयं नाम’ तथास्मानं द्रव्यं द्रव्यद्वयोऽग्रजम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा धनं ‘‘समाचरेत्’ इति ॥

द्वन्द्वमिदं च—

‘पलैर्द्वादशभिः प्रस्थो मागवेषु प्रकीर्त्तितः’ । मागधं पाटञ्चोपवादी ।

‘काकिनीतु चतुर्भागो माघस्य च पञ्चस्य च ।

पञ्चनद्याः प्रदेजितु संक्रयं व्यावहारिकौ’ ॥

काकापयोदक्षिणस्यादिनि रौप्यं प्रवर्त्तते’ । दक्षिणापच इत्यर्थः

‘पलैर्निम्बः पूर्वं स्त्रां षोडशेष पञ्चस्यतु’ । पूर्वस्थां बहादी । पञ्चनद्याः पञ्चनदं प्रदेजं इति ।

गोपथ ब्राह्मणेच—

एकच कृष्णलको माषकै श्वतुः षष्टिभिः पलम् ।
 पलैर्द्वात्रिंशद्भिः प्रस्थः मागधेषु प्रकीर्तितः ॥
 आदृकस्तैश्चतुर्भिः स्याद्द्रोणः स्याच्चतुरादृकः, इति ।
 इति संक्षिप्तं धान्यापरद्वययोः मानविधानम् १(५) ।

—*—

अथ भूमानम् ।

—*—

आदित्य पुराणे—

जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
 प्रथमन्तत् प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते ॥
 त्रसरेणुस्तु विज्ञेयः अष्टौ ये परमाणवः ।
 त्रसरेणुस्तु ते षष्टौ बालाग्रं तत्स्मृतं बुधैः ॥
 बालाग्राण्यष्ट लिङ्गातु यूकाल्लिङ्गाष्टकं बुधैः ।
 अष्टौ यूका यत् प्राहु रङ्गुलन्तु यवाष्टकम् ॥
 द्वादशाङ्गुल मात्रावै वितस्तिस्तु प्रकीर्तितः ।
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या न्यासः प्रादेश उच्यते ॥
 तालः स्मृतो मध्यमया गोकर्णश्चाप्यनामया ।
 कनिष्ठया वितस्तिस्तु द्वादशाङ्गुलिका स्मृता ॥
 रत्नि स्त्वङ्गुलपञ्चाणि विज्ञेय स्त्वेकं विंशतिः ।
 चत्वारि विंशतिश्चैव हस्तः स्यादङ्गुलानितु ॥
 किष्कुः स्मृतो द्विरत्निस्तु द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
 षण्णवत्याङ्गुलैश्चैव धनुर्दण्डः प्रकीर्तितः ॥

१ (०)

भागविंशधर्मोत्तराक्तं धान्यमानमुक्ता पथान् स्थादोक्तं द्रव्यमानमुक्तम् । स्थादोक्तानि यवादि—योगकालानि षष्टादशधाव्यानि । सतान्तरे,—षट् विंशते सप्तविधानि धान्यानि । द्रव्याणि, सप्तविंशति । ननु वेद्यकोक्तं रक्षादिसप्तधातवः । बोद्धव्येति चित्वादीनामपि पञ्चसूतानां पातुलम् ।

धनुर्हण्ड युगं नालिङ्गैर्योद्येतैर्यथाङ्गुलैः ।
धनुषा त्रिशता नवमाहुः संख्याविदोजनाः ॥
धनुः सहस्रे द्वेचापि गव्यूति रूपदिश्यते १(५) ।
अष्टौ धनुः सहस्राणि योजनन्तु प्रकीर्तितम् ॥

वृहस्पतिः—

दशहस्तेन दण्डेन त्रिशहण्डा निवर्तनम् ।
दशतान्येव गोचर्मम्राक्षणेभ्यो ददाति यः २(१) ।

मातृस्ये—

दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिशहभानिवर्तनम् ।
त्रिभागहीनं गोचर्म मानमाह प्रजापतिः ॥

सिद्धान्त शेखरे—३(१) ।

परमाणु मारभ्योक्तं मानम् ।
जालान्तरगते भानौ दृश्यादस्थन्तुयद्रजः ।
परमाणुः स उद्दिष्टः बालाप्रं तैरथाष्टभिः ।
बालाप्रैरष्टभिलिक्षा यूका लिक्षाष्टकेन च ।
यूकाष्टकञ्च यं प्राहु र्यवानामुदरैस्तथा ।
अष्टभिश्चाङ्गुलं तिर्यग्यवानामुत्तमं मतम् ।
सप्तभिर्मध्यमं प्रोक्तं षड्भिः स्यादधमाङ्गुलम् ॥
ब्रौहिभिर्वा त्रिभिः स्याद्वै (तैः) मध्यमाङ्गुलमीरितम् ।
मध्यमोमध्यमः प्रोक्ते(क्तं) षड्भिः स्यादधमाङ्गुलम् ॥
ब्रौहिभिर्वा त्रिभिः स्तत्तैरधमाङ्गुलमीरितम् ४(+) ।
मध्यमन्तु त्रिभिः साद्वैश्चतुभिस्तत्तथोत्तमम् ॥

- १ (५) 'धनुः सप्ततुमरं विजः' इति पाठान्तरं समस्तं सप्त दृश्यते एकस्मिन् पुस्तके । परम-
स्यक्तं पाठो विष्णु धर्मागरे उक्तो यथा, --
'यदुत्पन्नं सद्यः प्राति सप्तः सप्ततुमरं विजः ।
एकं गोचर्ममावन्तु भुवः प्राक् विचलये' इति ॥
२ (१) 'दत्त्वा स्वर्गं मणीयते' इति आदर्शान्तरं—पुत—पाठः ।
३ (१) सप्तशास्त्रस्यायं सन्दर्भः ।
४ (+) अथादर्शं पाठे विरक्तिं दृश्यते । अत्रमानं विषये अङ्गुलानां वैविध्यमस्ति, तथा च—
मानाङ्गुलं साधारणं दृश्यमानाङ्गुलं च । एतत्सप्तमयमते, शिखरयन्त्रादीषु ।
पञ्चरात्रे तु मानद्वयार्थः उत्तमं परिमाणादीनां कोट्यमस्ति, तदुपधा,—

मानाङ्गलमिति ख्यातं मात्राङ्गल मथोच्यते ।
 कर्तुः स्यान्मध्यमाङ्गल्या मध्यमं पर्वदैर्घ्यतः ॥
 मात्राङ्गलश्च तच्छ्रे (श्रेष्ठं) पादोनं मध्यमं मतम् ।
 पर्वर्द्धं मध्यमं ज्ञेयं लब्धाङ्गल मथोच्यते १(३) ॥
 गृहीत-प्रतिमायामं नतालाङ्गल संख्यया २(४) ।
 विमन्यतेतु भागैकं तदाहुर्लघु मङ्गलम् ॥
 प्रासादादिषु सर्वेषु मानाङ्गल मुदाहृतम् ।
 मानाङ्गलन्तु कुण्डादौ गृहोपकरणादिषु ॥
 लब्धाङ्गलं न कुर्वीत प्रतिमावयवं बुधः ।
 एव मङ्गलमाख्यातं तद्यदङ्गल मानकम् ३(५) ॥
 अङ्गलन्तु कलाज्ञेया भागः स्याच्चतुरङ्गुलः ।
 पावकं चाष्टभिर्भागैर्मुखं द्वादशभिर्ममतम् ॥

—‘वातायनपद्यं प्राय यं यान्ति रविरग्रयः ।

तेषु स्यात् विषयंने रेणव स्वररेणवः ।

पराणवसेऽष्टौ सूर्येण वस्तु तदष्टभिः ।

तेऽष्टौ बालाष्टकं तेऽष्टौ लिखा यूक्ता तदष्टकम् ॥

इत्याद्यारभ्य—

‘वङ्ग्याः साधमाः प्रोक्ता मानाङ्गलमिति रितम्’ ।

‘शिष्य—दक्षिण हस्तस्य मध्यमाङ्गुलि मध्यतः ।

पर्वण्योरनरा दैर्घ्यं माताङ्गुलमुदाहृतम् ॥

‘एकं बाह्वधामागं कृत्वा तेषां क मङ्गलम् ।

दैर्घ्यलब्धाङ्गुलं मास ज्ञानोयासस्य तत्पुनः ॥

‘उच्छ्रायः प्रतिमायास्यान्महोमानाङ्गुलाग्रयः ।

महामानाङ्गुलं यत्तन्मात्राङ्गुलमिति रितम् ॥

‘यामोपकरणान्यत्र कुर्यात्मानाङ्गुलिन वै ।

होमाङ्गानि सुवादीनि कुण्डं सुक्ताङ्गुलाग्रयम् ॥

‘दैर्घ्यलब्धाङ्गुलिनापि कुण्डादीनि प्रकल्पयेत् ॥’

सिद्धान्तशेखरेण,—‘मात्राङ्गुलेन चानेन मन्त्रला कस्तमाभयः’ इत्यादि ।

१ (०) अतलब्धाङ्गुलम्—दैर्घ्यलब्धाङ्गुलमिति बोध्यम् ।

२ (१) ‘मन्त्र मात्राङ्गुलं’ तात्पर्यमिति बोध्यं वा अर्थम् । तात्पर्य—माना संख्या प्रोक्ता ।

३ (२) अथ पाठः क्लृष्टाः ।

तालम्ब तत् समं क्षेत्रं हस्तलक्षणं मुच्यते ।
चतुर्विंशति मात्राद्यः (द्वयः) किञ्चिद्दृष्ट इति स्मृतः १(*) ।
तालम्ब तत् समं क्षेत्रं हस्तलक्षणं मुच्यते ।
किञ्चकु-हस्तेन कुर्वीत शयनासनं मानकम् ॥
गृहं प्रासाद-ल्लिङ्गानि प्राजापत्येन कारयेत् ।
ग्रामखेटक-पुरादीन् धनुर्मष्टिकरेण च ॥
धनुर्मष्टेन कुर्वीत क्षेत्रं मानम् योजनम् २(†) ।
अङ्गुलस्य च हस्तस्याप्येवं मानं समीरितम् ३(‡) ॥
इति भूमिमानम् ॥

—*—

अथ मण्डपाद्युपयुक्तं प्राची साधनं मुच्यते ४(§) ।

तत्र नारदः—

एवं लक्षणं संयुक्ते क्षेत्रे सम्यक् समीकृते ।
पूर्वोक्तं लक्षणं श(स)ङ्कुं तन्मध्ये स्थापयेत्ततः ।
तच्छायाप्रं स्पृशेद्यत्र वृत्तं पूर्वा पराह्वयोः ॥
तत्र कार्य्यावुभौ विन्दू वृत्ते पूर्वपरावधौ ।
समं मण्डलं शङ्कुमानं परिमितं व्यासाद्धम् ।
पूर्वोक्तलक्षणं ऋजुत्वादिलक्षणोपेतम् ,
सूच्यम् सरलः शङ्कुः प्रथुर्मले धृतस्थिरः ।
द्वादशाङ्गुलमानः स्यात्प्रवृत्तः प्रविशेद्भुवीति ।

१ (*) 'सर्वविंशतिमात्रोद्य (नोद्य) धनुर्मष्ट इति स्मृतः' एवमधिकं पाठान्तरं दृश्यते ।

२ (†) 'क्षेत्रमासनं योजनमिति' भिन्नपाठोऽस्ति ।

३ (‡) 'एवं लक्षणं समीरितम्' इत्यर्थः पाठोऽस्ति ।

अतः संक्षेपेण भूमिमानसूत्रम् । एतन्मन्त्रं वास्तुशास्त्रं हिमार्द्रां चामि । मार्कण्डेयैश्च,
तथा परमासुः, भुरगस्तमरेण, वालाप्र, लिखाः, युका, यवोऽङ्गुलम्, कलादट-
गुचामाहु र्यवानट जतोऽङ्गुलम् । षडङ्गुलं पदं, द्वादशाङ्गुले विगमि, एतद्विगुणो-
दकाः स्यात् । द्विवेदेन त्रय्यवोदम्, चतुर्वेदेः षड्वेदेः, अष्टवेदेन सप्तविंश-
द्विषष्टय धनुषा क्रोशः, एतच्चतुर्गुणा सञ्चति, तद्विगुणं योजनम्, इति संक्षेपः ।

४ (§) प्राची साधनमिति मन्त्रं निषेधं विहाय शास्त्रं तत्रैव वास्तुशास्त्रेणैव जने, शिम्बरबाहावमि ।

शुल्वसूत्रे, कात्यायनः - १(*) ।

समे शङ्कुं निस्त्राय शङ्कुसम्मितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिख्य यत्र लेख्योः
शङ्कुवप्रच्छाया निपतति तत्र शङ्कुं निहन्ति सा प्राची ।

अथ वास्तुवलिः ।

प्रपञ्चसारे,—

शुभकर्मणि दीक्षायां मण्डपकरणे गृहादिविधिषु ।

तथाविहित वास्तुवलिः स्याद्रक्षा विघ्नो पशान्ति सम्पदः ॥

तथा बराह संहितायां वलिरुक्तः २(†) ।

मातृस्ये च—

ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तो वास्तु मध्येतु यो वलिः ।

आहारो वैश्वदेवान्ते नूनं तत्र भविष्यति ॥

यज्ञोत्सवादौ च वलिस्तवाहारो भविष्यति ।

वास्तुपूजामकुर्वाणः नैवाहारो भविष्यति ॥

१ (०) शुल्वसूत्रे द्वितीयसंज्ञके । द्वितीय मते यथा 'तदन्तरं रज्ज्वा अभ्यस्य पाशीकृत्वा शंकोः पाशी प्रतिमुञ्च्य दक्षिणायाम्य मध्येशङ्कुरेवमुत्तरतः सोदीची' । समेति । अतः कर्काचार्येण कृतम् । "इह प्राचमपि सुज्ञेति" इति श्रूयते । तथा—'प्राग्' शम्' इत्येवमादि दिशायाम् । ततो दिक्त्रिकपणार्थदमाह—समयहर्णं निर्वोक्ततायह्णार्थम् । विषमं हि काया वेपथ्यस्यातः तत्र दिगम्पटा भवति, (शङ्कुशोपरि द्वादशाङ्गुलः । पदद्वयोर्मिखातः, प्राङ्मुखः परोषाहः । अस्त्रलक्षणं ज्योतिषं,—समतलमलकपरिधिः समसिद्धोऽसिद्धस्तजः शङ्कुः ।

तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् । इति) तत्र शङ्कुं निस्त्राय तत्प्रक्षितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिखितम् । तत्र मण्डले पूर्वापरयोर्लेखयोः, शङ्कुरय-कायात्प्रपाते इतरीदौ शङ्कुलिखनेत् । सादिक प्राची भवति अपरैरुक्तं यथा,—'रज्ज्वा मण्डलं त्रयसंपरिलिख्य कृत्वा लेखयोर्मध्यमप्रापरलेखयो र्येत स्थले शङ्कुरयज्ज्वा निपतति पश्चिमरेखायां प्रविशति, पूर्वरेखायां निःसरति, तत्र स्थलद्वये द्वौ अन्यौ शङ्कुलिखनेत् । चित्रद्वयं वा कुर्यात् तत्र प्राक्शङ्कुः प्राची । पश्चिमशङ्कुः प्रतोची । प्राचीतु मर्याभोना, तस्योदयस्थानानामावहत्वात्, प्रतिदिग्भिन्नत्वादभिययेन प्राचीज्ञानं नशक्या । तस्मात् शङ्कुस्थापनेन प्राचीसाधनमुक्तम् । दक्षिणायनेतु चित्रापथं न मर्कोऽभ्युदिति । मेषतुलासंक्रान्ताह्ने प्राच्याशुश्यामदिति । अतः केवलमर्कात् प्राचीज्ञानं दुर्घटम्' । अथ उदीची साधनमाह—तदनन्तरमित्यादिना । 'प्राची प्रतोची मृतास्तस्थितशङ्कोः तौ पाशी प्रतिमुञ्च्य प्रलिखितौ कृतशङ्कुं मध्यभागं चित्रं दक्षिणस्यान्दिशि आश्रय्य आकृत्य, यत्र रज्ज्वा मण्डलायाति तत्र मध्यचित्रस्थं शङ्कुं निहन्ति निखनति सा दक्षिणादिक । एवमुत्तरनोद्विगणोक्तं रज्ज्वा मण्डलाया मध्यभागे शङ्कुं निहन्ति सा उदीची उत्तर दिक् इति' ।

२ (†) 'सर्वदेशं गच्छादिय' इति भिन्नपातः । २० त्मस्रं वालुगान्तेऽस्मि । बराहमिहिरण्यज्योतिषस्यम् ।

पञ्चमुत्तराश्वमेः दृष्टः स वास्तु पूजने तदा ।
वास्तु यज्ञः समुद्दिष्टस्ततो विप्र प्रशान्तये ॥
आयतनाद्यधिष्ठानेषु वास्तुविशेषा स्तत् प्रमाणानिचोक्तानि ।

ज्ञानरत्नावल्याम् :—

चतुःषष्टिपदं वास्तु देवानां परमन्ततः ।
एकाशीतिपदं वास्तु गृहाणान्तु प्रकीर्तितम् ॥
नित्यं शतपदं विद्धि सुस्थिराल्ख्यं सुसिद्धिदम् ।
पथोदुर्गपुराद्वाल नगर ग्राम खेटके ॥
शय्यासन विमानेषु तथा वलि गृहेषु च ।
सिद्धिस्थाने तथा हर्म्ये वाप्यादौ परिकल्पयेत् ॥
वापीकूप तडागादौ वनेषूपवनेषु च ।
उक्तानुक्तेषु सर्वत्र कार्यं शतपदं शुभम् ॥
गृहे गृह प्रमाणञ्च वास्तुदेवं प्रकल्पयेत् ।
ग्रामे देशादि संस्थाने वापीकूप चतुष्करम् १(*) ॥
उक्तानुक्तेषु सर्वत्र पञ्चहस्तं प्रकल्पयेत् ।

प्रपञ्चसारे,—२(†) ।

कृत्वावनि-समतलां चतुरस्रं क्लृप्ताम् ,
अष्टाष्ट कोणतपदाञ्च स कोण सूत्राम् ।
तस्यां चतुष्पदं समन्वितं मध्यकोष्ठे ;
ब्रह्मा तु साधकवरेण समर्चनीयः ॥

अत्राष्टाष्ट कोष्ठके त्यादिना चतुःषष्टि कोष्ठकयुतं चतुरस्रं मण्डलं कृत्वा तत्र
कोणसूत्रद्वयं दत्त्वा मध्यम कोष्ठचतुष्टयेतु ब्रह्माऽर्चनीय इत्यर्थः ।

१ (*) 'चतुर्विंश' इति पाठान्तरं दृश्यते ।

२ (†) श्रीमन्नवनादकृत प्रपञ्चसारतन्त्रे इति । पृष्ठ पृथम पटल ६—० श्लोको । ततः
दशश्लोकाः स्युः ।

प्राग्याम्य वारुणोदगिदक् कोष्ठ चतुष्पदेषु समभि यजेत् ।
 आर्य्यकमथ सविवस्वत संहं, अथ मित्रं महीधरं क्रमशः ॥
 कोणद्वयाद्धकोष्ठेष्वर्च्याः सावित्रसवितृ शक्राङ्गाः ।
 सेन्द्रजयरुद्रतज्जयसापश्च वत्सकस्तथाऽम्रथायाः ॥
 अग्रे पार्श्वोत्थपदे द्वन्द्वे शर्वं गुहाय्यं मणौच यजेत् ।
 जम्भकपिलिपिच्छाल्यो चरकि-विदार्यौच पूतना प्रोक्ता ॥
 अर्द्धपदाद्यन्तासुच चत सृषु दिक्षुक्रमेण वहिरर्च्याः ।
 बासव-यमजलेशशशिनाम द्वावष्टौच मन्त्रेण विधिना ॥
 ईशानाख्यः सपर्जन्यः जयन्तः शक्रभास्करौ ।
 सत्योभृशोऽन्तरिक्षश्च देवताः प्रागुदीरिताः ॥
 अग्निः पूषाच वितथो यमश्च गृहरक्षकः ।
 गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगोदक्षदिगाश्रिताः ॥
 निम्नरतिदौवारिकश्च सुग्रीवो वरुणस्तथा ।
 पुष्पदन्तासुरौ शेषोर(रो)गौ प्रत्यग्दिगाश्रिताः ॥
 वायुर्नागश्च मुख्यश्च सोमोभल्लाट एवच ।
 अर्गलाख्योदितिस्तद्वत् अदितिः सौम्यदिग्गताः ॥
 इतीरितानामपि देवतानां, चित्राणि कृत्वा रजसा पदानि ।
 पयोऽन्धसा साधुबलिः प्रदेयः, द्रव्यैश्च वातन्त्रविशेषसिद्धैः ॥
 अन्न-तन्त्रविशेषश्च । कपिलपञ्चरात्रादिः । तदवहितैरित्यर्थः । एतच्च सवर्द्ध-
 वास्तुपूजा-होम-बलिदानादिकं प्रयोगश्च गृहदान प्रकरणे वक्ष्यते ॥

इति वास्तुनिरूपणम् ॥

अत्र मण्डपादि निरूपणम् १(*) ।

—*—

पञ्चरात्रे,—२(†) ।

कनीयान्दशहस्तः स्यान्मध्यमो द्वादशोन्मितः ।

तथा षोडशभिर्हस्तैर्मण्डपः स्यादिहोत्तमः ३(‡) ॥

विश्वम्भर वास्तुशास्त्रे,—

दशद्वादश हस्तो या कलाहस्तोऽथवा पुनः ।

मण्डपान्तरमुत्सृज्य कर्त्तव्यं मण्डप द्वयम् ॥

धाम्नो धामान्तरं त्यक्त्वा धामाग्रे यक्षमन्तपः ॥

अत्र कलाहस्तः—षोडश हस्तः ।

प्रतिष्ठादीपके, मण्डपं प्रक्रम्य—

हस्तात् षोडशान् कुर्वीत द्वादशान् दश एव वा ? ।

मध्ये वेदिकया युक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥

प्रतिष्ठासारसंग्रहेतु,—षोडशहस्त मण्डपमुत्तवाऽभिहितो दश-द्वादशहस्तोद्विष्ट-वृद्धया ततः क्रमादिति । अत्रहस्तौ द्वादश हस्ताविति कनीयांसौ मण्डपावुक्तौ (यातः) । ततःपरं द्विद्विष्टयेति दशहस्तश्च मध्यमौ । षोडशहस्तस्तु साक्षादुक्तः, एवं द्विद्वि-

१ (०) 'यमनचक्रादिषु विहिते चास्मि मण्डपम् विदध्यात् । तद् यथा,—

एककक्षपक्षे पञ्चक्षं मण्डपम् । नवकक्षपक्षे सप्तकक्षम् ।

अष्टोत्तरशतपक्षे नवक्षम् । सप्तकक्षपक्षे सप्तपञ्चकमितम् ॥

पञ्चविंशकक्षानित्यर्थः । सप्त षोडशकक्षयुतः । मध्येचत्वारः प्राग्द्विष्टाः । अथा षट्-
कक्षप्रमाणाः । अन्ये पञ्चकक्षप्रमाणाः । तेषांपञ्चमोऽंशो । भूसौखातकः । ततोऽन्यथा-
सप्तकक्षाः । तदंशः कक्षकाः' इत्यादि ।

२ (†) विश्वम्भरवास्तुशास्त्रे,—'मण्डपाकरमुत्सृज्य कर्त्तव्यं मण्डपद्वयम् । धामो धामान्तरं त्यक्त्वा धामाग्रे-
यक्षमन्तपः । दशद्वादशहस्तो कलाहस्तोऽथवा पुनः । यदा मण्डपद्वयं क्रियते तदा मण्डपपरिमित-
मकारं त्यक्त्वा द्वितीय मण्डपं कुर्यात् । यदाग्रे-धामाग्रे मण्डपः क्रियते तदा तद्वामपरिमाणाकारं त्यक्त्वा
परतो मण्डपं कुर्यादिति' । कक्षापरिमितः कक्षः षोडशकक्ष इति । मयमतवक्तुमात्रेऽपि
मण्डपद्वयमिति ।

३ (‡) इयं शीर्षपञ्चरात्रे वैश्वम्भरवास्तुशास्त्रे ।

वृद्धयेति चोक्तात् षोडशात् । ततोऽपि द्विद्विहस्तं कृद्धयाष्टादशऽस्तापेक्षयातूतमम् ।
इत्युभयरूपं त्वेतत् । एवं संप्रहकार मतेतु—पञ्चविध मण्डपा उक्ताः । लिङ्गपुराणे,
तुलापुरुषमधिकृत्य विंशति हस्तमितमण्डप उक्तः ।

विंशहस्त प्रमाणेन मण्डपं कुट्टमेववा ।

अथाष्टादश हस्तेन कलाहस्तेन वा पुनरिति ॥

नच दशहस्त—मण्डपे अंशेन वेद (वेध) व्यासाः । कुण्डकं (पं) च मेखला
दशदशाङ्गुलानि व्यासानि, वेद्यन्तरेच पादपरिमितानीति । वेद्यामाह—

प्राक्पश्चाच्च मिलित्वाष्टौ हस्तव्यासाः । उभय त्रैकैक हस्तमात्रमवशिष्यते ।
तत्र ऋत्विगादीनामुपवेशनादेः सौकर्याभावः । मेखलापञ्चककरणपक्षे तु नतत्
सौकर्यमिति, नायं पक्षः साधीयानिति बाध्यत् ।

एकमेखलकुण्डपक्षे एकमपि विधानम्, पक्षान्तरेच दशहस्त मण्डप-स्योपयोगात् ।
अत्र चतुरस्र साधनमाह, विश्वकर्मा,—

कृत्वा प्राक्सूत्रमर्द्धाङ्गं दक्षिणोत्तर मत्स्योः ।

न्यस्य सूत्रं ततः कोणैरङ्कितैश्चतुरस्रकम् ॥

अस्यार्थः—१(❀) ।

इष्ट प्रमाणं तत् प्राचीसूत्रमास्कास्य तन्मध्यमं कल्पयित्वा प्राचीसूत्रं, सम्पादिते
रेखापूर्वोक्ते (वर्तन्ते) सूत्रस्यादिते (सम्पादिते) रेखापूर्वान्ते सूत्र स्यादि निधाय रेखा-
मध्यमार्गे किञ्चिदधिकं सूत्रकृत्वा तत्प्रमाणेन प्राचीसूत्रस्यापर पश्चिमार्धे कृत्वा कुर्व्यात् ।

एवं प्राची सूत्रस्यापरान्ते सूत्रस्यादि निधाय पूर्वप्रमाणेनैव सूत्रेण प्राचीसूत्रस्य-
प्रागभावे, पूर्वकृतकृत्वाद्भाभिमुखं परस्परममेदेन निःसृतामद्वयं कृत्वा कुर्व्यात् ।

एवं परस्परमन्तरेखाद्वयरूपौ दक्षिणोत्तरमत्स्यौ २(+) सम्पाद्य ताभ्यां मध्याङ्केनच
स्पष्टं दक्षिणोत्तरायतं प्राचीसूत्रं प्रमाणमात्रं न्यसेत् ।

१ (०) चतुर्गोविनामधीतु—‘पूर्वोक्त रेखापरिमितस्य सूत्रस्यादि निधाय, मत्स्यसूत्रान्तं परिधस्य हनं
रचयेत् । तस्याएव रेखायासूत्रे निधाय, तत्सूत्रान्तं परिधस्य हनं रचयेत् । तस्याएव रेखाया
अपरप्रान्ते तस्यैव सूत्रस्यादि निधाय तत्सूत्रान्तं परिधस्य द्वितीयकं कुर्यात् । एवं हनयेत् कृतं
दक्षिणोत्तरदिशोर्मेतु स्यात् निधायतेऽद्य, मत्स्य इत्ये पूर्वोक्तेरेखा लाब्धये चेत् एवं निधाय
दक्षिणोत्तरा यतारेखां लिखेत्’ इत्यादि । अत्रैव विचक्षणं शिल्पशास्त्रे ।

२ (१) ‘स्वीपरि सूत्राकर निपातमात् श्लक्षित मध्याङ्कतिः शिल्पशास्त्रेषु मत्स्य इत्युच्यते’ ।
शिल्पशास्त्रेषु मयमतादिषु । इति हिमाद्रौ व्यक्तमिति । स्व पातने मत्स्यश्रुतित्वेन
मत्स्य इति स्पष्टम् ।

ततः तत्सूत्रार्द्धप्रमाणेन दक्षिणसूत्रान्तात् पूर्वसूत्रान्ताच्च, अग्रे (तत) कोणे मत्स्यरूपं कुर्यात् ।

एवं नैर्ऋत्यादिकोणत्रये मत्स्यान् सम्पाद्य प्राग्दक्षकोण मत्स्ये मत्स्यद्वय-
सृष्ट्याप्त-सूत्रचतुष्टययोगाच्चतुरस्त्रं सिद्धिरिति ।

ईदृश चतुरस्त्रं साधनाशक्तौ याज्ञिक-प्रसिद्धानु (प्र) मानेन वा चतुरस्त्रं-
कुर्यात् १(*) ।

यथाह,—ढुंङुकारिकायाम्,—

यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावानेवागमोभवेत् ।

आगमाद्धे भवेच्छङ्कुः शङ्कवद्धेन निरञ्छ(ख)नम् ? ॥

अस्यार्थः—

मण्डपादिव्यासप्रमाणारज्जुं स्वसमेनागमसंज्ञकेन द्वितीयेन भागेन बद्धयेत् ।
तेन द्विरागप्रमाणाच्च रज्जुः सम्पद्यते । तामेवोभयतः पा (अंशा) श्रृङ्भ्यां सह तावतो
मेवकृत्वा तामष्टधा विभज्य पञ्चमांशांते कर्षणाय (पञ्च) पञ्चांशान्तेच शङ्कस्वर्थं च २(†) ।
चिह्नरूपं कृत्वा मण्डपादेः ।

प्राचीसूत्रप्रान्तद्वये शङ्कुद्वयं निखाय्य अन्तःपार्श्वौ तयोरामज्ज्य कर्षणचिह्नमाकृत्य
शङ्कुद्वयं निहन्यत् । तत ईशानाग्नेयादि-शङ्कुषु प्रादक्षिण्येन रज्जुवेष्टनाद्
मण्डपादिषु-चतुरस्त्रं प्रसादयेत् ।

इति मूलागमः ।

ततोमण्डपसूत्रन्तु त्रि (निः) गुणं परिकल्पयेत् ।

पूर्वादिषु क्रमात्तस्य मध्यगर्भन्तु (त्रि) वेदिका ।

एवं चेदितिकोणेषु तच्च-प्राग्वन् सुविन्यसेत् ।

१ (*)

एवं प्राचीनिरूपणादि प्रसङ्गे प्राचीनसमये यागादिषु यन्त्रयन्त्राद्य-टीका-यज्ञ कुशादि-
निरूपणवचनैः तु तत्रैव कुमाद्व्यादिषु वास्तुविदा-समयमादिषु दृश्यं पुन सञ्चलति ।

२ (†)

अविद्ये—‘वेदिपादात्मनं त्यक्त्वा कुण्डानि नव पञ्चवा ।

वेदाख्यायैव तानिरुद्धैर्मुखाय चषा कर्षन्’ ॥

अथ वेदाख्यायि,—चतुरस्यायि वेदायि ।

तान्—मानस्वरूपकान् इति ।

आग्नेयादिक्रमेणैव लोकेशान् दिग्विदिक्षु च ।

इष्टकाभिर्मृदा वापि वेदी (दीः) दर्पणसन्निभा ।

राजहस्तोच्छ्रया कार्या विदुषां सिद्धिमिच्छताम् ।

मण्डपसूत्र मितिः । प्राक् (श) परायत्तां दक्षिणोत्तरायत्तां त्रिगुणां त्रिभागा-
मित्यर्थः । तेनच नवभागः मण्डपः सम्पद्यते ।

मध्यभाग इति । मध्यमे नवमेऽंशे तन्माना वेदिः कार्येत्यर्थः । राजेति—राजा
अत्र यजमानः । तद्वस्तोच्छ्रयेत्यर्थः १(*) । पञ्चरात्रे,—

कुर्व्याद्वैष्णवयागेषु चतुर्द्वारांश्च मण्डपान् ।

सारदारुभवांस्तम्भान् दृढान् कुर्व्यादृजून समान् ॥

मण्डपाद्गोच्छ्रितान् वेद संख्याश्चूडान्वितांस्तथा ।

बलिकामूर्द्धतस्तेषां स्तम्भद्वादशकं पुनः ॥

वाह्ये पीठ प्रमाणेन तत्र सूत्रविभागतः ।

कल्पयेद्विकरे द्वारे चतुरङ्गुलवृद्धितः ।

मध्यमोत्तमयोर्वेदी मण्डपस्य पत्रि भागतः ।

चतुर्थांशोच्छ्रितः तस्या स्त्रिसप्तपञ्चतोऽपि वा ॥

नवैकादशहारं (द्वारं) वा इष्टकाभिः प्रकल्पयेत् ।

कनीयान् दशहस्तः स्यान्मध्यमोद्वादशोन्मितः ॥

तथा षोडशभिर्हस्तैर्मण्डपः स्याद्विहोत्तमः ।

वेदसंख्यान्-चतुःसंख्यानिति । चूडान्वितान् शिखायुक्तान् ।

बलिकामूर्द्धत—इति । तेषां चतुर्णां स्तम्भानां शिखाभिः प्रोक्तरन्ध्राणि, उभयो-
रन्ध्रद्वययुक्तानि बलिका संज्ञानि, तिर्यक्काष्ठानि स्थापनयानीत्यर्थः ।

वाह्ये—वेदिकास्तम्भ वाह्य परिधावितयावन् ।

पीठप्रमाणेति—पीठस्यचतुर ऋकृतस्य मण्डपक्षेत्रस्य प्रमाणेन तत्रसूत्र विभागतः
मण्डपक्षेत्र विस्तार सूत्रतोऽंशेन वह्निःपरिधौ द्वादशचिह्नानि तुल्यान्तराणि कृत्वा
तत्र द्वादशस्तम्भाः स्वपञ्चमांशेन निरवधेयाः, इति पिण्डतोऽर्थः ।

१ (*) यागादिद्वये कुष्ठमण्डपादौच यजमानवृत्तः परिभाषे पुरोहितवृत्तौवा याज्ञः । परं ब्रह्मशास्त्रे-
बुद्धि कल्पतद्वधतिष्यन् परिभाष-विशेषवाचकः पारिभाषिको राजवृत्तौ विहितः ।

उक्तं हि,—

मण्डपप्रमिता रज्जुः पूर्वं कार्य्या चतुर्गुणा ।

पश्चात् कार्य्या त्रिभागा सा रज्ज्वप्रेष्वर्कसंख्यया १(॥) ॥

तदेवं षोडशस्तम्भोमण्डपः सम्पद्यते ।

अत्र बाह्यं द्वादशांके चूडाः बलिकाश्च त्वनियताः ।

तदनभिधानाद्वा । न्यसेद्विक्रमिण्यादि मध्यमोत्तमयोरिति । चतुरङ्गुल-
वृद्धित-इत्यनेन सम्बध्यते । ततश्च कनोयसं मण्डपे दिक्सुत्र प्रमितमेकैकं हस्तं
गृहीत्वा द्विहस्ता विस्तृता । तानिच द्वाराणि कार्य्याणि ।

मध्यमे चतुराङ्गुलाधिक-द्विकराणि कार्य्याणि । अतश्च-द्वादशहस्तमण्डपस्योभय-
रूपत्वाद् द्वाराणि चतुरङ्गुलाधिक द्विहस्तानि । द्विहस्तमात्राणि वा कार्य्याणि । उत्तमे-
त्वष्टाङ्गुलाधिक द्विकराणि कार्य्याणि २(+) ।

त्रिभागतः—इति पूर्वोक्तन्यायेन मध्यम त्रिभागस्य नवमांशरूपं न्यसेत्तत्रोभयो-
वेदिरिति शास्त्रतः पर्य्यवस्यति । त्रि-सप्त-पञ्चत-इत्यादि (स्व) विस्तारस्य तृतीयेन
पञ्चमेन नवमेनैकादशेनवा भागेन तस्याश्च स्यादुच्छ्रिति रित्यर्थः ।

द्वि(द्वि)यत—इति हारोभागः । क्रियाविशेषणं बाह्यस्तम्भपरिमाणमुक्तम्,
शारदातिलके,—३(३)

षोडशस्तम्भ संयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यमाः (गाः) ।

अष्टहस्त समुच्छ्रयाः संस्थाप्याद्वादशाभितः ॥

पञ्चहस्तप्रमाणास्ते विच्छिद्वाङ्गजवः शुभाः ४(०) ।

तत् पञ्चमांशं निखनेद् मेदिन्यां तन्त्रवित्तमः ॥

१ (*) 'शङ्करि, इत्यभिप्रायोऽस्ति ।

२ (†) 'अथ बाह्य,—मिति । इति चत्वारिंशद्विंशत्यं कश्च चतुष्टयापिचयो बाह्यत्वम् । तथाचि, पूर्वं
मध्यस्तम्भचतुष्टयं विन्यस्य ततो बाह्यपरिधी स्तम्भद्वादशकं विन्यसेत् । एष च षोडशस्तम्भो मण्डपः
सम्पद्यते । सूत्रविभागत इति, प्राक्पयिमागतस्य दक्षिणोत्तरागतस्य वा चतुष्टयस्य तृतीया-
शपरिमितमन्तरात् विहाय कश्चा निवेशनीया इत्यर्थः । कन्धसंक्रामित, कन्धसंलग्नये
विच्छेदविकारं हारं कार्य्यम् । मध्यमोत्तमयोस्तु चतुरङ्गुलाभिहारा विधेयमिति, शिवादी ।

३ (‡) तृतीयपटले १४८-१६० पृष्ठे ।

४ (०) 'पञ्चहस्तोति—कन्धसं लग्नये पञ्चहस्ताः । मध्यमे चत्वारः ।

उत्तमे सप्तहस्ताः हारस्यास्त्राविधेयाः, शिवादि मूरयः प्रीयः ।'

मयमतादि बाह्यबाह्यं, मण्डपादीनां विजयादिन्यारिभाषिकी संज्ञा ।

(*) कलवः शुभाः इति पाठान्तरमस्ति ।

नारिकेल दलवर्शे इच्छादयेत्तत् समन्ततः ।
 द्वारेषु तोरणानि स्युः क्रमात् क्षीर महीरुहाम् ॥
 स्तम्भोच्छ्रायः स्मृतस्तेषां सप्तहस्तैः पृथक् पृथक् ।
 दशाङ्गुल प्रमाणेन तत् परिणाह ईरितः ॥
 तिर्य्यकफलकमानं स्यात् स्तम्भानां मर्द्धमानतः ।
 शूलानि कल्पयेन्मध्ये तोरणे हस्त मानतः ॥
 विष्णु ध्वजान् निवध्नीयाल्लोकपाल समप्रभान् ।
 वितानदर्भमालाद्यैरलङ्कर्वीत मण्डपम् ॥
 तत्त्रिभाग मिते क्षेत्रेऽरत्नि मात्रसमन्वितान् ।
 चतुरस्त्रान्ततो वेदी मण्डलाय प्रकल्पयेत् ॥

षोडशस्तम्भ संयुक्तमिति — मण्डपस्य विशेषणम् । सर्वेषां स्तम्भानां स्वपञ्च
 मांशेन भूमौ निखननम् ।

पञ्चमांशं न्यसेद्भूमौ सर्वसाधारणोविधिरिति वास्तुशास्त्रात् ।

तत्रैव, करैः पत्रिस्तु सञ्छा(स्था)या विजयाद्या स्तु मण्डपाः इति । तोरणानि,
 कानि, मातृस्ये,—

द्वारेषु कार्याणि च तोरणानि,
 चत्वार्यपि क्षीरवनस्पतीनामिति ।

विशेष उक्तोवास्तु शास्त्रे,—

अश्वत्थोडुम्बर प्लक्ष वटशाखाकृतानितु ।
 मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत् ॥
 पञ्चहस्त प्रमाणा स्ते विस्तारेण द्विहस्तकाः १(*) ।
 षडङ्गुलाभिवृद्धास्तु सप्तहस्ता यथोत्तमे ॥
 मस्तके द्वादशां शेन शङ्ख चक्र गदाम्बुजम् ।
 प्रागादि क्रमयोगेन न्यसेदेषां सुदारुजम् ।
 पञ्चमांशं न्यसेद्भूमौ सर्वसाधारणोविधिः ॥

अत्र द्वाराणि,—तोरणान्येवात्र द्वारकारणत्वाद्वारशब्देनोच्यन्ते । नतु मण्ड-
पस्य द्वाराणि । तेषां मध्यमोत्तममण्डपयो स्तोरणापेक्षयाऽल्प परिमाण स्योक्तत्वात् १(१) ।

मात्स्ये तोरणत्वेन पृथगुपदेशात् । स्वातानाञ्च कनीयसि मण्डपे पञ्चहस्तत्वाभि-
धानात् । उत्तमेच सप्तहस्तत्वाभिधानात् । मध्यमे षड्हस्ता भवन्तीत्यर्थ—सिद्धम् ।

अतएव कनीयसादि मण्डपकरणानि प्रक्रम्य त्रिकाण्डे पञ्चषट् सप्तहस्तानी-
त्युक्तम् । षडङ्गुलाभिष्टुद्धयास्त्विति,—कनीयसि मण्डपे द्विहस्तान्तराला, मध्यमे-
षडङ्गुलाधिकद्विहस्तान्तराला, उत्तमे द्वादशाङ्गुलाधिकद्विहस्तान्तराला स्तोरणाः
(तोरणशाखाः) निखेया इत्यर्थः २(१) ।

मस्तक इति,—तिथ्यर्क् फलकस्य मस्तके द्वादशांशेन प्रथमादि मण्डपेषु यथा
क्रमं चतुरङ्गुलपञ्चाङ्गुल-परिमितानि शङ्ख चक्र गदाम्बुजानि कृत्वा निवेश्यानीत्यर्थः,
एतेषामेव विशेषणं सारदारुजमिति ।

यद् दारु मयं तोरणं तज्जानिच चिह्नानिवा । दारुमये तत्र शङ्खादिकं कार्य-
मित्यर्थः । शैवयागेतु शङ्ख चक्रादिस्थाने परिमाणान्तरयुक्त त्रिशूलादिकमेव कार्य-
मित्यर्थः ।

पिङ्गलागमेच,—

शूलेन चिह्निताः कार्य्यं द्वार शाखास्तु मस्तके ।

शूले नरा(वा)ङ्गुलं दैर्घ्यं तुरीयांशेन विस्तृतिः ॥

ऋजुर्वै मध्यमृक्कं स्यात् किञ्चिद्वक्रं(कं) च पञ्चयोः ।

प्रथमं तत् समाख्यातं द्वयङ्गुलं रोपयेत्ततः ।

शेषांशा षडङ्गुला वृद्धिर्विशङ्खाङ्गुलवृद्धितः ॥

१ (१) विद्यासाशेखरे—'न्यसोपतोरणं पूर्वं यावत्सौदुम्बरमतम् । पश्चिमेऽप्यल्पसम्भूतं सुनरे

अथतोरणम् । पूर्वेषाञ्चसम्भूतं न्यसोपतोरणं मतः' ।

तत्रैव—अथोदुम्बरं योषित्वष्टः पूर्वादितः क्रमात् ।

पूर्वादितः विधातया वशाद्यन्विषयेयः ॥

अनाभा दैर्घ्येषां सत्वाभासु निवेशयेत् ।

चतुर्द्विष्टं वेदादि-मन्त्रचतुष्टयेन तोरणाणि कुर्यात् ।

परिभाषविषये शुल्बश्रुते कात्यायनेनोक्तम्—'बौधिन्यादशात् परिभाषाम्' ।

अथचोक्तं, 'आचमौदुम्बराचन्यं षटोत्थं तोरणं न्यसेत्' ।

वास्तुशास्त्रे च,—'अत्रसौदुम्बरत्रय षटशाखा लतामिष ।

मध्यपक्ष्यं प्रतिदिग्गं द्वारस्थानि कारयेत्' ।

२ (१) 'तोरणशाखा निर्देष्टाः' इतिच पाठान्तरम् । 'तोषोऽन्वी षड्विंशरम्' इति कोषकाराः ।

तुरीयांशेन शूलदैर्घ्यवस्तुर्धाशेन पादद्वयकुलावृद्धिः । पक्षयोः पार्श्वकील्योः ।
प्रथमं कनीयो मण्डपस्य त्रिशूलं द्वयकुलं रोपयेदिति । शूलस्य मूलभागीयाकुलद्वयपट्टिका-
यित्ते निवेशयेदित्यर्थः ।

क्षेपाणां मध्यमोत्तममानानां १(४) तोरणशूलस्यच द्वय(श्व)कुलावृद्धिः । मध्यम
एकादशाङ्गुलीर्धं उत्तमे त्रयोदशाङ्गुलीर्धं शूलमित्यर्थः । वेष्टाशालकुलवृद्धित इति ।
मध्यमे शूलभागीयाकुलद्वयं पट्टिकायां निवेशयम् । उत्तमेत्पङ्कजचतुष्टयं मित्यर्थः ।
तोरण विषये विषयान्तरमुक्तं सिद्धान्तशेखरे,—

लक्षणं तोरणानां च वक्ष्ये संक्षेपतः क्रमात् ।

न्यग्रोधतोरणं पूर्वे याम्येस्त्वौदुम्बरं मतम् ॥

पश्चिमेऽधस्थ सम्भूतमुत्तरे प्लक्ष्म तोरणम् ।

पूर्व्वेवा प्लक्ष्मसम्भूतं न्यग्रोधोत्तरे मतम् २(†) ॥

एकमेवामलागमे स्यात्त वभावे शमीद्रुमः ।

एवं खदिर शास्त्राश्च शालीयाः तोरणे स्मृता इति ॥

तोरणस्थापने मन्त्रा उक्ताः, मूलागमे,—

मण्डपेऽद्याग्निमीले'ति विन्यसेत् पूर्व्वतोरणम् ।

'इवेस्त्वोज्जो'ति मन्त्रेण दक्षिणे'च निवेशयेत् ॥

'अग्न आयाहि' मन्त्रेण पश्चिमे विनिवेशयेत् ।

'शन्नोदेवी'ति मन्त्रेण न्यसेदुत्तरतोरणमिति ॥

मण्डपे पताका उक्ताः, मातृस्येः—

लोकेशवर्णाः पताका मध्ये ध्वजः किङ्किनिकायुतः १(ः) स्यादिति । सूत्र संपदेऽपि,—

मण्डपे पताका उक्ताः, मातृस्येः—

१ (१) 'मध्यममोचमानानाम्' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

२ (†) 'मध्यमं प्रति पताकायु ब्रीह्याः शास्त्रार्थ—काचिदैः ।

सप्तहस्ताः पताकायु सप्तमांशेन विस्तृताः ॥

लोकपालानु वृक्षेण वलभीतु द्विप्रभा' इति संयष्टे, चिन्तामचीच ।

३ (‡) 'पञ्चहस्ताध्वजा काय्या वैपुल्येन विचक्षताः ।

सप्तहस्ताः पताकायुः विंशत्यङ्गुलविस्तृताः ॥

विस्तृताः कर्तुरा ध्रुवा ध्रुवरा शेषशक्तिभाः ।

चरिताः पाण्डुचर्चा च श्रवाः पूर्वादिनः क्रमान् ।

एवं चर्चाः श्रवाः काय्याः पताकाः पाञ्चमास्य ॥, ॥ इति भावते ।

सप्तहस्ताः पताकाः स्युः सप्तमांशेन विस्तृताः ।
 लोकपालानुवर्णेन नवमीतु द्विमप्रभाः ॥
 पीतरक्तादि वर्णाश्च पञ्चहस्ताः ध्वजाः स्मृताः ।
 पञ्चहस्ताः पताकाः स्युः सप्तमांशेन ता मताः ॥
 द्विपञ्चहस्तैर्दण्डैश्च वंशजैः संयुतास्तथेति ।
 अत्र द्विपञ्च हस्तैर्दशहस्तैरित्यर्थः ।

लोक पालानां वर्णा उक्ताः स्मृतौ—

इन्द्रः पीतो यमः श्यामोवरुणः स्फटिकः प्रभः ।
 कुबेरश्च सुवर्णाभो ह्यग्निश्च स्वर्णरूपधृक् ॥
 तथैव निश्चरतिः श्यामो वायुः कम्पः प्रशस्यते १(॥) ।
 ईशानस्तु भवेद्रक्तः एवं ध्यायेत् क्रमादिमानिति ॥
 कचित्त्वभिः रक्तवर्ण इत्युक्तम् ।

गारुडे तु पताकानां वर्णान्तरमुक्तम् ।

यथा—

पञ्चहस्ताः ध्वजाः कार्य्या वैपुल्येन द्विहस्तकाः ।
 सप्तहस्ताः पताकाः स्युर्विंशत्यङ्गुल विस्तृताः ॥
 दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चाश द्वेष्टिताः ।
 सिन्दुरा कर्बुरा धूम्रा धूसरा मेघ सन्निभाः ॥
 हरिताः पाण्डुवर्णाश्च शुभ्राः पूर्वोदितः क्रमान् ।
 एवं वर्णाः शुभाः कार्य्याः पताकाः पाकशासन इति ॥

मण्डपे कुम्भस्थापन मुक्तम् , मातृस्ये,—

दारेषु कुम्भद्वयमत्रकार्य्यं, स्रग्गन्धधूम्राम्बररत्न युक्तम् ।

मूलागमेच,—

गन्धपुष्पाक्षतो पेतान् कुम्भां स्तेषु निवेशयेत् ॥
 धूर्वं धरं वाक्पतिञ्च विष्णेशं तेषु पूजयेत् ।
 मण्डपस्य तु कोणेषु कलशेषु क्रमादमी ॥

अमृतोदुर्जयश्चैव सिद्धार्थो मङ्गलस्तथा ।
 पूज्या द्वारस्थ कुम्भेषु शक्राद्यास्तन्मनूतमैरिति ॥
 तन्मनूतमै,—स्तेषां विहित मन्त्रैः ॥

अथ कुण्डानि १(❀) ।

भविष्योत्तरे,—

वेदिपादान्तरं त्यक्त्वा कुण्डानि नवपञ्च वा ।
 वेदास्त्राण्येव तानि स्यु र्वत्तुलान्यथवा क्वचित् ॥
 अत्र वेदास्त्राणि, चतुरस्त्राणि ।

आम्नाय रहस्येत्,—

कुण्डानि चतुरस्त्राणि वृत्तनाला कृतीनि वा ।
 नव पञ्चाथचैकं वा कर्त्तव्यं लक्ष्णान्वितम् ॥
 नव कुण्डविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते ।
 नवमं कारयेत् कुण्डं पूर्वैशान दिगन्तरे ॥
 विधाने पञ्चकुण्डानां ईशाने नवमं भवेत् २(†) ।

ज्ञानरत्नावल्याम्,—

दिक्षु वेदास्त्रवृत्तानि पञ्चमं त्वीशगोचरे ।

नारदीय-मातृस्ययोः—

यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कं तत्र कर्मणि ।
 वेदास्त्रमर्द्धचन्द्रश्च वृत्तं पद्मानिभन्तथा ॥

१ (°)

शारदायां कुक्षनाम-संख्याशोक्ताः—‘चतुरस्रं यो निमज्जं चन्द्रासं तु वरुणम् । चतुर्सं-
 पञ्चजाकारमष्टासं तानि नामतः । आचार्यकुक्षं मध्येऽष्टाशोटीपतिमश्नुव्योः’ ॥ अत्र
 चतुर आदितः अष्टाष्टास्त्राणि नवकुण्डानि भवन्ति, तेषां अष्टाष्टास्त्राणां दक्षिणं दक्षिणः
 संवत्सं ततोक्तम् ।

सिद्धान्तशेखरे,—‘पुरन्दरेश्वरीमध्ये इत्तं वा चतुरस्रकम् ।

तदाचार्यस्य निहिष्टं कुक्षं त्रैयं शिरोदितम्’ ।

‘नवकुक्षविधाने तु दिक्षु कुण्डाष्टके स्थिते’ । इत्याचार्यरहस्ये ।

‘माताकुक्षं—माताकुक्षदक्षिणमाताकुक्षौ मध्ये कुक्षमात्रे—

माताकुक्षेन कर्त्तव्यानि कुक्षानि । तथाच, तैत्तिरीयसंहारे—

‘माताकुक्षेनैवकुक्षं कर्त्तव्यं याज्ञिकैः सदा’ । इति

‘माताकुक्षेन चानेन शिखाया-कण्ठ-नाभयः ।

कर्त्तव्यः कुक्षं योनिश्च इत्यादि ।

२ (†)

‘पञ्चमं भवेदिति’ पाठान्तरमस्ति ।

कुर्व्यात् कुण्डानि चत्वारि प्राच्यादिषु विचक्षणः ।
कुण्डवेद्यन्तरं चैव सपादकर सम्मितम् ॥
पीठवद्वन्तु यत्कुण्डं सुप्रमाणं सुगर्तकम् ।

प्रतिष्ठादीपके,—

वेदि-भित्ति परित्यज्य त्रयोदशभिरङ्गुलैः ।
हस्तमात्राणि कुण्डानि चतुरस्राणि सर्वतः ॥
समेखलानि कुर्वीत योनिवक् युतान्यपि । इति

अत्र च त्रयोदशाङ्गुलान्तरत्वस्य सपादहस्त व्यवधानस्यच, मण्डपात्प
महद्विस्तारापेक्षो व्यवस्थितो विकल्पः । सर्वतः अष्टासु दिक्षु तत्तद्विगमेदेन कुण्डा-
कृतिभेदः । फलविशेषेच भेदोक्तः ।

कामिकेतु,—१(✽)

ऐन्द्रयां स्तम्भे चतुष्कोणे अग्नौ भोगे भगाकृतिः ।
चन्द्रार्द्धं मारणे याम्ये नैऋते द्वित्रिकोणकम् ॥
वारुण्यां शान्तिके वृत्तं षट्सु उषाटनेऽनिले ।
उदीच्यां पौष्णिके पद्मं रौत्रयामष्टाक्षं मुक्तिदम् २(†) ॥

दिग्भेदेन कुण्डाकृति भेद उक्तः । सिद्धान्त शेखरेच ३(‡) नव कुण्डकमोत्तम-
इति वर्णभेदेनापि कुण्डभेद उक्तः ।

शारदातिलके च,—

विप्राणां चतुरस्रस्यात् राज्ञां वर्तुल मिव्यते ।
वैश्यानामर्द्धं चन्द्रार्धं शुद्धाणां त्र्यस्रमीरितम् ॥
चतुरस्रन्तु सर्वेषां केषिदिच्छन्ति तान्निष्काः । इति ।

सर्वेषु चैतेषु कुण्डेषु होमसंख्यानसारेण हस्ताविमानं (मात्रं) क्षेत्र फलं
कल्पनीयम् ।

- १ (०) 'तप्तवद्विहृतपुष्पाद्यं कुण्डोक्ति' कामिकाग्रं वक्ति ।
२ (†) अथ 'चत्वारिचोचक' इति पाठान्तरं भवति ।
३ (‡) 'विद्यानाः वेद' इति भिन्नः पाठोऽस्ति ।

मुष्टिमानं शताद्धेतुं शतेचारस्ति मात्रिकम् ।
 सह क्षेत्रेद्य होतव्ये कुण्डं करारमकम् ॥
 द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुः करम् ।
 अष्टहस्तात्मकं कुण्डं कोटिहोमेषु नाधिकम् ॥
 अत्र मुष्टिमानमिति—बद्धमुष्टिहस्तमात्र मित्यर्थः ।

सिद्धान्त शेषरे,—

शताद्धे मुष्टिमात्रं स्यात् शते चारस्तिमात्रकं ।
 हस्त मात्रं सहस्रेस्याद्द्विहस्तं चायते मतम् ॥
 लक्षाद्धेत्रिकं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम् ।
 कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दशलक्षा वधि क्रमात् ॥
 षड्दस्तं लक्षविंशतेः कोट्यद्धे सप्तहस्तकम् ।
 कोटिहोमे त्वष्टहस्तं कुण्डं प्रोक्तं तदूर्ध्वतः ॥

यत्तु शारदायिलके,—

एक-हस्तमितं कुण्डं एकलक्षे विधीयते ।
 लक्षाणां दशके यावत्तावद्धस्तेन वर्द्धयेत् ॥
 दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहो मेऽपि शस्यत इति ।
 सर्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुर क्षमुदाहृतम् १(†) ।

१ (०) 'अथविधीयते, इति भिन्नः पाठः ।' सिद्धान्तशेखरेष,—

'अथाद्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम् ।

कुण्डपञ्चकरं त्रीन् दशलक्षावुती क्रमात् ॥

षड्दस्तं लक्षविंशत्यां कीटाद्धे सप्तहस्तकम् ।

नितान्तरेतु—'क्षेत्रेद्यं लक्षहोमेविहितम्, लक्षहोमे विहितं निलये ।

” होमे कुण्डं पञ्चहोमेविहितम् ; प्राचुर्येणां पञ्चकं पञ्चलये ।

रक्षकसंरक्षणे सप्तकरं सप्तलये स्यात् ।

चतुर्दशं चतुलये नवलये नवकरं कुण्डम् ।

दशलये दशकरं दशकरमेवैव कीटिहोमेऽपि ॥

दशलसात्रदि कुण्डं परमसि नवीतवीऽनुविन् ।

अन्यत्तु स्कान्दे,—

कोटिहोमे चतुर्विंशं चतुरस्रं समन्ततः ।

योनिवत्कुण्डोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलमिति ॥

यदेभिरुक्तं तल्लादिहोमे द्वेयकहस्तादिकुण्ड विधानम् । कोटिहोमे च दशलक्षादि-
महाकुण्डविधानम्, यथा यथं घृतादि शीघ्रदाहिद्रव्ये विषये विधानम् ।

चिरदाहि ग्रीह्यादिस्थले (स्थूल) द्रव्यविषयम् द्रष्टव्यम् । एतेषां च हस्ता-
(चतुरस्रा)दि कुण्डानां मध्ये चतुरस्रकुण्डे समचतुरस्रक्षेत्रनिर्माण प्रकारो मण्डप-
निर्माणे प्रागुक्त इति ।

वेदांशः—चतुर्थांशः । योन्यादि कुण्डे प्रकृति भूतपक्षे (ऽष्ट)इष्ट प्रमाणस्य
समचतुरस्रस्य मध्यमे प्राचीरेखास्वपञ्चमांशेन पुरस्ताद्वर्द्धयेत् । वेदांशमानतः कोण-
सूत्रे विशेषः ।

तेन चतुरस्रक्षेत्र-कोणसूत्र-नैर्ऋत्यदेशस्थ-चतुर्थांशादि देशे लान्छयित्वा
तल्लाच्छने कोण सूत्रं चतु(पञ्चमांश)र्थांशपरिमितस्य सूत्रस्य दक्षिणरेखामध्यात् पञ्चम-
रेखामध्यं यावन्निधाय तत् सूत्रकोटीतरेण भ्रमणाद्वर्द्धयेत् न्यसेत् ।

एवमेव पश्चिमरेखामध्यादुत्तर रेखामध्यं यावद् वृत्ताद्धं रचयेत् । ततोक्षीण-
रेखामध्यात्तदुत्तररेखामध्यात् । सूत्रद्वयं वृत्ताद्धं द्वयामपृष्टं भवत् पञ्चमांश-प्राचीरेखाभं-
यावद् (द्वित्रि) पातयेत् । तेन रेखाद्वयकरणादवक्थपत्राभमाग्नेय्यां दिशि योनि'कुण्ड'
कुर्म्यादित्यर्थः ।

इदमेव स्पष्टीकृतं शारदातिलके,— (तृतीयपटले) ।

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं पञ्चषा विभजेत् सुधीः ।

न्यसेत् पुरस्तादेकांशं कोणाद्धाई प्रमाणतः ॥

आमयेत् कोणमानेन तथान्यदपि मन्त्रकिम् ।

सूत्रद्वयं ततोदद्यात् कुण्डं योनिनिभं भवेदिति ॥

इदन्तु उदगग्रं कर्तव्यम् । सिद्धान्तशेखरेच,—१(❀) (योनिकुण्डम्)

योन्याख्यमुच्यते कुण्डमाप्तेष्वामुत्तरामुखमिति ।

उदगप्रत्वञ्च—उदीच्यां मध्यरेखायाः ।

पञ्चमांशं वृद्धथासादनीयम् ।

अर्द्धचन्द्रं कुण्डनिर्माणमुक्तम्, कामिकागमे—

अर्द्धचन्द्रकुण्डं, यथा—

चतुरस्रे ग्रहैर्भक्ते त्वाद्यं शौचतदर्शकौ ।

मध्ये प्राप्तांशमानेन कुण्डं खण्डेन्दुवद् भ्रमाद् इति ॥

तदेवहि शारदायाम्,—

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं दशधा विभजेत् पुनः ।

एक मेकन्त्यजेदंशमथ ऊर्ध्वञ्च तन्त्रयित् ॥

ज्यासूत्रं पातयेदग्रे तन्मानाद् भ्रमयेत्ततः ।

अर्द्धचन्द्रं मिदं कुण्डं रमणीयमिदम्भवेत् ॥

इष्टप्रमाणं समचतुरस्रक्षेत्रे (ऽस्य) मध्यमां प्राचीरेखां नवधा विभज्य प्रथमान्तिमौ भागौ परित्यज्य भागसप्तकपरिमित-रेखाप्रागुप्र(प्र) दक्षिणोत्तरायतं तिर्यक्प्राक्सूत्रम् पातयित्वा भागसप्तके परिमितं सूत्रस्यादिमध्यरेखे प्रागग्रे निधाय

१ (*) योनिकुण्डश्चाह, कादिमते,—तच्छब्दपञ्चमांशेन विभाज्यतन्त्रासूत्रकम् । पूर्वतः पश्चिम-
वन्दुं कोष्ठयोर्मध्यदेशतः । विभाजितत्रयसूत्रादविमृश्यं विभेत् ।

योनिकुण्डमिदंभद्रे प्रोक्तं शास्त्रे विवाच्यैः ॥

तथा कामिकेऽपि, 'पञ्चमांशपुरोन्त्यस्य मध्येवेदांशमानतः । अमादन्त्यपथः स कुण्ड-
माप्रेयसीरितम् ॥ अमादन्त्यपथमं योनिकुण्डमित्यर्थः ।

२ (†) अर्द्धचन्द्रकुण्डमाह, कामिकागमे,—'चतुरस्रे ग्रहैर्भक्ते त्र्यष्टादशकौ । मध्य-
समांशमात्रेण कुण्डं खण्डेन्दुवद् भ्रमात् ॥ 'ज्यासूत्रं मध्यमसन्निपाते सूत्रादिसंख्याज्ज्ञा-
तमि यच्छिष्टं कृतं ततोऽप्यासूत्रात्समाधेयम् । तद्वर्द्धचन्द्रमिदं चराराभिसुखं कुण्डं भवेत्' ।
तत्राचार्येण, 'चतुष्कोणचित्रे इत्यारम्भ—अमादं तं कानादपि शविदं कुण्डमिति' । अथ
शविदं च अर्द्धचन्द्रकुण्डं भवेत् ।

दक्षिणावस्थित पाद(ईर्ष)रेखासम्बद्धामेण, तेनैव सूत्रेण मध्यरेखापश्चिमान्तं स्पृक्षता-
उत्तरावस्थित ज्यारेखां यावद् भ्रमता धनुराकार मध्य चन्द्रकुण्डं कुर्यादित्यर्थः ।

इदमपि दक्षिणस्यां दिशि वीर्योपमानं कुण्डमुत्तराग्रं कर्तव्यम् । उदगप्रत्वञ्चो-
दीच्यां नवधा विभागेन सम्पादनीयम् ।

तदुक्तं सिद्धान्त शेखरे,—

याम्ये तन्मारणे शस्तमुत्तराभि मुखं तदा ।
नवधा भाजिते क्षेत्रे चतुरस्रे समे तदा ॥
दक्षिणे चोत्तरेचांश मेकैकं च परित्यजेत् ।
सप्तं शं समसूत्रेण भ्रमणादूर्ध्वं चन्द्रकममिति १(*) ॥

शारदा तिलकेतु,—

दशधा विभक्तस्य मध्यम सूत्रस्य भागद्वयं परित्यज्यावशिष्ट भागात्मक (षट्)
मिति सूत्रभ्रमणेनार्द्धचन्द्रं कुर्यादित्युक्तम् ।

चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं दशधा विभजेत् पुनः ।
एकमेकन्त्यजेद् शमधऊर्ध्वं(चन्द्र) च मन्त्रवित् ॥
ज्यासूत्रं पातयेदमे तन्मानाद् भ्रमयेत्ततः ।
अर्द्धचन्द्रं निभं कुण्डं रमणीयमिदं भवेदिति ॥
इत्यर्द्धं चन्द्रकुण्डम् ।

त्रिकोणकुण्डनिर्माण मुक्तं, कामिकागमे,—

त्रिभागवृद्धितो मन्स्यैस्त्रिभिर्वैशा(मा)न्नरं भवेदिति । इष्टप्रमाण चतुरस्रक्षेत्रस्य
प्राचीरेखां त्रिधा विभज्य तृतीयां शेन तां रेखां पुरस्तादूर्ध्वयेत् ।

१ (*)

कामिकेतु,—चतुरस्रीकृतं क्षेत्रं चतुर्विंशतिधा भजेत् । एकोनविंशत्या विभज्या दशधा-
दाक्षयाख्यैः ॥ प्राच्यनान्भिर्भजेद्दशकलं सप्तमधनुःस्थितिः ॥ तदवधेयमेव प्राच्यतियेक-
शतं ततोभवेत् । कुण्डमर्द्धसूत्रं सप्तद्विंशतमोहयम् । इत्यर्द्धं चन्द्रकुण्डविषये ।
'त्रिभिर्वैशातरं भवेदिति' पाठाकारम् ।

क्षेत्रस्य तिरश्चीन पश्चिमरेखा च तृतीय भागेन दक्षिणोत्तरयोर्वद्धयित्वा मध्ये रेखा प्रागप्रता (प्रागप्रतीच्यायता) पश्चिमरेखा प्राप्तद्वयं याक्त् सूत्रद्वयं निपातनात् कोणद्वय-मत्स्यद्वय युक्तं त्रिकोण-कुण्डं भवेदित्यर्थः १(†) ।

शारदा तिलकेतु,—

मध्यरेखां चतुर्धा विभज्यैकैकमेवं पूर्वोक्तेषु त्रिषु स्थानेषु वद्धयित्वा त्रिकोणकुण्डं कुर्यादितुक्तम् ।

चतुर्धा भेदिते क्षेत्रेन्यसेदुभयपाद्वयोः ।

एकैकं मंशं तन्माना दमतोलाच्छयेत्ततः ॥

सूत्रद्वयं ततः कुर्यात् त्र्यसं कुण्डमुदाहृतमिति ॥

इदन्तु कुण्डं प्रागप्र कर्तव्यम् २(‡) ।

नैर्ऋत्ये दिशि तत्कुण्डद्विवेपूर्वदिगप्रकम् । इति सिद्धान्तशेखरोक्तेः ।

वृत्तकुण्डनिर्माण प्रकारः कार्मके,— ३(❀)

कर्णाद्वाष्टांशसंन्यासाद् वृत्तं कुण्डमिहोदितम् । इति समचतुरस्रस्य क्षेत्रस्य कोण-

- १ (†) मन्त्राकपिषपञ्चरात्रे,—‘वाचिंशद्वयं वृत्तं विधा तत्पातयेद्वृत्तम् । पूर्वोत्तरकुण्डं कृत्वा चिकीचन् प्रकाशयेत् ॥ यन्माकरेण—
शब्देन (१६।८) शब्दं भागीकृत्येषतः पार्श्वयोर्मध्य भागत्रयं पश्यतः । तेन भागेन सूत्रद्वयं विन्यसेत्, कुण्डमितद्वेदुदनेनाचकम् ॥
- ” चत्वारश्च,—‘सेषपा’ शं पुरतश्च मण्योभय पार्श्वयोः ।
वृत्तं विधा जनेः सन्नेः कुण्डं तत्र विभजयेत् ॥
तन्माकरे,—‘चतुरस्रोद्धते सेने सेषमष्टांशकं वृत्तिः ।
विन्यसेद्वयं सूत्राद्ये प्रतीची सुवपार्श्वयोः ॥
सूत्राणां त्रितयं न्यसेत् चिकीचं कुण्डमौरितम् ॥
- ” चत्वारो पुष्पवत्,—‘यस्य सप्त मण्योभयपार्श्वे पञ्चरात्र-प्रारदातिषक-काविलत-कालिक-क्रियासार-
सिद्धान्तशेखर-वाक्यादरहस्य-मन्त्राकपिषपञ्चरात्र-व्यशौर्ध्वपञ्चरात्र-कुण्डाकांक्षिषु चति ।
एषां विरीची मीमांसायां राचवमतीय व्याख्या निषिद्धेति ।
- २ (‡) ‘नेष्ठांशे(दिशि) द्वाविंशत्कुण्डं विरेषे पूर्ववत्कृतम् ।
इति सिद्धान्तशेखरे ।
- ३ (❀) ‘इत्युक्तं मध्यस्थं चतुर्विंशतिधा भवेत् । एकाग्रपञ्चविंशतिभ्यः शब्दं मंत्रकम् ।
वृत्तं कृत्वा यन्माकरेण इत्तं कुण्डमिहोदितम् ॥ चत्वारिंशद्वयोः,—‘चतुरस्रपुरा कृत्वा
कुण्डेष्वप्रकाशतः । नवभावं पुरा कृत्वा वैज्रभावं दक्षिणं सेत् । तन्माकरं दृष्टीत्वेन,
यन्माकरं भवेत् ॥ सिद्धान्तशेखरेऽपि,—‘चतुरस्रे सुसंविद्धं तत्रापी भागमष्टम् ।
सेनस्य विन्यसेद्द्विषु मन्त्राकपिषपञ्चरात्रः । यस्य चत्वारिंशद्वयोः इत्तं कुण्डमौरितम् ॥

सूत्रं कर्णाः । तस्य यद्वर्द्धं तस्याष्टथा विभक्तस्याष्टमांशेन चतुरस्रक्षेत्रस्य प्राचीमध्ये रेखां पुरस्ताद् वर्द्धयेत् ।

ततः क्षेत्रमध्ये सूत्रादि (नि) निधाय वर्द्धितरेखां यावत् सूत्रं प्रसार्य तन्मानेन सूत्रेण सर्व्वतः भ्रमणाद्वृत्तं कुर्यादित्यर्थः । शारदातिलके,—(वृत्तकुण्डमाह)—

मध्यमां प्राचीरेखां साष्टां दशांशेन (दशांशेन) पुरस्ताद्वर्द्धयित्वा क्षेत्रमध्ये सूत्रं निधाय, वर्द्धित रेखां यावत् प्रसार्य तेन सूत्रेण सर्व्वतो भ्रमणाद् वृत्तं कुर्यादित्युक्तं वर्त्तलकुण्डम् ।

अष्टादशांशे क्षेत्रे च न्यसेदेकं बहिर्बुधः ।

भ्रामयेत्तेन मानेन वृत्तं कुण्ड मनुत्तममिति १।१) ॥

इति वृत्तकुण्डम् ॥

अथ षड्बलकुण्ड निर्माण प्रकार माह । कार्मकागमे—२(*)

षड्भागवृद्धितोमन्त्यैश्चभिः स्यात् षड्बलकम् । इति समचतुरस्रोपमक्षेत्रे षोढा विभज्य तस्य मध्यमा दक्षिणोत्तरायतरेखा मेकैकेनांशे नो भयतो वर्द्धयेत् । ततः क्षेत्रमध्याद्वर्द्धितरेखोद् प्राञ्च, वर्द्धित दक्षिणोत्तरायतरेखाद्वपरिमितमेकैकसूत्रं निपात्य पश्चिमवायव्यान्तराले मन्त्यस्य मुत्पाद्य (मुत्सार्य) तेनैव प्रकारेणैशान-पूर्व्व-दिगन्तरालेऽपि मन्त्यस्य मुत्पादयेत्पुनः ।

[क्षेत्रमध्याद्वर्द्धितरेखा दक्षिणाप्राञ्च, पूर्व्वोक्तपरिमाण मेकैकं सूत्रं निपात्य, पश्चिम-नैर्ऋत्यान्तराले मन्त्यमुत्पाद्य, तेनैव प्रकारेणाग्रे पूर्व्वदिगन्तरालेऽपि पूर्व्वमन्त्य-मुत्पादयेत्]

ततश्चतुरस्र सम्बन्धि-पूर्व्वपश्चिमरेखयोस्तन्मध्यचतुष्टयानुसारेण लाञ्छनचतुष्टयं कुर्यात् । ततो वर्द्धितरेखा ग्रहणेन लाञ्छन चतुष्टयं यावत् सूत्रचतुष्टयं निपानयेत् ।

एवञ्च लाञ्छन चतुष्टयोऽन्तरालवर्त्ति प्राक्पश्चिमरेखाभ्यां सङ्घरेखाषट्क मेलनात् षट्कोणकुण्डं कुर्यादित्यर्थः ॥

२ (†)

‘कनैवस्यलौवांश्च सञ्चितानि एकोनविंशदङ्गानि व्यासः ।

तेन सङ्घनरमकरम् । क्षेत्रमैवंभांश्च बहिर्भेदद्वारं नयेति शेषः ।

तदाक्षुण्णपटोम सङ्केतवाक्यता भवति इति वदन्ति । इति राचयमहोदये ।

पद्मकुण्ड प्रकारोऽपि, कामिके,—१(*)

चतुरस्त्राष्टभागेन कर्णिकास्याद् द्विभागतः ।

तद्वहिस्त्वेकभागेन केशराणि प्रकल्पयेत् ॥

तृतीये दलमध्यानि चतुर्थे दल कोटयः ।

चतुरस्यां वहिः कुर्याद् दलप्राण्यपि यन्नतः ॥

अत्र-दल कोटयोदलोत्तरभागशः ।

भ्रमणात् पद्मकुण्डं स्याद्व्यासं दर्शयेद्वहि रिति ॥

विभागशः, इति विभाग-दिग् भागे सर्वदिग्भागोऽवित्यर्थः । भ्रमणात्सूत्रस्येति-
शेषः । एतच्च पादद्वयं प्रत्यवान्तरवाम (वाक्य)द्वयद्वयं सम्बध्यते । दलमं दर्शयेद्वहि-
रित्यनेनापि चतुरस्त्राष्टभागेनेति सम्बध्यते । वहिरिति—क्षेत्राद्वहिः पञ्चमे वृत्तइति
यावत् । ततश्चायन्तात्पर्यार्थः ।

इ—(अ)ष्टप्रमाणचतुरस्त्रे क्षेत्रस्य मध्यमां प्राचीरेखामष्टमां विभज्याष्टमांशपरिमितेन
सूत्रेण क्षेत्रमध्यं (नोत्वा) वृत्तं रचयेत् । पुनःक्षेत्रमध्यविन्यस्तैककोटिनाष्टमांशद्वयपरिमि-
तेन सूत्रेण, तद्वहिर्द्वितीयवृत्तं रचयेत् । तत्तलमध्यानि परिकल्पयेत् २(॥) ।

१ (१) 'वह्नौ मध्यसूत्रं चतुर्विधतिथा भजेत् । तथैकैकवांशो न तांशैः सन्वर्द्धमानः ॥

आमयेनेन वटसूत्रं (वटवृत्तं) तद्व्यासाद्ध न ज्ञात्वेत् ॥

वटसूत्राण्येव वटसूत्रं पातनात्तत् वटं शक्यम् ॥

" 'वटस्था विभजेत् सूत्रं मध्यसूत्रा दधोपरि । भागं त्वसेदिकैकं पात्रं योचदिगङ्गतः ।

सन्वर्द्धं चेत्तेष्वष्टांशं ततज्जङ्घाधरी तिस्रो ।

चेत्पादमांशतः कुर्याद् द्विकसूत्रं तावदङ्गतः ॥

सन्धेय चेत्तवष्टांशं गुणेनैव सुदृक् तिस्रो ।

वटसूत्रं पातयेनेव वटसूत्रं सुगुणम् ॥ इति कुक्ष्यशब्दे ।

१ (२) पद्मकुण्डमाह, क्रियासारे—जलैर्बं पूर्यवृत्तं तत्पथे वर्तुलवयम् ।

आर्यैर्बं पङ्कजाकारं कारयेत् कर्षिकादिभिः ॥ इत्यन्वयः—

पद्मवेषस्यसामान्यं वादमांशं वहिःपूचीः । तत्पथं विभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभाजतः ॥

इत्यपरञ्च, पद्मकुण्डे मध्यसूत्रं चतुर्विधतिथा भजेत् ।

अमयेत् कर्षिकादन्तं मांशद्वयाहंमानतः ॥ 'यवान्कुक्ष्यस्य विचारःखगननावदेवहि' ।

वटं वटपादमान—अमिहतेतु, केशराः । नवीनवटपादमाने इतिस्मात्पद्ममध्यसूत्रः ।

वादमांशान् वटपादानां पदेकद्वयं सूत्रं कर्ता ॥

दलायाचान् वटपादं जला पञ्चदशांशकैः । न्यूनेःपञ्चभिरिकाञ्चतुषष्टांशकैः अनात् ।

इत्यादिभ्यःपञ्चसूत्रसीको दलायाचि प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

पुनस्तस्मिन्नेव सूत्रे चतुरष्ट (याष्ट) मांसं सम्बद्धं, तद्वद्विष्यतुर्दिक्षु चतुरस्र-प्रान्तरेखा-
स्पष्टं क्षेत्रं समव्यासं, क्षेत्रमध्याच्चतुर्थं वृत्तं रचयेत् । तत्र दलानामुत्तरभागान् करूपयेत् ।

ततः पुनस्तस्मिन्नेव सूत्रे पञ्चमं मष्टमांशे सम्बद्धं (षड्यष्ट) क्षेत्रमध्यचिह्नात् पञ्चमं
(मे) वृत्तक्षेत्राद्वहिः कुर्यात् ।

तत्र च (स्य) तुलाप्रमाणान्तरालाणि दलाप्राणि रचयेत् । दलाप्रान्तरालानि परि-
त्यज्य दला मैः सह सर्वं खनेत् । तथाच त्यक्तचतुरस्रकोणभूमिदलमैः परिगृहीता
भवति ।

खातकुण्डाधो (मध्यप्रदेशे) विस्तारसमोत्सेधां कर्णिकां रचयेत् ।

तथाच, कामिके—

तत्सन्धिञ्च तथा कुर्यात् कर्णिकाभ्यासमानः । इति ।

कर्णिकातोवहिर्यथा सम्भवं केशरादीनि प्रकरूपयेदिति ॥

इदञ्च पञ्चकुण्डमष्टदलं चतुर्दलं वा कर्तव्यम् । (वेददलमष्टदलन्तुवेति कामि-
कोत्तरेच) अवशिष्टदलं वेददलमष्टदलन्तुवा इति । सिद्धान्तशेखरेऽपि—

चतुर्दिक्षु चतुः पत्रं पञ्चाभं कुण्डमिती रितम् ।

विन्यस्य तत् प्रमाणेन तुर्याष्टमन्तु रचयेत् ॥

मन्स्यकर्णप्रमाणेन तद्गुजास्वपि लाञ्छयेत् ।

तत्राष्टसूत्रसंयोगाद् अष्टास्रं कुण्डमुच्यते १(१) ॥ इति ।

क्षेत्रस्य चतुरस्त्रीकृतस्य द्वादशं भागं तदन्तरे विद्ध्यत् ।

१ (१) अष्टास्रकुण्डसं पञ्चादवत्यने । पञ्चाक्रतोऽगु, —यदधोऽगुं तन्प्रागुं वर्णितम्

अष्टास्रकुण्डमाह,—

“कुण्डेऽष्टास्रं मन्स्यञ्च” चतुर्विंशतिधा भजेत् ।

एकं सार्वाष्टमांशसंश्लेषकं वर्णितं सत् ॥

चतुर्विंशत्य तन्मात्राच्चतुरस्रान्तरं भवेत् ।

वटुपञ्चारिचर्दिवाच्यं चतुःषष्टिं ग संजुतेः ॥

समांशे चान्वयेषाञ्च चतुरस्रान्तिपात्रं तः ।

दिक्षु दलसंख्यातादष्टास्रं समवाच्यम् ॥” तन्मात्रेण,—

“कुण्डेऽष्टास्रमन्स्यञ्च” चतुर्विंशतिधा भजेत् ।

एकविंश मन्स्यञ्चं द्वादशभागं वर्णितम् ।

तन्मध्ये द्विष्टु दलद्वानादष्टास्रं मतम् ।’ श्रीमदभास्करसमेतम्,—

‘वेदाखितद्वद्वारं दिग्गुचतुनम्, दिक्कोच मञ्चो ह्यष्टादश-

ष्टास्रं चतुर्विंशतमांशमिति तदष्टास्रकुण्डमेव ॥’ इति ॥

तस्य चतुरस्रस्यान्तरे वहिःश्रुतिर्हि विन्यस्य लाञ्छयित्वा तत्प्रमाणेन वहि-
र्लाञ्छितस्य द्वादश (मत्स्यभागस्य) भागस्य परिमाणेनापरं द्वितीयं तुल्यान् नयेत्
प्रणयेदिति । तथाहि पूर्वं चतुरस्रस्य रहिः परितोद्वितीयं चतुरस्रं कुर्व्यादित्यर्थः ।
अत्रतुल्यशब्दः पूरणप्रत्ययान्तोऽपि चतुःसंख्यापरः । तस्येति,—तस्य बाह्य चतुरस्रस्य ।
कर्णप्रमाणेन,—कोणसूत्रार्द्धप्रमाणेन । तद्भूजासु, तस्य बाह्य चतुरस्रस्य भूजासु । दिक्-
चतुष्टयावस्थित रेखासु लाञ्छयेदङ्गयेत् ।

कर्णशब्दो यद्यपि शिल्पशास्त्रे कोणसूत्रवचनः प्रसिद्धः तथापि तत्र कोणसूत्रस्य
भूजाशब्दवाच्यं विप्रेखापेक्षया अधिकपरिमाणत्वात् तेन तुलासु लाञ्छयितुमशक्यत्वात्
कोणसूत्रार्द्धपरः ।

तत्राष्टसु लाञ्छनेषु अष्टसूत्रसंयोगात् सूत्राष्टकपातेन पञ्चकुण्डं समपद्यते । अत्रायं-
तान्तपदार्थः, इष्टप्रमाणचतुरस्रस्य मध्यरेखां द्वादशधा विभज्यैकैकं भागं वहिःश्रुतिर्हि
विन्यस्य तत्परिमाणेनापरं चतुरस्रं पूर्वंचतुरस्रस्य परितः, कुर्व्यात् ।

तथा, बाह्य चतुरस्रकर्णार्द्धप्रमाणसूत्रस्यादि बाह्यचतुरस्रस्येशानकोणे निधाय तस्यैव
पूर्वपरिधि रेखायां त सूत्रं (तत्सूत्रं) प्रसार्य तन्मानेनाग्नेयपूर्वयोरन्तरालं चिह्नयेत् ।

पुनस्तस्मादेव कोणादुत्तररेखायामुत्तरवायव्ययोरन्तराले तन्मानेन चिह्नयेत् । ततः
सूत्रस्यादि—आग्नेयकोणे निधाय बाह्यचतुरस्र-पूर्वरेखायां पूर्वेशानयोरन्तराले तन्मानेन
चिह्नयेत् ।

ततःसूत्रस्यादि निर्गति कोणे निधाय दक्षिण रेखायामाग्नेय-दक्षिणयोरन्तराले
तन्मानेन चिह्नयेत् ।

पुनस्तस्मादेव कोणात्पश्चिमरेखायां वायव्य(चापस्य) पश्चिमरेखयोरन्तराले-
तन्मानेन चिह्नयेत् ।

ततःसूत्रस्यादि वायव्य कोणे निधाय पश्चिमरेखायां तन्मानेन पश्चिम नैऋत्ययो-
रन्तराले चिह्नयेत् ।

पुनस्तस्मादेव कोणा दुत्तररेखान्तन्मानेनोत्तरेशानयोरन्तराले चिह्नयेत् । एवं
प्रतिदिशं लाञ्छनद्वयं करणादिक्वचतुष्टये लाञ्छनाष्टकं भवति । ततः कोणोभय पार्श्ववति
लाञ्छनद्वयं स्पृष्ट्वाप्तं सूत्रचतुष्टयं निपातयेत् ।

एवञ्च प्राच्यादिचिह्नद्वयान्तरालवर्त्ति-सूत्रचतुष्टयेनसह, सूत्रात्म(ष्ट)कयोगादष्टास्र-
कुण्डंभवतीति । कुण्डस्त्रानने प्रकार ऋतः ।

का(कु)लोत्तरे,—१(✽)

चतुर्विंशतिमं भागं अङ्गुलं परिकल्प्यतु ।

चतुर्विंशाङ्गुलं हस्तं कुण्डानां परिकल्पयेत् ॥

हस्तमात्रं खनेतिर्य्य गूढं मेखलया सहेति ।

पूर्वोक्तस्युपस्था परिमाणानां मध्ये होमानुसाराद् यस्य यावत् परिमाणं कुण्डं चिकीर्षितं तस्य कुण्डस्य क्षेत्रं चतुर्विंशतिधा विभज्य चतुर्विंशतिभागपरिमाणं आयामं परिकल्प्य तादृशैश्चतुर्विंशत्याङ्गुलैर्हस्तं परिकल्प्य, तेन हस्तेन परिमितं कुण्डानां तिर्य्यक् खननं विधेयम् ।

अधःखननंतु कुण्डाधः प्रदेशाकण्ठं तत्सन्निहित-मेखलाम् यावत् परिकल्पितं-हस्तपरिमितं गूढं मानं यथा भवति, तथा विधेयं मित्यर्थः २(०) ।

१ (०) 'चतुर्विंशति मोभागः कुण्डानामङ्गुलं कृतम्' इति सिद्धान्तशेखरं ।

कालोत्तरे,—

कालोत्तरमन्त्रास्त्रयः सुप्रसिद्धः ।

'खाताद् वास्त्रं ऽङ्गुलः कष्टः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः ।

चतुर्विंशतिमं भागमङ्गुलं परिकल्पयेत् ॥'

कपिलपञ्चरात्रे,—'चतुर्विंशतिभागेन कण्ठो वै परिकीर्षितः' इति ।

सोमशतुर्वाह,—

'कुण्डानां यच्चतुर्विंशतिभागः सोऽङ्गुल-संज्ञकः ।

विभज्यानेन कर्त्तव्यं मेखला कण्ठनाभयः ॥' इति

'व्यासे चतुर्विंशतिधा विभाजिते, तिस्रश्चतुस्त्रोऽथ भागविभक्ताः ।

समन्ततः कण्ठवर्षिषु मेखला, नवभूराभाशकत्वद्वया मताः ॥'

आचार्याः प्रोचुः—

'विंशद्विंशति चतुरधिकभिर्द्वयोर्भूभिः, मन्त्रेणाप्यथ परमृचाभूमिभागम् ।

ताभिश्च (परि) प्रखनतु तावतीभिः' इति ।

'कुण्डं त्रिणाङ्गुलं सिर्य्यगुधं मेखलया सह' इति ।

२ (०)

दिव्यशारस्वते,—

चतुरस्रं चतुः कोटं गूढैः कृत्वा यथापरा ।

इक्ष्मावेन तन्मध्ये तावन्निखायतं खनेत् ॥

गणेशविमर्शिन्याह,—

'चतुर्विंशाङ्गुलायामं तावत् खातं समन्वितम्' इति ।

मोक्षयूरोत्तरे,—इक्ष्मावेन खनेतिर्य्यगूढं मेखलया सह' इति ।

एतेन यावत् परिमाणं कुण्डं विकाशितं तावत्परिमाणं तिष्ठ्यक् खननं कर्तव्यम् ।
अथः खननन्तु प्रथम-मेखलाप्रेण सह तावत्परिमाणं यथा भवति तथा कर्तव्यं मित्युक्तं
भवति । योन्यादिकुण्डेषु योयः आकारः परिकल्पित, स्तेनैवाकारेण ख स्वप्रकृतिभूत-
चतुरस्रविस्तारपरिमितं मानमथः प्रदेशात् प्रथम मेखलाप्रेण सहितं यथा भवति तथा
यतेत ।

प्रतिष्ठासारसंग्रहेऽपि,—

पञ्चमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमथः खनेत् ।

प्रपञ्चसारेऽपि—कुण्डं जिनाङ्गलं तिष्ठ्य गृह्यं मेखलया सहेति । अत्र जिनाङ्गलं
चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । यत स्तीर्थं कराणां संख्याः चतुर्विंशतिः ।

शारदातिलकेतुः—यावान् कुण्डस्यविस्तारः खननं तावदीरितम्, इत्येवोक्तम् ।
नतु मेखलासहेति । कुण्डकण्ठपरिमाणमुक्तं कालोत्तरे,—खाताद् बायेङ्गुलः कण्ठः
सर्वकुण्डेष्वयं विधि रिति ।

पिङ्गलामते,—

खातादेकाङ्गुलन्त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेदिति ।

विश्वकर्मा शिल्पशास्त्रे,—

पञ्चपि मेखलीकार्यं ज्ञात्वा शेषमथः खनेत् ।

व्यासनां प्ल्यातः करः प्रोक्तः निखं तिष्ठ्यङ्गुले नतु ।

अर्धेऽङ्गुलि निखता श्रेया उन्नताया नवाङ्गुलेः ॥

अपरञ्च—‘निखं तिष्ठ्यङ्गुले नतु उन्नताया नवाङ्गुलेः’ इति ।

मेखलाविषये, श्रीमन्मथुना—

कुख्यानां यश्चतुर्विंशो भागः सोऽङ्गुलमञ्चकः ।

विभज्यानेन चर्तय्या मेखला कण्ठनाभयः ॥

‘या यातु मेखला (प्रोक्ता) पूर्वा सा सा भूमिरुदाहृता’ । इत्येतदर्थे ।

क्रियासारेण—

प्रथम मेखलीतुल्यं सुकृत्तम नवाङ्गुलम् ।

तदाष्टमेखलीतुल्यं पञ्चाङ्गुलमिति कृतम् ॥

अन्यथापि,—चतुस्त्रिंशद्वाङ्गुला यदा तिष्ठःसंख्यं श्रीमन्माः ।

‘वासिष्ठेण,—प्रथमा मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृता ।

चतुर्भिरङ्गुलैस्सा चोन्नतिषु समन्ततः’ ॥

सिद्धान्तशेखरेऽपि,—

कुण्डे हस्तमितं कण्ठं कुव्यादिकाङ्गुलन्तः, इति । अत्र सर्वत्रैकहस्त परिमिते
कुण्डे एकाङ्गुलपरिमित कण्ठाभिधानेनाधिक परिमाण कुण्डेषु त्यक्त्वा मेखलानां
स्थितिर्भवेत् ।

मेखलैकाऽथवा तिस्रो भूतसंख्यापिवा प्रिये ।

एका षडङ्गुलोत्सेध विस्ताराद्विमेखला मतेति ॥

अत्र भूतसंख्या, पञ्चसंख्या ।

कालोत्तरे—

मेखलात्रितयं कार्यं कोण-राम-यमाङ्गुलैरिति । यदा मेखलात्रयं क्रियते तदैवं-
परिमाणं क्रमोक्तेः । कोणाश्च, चत्वारः । रामा, स्रयः । यमौ द्वौ ।

एवञ्च सति कण्ठसन्निहिता प्रथमा मेखला, भूप्रदेशान्नवाङ्गुलोऽथवा चतुरङ्गुल-
विस्तृतात द्वितीयातु, तद्वहिःपञ्चाङ्गुलोऽथवा । त्र्यङ्गुलविस्तृता तृतीयापि, तद्वहिर्षडङ्गुल-
लोऽथवा षडङ्गुलविस्तृतेति उक्तं भवति ।

इदञ्च स्पष्टीकृतम्, लक्षणसंग्रहे,—

प्रथमा द्व्यङ्गुलायामा व्यासादुत्तरा) उन्नता सा नवाङ्गुले ।

मध्यातु त्र्यङ्गुला बाह्ये तृतीयातु यमाङ्गुलै रिति ।

अत्र प्रथमा,—

कुण्डसन्निहिता । व्यासाद्विस्तार एतद्व्यङ्गुला उपरि चतुरङ्गुला. नवाङ्गुलान्तस्त्वं
स्वन्तः प्रदेशे ।

बाह्यप्रदेशेषु, द्वितीये मेखलाया उपरि चतुरङ्गुलोऽथवा मेखलापञ्चकपक्षे ततः,
परिमाणमपि तत्रैव,—

मेखलाः पञ्चवा कार्य्याः पट् पञ्चाधित्रिपञ्चकः इति । अवयवः—चत्वारः ।
पक्षो द्वौ । सिद्धान्तशेखरेतुः—

मेखलापञ्च(क्ष)कपक्षे परिमाणान्तरं सूक्तम् ।—

संवेष्टामेव कुण्डानां एका वा (मेखलाः) तिस्र एव वा ।

पञ्चवा मेखलास्तासां उच्यते लक्षणं यथा ॥

चतुर्विंशेन भागेन कुण्डानामङ्गुलं मतम् (स्मृतम्) ।

कुण्डेच मेखलां कुण्डादिका वा (चेत्) षडभिरङ्गुलैः ।

चतुर्भिश्च त्रिभिर्द्वाभ्यां मूर्द्धामध्या त्वधोगता ।

तिस्रः प्रोक्ताः क्रमादेवं विस्तारा दुस्तयादपि ॥

वाणाब्दि वह्निमे चेन्दु मात्राः स्युः पञ्च मेखलाः ।

मेखलाः कीर्तिताः (सर्वाः) कुण्डानामनुरूपम् १(*) ।

योन्याशाकारेषु कुण्डेषु योग्रथा(न्या)शाकारा एव मेखलाः कार्य्या इत्यर्थः ।
विश्वकर्मणा वाप्येवमेवोक्तम् ,—

यादृक् कुण्डस्य विस्तारं संप्रतिदिष्टः तादृग्नूपं मेखलाया विदध्यादिति ।
द्विहस्तादि कुण्ड विशेषस्य,—

सप्तपञ्च नवाङ्गुलैः । चतुर्हस्ते मेखलाः स्युरष्टर्तुचतुरङ्गुलैः । मेखला-
इति २(†) ।

१ (*)

‘सत्त्वपील्विक गुणान्विताः क्रमात् , वादशाष्ट चतुरङ्गुलीकृताः ।

सर्वतोऽङ्गुलचतुष्कविभक्ताः, मेखलाः सकलसिद्धिदा मताः’ ॥

नानामतेषु, मेखलाः एक-वि-चि-चतुः पञ्चविधा भवन्ति । शारदातिलकेतु,—कुण्डानां चतुरसादीनां यादृगरूपं चतुरस्रत्वादि मेखलानामपि तादृशं रूपं ज्ञेयम् । एतेन च मेखलाः कुण्डाकाराः कार्य्याः स्युः । तिस्रः मध्यमः पञ्चोबोध्यः पञ्चमेखलापञ्चम् उच्यते ।

एक मेखलापञ्चः कनीयान् इति ।

विमेखलापञ्चसदातु मध्यमः ।

तथाच वायु संज्ञितायाम्,—

‘मेखलानां त्रयं वापि त्रयमेकमवापिवा’ इति ।

‘वाभि-योगिनिसमायुक्तं कृष्टं श्रेष्ठं विमेखलम् ।

कृष्टं विमेखलं मध्यं नीचं तथादेक मेखलम्’ ।

‘तिस्रः कृष्टं मेखलामेखलमे, यथाविधानैकिका मेखला वा’ इति ।

विमेखलं द्वित्रिकृष्टं चतुर्विधमेखलं वैश्वस्यैकामेखलाच’ । इति योगग्रन्थः ।

२ (†)

‘अथ पाठ-व्यतिक्रमोऽस्ति । मेखलाः स्युः पञ्चहलानिधिपञ्चराङ्गुलैरिति भिन्नः पाठः ।

पञ्चहस्तनिधि द्विप शराङ्गुलैः ।
 षट्करस्य च ताः प्रोक्ता उक्ताङ्गुलैश्च मेखलाः ॥
 सप्तहस्तस्य रुद्राङ्क मेखला द्विपकाङ्गुलैः ।
 अष्टहस्तस्य कुण्डस्य भानुवसुमिताङ्गुलैः ॥
 नवहस्तमिते कुण्डे विश्वरुद्रनवाङ्गुलैः ।
 दशहस्तमिते कुण्डे मनु—भानु दशाङ्गुलै रिति ॥

अत्र गुणाख्यः । ऋतवः षट् । निधयोनव । द्विपाः सप्त । शराः पञ्च ।
 रुद्रा-एकादश । अङ्का-नव । भानवोद्वादश । वसवोऽष्टौ । विश्वे त्रयोदश ।
 मनवश्चतुर्दश ।

योनि लक्षण मुक्तं स्वायम्भुवे,—१(❀) ।

मेखलामध्यतोयोनिः कुण्डाद्वा त्र्यंशविस्तृता ।
 अङ्गुष्ठमानतो(ष्ट)त्तकण्ठा कार्य्याश्वत्थदलाकृतिरिति ॥
 मेखला मध्य देशश्चोपरितनोप्राह्यः ।

योनिः स्यान्मेखलोपमेति सिद्धान्तशेखरेऽभि धानान । कुण्डाद्वामिति, यावत्
 परिमाणं यत् कुण्डं तदङ्गं परिमाणेन दीर्घांशविस्तृता सा कुण्डनृतीयां शेन
 विस्तृता ।

अङ्गुष्ठमानोऽष्टकण्ठा । अत्राङ्गुष्ठशब्द कुण्ड चतुर्विंशां शरूपाङ्गुलपरः ।

ओष्ठशब्देनात्र कुण्डमध्य प्रविष्टं योन्यत्र मुच्यते । तथाङ्गुल परिमि-
 त् कार्य्यमित्यर्थः । कण्ठशब्देनात्र—योनिमेखलोच्यते । तथाङ्गुलपरिमितायामेखलायाः
 प्रान्तभागे परितोवेष्टिता योनिः कार्य्येत्यर्थः ।

दैर्घ्यान्तुर्व्याङ्गुलो (त्सूर्याङ्गुलो) योनिस्त्यं शोना विम्बरेणतु ।

- १ (•) कुण्डानां यद्यनुविजोभागः सोऽङ्गुलमेषकः ।
 विभज्यायेन कार्य्यामेखला कष्टनाभय' इति स्वायम्भवे ।
 'चतुर्विंशतिभागेन कष्टो वै परिकीर्तितः' इति पञ्चरात्रे ।
 अन्यत्र 'कष्टाङ्गुलादष्टः कार्य्यामेखला यद्दुःखा' इत्यन्यत्र ।
 सिद्धान्तशेखरे,—'कुण्डानां मेखलां कुर्यादिकां चतुर्विंशतिमिरङ्गुलैः ।

एकाङ्गुलोच्छ्रिता सातु प्रविष्टाभ्यन्तरे तथा ।

कुम्भद्वयसमा युक्ता बाधत्थदलबन्मता ॥

अङ्गुष्ठ मेखला युक्ता मध्ये त्याज्याघृतिस्तथा १(॥) ।

त्र्यंशोनेति—

प्रथमभागे तृतीयोऽंशन्यूनस्वदैर्घ्यविस्तारेत्यर्थः ।

एकाङ्गुलोच्छ्रितेति,— एकेनाङ्गुलेनोन्नता ।

एतेन योनिपरिमाणेन सह मेखलाद्वयङ्गुलोन्नता भवति ।

तथा एकाङ्गुलेन योन्यप्रेणाभ्यन्तरे कुण्डमध्ये सा प्रविष्टा काय्या ।

कुम्भद्वयसमायुक्तेति—

मूलदेशे वृत्तार्द्धद्वयाकारत्वेन गजकुम्भाकृतित्वात् कुम्भ शब्दोक्ता ।

मध्येत्विति—

यथा सूची मूले सूत्र धारणाय विलं युक्तम् ।

तथा योनिरपि मध्ये सविला कार्येत्यर्थः ।

द्वयश्चाश्वत्थपत्र सदृशी गजौष्ठसदृशी वा काय्या ।

अश्वत्थ—पत्रवद् योनिर्गजौष्ठ प्रतिमा श्वेति,—

सिद्धान्तशेखरमिथानात् ।

पूर्वादि कुम्भस्य दिग्भागेन योनिः स्यात् ।

तत् पुनरुक्तं स्वायम्भुवं—

प्रागग्नि याम्यकुण्डानां प्रोक्ता योनिरु दङ्मुखा ।

पूर्वा मुखः स्मृताः शेषाः यथाशोभं व्यवस्थिता २(†) ।

अत्र प्रागग्नि याम्यकुण्डानां पूर्वाग्नेय दक्षिणकुण्डानामिति ।

उदङ्मुखोदगग्रा दक्षिणमेखलोपरि निहितेत्यर्थः ॥

पूर्वामुख पूर्वप्राः पश्चिम मेखलोपरि विनिर्हिता इत्यर्थः ।

शेषास्तु नैर्ऋत्यादि कुण्डयोनयः ।

नवकुण्डी पक्षेत्तु , नवमकुण्डस्य योनि रुदगग्रा कर्त्तव्या ।

१ (०)

चन पाठव्यति क्रानोऽस्ति ।

२ (†)

त्रैलोक्यसारिच—'दक्षिणस्या पूर्व्यास्ये जगत्स्या उदङ्मुखी' इति पाठान्नं दृश्यते ।

(चन पूर्व्ये शब्दे नापेयी, जगत्स्याति नैर्ऋते, बाह्ये उदरे इति वेशाये) ।

त्रैलोक्यसारे च—

दक्षिणस्थाः पूर्वस्यास्ये जलस्थाः पश्चिमोत्तरे ।

नवमस्यापि 'कुण्डस्य योनिर्दक्षजलस्थिता १(*) ॥

अत्र नवम कुण्डपक्षे, ईशानदिशि यत् पञ्चम

माचार्यकुण्डं तस्यापि योनिरुदग्रा काव्येत्यर्थः ।

केचित्तु,—

योनिकुण्डे योनिमञ्जकुण्डेनाभिश्च वर्जयेदिति

शारदातिलकवचनात् ।

योनौ योनिं न कुर्वीत इति सिद्धान्तं शेखरवचनात् ।

योनिं न कुर्यादित्याहुः ।

खातादिति रिक्तस्या समस्य तद्विहीनस्यवा कुण्डस्य

करणे दोषउक्तो-विश्वकर्मणा,—

खातेऽधिके भवे द्रोणी हीने धेनु धनक्षयः ।

वक्त्रे कुण्डेतु सन्तापो मरणं छिद्र(म्)मेखले ।

मेखलारहिते शोकोऽधिके वित्तसंशयः ॥

भार्याविनाशनं प्रोक्तं कुण्डे योन्या विना कृते ।

अपराद्धं समं प्रोक्तं कुण्डं वै कण्ठवर्जितम् । इति ।

१ (*)

‘इन्द्राग्निं यमं दिक्कुण्डयोनिः सौम्यमुखी धृता ।’

” त्रियासारेऽपि ‘होमज्ञात् पुरतः आख्या दक्षिणं पश्चिमोत्तरं ।’ आख्या—योनिरित्यर्थः ।

” सोमं अश्वरूपिणं ‘पूर्वादिं यास्य कुख्यानां योनिः स्यादुत्तरागता ।’

पूर्वागतासु शेषाणां पश्चान्नोत्तरागतयोः ॥

केनैवाग्रे,—

‘इति एकैकं नवमं कुण्डं याच्यम् । यस्मिन् पूर्वोदये दक्षिणं कुख्यानि, नवमं

कुण्डमुत्तराचम् । यस्मिन् पश्चिमोदये दक्षिणं कुख्यानि, प्रागर्वाचमुत्तरं ॥

अत्र सिद्धान्त शेखरेऽपि,—१(❀) ।

मानहीने महाव्याधि रधिके शत्रुवर्द्धनम् ।

योनिहीनेऽपस्मारो कुष्ठः कुण्ठं विवर्जिते २(†) ।

स्थण्डिलं चापि कुर्वीत सुसिद्धैः सिकतैः सितैः ॥

हस्तमात्रं प्रविस्तारं सुसन्मन्त्र्यां गुलोन्नतम् ॥ इति ।

इति श्रीमन्नागदेव भट्टात्मजेनानन्तदेवाचार्य्येण

विरचिते (चतुर्थस्तवके) दानविधान

पारिजाते परिभाषा प्रकरणम् ।

समाप्तिमगमस्तुर्थः स्तवकः ॥

—*—

- १ (❀) कुष्ठमण्डपादिविधये, वैदिके, कल्पशास्त्रे, मन्त्रशास्त्रे, ज्योतिषे, पुराणे, शिष्यशास्त्रादिषु यद् यदुक्तं तत्तन्निर्णयमेव सर्वं विधेयम् । अन्वयाः करणं सङ्घट्टेन हानं विफलञ्च स्यात् ।
- २ (†) अशुभ माह, —मानाधिकं भवेत्सुखं इत्यागमे । मानहीने दरिद्रता' इति ।
न्यूनाधिकं प्रमाणं यद् यजमान विनाशकम्' इति च ।
विश्वकर्म्म शिल्पशास्त्रे —'अपत्यं सन् प्रोक्तं कुण्डं यत्कण्ठवर्जितम्' इत्थं पाठान्तरं ।
- ” मतिः । न्यूनाधिकं प्रमाणं यत् कुण्डं यत्परमेष्ठिनम् ।
शङ्काररहितं यच्च यजमान विनाशकम् ॥ इति क्रियासारे ।
'अनेकदोषदं कुष्ठमपि न्यूनाधिकं यदि ।
तस्मात् सम्यक् परोत्थेदं कर्तव्यं शुभमिच्छता' ॥ इति वसिष्ठ संज्ञितायाम् ।
- ” 'गुताधिकं सुष्ठुदोषो मानहीनेषु निःसृता ।
वायोधः कण्ठहीनेष्वाम्' अस्ति हिन्वा खातके ॥
अधिकेण सुरोभोगाद् मानेनाधिकं मेखलं ।
व्याधयः सन्मन्त्र्यो विभगेऽपि दप्यतिः ॥
उच्यते यद् दितेऽपि सङ्कुलं वाच्यता भवेत्' ॥ इति जगद्गुरुशामले ।
- ” कुष्ठं विना स्थापितं विषुषं होमोपि विधेयः —
'होमे प्रयस्यते कुष्ठं स्थापितं वा वृद्धमिच्छा' इति पिङ्गलामते ।
'इषु मातं स्थापितं वा संचितं होमकर्मणि' । इति वासिष्ठ संज्ञितायाम् ।
अथापि कार्यं वक्ष्यामि कुष्ठो वा स्थापितोऽपि वा ।
वेदां वाऽवायसे पाने चान्यथा न वै पुनः' । इति वायवौधसंज्ञितायाम् ।
स्थापितं वास्तुकाधिष्ठां रक्तं च द्रव्यवापि वा' इति क्रियासारे ।

—*—

विधान-पारिजाते ।

चतुर्थस्तवकस्य-

विषय सूची ।

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
			१-४
१।	दानानुक्रमणिका,	"	"
२।	दानप्रशंसा,	तैत्तिरीय श्रुतिः,	"
	" "	वाजसनेयकः,	"
	" "	नन्दिपुराणम् ,	"
	" "	मातृस्य पुराणम् ,	"
	" "	आग्नेय पुराणम् ,	"
	" "	कूर्म पुराणम् ,	६-७
३।	दानविधानम् ,	ब्रह्म पुराणम् ,	" "
	" "	कौर्मम् ,	" "
	" "	आदित्य पुराणम् ,	८
४।	दानस्वरूपम् ,	श्रीभगवद् गीता ,	"
	" "	हेमाद्रिः ,	९
	" "	मानस्यम् ,	"
	" "	हेमाद्रिः ,	१०
५।	दानाङ्गम् ,	हेमाद्रिः,	"
६।	दातृस्वरूपम् ,	प्रभासखण्डः,	"
	" "	मदनरत्नम् ,	११
७-८	पात्रलक्षणम् ,	कौर्मम् ,	"
	" "	भारतम् ,	१२
	" "	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
	" "	ब्राह्मम् ,	१४
	" "	पद्म पुराणम् ,	१५

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
	" "	महाभारतम् ,	"
	" "	" "	"
	" "	विष्णु धर्मोत्तरम् .	१७
	" "	भारतम् ,	"
६ ।	अपात्रनिरूपणं,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	१८
	" "	महाभारतम् ,	१९
	" "	भविष्यपुराणं,	"
१० ।	परिभाषानिरूपणं,	वाराहम् ,	२०
	" "	स्कान्दम् ,	"
११ ।	अग्राह्यद्रव्यम् ,	गृह्यपरिशिष्टं,	"
	" "	स्कान्दम् ,	२१
	" "	आग्नेयम् ,	२२
	" "	ब्रह्म वेवर्त्तम् .	२४
१२ ।	दानधर्मः,	भारतम् ,	"
	" "	भविष्यपुराणम् ,	२४
१३ ।	मूल्याध्यायः,	ब्रह्मवेवर्त्तम्	"
		(*) (नाना ग्रन्थोक्तम्).	२६
१४ ।	देयद्रव्यवेवर्तम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
१५ ।	देयप्रतिग्रहस्थलम् ,	"	२८
	" "	परिशिष्टं,	३०
१६ ।	दानदेशः,		३१
१७ ।	दानकालः,		३२
१८ ।	दान प्रकारः,		३३
१९ ।	दशदानद्रव्यपरिमाणम् ,	मङ्गनरत्नम् ,	३३
	" "	महार्णवम् ,	३४
	" "	स्मृतिः,	"

(*) चम्पू सर्वे एतत्संज्ञाको परिभाषायामुच्यते, हेमाद्रौ वर्णि ।

प्रत्योक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१०। तुला पुरुषदानम् ,	मातृस्यम् ,	३४
" "	"	३६
" "	पुराणम् ,	३७
" "	"	"
" "	भविष्यपुराणम् ,	"
" "	वायव्यम् "	"
" "	यजुर्वेदः "	"
" "	विश्वकर्मोक्तम् ,	३८
" "	शुक्लयजुः, ऋग्वेदः,	४१
" "	"	४२-४३
२१। उत्सर्ग प्रयोगः,	"	"
" "	ब्रह्मवैवर्तम् ,	४४
" "	मातृस्यम् ,	४४
२२। रजतवितुला-	भविष्यपुराणं,	"
पुरुषः ,	मातृस्यम्,	४६
२३। लोहतुलापुरुषः,	स्कान्दपुराणम् ,	४७
२४। नानारोगम् "	गरुड पुराणम् ,	४८
" "	देवी पुराणं,	४९
" "	गरुड पुराणं,	६०
२५। घृतादितुलापुरुषः,	"	६१
२६। पाराशरतुलापुरुषः,	"	६२
२७। स्वर्णरजत-ताम्रभिन्नः,	"	६४
२८। सर्वदानमन्त्रः ,	मातृस्यम् ,	"
२९। सुवर्णादिदानमन्त्रः,	"	६८
३०। हिरण्यगर्भदानम् ,	"	७२
३१। ब्रह्माण्डदानम् ,	"	७६
३२। कल्पपावपदानम् ,	"	७९
३३। गोसहस्रमहादानम्,	"	"
३४। हिरण्य कामधेनुः ,	मातृस्यम् .	८०
३५। हिरण्याम्ब महादानम् .	"	"

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम	पृष्ठाङ्कः,
३६ ।	हेमहस्तिरथदानम् ,	"	८३
	"	"	
३७ ।	भागवत दानम् ,	नारदीयम् ,	८४
३८ ।	रामायण भ्रवणम् ,		८७
३९ ।	वाशिष्ठभ्रवणम् ,		"
४० ।	काशीखण्ड भ्रवणम् ,		८८
४१ ।	ब्रह्मवैवर्त्तभ्रवणम् ,		"
४२ ।	कालिकापुराण , ,		"
४३ ।	माघमाहात्म्यम् ,		८९
	(शूर्पदानम् .)		
४४ ।	नानापुराणविधानम् ,		९०
४५ ।	वेदपारायण ,	भागवतम् ,	९१
	(नवरात्रौ च तत्)		
४६ ।	कार्तवीर्य्यदीपविधिः,	उद्दामरेम्भ्वरम् ,	९३
४७ ।	" कवचविधिः,	"	१०७
४८ ।	" स्तोत्रविधिः,	"	१०८
४९ ।	तर्पणविधिः ,	मातृस्यम् ,	१०९
	" "	पाशम् ,	११०
	" "	नन्दिपुराणम् ,	"
	" "	कान्वम् ,	"
५० ।	षापी-कूपादीना-		११३
	उत्सर्गविधिः,	सांख्यायनम् ,	"
५१ ।	जलाशयात्सर्गः,	"	११४
५२ ।	" कात्यायनोक्तः,	"	"
५३ ।	व्याप्यादौजलोपघातेऽशुद्धिः	हेमाद्रिः,	११५
	"	उशनाः,	"
	"	मातृस्यम् ,	११६
५४ ।	उपहतजलपानेऽप्रायश्चित्तम् ,	स्मृत्यर्थसारः,	१२०
५५ ।	त्वरितकृद्रविधानम् ,	शौनकः,	१२०

ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
४६ । धान्यानि, पर्वतदानम् ,	पाद्म मातस्यञ्च,	१२६
४७ । शैलदानदशकम् ,	दान विवेकः,	१३४
४८ । " "	मातस्यं पाद्मञ्च,	१३७
४९ । लवणाचलदानम् ,	पाद्मम् ,	१३८
४९ । गुड्माचलदानम् ,	"	१३९
५० । सुवर्णाचल " "	"	१४०
५१ । तिलाचलदानम् ,	"	१४१
५२ । कार्पासाचल " "	"	१४२
५३ । घृताचलदानम् ,	"	१४३
५४ । रत्नाचल " "	"	१४४
५५ । रौप्याचल " "	"	१४५
५६ । शर्कराचल " "	"	१४८
५७ । शिखरदानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	१५०
८ । शिखरदान प्रयोगः,	"	१५१
६९ । अन्यमहादानानि ,	कौर्मम् ,	१५२
७० । " "	स्कान्दम् ,	१५४
आनन्दनिधि दानविधानम्	बह्विपुराणम् ,	१५६
७१ । भद्रनिधिदान " "	बह्विपुराणम् ,	१६१
७२ । शतमान दानविधिः,	ब्रह्माण्ड पुराणम् .	१६३
७३ । हेमदान विधानम् ,	वायु पुराणम् .	१६४
७४ । प्रसङ्गाद्भूत दानविधानम् ,	नन्दि पुराणम् ,	"
" "	स्कान्द पुराणम् ,	१६५
" "	मानस्यम् .	१६५
७५ । अम्बुदानम्	स्कान्दम् .	"
" "	"	१६६
" "	महाभारतम् .	१६७
" "	मानस्यम् .	"
७६ । तिलदानम् ,	"	"
"	कौर्मम् .	"
"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
"	"	"

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
७७ ।	तिल मृगदानम् ,	हेमाद्रि ,	१६६
	"	कौर्मम् , स्कान्दम् ,	१७०
७८ ।	ऋणापाकरणार्थं कांस्य पात्र दानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	१७१
७९ ।	तिलराशि दानम् ,	पाद्मम् ,	१७४
	" "	नारदीयम् ,	१७६
८० ।	तिल पद्म दानम् ,	महाभारतम् ,	१७८
	"	हेमाद्रि ,	१७९
	"		१८१
८१ ।	रुद्रैकादश तिलदानम् ,		१८१
८२ ।	तिल गर्भ दानम् ,	ब्रह्माण्ड पुराणम् ,	१८३
	"	देवी पुराणम् ,	१८५
८३ ।	त्रिपद्मदानम् ,	पुराणम् ,	१८६
८४ ।	तिल पीठशनम् ,	वायु पुराणम् ,	१८७
८५ ।	तिलादर्शदानम् ,	वायुपुराणम् ,	१८८
८६ ।	देवताभ्योगजदानम् ,	शैव धर्मः ,	१८९
८७ ।	विष्णुगज दानम् ,	गरुडपुराणम् ,	१९०
८८ ।	सूर्यगजदानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	"
८९ ।	दासी दानम् ,	कौर्मम् ,	"
	"	वह्निपुराणम् ,	"
९० ।	रथदानम् ,	गरुडम् ,	१९२
	" "	कौर्मम् ,	"
	" "	स्कान्दम् ,	१९३
	" "	वह्निपुराणम् ,	"
९१ ।	शिखिकादानम् ,	कूर्मपुराणम् ,	१९४
९२ ।	भूमिदानम् ,	मातस्यम् .	१९६
	" "	"	१९६
	" "	महाभारतम् .	"
९३ ।	गृह दानम्	कौर्मम् ,	१९८
	" "	गरुडम् ,	"
	" "	मातस्यम् ,	१९९

ग्रन्थोक्त विषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
" "	"	१११
" "	लिङ्गपुराणम् ,	२०२
" "	देवीपुराणम् ,	"
" "	ब्रह्मवैवर्त पुराणम् ,	२०४
" "	मान्स्वम् ,	"
" "	"	"
" "	स्कान्दम् ,	२१०
१४ । मठ दानम् ,	भविष्य पुराणम् ,	२११
१५ । प्रतिश्रय दानम् ,	मार्कण्डेयम् ,	"
"	वाराहम् ,	२१२
१६ । अथाश्रम दानम् .	भविष्यपुराणम् ,	२१३
१७ । कन्यादानम् ,	हेमाद्रिः ,	"
"	ब्रह्माण्ड पुराणम् ,	२१४
"	स्कान्दम् ,	"
"	"	"
"	"	"
"	लिङ्गपुराणम् ,	२१८
"	हेमाद्रिः ,	२२१
१८ । द्विज स्थापनम् ,	कालिकापुराणम् .	२२१
"	आदित्यपुराणम् ,	२२२
१९ । राज्यस्थापनम् ,	विष्णु धर्म्मोत्तरम् .	२२३
१०० । कपिला धेनुदानम् ,	मान्स्वम् ,	२२४
"	आदित्य पुराणम् ,	"
"	कौर्मम् ,	"
"	वाराहम् ,	२२४
"	भविष्य पुराणम् ,	२२६
१०१ । अतिदानम् ,	महाभारतम् ,	"
"	"	"
"	लिङ्गपुराणम् .	"
"	महाभारतम् .	"
"	"	"
"	"	"

ग्रन्थोक्त विषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१०२ । गोदानम् ,	महाभारतम् ,	२२७
१०३ । मत्स्य पुराणोक्तगोदानम् ,	नन्दिपुराणम् ,	२३०
१०४ । समान वत्सा दानम् ,	भारतम् ,	२३१
१०५ । दशवर्ण धेनुदानम् .	महाभारतम् ,	२३२
"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	२३३
१०६ । देवताभ्यो गोदानम् ,	"	"
"	वह्निपुराणम् ,	२३४
१०७ । वृषभैकादश गोदानम् ,	स्कान्दम् ,	२३५
"	भविष्यम् ,	२३६
१०८ । वृषभाधिक गोशत दानम् ,	शिव धर्मम् ,	"
"	भविष्य पुराणम् ,	"
१०९ । स्वरूप गोदानम् , "	"	२३७
११० । गो प्रार्थना	"	२४०
१११ । उभयतोमुखी गोदानम् ,	मातृस्यम् ,	२४२
"	वाराहम् ,	"
"	मातृस्यम् ,	२४३
"	ऋग्-शुक्ल-यजुः मन्त्राः,	२४५
"	ऋग्-अथर्ववेद-मन्त्राः,	२४६
"	ब्राह्मवैवर्तम् ,	२४८
११२ । वीतरणी धेनुदानम् ,	"	२४०
"	भविष्योत्तरम् ,	२४१
११३ । प्रसङ्गाद् वृषभदानम् ,	महाभारतम् ,	२४२
"	वह्निपुराणम् ,	२४३
११४ । हेमरौप्य वृषभदानम् ,	मातृस्यम् ,	२४५
११५ । गुडादिधेनुदानम् ,	"	२४६
"	"	२४६
११६ । गुडधेन्वादि दशक-प्रयोगः,	विष्णु धर्मोत्तरम् ,	२६
११७ । तिल धेनु प्रकरणम् ,	वाराहम् ,	"
"	महाभारतम् ,	२६

	प्रत्योक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
११८ ।	सप्तश्रीहि धेनुदानम् ,		२६२
११९ ।	घृतधेनु दानम् ,	स्कान्दम् ,	२६३
	"	"	२६४
	"	"	२६४
१२० ।	एषमेव घृतधेनुवृत्ता,		"
१२१ ।	नवनीत धेनुदानम् ,	भविष्ये,	२६६
१२२ ।	जलधेनुदानम् ,		२६७
	"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
	"	देवीपुराणम् ,	२६९
	"	स्कान्दम् ,	२७०
१२३ ।	क्षीरधेनुदानम् ,		२७१
१२४ ।	दधिधेनुदानम् ,		२७३
१२५ ।	मधुधेनुदानम् ,	स्कान्दम् ,	२७४
१२६ ।	इक्षुरस धेनुदानम् ,	"	२७७
१२७ ।	शर्कराधेनुदानम् ,	"	२७८
१२८ ।	कार्पास धेनुदानम् ,	वाराहम् ,	२८०
१२९ ।	लवणधेनुदानम् ,	"	२८१
१३० ।	कर्पूरादि धेनुदानम् ,	भविष्यम् ,	२८२
१३१ ।	सुवर्ण धेनुदानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	२८४
	"	"	२८५
१३२ ।	प्रमेहघ्न सुवर्ण धेनुदानम् ,	वह्निपुराणम् ,	२८६
१३३ ।	वन्ध्यात्वहर सुवर्णधेनुदानम् ,	वायुपुराणम् ,	२८७
१३४ ।	प्रस्विन्न पाणिपादत्वहर सुवर्णधेनुदानम् ,		२८८
१३५ ।	अथासां दानम् ,	गारुडम् ,	२९१
१३६ ।	विद्याप्रतिमादानम् ,		२९१
	"		२९६
१३७ ।	वेदविद्या प्रतिमादानम् ,		२९७
१३८ ।	स्मृतिदानम् ,	नन्दिपुराणम् ,	२९९
	"	भविष्यम् ,	३०१
	"	वाराहम् ,	"
	"	वह्निपुराणम्	३०२

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१३६ ।	पुराणदानम् ,	सौरपुराणम् ,	३०३
	"	मातृस्यम् ,	३०४
१४० ।	उपपुराणदानम् ,	वामनपुराणम् ,	३०६
	"	मातृस्यम् ,	"
१४१ ।	वेददानम् ,		३११
१४२ ।	सामान्यतः सर्वविध दानम् ,	मदनरत्नम् ,	३१२
१४३ ।	शिवशास्त्रादि विधानम् ,	नन्दिपुराणम् ,	"
	"	देवीपुराणम् ,	३१४
१४४ ।	त्रिपुरुषदानम् ,	मृत्युञ्जयः,	३१५
१४५ ।	नवग्रह दानम् ,		३१६
१४६ ।	दशावतार दानम् ,		३६१
१४७ ।	लक्ष्मीनारायण दानम् ,	चतुर्वर्गचिन्तामणिः	३२२
१४८ ।	घण्टादानम् ,	ब्रह्मवैवर्तम् ,	३२३
	"	वाजसनेयम् ,	३२४
१४९ ।	सरस्वतीदानम् ,	वायुपुराणम् ,	३२५
१५० ।	कुबेर मूर्ति दानम् ,	"	३२६
	"	श्रीप्रश्नम् ,	३२७
१५१ ।	आत्मप्रतिकृतिदानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३२८
१५२ ।	चतुर्म्मूर्तिदानम् ,	हेमाद्रिः,	३३०
	"	ब्रह्माण्डम् ,	"
१५३ ।	पञ्चमूर्ति दानम् ,	" पुराणम् ,	३३०
१५४ ।	द्वादशादित्य दानम् ,	"	३३१
१५५ ।	चन्द्रादित्य दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३३२
१५६ ।	कालपुरुष दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३३३
१५७ ।	कालचक्र दानम् ,	मृत्युञ्जयः	३३४
१५८ ।	यम दानम् ,	हेमाद्रिः	३३५
१५९ ।	पापपुरुष दानम् ,	स्कान्दम् ,	३३६
	"	नागरखण्डे,	"
१६० ।	उदुकुम्भ दानम् ,	शौनकीयम् ,	३३७
१६१ ।	मकरदानम् ,	हेमाद्रिः,	३३८

ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः
१६२ । लोकपालाष्टक दानम् ,	ब्रह्माण्डपुराणम् ,	३४६
१६३ । भजादि दानम् ,	महाभारतम् ,	३४७
१६४ । मेवी दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३४८
१६५ । भजादानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३५०
१६६ । मेषदानम् ,	हेमाद्रिः	३५२
१६७ । महिषी दानम् ,	भविष्योत्तरम् ,	३५३
१६८ । कृष्णाजिन दानम् ,	मातृस्यम् ,	३५५
"	गारुडम् ,	३५६
"	मत्स्यपुराणम् ,	"
"	कालिकापुराणम् ,	"
"	आदित्यपुराणम् ,	"
१६९ । गृध्रिकृष्णाजिनदानम् ,	"	३६०
१७० । आर्द्र कृष्णाजिनदानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३६१
"	"	३६१
"	वह्निपुराणम् ,	३६४
"	भविष्यपुराणम् ,	"
"	वाराहम् ,	"
१७१ । तिथिप्रयुक्तदानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३६५
"	भविष्यम् ,	३६६
१७२ । वारप्रयुक्त दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
"	ब्रह्मपुराणम् ,	३६८
१७३ । नक्षत्रप्रयुक्त दानम् ,	स्कान्दम् ,	"
१७४ । योगादि-दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
१७५ । करण दानम् ,	"	३६९
१७६ । संक्रान्ति दानम् ,	वामनम् ,	३७०
१७७ । मास दानम् ,	देवीपुराणम् ,	"
"	"	३७१
"	"	३७२
१८७ । ऋतु दानम् ,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३७३

ग्रन्थोक्त विषयः,	ऊद्धृत ग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१७३ । अयन दानम् ,	स्कान्दम् ,	३७४
"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	३७४
१८० । सम्मत्सर दानम् ,	"	"
१८१ । आरोग्य दानम् ,	नन्दिपुराणम् ,	३७५
"	सौर पुराणम् ,	३७६
१८२ । रत्नदानम् ,	मदनरत्नम् ,	३७६
"	स्कान्दम् ,	"
१८३ । श्रीमुक्ताफल दानम् ,		३७७
१८४ । आरोग्याद्यर्थं मुक्ताफल दानम् ,		३७८
१८५ । अलङ्कार दानम् ,	ब्रह्मवैवर्त पुराणम् ,	३८०
१८६ । वस्त्र दानम् ,	नन्दि पुराणम् ,	"
"	विष्णु धर्मोत्तरम् ,	३८१
"	भविष्य पुराणम् ,	"
"	आदित्य पुराणम् ,	"
"	नन्दि पुराणम् ,	"
"	बाराहम् ,	३८२
"	देवी पुराणम् ,	"
"	नन्दि पुराणम् ,	"
"	नारदीयम् ,	"
१८७ । शय्या दानम् ,	विष्णु संहिता ,	३८३
"	महाभारतम् ,	३८४
"	स्कान्दम् ,	"
१८८ । देवशय्या दानम् ,	विष्णु संहिता ,	३८५
१८९ । आसन दानम् ,	शिवधर्मम् ,	३८६
"	लिङ्ग पुराणम् ,	३८६
"	स्कान्दम् ,	"
१९० । कर्पण दानम् ,	आदित्य पुराणम् ,	३८७
१९१ । भयजन दानम् ,	मार्कण्डेय पुराणम् ,	"
"	भविष्य पुराणम् ,	३८८

ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१६२ । चामर दानम्,	महाभारतम्,	"
"	"	"
१६३ । वितान दानम्,	वायुपुराणम्,	३८६
१६४ । गन्ध दानम्,	कालिका पुराणम्,	"
१६५ । ताम्बूल दानम्,	भविष्यम्,	३९०
"	ब्रह्माण्डपुराणम्,	"
"	विष्णुधर्मोत्तरम्,	"
१६६ । पुष्प दानम्,	महाभारतम्,	३९१
"	नन्दि पुराणम्,	"
१६७ । गीतादि दानम्,	"	"
"	विष्णु धर्मोत्तरम्,	३९२
१६८ । कुत्रोपानि दानम्,	आदित्य पुराणम्,	३९३
"	महाभारतम्,	"
१६९ । पात्र दानम्,	ब्रह्मपुराणम्,	३९४
"	कालिका पुराणम्,	"
"	वायु पुराणम्,	"
२०० । आलोकदानम्,	भविष्योत्तरम्,	३९५
२०१ । अन्न दानम्,	स्कान्दम्,	३९७
"	ब्रह्म वैवर्त्तम्,	"
"	ब्रह्माण्ड पुराणम्,	३९८
"	ब्रह्मवैवर्त्तम्,	"
२०२ । आमाम्नदानम्,	स्कान्दम्,	"
२०३ । उदक दानम्,	विष्णु धर्मोत्तरम्,	३९९
"	स्कान्दम्,	४००
"	भविष्योत्तरम्,	"
"	नन्दि पुराणम्,	"
"	गाङ्गम्,	"
"	महाभारतम्,	४०१
२०४ । धर्मघट दानम्,	आदित्य पुराणम्,	"

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२०५।	अश्वत्थ सेवनम्,	भविष्योत्तरम्,	४०२
२०६।	तदपुनःकविधिः,	"	४०३
	"	नन्दि पुराणम्,	"
	"	पद्मपुराणम्,	४०४
२०७।	अश्वत्थोपनयनम्,	स्कान्दम्,	४०५
२०८।	गलन्तिका दानम्,	शौनकीयम्,	४०६
२०९।	मणिक-दानम्,	भविष्यम्,	४१०
२१०।	अन्यद्रुमणिक दानम्,	भविष्योत्तरम्,	४१२
२११।	प्रपादानम्,	गाढङ्गम्,	"
२१२।	पान्थोपचारः,	विष्णुधर्मोत्तरम्,	४१३
	"	स्कान्दम्,	४१४
	"	नन्दिपुराणम्,	"
	"	भविष्य पुराणम्,	४१५
	"	आदित्य पुराणम्,	"
२१३।	गो परिचर्या,	महाभारतम्,	"
	"	ब्रह्म पुराणम्,	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम्,	४१६
	"	नन्दि पुराणम्,	"
२१४।	यज्ञोपवीत दानम्,	स्कान्दम्,	४१७
२१५।	यष्टि दानम्,	"	"
११६।	इन्धन दानम्,	बह्मि पुराणम्,	४१८
	"	महाभारतम्,	"
२१७।	अग्निष्टिका दानम्,	भविष्योत्तरम्,	४१९
२१८।	दीपदानम्,	गाढङ्गम्,	४२०
	"	भारतम्,	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम्,	४२१
२१९।	अभय दानम्,	रामायणम्,	४२२
	"	महाभारतम्,	"
	"	बह्मि पुराणम्,	"
	"	विष्णुधर्मोत्तरम्,	४२३

चतुर्थस्तवकस्य-विषयसूची ।

५१७

ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
२२०। पात्र दानम्,	पाद्मम्,	४२५
"	मातृस्थम्	४२६
२२१। कल्प दानम्,	देवी पुराणम्,	४२७
२२२। नाना दानम्,	विष्णु पुराणम्,	४२८
"	नारसिंह पुराणम्,	४२९
२२३। यत्यादि वपन दानम्,	विष्णु धर्मोत्तरम्,	४३०
२२४। अश्वत्थ विवाह विधानम्,		४३०
२२५। शालग्राम दानविधानम्,	पद्मपुराणम्,	४३१
२२६। शालग्राम-शिलामूर्ति लक्षणम्,	गारुडम्,	४३३
"	नारदीयम्,	४३५
२२७। तद्दान विधिस्तु (कूर्मपुराणे)		४३७
२२८। विष्णु प्रतिमा दानम् .	कूर्मपुराणम्,	४३९
२२९। शिवलिङ्ग दानम्,	शिवधर्मम्,	४४०—४४२ ।

इति विधान-पारिजाते चतुर्थस्तवकस्य
संक्षिप्त विषयसूची समाप्ता ॥

—*—

अथ परिभाषोक्तविषयसूची ।

ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
१। परिभाषा निरूपणम्,	व्यासोक्तम्,	४४३
२। दान धर्मः,	"	"
३। शूद्रविषयः,	जातूकर्णः,	"
४। त्रैवर्णिकाधिकारः,	याज्ञवल्क्यः,	४४४
५। भार्यादि लक्षणम्,	"	"
(इति संक्षिप्त परिभाषा)		
६। प्रतिमादि द्रव्यपरिमाणम्,	भविष्यम्,	४४५
७। अन्न विशेषः,	पुराणान्तरम्,	"

ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	[पृष्ठाङ्कः]
" "	देवीपुराणम् ,	४४६
८। नवदेवाः,	"	"
९। पञ्चरत्नानि,	आदित्यपुराणम् ,	"
१०। पञ्चामृतम् ,	शैवधर्मम् ,	"
११। पञ्चगव्यम् ,	स्कान्दे,	४४७
१२। पञ्चपल्लवानि,	ब्रह्माण्डे,	"
१३। चतुःसमगन्धाः,	गारुडम् ,	"
१४। सर्वगन्धः,	"	"
१५। यक्षकर्मम्,	"	"
"	स्कान्दम् ,	४४८
१६। मधुमयम् (त्रिमधु),	कात्यायनः,	"
१७। सप्तौषधिः,	छन्दोगपरिशिष्टः,	"
१८। सप्तधान्यम् ,	षट् त्रिंशन्मतम् ,	"
१९। अष्टादशधान्यम् ,	स्कान्दे,	"
"	मार्कण्डेयम् ,	"
२०। सौभाग्याष्टकम् ,	पाशम् ,	४४९
२१। नवरत्नानि,	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	"
२२। बड्दसाः,	भविष्यपुराणम् ,	"
२३। रसद्रव्याणि,	स्कान्दम् ,	"
२४। अष्टाङ्गार्घ्यम् ,	भविष्यपुराणम् ,	४५०
२५। धातु सप्तकम् ,	"	"
२६। नवकौतुकम् ,	"	"
२७। पञ्चरत्नांसि,	पञ्चरात्रम् ,	"
२८। दशाङ्गधूपः,	गन्धयुक्तौ,	४५१
२९। दर्मे विशेषः,	मरीचिः,	"
" "	कात्यायनः,	"
" "	लघुहारीतः,	४५२
" "	परिशिष्टे,	"
३०। कर्मसु दिङ्निर्णयः,	"	"

ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
३१ । कृत्याधिकारी	वशिष्ठः,	४५३
"	याज्ञवल्क्यः,	"
"	कात्यायनः,	४५४
"	बौधायनः,	"
"	मनुः,	"
"	स्कान्दे,	"
"	कात्यायनः,	"
"	वायुपुराणम् ,	"
"	विष्णुधर्मोत्तरम् ,	४५५
"	कात्यायनः,	"
"	भट्टपादः,	"
"	पैठीनसिः,	४५६
३२ । प्रतिनिधिः,	बौधायनः,	"
"	ब्रह्मवैवर्ते,	"
"	भविष्यपुराणम् ,	"
३३ । अथ दक्षिणानिरूपणम् ,	गृह्यपरिशिष्टः,	४५७
"	व्यासः,	"
"	भविष्योत्तरम् ,	४५८
"	स्कान्दे,	४५८
३४ । दक्षिणामानानुक्ते,	भविष्योत्तरभागे,	"
"	गारुडम् ,	४५९
"	व्यासः,	"
"	मातृस्ये,	४६०
"	मनुः,	"
३५ । अथ द्रव्यमाणम् ,	विष्णुगुप्तः (कौटिल्यः)	४६१
३६ । (सुवर्णपरिमाणम्),	बृहत्पाराशरम् ,	"
"	याज्ञवल्क्यः,	"
"	विष्णुः,	"
"	ब्रह्म-प्रोक्तः,	"
"	मतान्तरम् ,	"

ग्रन्थविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
३७ । अथ रौप्यमानम्	विष्णुगुप्तः,	"
"	मनुः,	४६२
"	याज्ञवल्क्यः,	"
३८ । ताम्र परिमाणम् ,	मनुः,	"
"	याज्ञवल्क्यः,	"
"	बृहस्पतिः,	४६३
"	नारदः,	"
३९ । ताम्र- "	आदित्यपुराणम् ,	"
"	भाष्करीये,	"
"	विष्णुगुप्तः,	४६४
४० । अथ धान्यादिमानम् ,	भविष्ये,	"
"	स्कान्दे,	१६
"	वाराहे,	१६
"	विष्णुधम्मोत्तरे,	"
"	स्कान्दे,	"
"	ग्रन्थान्तरे,	४६
"	गोपथ ब्राह्मणे,	"
४१ । अथ भूमानम् ,	आदित्यपुराणे,	"
"	बृहस्पतिः,	४६
"	मातृस्ये,	"
"	सिद्धान्तशेखरे,	"
४२ । अथ मण्डपादौ प्राचीसाधनम् ,	नारदः,	"
"	शुल्बसूत्रे, कात्यायनः,	"
४३ । अथ वास्तुवलिः,	प्रपञ्चसारे,	"
"	मातृस्ये,	"
"	ज्ञानरत्नावली,	"
"	प्रपञ्चसारम्,	"
४४ । अथ मण्डपादि निरूपणम् ,	पञ्चरात्रम् ,	"
"	विश्वम्भर वास्तुशास्त्रम् ,	"

ग्रन्थोल्लिखितम्,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
अथ मण्डपादि निरूपणम्,	कुङ्कुमारिकायाम्,	४७३
"	मूलागमः,	"
"	पिङ्गलागमः,	४७५
"	मूलागमः,	४७७
"	मातृस्यम्,	४८१
"	स्मृतिः,	४८२
"	गारुडम्,	४८३
"	मातृस्यम्,	४८३
"	मूलागमः,	"
४५। अथ कुण्डानि,	अविष्योत्तरम्,	४८४
"	आम्नाय रहस्यम्,	"
"	ज्ञान रत्नावली,	"
"	नारदीय मातृस्ययोः,	"
"	प्रतिष्ठा दीपकम्,	४८५
"	कामिकम्,	"
"	शारदातिलकम्,	"
"	सिद्धान्त शेखरम्,	४८६
"	शारदा तिलकम्,	"
"	स्कान्दम्,	४८७
"	शारदा तिलकम्,	"
"	सिद्धान्त शेखरम्,	४८८
४६। योनिकुण्डम्,	शारदायाम्,	"
४७। अर्धचन्द्र कुण्डम्,	सिद्धान्त शेखरम्,	४८९
"	शारदा तिलकम्,	"
"	कामिकागमः,	"
"	शारदातिलकम्,	४९०
४८। त्रिकोण कुण्डनिर्माणम्,	कामिकः,	"
"	शारदा तिलकम्,	४९१
४९। वृत्तकुण्डनिर्माणम्,	कामिकागमम्,	"
"	"	"

	ग्रन्थोक्तविषयः,	उद्धृतग्रन्थनाम,	पृष्ठाङ्कः,
५० ।	षडङ्गकुण्डनिर्माणम् ,	कामिकः,	४१२
५१ ।	पद्मकुण्डम् ,	"	४१३
	"	कालोत्तरम् ,	४१४
	"	प्रतिष्ठासार संप्रहम् ,	४१६
	"	पिङ्गलागमः,	"
	"	सिद्धान्तशेखरः,	४१७
	"	लक्ष्मण संप्रहः,	४१८
	"	स्वायम्भुवः,	४१९
५२ ।	योनिकुण्ड प्रकारः,	"	४००
	"	त्रैलोक्यसारः,	४०१
	"	सिद्धान्त शेखरः,	४०२

विधान-पारिजाते चतुर्थस्तवकस्य परिभाषायाः

संक्षिप्त सूचीपत्रं समाप्तम् ।

समाप्तश्चायं चतुर्थ-स्तवकः ॥

**CALCUTTA :—Published by The Asiatic Society 1, Park Street and
Printed by Metropolitan Printing & Publishing House, Ltd.,
90, Lower Circular Road, Calcutta-14.**

